Szóra bírva
Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel

SZÓRA BÍRVA

Kozma Zsolttal
beszélget
Tunyogi Lehel

EXXIT
KIADÓ

KOLOZSVÁR • 2009

SZÓRA BÍRVA
Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel

© Tunyogi Lehel

Kiadja: EXIT KIADÓ
400117 Kolozsvár, Dorobanților 12.
E-mail: exit@idea-plus.ro

Korrektúra: Szenkovics Enikő
A borítót tervezte: Könczey Elemér
Műszaki szerkesztés: Fazakas Botond

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
KOZMA, ZSOLT
Szóra bírva - **Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel** / Kozma Zsolt, Tunyogi Lehel. - Cluj-Napoca : Exit, 2009
Bibliogr.
ISBN 978-973-88782-5-9

I. Tunyogi, Lehel

2

Nyomdai munkálatok: IDEA és GLORIA, Kolozsvár
Igazgató: Nagy Péter

TARTALOM

Szavakba hullatott eleven idő 7

... és papírra írva 9

Szóra bírva 11

Kozma Zsolt teológiai tanár
irodalmi munkásságának könyvészete 1960-tól 278

Képek, emlékek 295

SZAVAKBA HULLATOTT ELEVEN IDŐ

Tavaly, valamikor ősz elején (nem tudom, hogy pontosan mikor, bár belém nevelt pontosság-mániámban általában mindent felírok, majd velem született irtózatomban – mert nem szeretek „nyomot hagyni" – mindent kitörlök), a visszautasítással is számolva, de nem eléggé felkészülve erre az eshetőségre (mint ahogy annak ellenkezőjére sem) hívtam fel Kozma Zsoltot és kérdeztem meg, hogy hajlandó lenne-e interjúsorozatot adni, melyből aztán (egy „szóra írt") könyv kerekedjék ki. Régi tervem volt ez, melyet mindig visszaűztem oda, ahol sok más terv is lappang, és amelyről most már tudom (bár felötlődésükkor is szemérmesen sejtettem), hogy vissza- és helyrehozhatatlanul késő – most tudom, hogy mily' késő! – megvalósítani. De akkor, azon a feljegyzetlen napon, leküzdöttem visszafogottságomat és elmondtam, hogy mit szeretnék: egy triptichon-témájú beszélgetés-könyvet („beszédes" könyvet), amely az Ige–szolgálat–egyház hármasságát járja körül a verbalitás „lazaságával", át- meg átszőve a személyesség emlékszálaival. Persze a kötelező személyeskedés-mentesség feltétele alatt, mert ugye nemcsak a „noblesse oblige", hanem egyébként is...

A Teológiai Intézet első emeleti, „Kozma Zsolt"-feliratú (illetve *Az Út* szerkesztőségének valamikori) dolgozószobájában kezdtük meg szalagra rögzített beszélgetéseinket, de nem ott, ahol – majdnem negyedszázada – először találkoztunk, hanem attól egy-két szobával errébb (vagy arrább?). Azt a dátumot (a többi találkozás időpontjával együtt) már „adminisztráltam": 2008. október 15, déltől délután három óráig. A harmadik találkozásunktól kezdve a Dézsma utca 35. szám alatti dolgozószobájában találkoztunk és beszélgettünk, illetve én kérdeztem és hallgattam. Kozma Zsolt pedig hagyta, hogy kérdezzem, és tűrte, hogy kattogó, sercegő hangszalagra vegyem fel (ez csak akkor derült ki, amikor a lejegyzéskor – szentimentális betűzés, de hadd legyen itt –, két és fél éves Fiam csicsergésével hang-kísérve visszahallgattam) azt, amit impertinens kérdéseimből jogosan kiszűrve, válaszra méltatott.

Tűréshatárt kísértő kéréseimhez tartozott az (is), hogy a bibliográfiák – szorgalmat és türelmet próbáló – összeállítójától azt kértem, hogy saját írásainak jegyzékét is közreadja. Ezt a – részemről gyanútlanul – „technikainak" vélt kérést viszont megszégyenítő személyességgel írt dedikációval tet(éz)te meg, melyet – engedélyével – mindenkihez szólóan illesztek be azokkal a találóan *Metszetek*nek nevezett („műfajt 'teremtő'") perikópákkal együtt, melyeket saját szövegeiből vágott és válogatott ki. Ugyanígy egy eddig kiadatlan „fragmentárium" is nyilvánosság elé kerül építeni szándékozó „eretnekségeivel".

Örömmel és sajnálkozással bocsátom útjára ezt a könyvet. Örömmel, mert öröm volt írni – tulajdonképpen lejegyezni –, és sajnálkozással, hogy véget értek azok a találkozások, amelyeken érdemtelen „tanúként" lehettem jelen. Azt szeretném, hogy bárcsak minél tovább legyen könyv, és minél később váljék dokumentummá ez a számomra mégiscsak könyvként megmaradó betűhalmaz, mely a megfontolt válaszok mögött az én hallgatásomat is őrzi Fiam lejegyezetlenül maradt szó([la]lás)-próbálgatásaitól kísérve.

Tunyogi Lehel
Magyarfodorháza, 2009. május 20-án

... ÉS PAPÍRRA ÍRVA

Csak a kérdező tudhatja igazán, hogy az olvasó most papírívek mezejére szórt csontokat gyűjt össze, hogy emberré összeállítva megértse azt, akiről itt szó van. Ő hallotta krákogásomat, amivel időt akartam nyerni a válaszra, találgathatta, hogy összeráncolt homlokom mögött milyen ki nem mondható gondolatok (eretnekségek?) vannak, látta a kézlegyintést, amellyel elhessegettem a túl kihívónak tartott kérdéseket. A szó az élet, a betű az, ami mögötte van.

Ez a kérdezz-felelek kötet az emberi hiúság és a nem felejtendő történelmi hűség kényszerének a kohójában született. Tunyogi Lehel egykori tanítványom és szellemi-lelki rokonom kérdéseire próbáltam őszintén válaszolni. Elég-e ez a néhány oldal, hogy majd a fiak bepillantsanak az atyák intimitásába? Vagy ez is csak egy amolyan kirakat-önéletrajz? Az emlékek felidézése közben önmagammal is szembenéztem, s többet nem mondhatok ennél: örökölt bűnök és megtanult erények gyurmája vagyok az (újjá) Alkotó kezében. Vallom, hogy a sorsot hibáztatható bűnökért is felelősnek érzem magamat, a lelki-szellemi erények plecsnijét pedig Isten tűzte mellemre. De ehhez az kellett, hogy levessem a gőg nagymellényét. Tárgyilagosság: jobb vagyok, mint amilyennek kisszámú ellenségeim tartanak, de rosszabb, mint amilyenre nagyszámú barátaim értékelnek. És mégsem ez az átlag eredményezi személyiségemet. Hogy ki voltam-vagyok, azt egyedül ő, az időtlen és mégis Mindenkori Számonkérő fogja megmondani. Majd. Egyelőre naponként kell megbizonyosodnom, hogy a „Vagyok, aki vagyok"-é vagyok.

Elégedett vagyok azzal, amit környezetemtől kaptam, elégedetlen azzal, amit neki adtam. Adósa vagyok családomnak, egyházamnak, a teológiai tudománynak – és ezt már nem tudom törleszteni. Csak ezt mondhatom betöltött 74 évesen, „nagy múltam" és „kis jövőm" mezsgyéjén.

Kozma Zsolt
Kolozsvárt, 2009. szeptember 10-én

SZÓRA BÍRVA

Emlékekkel népesített évszám helységnévvel

Tunyogi Lehel: Ha jól számolom, 22-23 évvel ezelőtt, éppen ebben, vagy egy másik, szomszédos szobában ezen az emeleten, találkoztunk először. De csak két éve annak, hogy a *Szemlé*ben olvashattam néhány adatot Professzor úrról. Kezdjük azzal, hogy én mondok egy évszámot helységnévvel, Professzor úr pedig elevenítse meg a hozzá kapcsolódó eseménnyel, népesítse be emlékekkel. Tehát: 1935. február 19, Árpástó.

Kozma Zsolt: Igen. Édesapám lelkész volt Árpástón 1934-től kezdve '44-ig. Gyermekemlékeim vannak templomról, családi bibliaolvasásokról... és aztán a menekülésről '44 októberében.

TL: Miért kellett menekülni?

KZs: Sokan vettük az irányt Nyugat felé. Megjöttek az oroszok, már ott voltak a Kárpátoknál... és azt hittük, egészen Németországig menekülünk, mert hát Németország megnyeri a háborút. De nem jutottunk csak a Szilágyságig, ahol édesapám apósa, nagytatám, Szilágypanitban volt lelkész. Tehát Árpástóról kevés emlékem van, csak majd Szilágypanitról és főleg Zilahról, a Wesselényi Kollégiumról.

Az életemnek nagy – gyermekfejjel, gyermekszívvel – átélt eseménye egy szilágypaniti történet. Itt tehát együtt volt két család: Palkó Gyula és felesége, paniti lelkipásztor, idősek, hatvan év alattiak és mi ötön: szüleim, húgom és a másik nagymamám. 1944. október 17-én értek el az oroszok Szilágypanit faluba. Hárman vagy négyen berontottak a parókiára, megfenyegettek. Édesanyám a belső szobába futott, kiugrott az ablakon, édesapám nem engedte be oda őket, erre fegyverrel szétlőtték az ajtót. Az első szobában volt a két öreg: a szilágypaniti lelkész és felesége. Az oroszok elmentek, mi pedig, édesapámmal, a húgommal és a másik nagymamámmal kimentünk a rétre, és egy szénakazal alá (üsztürünek mondták Szilágypanitban) menekültünk éjjel, hogy átvészeljük az orosz bevonulást.

Hajnalban szerencsére édesapám ment be először a lakásba, a parókiára... mindkét nagyszülőmet halva találta, öngyilkosok lettek. Nagytatám főbe lőtte nagymamámat és utána saját magát is. Vadászemberként volt puskája. Ehhez hozzátartozik az is, hogy nagytatám azt mondta, nem tud nagymamám nélkül élni (mert valamikor egy olyan esemény volt a családban, amit ő a lelkén hordozott, bűntudat volt ez), nagymamám pedig gyógyíthatatlan tüdőbajos volt, hetei-hónapjai voltak hátra.

Egy parasztházban húzódtunk meg (egy hónapig talán), és utána költöztünk vissza a parókiára. Édesapámat megválasztották szilágypaniti lelkésznek.

A temetésen csak édesapám és a kántor volt jelen. Édesapám prédikált, lapáttal is ő hantolta el az apósát és az anyósát.

Minden este az imádságomat azzal kezdtem: „Istenem, miért vetted el nagytatát és nagymamát?" A kilencéves gyermeknek az imádsága volt ez, de még nagyon sokáig megmaradt.

Különben sok és nagyon jó emlékem fűződik Szilágypanithoz. Tiszta magyar falu, délelőtt-délután kellett templomozni. Összetartó, papszerető közösség volt.

Két év után a zilahi Wesselényi Kollégiumban tüdőbajban meghalt a híres-neves vallástanár, M. Nagy Ottó, és édesapámat választották meg vallástanárnak. Ez így volt '48-ig, a tanügyi reformig. Engem pedig beírattak a Wesselényi Kollégiumba '45-ben. Így az első három elemit Árpástón végeztem, a negyediket Panitban és utána az ötödiknek megfelelő első gimnáziumban írattak a Wesselényibe. Egy évig voltam bentlakó, utána, hogy édesapámat megválasztották vallástanárnak, a szüleimmel laktam Zilahon. '51-ig voltunk ott.

Édesapám '48 után, egy ideig, mindenfélét tanított a kollégiumban. Zenészember volt: zenét tanított és éneket. '48-ban édesapám, magántanári diplomával a zsebében, két megjelent könyvvel együtt, esélyes volt a gyakorlati teológia tanszékre a Teológián. Vásárhelyi János püspök nem őt jelölte, noha olyanok, mint László Dezső, teljes mellszélességgel édesapám mellé álltak. S ez nagy törés volt az ő életében, de az egész család életében is. Ez azt jelentette, hogy levette a palástját és felvette a hegedűjét – hiszen zeneakadémiát is végzett. Nagyon jó hegedűs volt, s a Magyar Operában prímhegedűsként alkalmazták, úgy tudom, 1960-ig. '51-ben tehát átköltözött a család Kolozsvárra, és én az utolsó másfél évet a kolozsvári Református Kollégiumban (akkor már nem az volt, hanem 2-es Számú Líceum) jártam és 1952-ben ott érettségiztem. Édesapám is és édesanyám is ott diákoskodott annak idején. Az akkori nagy esemény a letartóztatásom volt. Nem tudom, érdekes ez?

TL: Persze. Viszont mielőtt erről beszélgetnénk, szeretném, ha visszakanyarodnánk, és kérem, hogy egy kicsit többet beszéljen a szüleiről. Szó volt az anyai nagyszülők sorsáról, az édesapja lelkészi szolgálatáról.

Édesapja közismert, édesanyjának viszont – én legalábbis – még a nevét sem tudom.

KZs: Édesapám Kozma Tibor, színészcsaládban született. Kozma Hugó elismert színész volt, egy ideig vándorszíntársulatban játszott, majd igazgató is volt. Szatmáron, Aradon, végül Szabadkán. Édesapám Szabadkán született. Régi címlapokon láttam, hogy nagyapám a szereplők között elég előkelő helyen volt.

TL: Milyen szerepekben játszott?

KZs: Otellót játszotta, de vállalt mellékszerepeket is. Jól énekelt, illetve jól táncolt, operettekben, kabarékban is fellépett. Ő is muzsikus volt, hegedült is többek között. Édesapám így született Szabadkán. Semmi közünk nincs Szabadkához, csak éppen ott volt a vándortársulat. Majd Kolozsváron telepedtek meg, ahol állandó színház volt, de itt már nem volt igazgató. Kozma Hugó – felesége, Budai Ida és fiuk, Tibor Kolozsváron éltek – '42-ben ('43-ban?) ment el egyedül Budapestre és '56-ban ott halt meg.

Anyai részről nagytatám Palkó Gyula lelkész volt. Az ő nagyapja szövérdi parasztember volt, édesapja pedig tövisi állomásfőnök. Nagymamám – aki különben lengyel származású – leányneve Erdőssy Piroska. Édesanyám Páncélcsehen született, ott volt nagytatám első szolgálati helye. Később a Szilágyságban volt három gyülekezetben: Érszodorón, Menyőben, végül Szilágypaniton.

TL: Édesanyját hogy hívták?

KZs: Édesanyám Palkó Judit, nagyon jó tollú író volt. Romantikus lelki alkat, de írásai egyáltalán nem voltak érzelgősök. Nagyon sok novellát, két színdarabot, gyermekverseket írt, életének utolsó három évtizedében zongoratanárnő volt.

TL: A letartóztatásnál szakítottam meg elbeszélését...

KZs: Elmondom úgy, ahogyan erre emlékszem. Lehet, hogy itt-ott pontatlan leszek. Itt Kolozsváron, 1951-ben, főleg a református kollégisták, egy ellenállási mozgalmat szerveztünk, IKESZ (Ifjúsági Kommunista-ellenes Szervezet) néven. Többek között röpcédulákat nyomtattunk, ötezer példányban szórtuk széjjel '52 április 30-án, Kolozsváron. Hármas csoportokra oszolva, éjjelizenét játszva (hegedű, tangóharmonika) jártuk Kolozsvár egy-két negyedét (kis Kolozsvárt kell elképzelni). Eldobtuk a röpcédulákat, és amikor kezdődött a razzia, az utolsó köteget csak úgy marokszámra szórtuk szét, majd szétoszoltunk és hazamentünk. Augusztus 23-ára is akartunk nyomtatni, de egyikünknek

„Görgettük a WC-papírt, nyomtattunk, levágtuk, megint nyomtattunk, és közben mindenfélét énekeltünk, hogy ne tűnjék fel, hogy többen vagyunk együtt."

az édesapja beárult, és augusztus 21-én letartóztattak. Tizenhét és fél éves voltam.

Két hónapig voltunk a szekuritátén (a Majális utcában, a későbbi Pionír-palotában!) és hat hónapig a törvényszéki fogház Honvéd utcai épületében, külön cellában. '53 márciusában volt a tárgyalás, és elítéltek: engem és még három társamat öt évre, kettőt nyolc évre, tizenkettőt három évre. Többen neves személyiségek lettek: Veress Zoltán író, aki Svédországban él, Palocsay Zsigmond költő, Bodor Ádám szintén író, Asztalos Lajos történész, Bustya Dezső marosvásárhelyi lelkipásztor, volt püspökhelyettes. Tizenöt fiú és három lány. Később, egy év múlva még tízet tartóztattak le, azoknak csak nagyon laza kapcsolatuk volt a mi szervezetünkkel.

Nyolc hónapi kolozsvári fogság után elvittek a Bukarest melletti Jilava börtönbe. Egy hónapig voltunk ott, majd hármunkat levittek a Duna–Fekete tengeri csatornához. '54 szeptember elején szabadultunk. Együtt voltam végig Bustya Dezsővel és még egy társammal, Csiki Árpáddal.

'54 októberében pótfelvételi után iratkoztam be a Teológiára. A felvételi vizsga sikerült, bár bizony nem remekeltem. Én annyit tudtam, amennyit egy lelkészgyermek tudhat. Káinról és Ábelről kérdeztek, meg a tékozló fiúról... Így kerültem a Teológiára.

TL: Bodor Ádámnál olvastam a röpcédulázásról és a letartóztatásról... Mielőtt rátérnénk a teológiai évekre, itt kérdezném még meg, hogy hol volt néhány tizenévesnek lehetősége (főleg észrevétlenül) röpcédulákat nyomtatni? Volt valamilyen improvizált nyomdájuk?

KZs: Egy kicsit túl van rajzolva, hogy „nyomda": sapilográfnak mondták. Gumilapok voltak betűkkel, és mi betűkként szedtük ki a szavakat. Ordináré volt a kivitelezés, az ötezer példányt egyenként nyomtattuk. A magyar szövegre most is jól emlékszem.

TL: Hogyan szólt?

KZs: („Tizenhét éves" szöveg): „Emberek! Harcoljatok a vörös kutyák ellen, akik romba döntik családjaitokat és elviszik a nép legjobb fiait!" Ez azért volt időszerű, mert '52 tavaszán több közéleti személyiséget tartóztattak le, akiket nem is ítéltek el (László Dezsőt például), hanem úgynevezett adminisztratív büntetést kaptak, mert parlamenti képviselők vagy valamelyik jobboldali pártnak voltak a tagjai. Ezért került be a szövegbe, hogy „elvitték a nép legjobb fiait". Két nyelven nyomtattuk: egyik oldalon magyarul, a másikon románul.

Akármennyire is nevetséges, de így volt: *jó minőségű* WC-papírra nyomtattuk. [*„Kozmazsoltosan" kuncog.*] Görgettük a WC-papírt, nyomtattunk, levágtuk, megint nyomtattunk, és közben mindenfélét énekeltünk, hogy ne tűnjék fel, hogy többen vagyunk együtt (bár nem voltunk túl sokan, talán heten-nyolcan).

TL: Még ha nem is voltak túl sokan, feltételezem, hogy kellett legyen az egésznek egy mentora. Kitől indult ki a „mozgalom", vagy ez inkább néhány tizenéves túllelkesedésének volt a közös megnyilvánulása?

KZs: Leginkább azért nyaggattak (azt nem mondhatom, hogy vallattak; faggattak, de soha nem kínoztak), hogy kivegyék belőlünk: volt-e felnőttekkel kapcsolatunk? Nem volt.

Úgy történt, hogy volt egy barátom, akivel arról beszélgettük, hogy jó lenne..., egyszer aztán iskolába menet találkoztam Bustya Dezsővel, és azt mondtam neki, hogy jó lenne, ha valamilyen ellenállást, ellen-propagandát szerveznénk, s ő azt mondta, hogy már van egy ilyen. Ez az „ilyen" a Veress Zoltánék csoportja volt: Veress Zoltán, Bodor Ádám (ők egy utcában laktak, jó barátok voltak, osztálytársak is), Palocsay Zsigmond és Bustya Dezső. Én is gondoltam erre, ők is, így aztán „egyesültünk" (ez megint csak túl van írva): találkoztunk és akkor – Palocsay Rudolf kertésznek az üvegházában – összegyűltünk és „megalakultunk". Arra is emlékszem, hogy azt mondtuk: ha az IKESZ komoly szervezetté bővül, elér valamilyen célt, akkor átalakul: MANEFOSZ lesz (Magyar Nemzeti Felszabadító Szervezet)... Tizenhét évesek voltunk. [*Szintén az a sajátos kuncogás.*]

Palocsay Zsigmond barátunk édesapja Palocsay Rudolf autodidakta kertész volt, felsőbb végzettség nélkül az egyetemen is tanított, állandóan keresztezett virágot, gyümölcsöt, nem tudom hányadik kitüntetését kapta az államtól. Valamikor, '54... nyarán, talán – ha jól emlékszem az összegre – húszezer lejnyi prémiumot akartak adni valami keresztezéséért, s akkor Rudi bácsi lement Bukarestbe Gheorghiu-Dejhez és azt mondta, nem kell a pénz, hanem a „gyerekeket", a „fiúkat" engedje szabadon. Így kaptunk amnesztiát, csak mi, s akkor egyszerre, egy napon szabadultunk.

TL: Ebben benne volt mindenki a társai közül?

KZs: Ebben benne volt mindenki: fiúk, lányok, mindenki.

TL: Említette, hogy „nyaggatták", de nem vallatták.

KZs: A kihallgatásnál az elején nagyon durvák voltak: belénk rúgtak, a kezembe rúgtak és felhasadt a körmöm. Pofoztak, de csak az elején. Egy Feneşan nevű fiatal alhadnagy vallatott. Nem tudom, mennyi idő múlva bejött egy idősebb, az már aztán nyugodt hangon, taktikával próbálkozott. Mi volt itt a „taktika"? Nagyon hamar rájöttünk... [*„Hamiskásan" kuncog.*] Megtudtuk azt, hogy ők mit tudnak, s nem mondtunk semmi többet. Ha Bustya Dezsővel úgymond együtt tartóztattak le, egy kocsival hoztak (mert hát ő nem messze tőlünk, a Nádas utcában lakott), tehát tudtam azt, hogy Dezső le van tartóztatva... Ha engem elvittek az Eperjes utcába,

„Engem nem ítéltek el ártatlanul. Ártottam a rendszernek, persze olyan eszközökkel, és úgy, ahogy... gyerekésszel."

mutassam meg, hol lakik Veress Zoltán, akkor tudtam, hogy Bustyáról és Veressről szabad beszélni, mert azt úgyis tudják...

Hogyan lehet egy tizenhét évest megalázni? Személyiségében? Nem lehet úgy, mint ahogy később engem megaláztak a katonaságban. Az, hogy ránk ordítottak: „Soha nem szabadultok, itt fogtok rothadni!", „Negyven évet kaptok!"... (nem is volt negyvenéves büntetés). Elvittek a WC-re, nem hajtottuk le eléggé a fejünket, és akkor nyakszirten vágtak... nem éltük át ezt tragikusan..., de azok igen, akik már felnőttek voltak, akiknek esetleg volt valami jobb polgári állásuk, vagy politikusok voltak. Azok igen, de én nem, s a többiek sem a társaim közül.

Eleven szén
(Péld 25,21–22)

Adj enni, inni a szükségben levő ellenségnek, mert rád van utalva, s ezzel *eleven szenet gyűjtesz fejére.* Nehéz feloldani a parázs metaforáját, mert sem mint gyakorlat, sem mint erkölcsi intelem az ókori keleti népek életében nem fordul elő. Pál idézi ezt a két verset, s meg kell elégednünk következtetésével: a gonoszt jóval győzd meg! (Róm 12,20–21) Mindenesetre különös, hogy Izráel tanítója a gyűlölet pusztító erejét úgy érzékelteti, hogy a jó cselekedetet (adj enni) egy ilyen drasztikus eljárással (égetés) teszi egyenlővé.
Az ellenség a Biblia-olvasó számára *kihívás* (A különben nem a helyén használt szó itt találó), próbára tesz: meddig tart keresztyénségünk? Menjünk végig a soron: gyermekemnek orvosságra van szüksége; egy síró édes kislányt kell megsimogatnom; tanácsot kér barátom, s ezt majd én is elvárom tőle; ismeretlen hajléktalanhoz juttatok el ruhát, úgy, hogy soha nem tudja meg, hogy tőlem kapta; rosszakarómat jó szóval megnyerhetem; tudom, hogy jó tettemmel semmit sem érek el nála; kockáztatom, hogy ez után tovább, vagy még inkább fog gyűlölni. Van lelki erőm, hogy az utolsó esetig elmenjek? Ha igen, nemcsak megváltoztathatom ellenségem indulatát, de magam is megváltozom.
Az eleven szén az ellenség fején *felhívás* a megtérésre, mert kiolthatom gyűlöletét. Kötelezhetem őt a kibékülésre, mert ha tovább gyűlöl, akkor kenyerem és vizem megégeti őt.
Jézus Krisztus még nehezebb próba elé állít: hogy a másik arcomat is tartsam az ellenség felé, hogy adjam oda a felső ruhámat is, hogy a második mérföld útra kényszerítésének is eleget tegyek (Mt 5,39–41). Nehéz ez a keresztyénség. De ezért szép.

TL: Esetleg inkább büszkén hordozták sorsukat? Még ha meg is alázták, nem megalázónak, hanem inkább egyfajta dicsőségnek érezték?

KZs: Volt egy ilyen bennünk, viszont azt nem tagadhatom, hogy – legalábbis az elején – meg voltunk ijedve. Tudtuk, hogy milyen az a rendszer, hogy ránk sózhatnak akármit (mondták is, hogy adnak negyvenet, húszat, huszonötöt, mind emlegették). A büszkeség? Tudtuk, hogy nem csináltuk hiába. Mindig azt mondom, hogy – most, tisztább ésszel, vagy távolságból látva – tiltakozom az ellen, hogy „szegényeket ártatlanul ítélték el". Engem nem ítéltek el ártatlanul. Ártottam a rendszernek, persze olyan eszközökkel, és úgy, ahogy... gyerekésszel. Mert abban a kötetben, amit Csiha Kálmánék állítottak össze, általában mindegyiknél megjegyezték, hogy „ártatlanul szenvedett". Én nem ártatlanul szenvedtem, én ártottam.

TL: Az említett kétkötetes kiadványban, az *Akik üldözőikért imádkoztak*ban Professzor úr nem szerepel (sem így, sem úgy). Eddig úgy gondoltam, hogy ennek egyetlen oka a magamutogatástól való viszolygás. Miért nem egyezett bele annak idején, hogy közreadják azt, amiről most szenvelgés nélkül, „lazán" elbeszélgetünk?

KZs: Én nem tudtam sehogy lenyelni azt, ahogyan Csiha Kálmán ezt a kérdést kezelte. Az ő kezdeményezése volt ez az egész dolog. Nem akartam egy kötetben szerepelni olyanokkal, akik csak úgy, valahogy bekerültek, de végül is vagy nem is voltak börtönben, vagy... Nem akartam mutogatni azt... Ahogy hazajöttem, akkor nagyon fontos volt számomra, hogy embereknek, szüleimnek elsősorban... beszéljem el, milyen volt a fogság... nagyon nehéz dolog volt, de idegeneknek soha nem hivalkodtam, hogy bezzeg én voltam a börtönben. „Sajnáljuk szegényeket" – ilyen nekem nem kellett akkor sem.

TL: Életrajzában a bebörtönzés és a Teológia egymás után való következése azt a romantikus benyomást kelti, mintha a fogság élménye váltotta volna ki ezt a döntést. Volt-e tényleg valamilyen szerepe a fogságnak abban, hogy a Teológiára felvételizett, vagy pedig lelkészgyermekként amúgy is erre lett volna „predestinálva"?

KZs: Nagyon sokat beszélgettünk ilyen dolgokról (tehát hit-dolgokról) Bustya Dezsővel, aki osztálytársam volt a középiskolában is és tudom, hogy csak ketten voltunk az egész osztályban, akik jártunk bibliaórára és templomba. Én a Farkas utcába jártam, ő pedig a Hidelvére. Mind a ketten hívő emberek voltunk, hogy így mondjam: gyermek hívőemberek. Nem fogalmazódott meg bennem az, hogy Teológiára jöjjek, de gondoltam rá. Mikor hazajöttem, kérdeztem édesapámtól, hogy hova menjek templomba. És ő azt mondta: „menj a Teológiára", akadémiai istentiszteletre. Itt találkoztam középiskolás jó barátaimmal, akik másod- vagy harmadévesek voltak. Körülvettek, tetszett, hogyan prédikáltak, s akkor azt mondtam édesapámnak: „Én lelkész akarok lenni. Ne tessék ezt végső döntésnek

venni, de egyelőre most az akarok lenni". Egy hosszú séta következett a városban, most is emlékszem, az Attila úton fel-le sétáltunk édesapámmal, s azt mondta: gondold meg. Abban egyeztünk meg, hogy őszintén, első év után, hogyha nem tetszik, akkor... ha nem vállalom azt, hogy... „falura fogsz kerülni", akkor ott fogom hagyni, és ezt természetesnek vesszük mind a ketten.

A csatornánál volt egypár vitám és egy nagyon érdekes esetem (talán kuriózumnak jó, de nem tudom, hogy az életrajzhoz tartozik-e vagy sem). Megpróbálom ezt is lehetőleg valósághűen elmondani, bár 57 év távlatából torzulhat az emlékezés. Az egyik fogolytáborban (talán Peninszulán) összegyűjtötték a társaságot a térségre, egy platóra névsor szerint, az A-betűsöket, a B-betűsöket... a K-betűsöket. Tudtuk, hogy ez utóbbi betűnél szászok, magyarok és zsidók vannak. Számba vettek, és egy fiatalember (pár évvel volt csak idősebb, mint én) odajött hozzám és azt mondta: „Mondd, te zsidó vagy?" Ezt feleltem: „Magyar vagyok és református". Azt mondja: „Majd beszélünk"... Eloszlott a csapat, és ő bejött hozzám: „Üljünk le beszélni", s így szólt: „Te hiszel Istenben?" Azt mondtam: „Igen". „De miért?" Hát – tizenhét-tizennyolc éves voltam akkor – azt mondtam, hogy azért, mert Isten jó... meg úgy neveltek. S erre azt mondja, hogy a jó Isten nincs... és akkor elkezdődött egy olyan beszélgetés, amiben ő meg akart győzni engem, hogy Isten nincs és nem érdemes hinni stb. Az összes ateista érvet elmondta. A beszélgetés egy adott pontján elkezdtem sírni. Éreztem, hogy nekem van igazam: van Isten, érdemes hinni! De ő idősebb is volt, mint én, és úgy látszott, hogy olvasott ateista irodalmat vagy mit. Legyőzött engem, és én tudtam, hogy úgy győzött le, hogy neki nincs igaza. Könnyeztem ... Átölelt és azt mondta: „Te tudod, hogy én miért vagyok itt?" „Nem". „Azért, mert minden évben részt vettem a csíksomlyói búcsún". Aztán kiderült, hogy komoly hívő római katolikus, és „csak próbára akartalak tenni, hogy mit jelent számodra az, hogy hiszel". ...Ennek az az utótörténete, hogy hazakerültem,... Magyarszováton voltam már, nős,... s egyszer csak egy szakállas férfi, egy hölggyel és egy tízéves (hány éves?) gyerekkel állít be, s... „hát nem ismersz meg?" – nyújtja azonnal a kezét: „Én vagyok Konrád Géza". Így hívták. Úgyhogy találkoztunk.

Hogy én ott elhatároztam volna, vagy akár Dezső is (hát az ő nevében azért nem beszélhetek), hogy Teológiára megyek, ezt nem mondhatom. Hazajöttem... Hívő ember voltam. Hazajöttem és féltem attól, hogy elvisznek katoná-

„Egyszerűen olyan közegben éltem, amelyben a teológia mint tudomány és a lelkészség, mint a teológiának a gyakorlata, édesapám személyében már adott volt."

nak (szeptemberben, októberben volt a besorozás)... tehát ez is hozzátartozott.

Eljöttem a Teológiára, és nagyon kedvesen fogadtak (azok, akik fogadtak). Az egyik tanár is. Nagy András bácsi jött hozzám és azt mondta, hogy az ő fia is volt börtönben.

Tehát a körülmények is közrejátszottak – ahogyan te mondtad – abban, hogy börtön után a Teológiára jöttem. Sok minden.

TL: Ebben a döntésben egyformán volt hangsúlyos a lelkészi szolgálat vállalása a teológiával való foglalkozás választásával? Ugyanis a kettő nem feltétlenül és nem mindig jár együtt. Édesapja figyelmeztetése csak az előzőre vonatkozott, az utóbbinak az esélye mintha szóba sem került volna.

KZs: Ő számított arra, hogy (jó tanuló voltam a középiskolában) belőlem lehet nemcsak lelkipásztor, hanem teologizáló vagy teológus is. De a legrosszabb lehetőséget mondta ki: szórványban, falun, sárban... minden. Elmondta úgy, ahogy ő is átélte, mert ő is falusi lelkész volt.

TL: Tehát nem volt domináns az, hogy nem lelkész, hanem teológus.

KZs: Nem, viszont – nézd meg – olyan családban nőttem fel, ahol az édesapám állandóan tanult. Sokat töltött el (estéket, éjszakákat) az íróasztalnál. Megjelent a könyve, az egyik, megjelent a másik. (Nem nagyon értettem hozzá akkor.) Úgy tudtam, hogy lelkésznek lenni nemcsak azt jelenti, hogy elvégzem egy kicsi faluban a vasárnapi szolgálatot vagy mást (de azért ez nem tudatosult úgy bennem), hanem a teológiával való foglalkozást is jelenti. Egyszerűen olyan közegben éltem, amelyben a teológia mint tudomány és a lelkészség, mint a teológiának a gyakorlata, édesapám személyében már adott volt.

TL: Viszont ott volt a zene is, mint lehetséges pálya-örökség.

KZs: Igen, igen. Édesapám hegedült, édesanyám zongoratanárnő volt, Gyöngyi, a húgom pedig zongoraszakot végzett a Zeneakadémián, zongorista volt. Csak én nem voltam hivatásos zenész. Tanultam valamit zongorázni, de az, hogy zenei pályára menjek, így soha nem jutott eszembe.

Édesapám, amikor visszajött a lelkészségbe – az operában volt '51-től '60-ig, tehát kilenc évet –, akkor eladta a hegedűjét, és soha többet hegedűt a kezébe, huszonegy éven keresztül, nem vett... Annyira megbánta.

Annak, hogy visszajött az egyházhoz, története van. Vásárhelyi János '48-ban betölttette a katedrákat, egyik napról a másikra, ezt szó szerint kell érteni, mondjuk, október 17-ről 18-ra. Megkezdődött már az iskolai év Tavaszy Sándorral, Nagy Gézával, Imre Lajossal, Gönczy Lajossal, és október (mondjuk) 17-én még tanítottak, 18-án már nem. S akkor gyorsan be kellett tölteni... Vásárhelyinek nagyon kényelmes volt, hogy olyanokat hozzon be, akik már itt vannak Kolozsváron. Itt volt Borbáth Dániel, aki különben dogmatikus volt, s behozta a gyakorlati teológiára, Mózes András, középiskolai vallástanár, őt behozta az egyháztörténeti tanszék-

re, Horváth Jenő, aki a nagyenyedi Teológián '40–44 között volt tanár, s ő is kéznél volt. Vásárhelyi kerek-perec kijelentette, hogy édesapámat nem akarja. Nagyon fájt, és ezért ment el az operába. De visszajött segédlelkésznek (ötvenvalahány éves korában) a Hidelvére, és vele önállósult a Kerekdomb, egyházközséggé lett, ő volt az első kerekdombi lelkész.

... Nos, a Teológián én jól éreztem magam. Az első év után tényleg beszélgettünk édesapámmal, és elmondtam, hogy ott akarok maradni a Teológián, lelkész akarok lenni, függetlenül attól, hogy hova kerülök, milyen lesz az életsorsom.

TL: Abban az időben is volt alapvizsga valamelyik év végén?

KZs: Volt alapvizsga a másodév végén.

TL: Viszont a családi „alapvizsga" már első év végén megvolt, és tulajdonképpen attól kezdve számítható az indulás.

KZs: Megvolt, igen. Meg is beszéltük.

TL: Kik voltak a tanárok és kiket tekint tanárainak?

KZs: Két tanárnak volt igazi vonzása. Százszázalékosan Nagy Andrásnak. Ennek tulajdonítható az, hogy (hol is kezdjem a felsorolást?): Széles Mária, Dohy Árpád, Nógrádi Béla, Árus Lajos, Saja Sándor, Bustya Dezső, én... mind ószövetségesek voltunk és vagyunk. Nemcsak azért, mert szerettük a héber betűket, hanem mert Nagy Andrásnak nagy volt a hatása. Tehát őt mindenképpen kiemelném, nemcsak azért, mert Ószövetséggel szoktunk kezdeni minden felsorolást.

Maksay Albert volt az újszövetséges. Ő tipikus öregúr volt, nagyon okos, lexikálisan is nagyon sokat tudott, ítélkezni is nagyon jól tudott, tehát... hogy mondjam, hogy ne sértsem meg? Többet is írhatott volna. Egy olyan elmének, mint ő (persze megjárta Nyugatot, Skóciát, vagy hol volt?) több könyvet kellett volna kihoznia... egészen '44-ig, akkor, amikor lehetett még.

Geréb Pál volt a dogmatikus, Tavaszy Sándor utódja, s ez nem kis feladatot jelentett. Pali bácsit mindenki szerette.

A másik tanár, akinek volt valamilyen vonzásköre (kisebb), Juhász István volt. Ő válogatta ki aztán magának azokat, akiket valamiért szeretett, vagy nem is, hogy szeretett, hanem akikről látta, hogy bennük „nő a pénz", és ezért érdemes velük külön is foglalkozni. Ő volt *az* egyháztörténész.

A gyakorlati teológián volt Borbáth Dániel és Horváth Jenő. Horváth Jenőt, például, nagyon szerettem. Nem tanárnak való volt. Borbáth Dániel ellen sem volt semmi kifogásom, a kurzusai jók voltak, de nem volt vérbeli gyakorlati teológus. Nem volt eléggé arcéles tanár, hogy így mondjam. Különben is, dogmatikus volt... de nem azért, hanem mert... sohasem volt lelkipásztor és homiletikát tanított. Nagyon jó, elismert és szeretett igazgatója volt a diakonissza-intézetnek, nagyon odavoltak érte a diakonisszák.

Nagy Józsi bácsi, a mindenes: egyháztörténész, gyakorlati teológus. Bohém, művészember volt.

Benedek Kálmán zenét, éneket tanított. Az egyházhoz sok köze nem volt, de nagyon jó orgonaművész volt, s jól megszervezte és vezette a kórust is.

Mózes András volt a másik tanár az egyháztörténeti katedrán. Vizsgán bogarászó tanár volt, akárcsak helytörténeti írásaiban (lásd Várkudu egyházközség történetét és másokat).

Nem sok közünk volt az unitáriusokhoz és az evangélikusokhoz. Azonban a vallástörténetet Bende Béla tanította, unitárius tanár, aki rektor is volt. A rektor nem azt jelentette, mint most. A rektorral a négy év alatt soha nem beszéltem egy szót sem. A református dékán volt az, aki a mostani rektori hivatalban ült, a rektor pedig szemben a díszterem bejáratával székelt, abban a kicsi lyukban. Számunkra nem volt semmi jelentősége. Bende Béla volt az egyedüli protestáns lelkész, lelkészjellegű, aki párttag volt.

TL: A felsorolásból egyértelműen kiderül, hogy Nagy András volt a legnagyobb hatással. Professzor úr az Intézet centenáriumára kiadott emlékkötetben is róla ír a szeretettel emlékező tanítvány hangján. Ott olvastam, hogy neki volt az a szokása, hogy az órái elején Bibliát olvasott, rövid igemagyarázatot tartott.

KZs: Nem magyarázott, hanem csak Igét olvasott. És amit felolvasott, az mindig kapcsolatban volt a leadandó anyaggal. De nem magyarázta.

TL: Ezt azért említettem, mert úgy gondoltam, innen származott Professzor úrnak is az a szokása, hogy órái elején, függetlenül a tananyagtól, mindig Igét olvasott és magyarázatot is fűzött hozzá.

KZs: Igen, én magyarázatot is fűztem hozzá. De maga a dolog, hogy egy verset vagy több verset felolvassak, azt Nagy Andrástól örököltem, vagy Nagy Andrásnál láttam... Nem hiszem, hogy eszembe jutott volna, ha nem mondod.

TL: Tulajdonképpen – teológiai vonalon – az édesapjának volt egyértelmű hatása és Nagy Andrásnak. Van-e még valaki, akit ide lehet sorolni?

KZs: Igen. Juhász István. Én sohasem tartoztam Juhász Istvánnak a szűk köréhez. Azok mind egyháztörténészek voltak. Külön „klán" volt. A Nagy Andrásé nem „klán" volt. Azok egyszerűen „rajongók" voltak. Hogy mennyire rajongtak Juhász Istvánért, azt nem tudom, de mindenesetre, külön kör volt Juhász és csoportja. Én nagyon szerettem Juhász Istvánt. Prédikálni az akadémiai istentiszteleten csak Nagy Andrást és Juhász Istvánt szerettem. A többit nem. Nem tudom... régebben... Teológus-szokás ez, vagy teológus-magatartás, hogy nem tetszik a tanárok prédikációja. A Nagy Andrásé tele volt lélekkel, a Juhászé persze szárazabb volt, de prédi-

káció volt. Voltak olyan tanárok, hogy a kurzusokból adtak elő valamit a szószéken.

TL: Ezek szerint a lelkiség Nagy Andrástól származik, Juhász Istvántól pedig a rendszeresség, a következetesség...

KZs: A szigorúság, a fegyelem. Ugyanakkor ez természetszerűleg félelemmel párosult... féltünk tőle, vizsgákon különösen. De Juhász Istvánt én később ismertem meg, és egyszer elmondtam valakinek – ez a valaki Nagy Géza magyartanár volt. Nagy Géza bácsinak mondtam el egyszer, akkor már magyarszováti lelkész voltam, hogy én Juhász Istvánt nemcsak értékelem, hanem szeretem is. És valószínű (Nagy Géza bácsi nagyon jó barátságban volt Juhász Istvánnal) elmondhatta neki, mert mintha megváltozott volna Juhász István is, és hát többet foglalkozott velem. Mert egy kicsit fájt, hogy velem nem foglalkozik eléggé. De hát én nem voltam egyháztörténész... Tehát nemcsak értékeltem, hanem szerettem is, mert minden látszat ellenére melegszívű ember volt. De nem úgy ismerték. Azt hitték, hogy – mert fegyelmet tartott, mert komoly volt, azt hitték, hogy – nincs benne diákok iránti szeretet. Volt. Volt, és erre én később jöttem rá.

... A többiek nem tettek rám szinte semmilyen hatást. Horváth Jenőt például szerettem, Jenő bácsit, de nem volt pedagógus, nem volt tanáremberr. Sok minden más volt, de az nem.

TL: A Teológiára kerülve, mikor kezdett kikristályosodni a különböző szakágazatokon belüli orientációja?

„Egész életemben végigvonult az a kérdés, hogy mi az, amihez nem értek. Nemcsak a tudományok esetében. És... számoljak le azzal, amihez nem értek."

KZs: Egy adott pillanatban (harmadéves lehettem), amikor édesapámmal beszélgettünk, talán ő kérdezte, hogy mihez van inkább kedvem? Akkor azt mondtam, hogy az Ószövetséghez és az egyháztörténethez. Akkor nem tudtam, hogy ez nem az ószövetségi tudományhoz vagy az egyháztörténethez mint tudományhoz való vonzódásom volt, csak egyszerűen ehhez a két személyhez. Édesapám azt mondta, hogy „válaszd akármelyiket, de én úgy gondolom, hogy te inkább az Ószövetséggel foglalkozz." Mondjuk, ez is döntött, meg az is, hogy úgy éreztem, én nem leszek jó egyháztörténész. Nem tudtam, hogy jó ószövetséges leszek-e vagy nem, de nem lennék jó egyháztörténész.

TL: Miért?

KZs: Hát... Nem szeretek bogarászni, nem szeretek levéltárakban ülni. Ezt most, később mondom. Akkor nem tudtam, hogy miért nem. S valóban úgy is lett volna, hogy nem lettem volna jó egyháztörténész.

Egész életemben végigvonult az a kérdés, hogy mi az, amihez nem értek. Nemcsak a tudományok esetében. És amihez nem értek, azt gomboljam le magamról, számoljak le azzal, amihez nem értek. Tehát... Nem értek ahhoz, hogy embereket tudatosan vonzzak magamhoz. Azt tudom, hogy az emberek mégis vonzódnak hozzám, de hogy én... csoportot szervezzek...! Varga Laci egyszer azt mondta, hogy „te csodákat művelhetnél a Teológián! És szeretném, ha művelnél is". Művelhetnék... „Te Laci – mondtam –, én nem vagyok arravaló". Na és általában. Tehát mindig is – de egészen mostanig – tudatosítottam magamban: ehhez nem értek... Erre nem való vagyok... Sok embernek az a baja, hogy azt hiszi, mindenhez ért, és utána derül ki, hogy sokszor semmihez sem... Úgyhogy ezeket igyekeztem távol tartani magamtól. És idetartozik az egyháztörténet mint tudomány. De hát nemcsak arra vonatkozik. Gyermekeim nevelésére is vonatkozik és sok minden másra. Tudatosítanom kellett azt, hogy erre a jó Isten nekem nem adott talentumot és karizmát és... Adott másra.

TL: Ez a „negatív" önarckép – a kizárásos alapon történő szűkítéssel – élesebbé rajzolhatja a tényleges kontúrokat. Ezért kérem, hogy folytassa: még mihez *nem* ért?

KZs: Általános választ adok arra, amit most kérdezel. Ha meg kell valósítanom valamit, akkor én azt három fázisban képzelem el. Az egyik az, amikor az ember kigondolja, hogy ezt *kell* megvalósítani. Tehát van egy ilyen, mondjuk az íróasztal fázisa. A másik az, amikor ezt meg kell szervezni (magának vagy másoknak), a harmadik, amikor a kivitelezésre kerül sor. Én arra jó vagyok, hogy leüljek az íróasztalhoz, és azt mondjam, hogy most meg kellene szervezni egy ószövetségi tanulmányi csoportot. Ennek a tagja ez és ez, és akkor tudom, hogy ez az öt ember... Itt az íróasztalnál. Jó lehetek még arra, hogy elővegyek egy Ézsaiás-i szöveget, és akkor most lássuk, hogy hogyan boncoljuk fel. De arra, hogy megszervezzem ezt, arra nem vagyok jó. Tehát... Megmondtam Tőkés Lászlónak, mikor megválasztottak lelkészértekezleti elnöknek, hogy: „László, ne várd tőlem azt, hogy én most meg fogom szervezni az erdélyi papságot. Én ezt nem tudom csinálni". Magamnak kigondolom az asztalnál, hogy miképpen kell megtenni, például úgy, hogy bevonunk embereket, őket megbízzuk, mert arra képesek, tehát ezt mind kigondolom, de azt, hogy megvalósítsam... azt nem. Aztán alkalmas vagyok arra, hogy az elképzelt munkában tevőlegesen részt vegyek. Szeretem a fizikai munkát. Annak idején elterveztem, hogy a parókia köré kerítést kell húzni. Tudtam, hogy azt úgy kell, hogy... De azt, hogy én a presbitereket megszervezzem és elküldjem mészért, cementért, ahhoz nem értettem. Amikor a sasfákat be kellett ültetni, akkor fogtam az ásót, és én is odaálltam egy gödör mellé, ástam és betettem a sasfát.

Tehát ha ebben a három fázisban képzeljük el valaminek a kivitelezését, az elsőre jó vagyok, amennyire jó vagyok (nyilván nem dicsérem magam, illetve – hogy mondjam? – más jobbat is ki tud gondolni, de én is

valamennyire jó vagyok): szerszámot fogok, vagy szöveget boncolok. De hogy ebből hogy' kell valamit csinálni, hogy valami legyen, oda kell valaki más vagy mások, aki, akik ezt a bizonyos tervezési fázist helyettem elvégzik.

Azt mondják (mások), hogy tudok prédikálni. (Lehet, hogy úgy is van – nem tudom –, a saját igehirdetésemet nem tudom igazán, objektíven lemérni; azt hiszem, mindenki úgy van vele.) Többen mondták, amikor Péntek Árpád nyugdíjba ment (s akkor választás előtt álltam, hogy taníthattam volna homiletikát), hogy miért nem tanítom a homiletikát, hiszen tudok prédikálni. Azért, mert nem tudom tanítani a homiletikát. El tudom mondani elméletben azt, hogy a prédikációt úgy kell megírni... (textusszerűség, gyülekezetszerűség stb.), el tudok menni prédikálni... De azt, hogy megtanítsam a diákokat prédikálni, azt nem tudom. Tudtam, hogy ezt nem tudom, és felelősséget sem vállaltam. Mert, ugye, az az egy, a gyakorlati teológián belül az az egy tantárgy, a homiletika, ami mégiscsak rangot ad a gyakorlati teológiai tanárnak, de azt nem vállaltam, mert tudtam, hogy ahhoz nem értek. És nem is lettem volna jó homiletika tanár.

TL: Kanyarodjunk vissza a diákévekhez, a profilálódás kezdeteihez. Az önismereti mérlegelés szempontjából milyen mértékben számított döntő érvnek az atyai javaslat?

KZs: Ő csak bemondta. Általában édesapám soha nem kényszerített semmire. Tehát nem olyan apa volt, aki azt mondta, hogy ezt így *kell* csinálni, hanem azt, hogy ezt így *lehet* csinálni. Azt hiszem (nem emlékszem pontosan a szavakra), hogy ezt mondta: „Én inkább ajánlom neked az Ószövetséget." Valahogy így mondhatta. Valószínű, hogy ez is hozzásegített a döntéshez.

TL: Elsőéves koromból emlékszem a tanácsára, mikor arra buzdította minden diákját, hogy válasszon ki egy „életre szóló" témát (vagy akár csak egy témaszeletet), és arra céltudatosan összpontosítson, mert ha kellő szorgalommal foglalkozik vele, az adott területen (legyen az tenyérnyi is, de) a világ legnagyobb szakértőjévé válhat.

KZs: Ez így van.

TL: Bizonyára saját gyakorlatából származik ez a jó tanács. Ezek szerint már a teológusévek második felében mindinkább a biblikumra, s azon belül főleg az Ószövetségre összpontosított.

KZs: Igen. Például a másodév után kellett alapvizsga-dolgozatot írni, és én Ószövetségből írtam. *A Messiás képe a Zsoltárok könyvében* címmel, ahogy most visszaemlékszem... Kézzel írtuk még akkor.

TL: Megvan?

KZs: Az nincs meg. A kispapi dolgozatot szintén Ószövetségből írtam: *Az* אֱמֶת *és* אֱמוּנָה *jelentése* szintén *a Zsoltárok könyvében.* Az megvan, már gépelt formában. Tehát a másodév végén még keresgélve a szakot, de a kispapinál már eléggé határozottan az Ószövetség mellett döntöttem.

Aztán: mik befolyásolják az embert? Akkor jött fel Gerhard von Rad. S ajánlották, hogy olvasgassam. Ő mondott talán ilyesmit (nagyon helyesen), hogy Izráel népének a legnagyobb élménye az exodus volt, és ez végigszövi az egész izráeli tudatot, és megjelenik minden ószövetségi könyvben. Akkor írtam doktori dolgozatomat az Exodusból, az Exodus 1–15-nek a történet-teológiáját. Tehát ilyesmik hatnak az emberre... von Rad rámutatott arra – nekem is tetszett, s úgy is van –, és akkor ezzel foglalkoztam.

TL: Annak idején ki propagálta von Radot a Teológián?

KZs: Azt hiszem, hogy Juhász István adta a kezembe az első kötetet, s aztán megszereztem a biblika teológia második kötetét is. Juhász István. András bácsi nem. Ő Wilhelm Vischer *Christuszeugnis*át ajánlotta. Valóban volt egy olyan – hogy mondjam? – sematikus krisztológiai elmélete, amit ma el lehet ítélni, vagy lehet reá nemet mondani. De ő így volt Nagy András bácsi.

TL: Négy év tanulmány után következett az ószövetségi tárgyból írott kispapi, és ez után pedig bekövetkezett az, amit az édesapja is mondott: „Falura fogsz kerülni". Hogyan került Magyarszovátra?

„Semmit nem tudtam Szovátról. Kikerültem Szovátra egy kufferrel."

KZs: Az egy külön kis sztori, hogy hogyan kerültem Szovátra, de azelőtt egy évig voltam segédlelkész a Belvárosban. Már akkor megkezdtem a – akkor magiszterinek hívták – tanfolyamot. Olyan... laza vizsgákból állt, nem volt az annyira szigorú, mint most a doktori.

TL: Mindjárt a kispapi után?

KZs: Ez mindjárt kispapi után, igen. És ezt folytattam aztán Szováton is.

TL: Abban az időben nem volt a nagypapihoz kötve a magiszteri tanfolyam?

KZs: Nem. A vizsgákat meg lehetett kezdeni már kispapi után. Nem tudom, hány vizsgát tettem le akkor, azt hiszem, ötöt-hatot. Amikor megszüntették a magiszterit és lett belőle doktori, elismerték a letett magiszteri vizsgámat doktori vizsgaként. De ez már Magyarszováton volt.

TL: Mindvégig Nagy András volt a vezetőtanár?

KZs: Ez Nagy Andrásnál volt. Még. Mert... tehát én '58-ban végeztem a Teológián, Nagy Andrásnál tettem le egy vagy két részletvizsgát Ószövetségből. És (gondolkozom) '59 október tizenvalahányadikán menesztették Nagy Andrást és Maksay Albertet. Jött Szőcs meg Teleky, úgyhogy Szőcsnél tettem le még két vizsgát, aztán az unitárius Kovács Lajosnál, és egyháztörténetből is valamit (nem is emlékszem, hogy mit). Mondom, öt vagy hat vizsgát...

TL: Kik mellé került segédlelkésznek a Belvárosban?

KZs: Tehát ’58 december elsejétől ’55 december 31-ig voltam a Belvárosban. Ekkor töltötte László Dezső a második fogságát. Kétszer volt börtönben. Amikor először volt, akkor összekerültem vele a csatornánál, egy munkatáborban. Megtudtam, hogy ott van, felkerestem, találkoztunk. Akkor ő úgynevezett adminisztratív büntetést kapott. Ennél a második fogságnál, az ’56-os eseményekkel kapcsolatosan ítélték el. Tehát a főnököm Csutak Csaba és Dávid Gyula volt. Két nagyon jó főnököm volt. Dávid Gyulától sokat tanultam, hogy hogy’ kell prédikálni, Csutak Csabától nem... nem azt tanultam, de reggeltől délig és délután állandóan beszélgettünk teológiáról. Inkább teológiáról, de másról is. Nagyon jól lehetett Csabával beszélgetni. És nagyon jól fogott nekem ez a belvárosi „inasév”. Rengeteg szolgálatom volt, nagyon sok.

TL: Csakis püspöki döntésre került kihelyezés által a Belvárosba?

KZs: Igen. Én kértem a püspököt, hogy helyezzen az Alsóvárosba, de azt mondta, hogy azt már elígérte másnak. Na, akkor hova? Akárhova. Gyakorlatilag Nagy Géza bácsi, a magyar irodalomtanár, a teológiai tanárnak a fia (presbiter volt a Belvárosban, ő fogott el engem a Teológia udvarán és séta közben azt mondta, hogy „szeretném, ha a Belvárosba kerülnél”, s azt feleltem: „tessék elmenni a püspökhöz”.

Nagyon jól éreztem magam ott a Belvárosban. A két főnököm nagyon rendes volt, sokat tanultam tőlük. Sajnos egy év után el kellett hagyni – kényszerből – Kolozsvárt. Jött a telefonértesítés (az ilyenek mindig telefonon jutottak el az egyházhoz), hogy minden segédlelkésznek azonnal – egy hónapon belül – el kell hagynia a várost, mert már (mondták ők) hatvan református lelkészjellegű személy van Kolozsváron. Lehet, hogy volt hatvan mindenestől: nyugdíjasok, teológiai tanárok, parókusok. Dávid Gyula nagyon szeretett engem... akkor azt mondta, hogy Szárazajtára pályázatot hirdettek, hárman pályáztak, ahonnan megválasztják Szárazajtára a lelkészt, annak a helyébe tesz be engem. A szovátit választották meg, és úgy kerültem oda. Semmit nem tudtam Szovátról. Kikerültem Szovátra egy kufferrel. Ott voltam öt hónapig.

TL: Csak öt hónapig?

KZs: Mindjárt elmondom. Kikerültem Szovátra egy kufferrel, összehívtam a presbiteri gyűlést, a presbiterek kerek-perec megmondták, hogy én nem kellek nekik. Nekik nem kell „kufferes pap”. Azt feleltem: „Emberek, engem ide kihelyeztek. Valamelyik vasárnap válasszanak lelkészt, abban a pillanatban én elmegyek innen, de addig itt szolgálok”. Prédikáltam, beszélgettem az emberekkel... s megállapodtak mellettem. Öt hónap múlva kaptam az első behívót a katonaságra. Előre kellett hoznom a konfirmációt május nem tudom hányadikára (vagy két héttel, de már készen voltak a konfirmándusok). A konfirmáció megvolt, a konfirmációi ebédnél összekerültem valakivel, egy kolozsvári hozzátartozóval, s elmondtam neki, hogy „holnap megyek katonának”. Ez volt vasárnap, hétfőre szólt a

behívóm. Azt mondta: „Van egy tanácsom: ne tessék menni reggel nyolc órára, hanem csak tizenegyre". „Katonaságnál lehet ilyesmit?" „Igen". Tizenegyre mentem, és betelt minden hely. Hazaküldtek. [*Nevet.*] Két hétre rá kaptam a második behívót. Vittem minden írást, hogy magiszter vagyok, kell tanfolyamra járnom. Elvittek katonának. Na. Ott voltam hét hónapig. Karácsony harmadnapján szabadultam Vajdahunyadról. Nagyon nehéz volt: a munka is nehezebb volt, mint a fogságban, és tudatosan megaláztak. Más dolog egy lelkészt megalázni és más egy tizennyolc éves srácot... megalázni.

TL: Ezek a megalázások kimondottan a lelkésznek szóltak, vagy pedig a börtönviseltnek? A katonaságnál mindig rosszul bánnak az újoncokkal.

KZs: Nem. Kimondottan a lelkésznek szólt. Tehát, mondjuk, elküldtek (a politikai tiszt elküldött) cigarettáért a közeli trafikba... akkor elvágódtam, sáros lettem... s elkezdett röhögni rajtam. Az is nagyon rosszulesett, hogy elküldött cigarettáért! Na jó, elküldött cigarettáért, de röhögött rajtam: „Na, domnu părinte!" Csúfságból mondta, hogy „domnu părinte"... De több hasonló eset is volt. Szóval: csúfolkodtak. Lehet azért is, mert tudták, hogy börtön van a hátam mögött. Hát azért is kerültem oda, és azért is csúfolkodtak.

TL: Végig Vajdahunyadon volt katona?

KZs: Végig Vajdahunyadon. Közben volt a második letartóztatásom. Az csak egy hónapig tartott. De aztán visszavittek Vajdahunyadra.

TL: Miért tartóztatták le másodszor is?

KZs: Ez érdekes történet, de lehet, hogy csak nekem. Két hónapi katonaság után behívtak Vajdahunyadra a központba, és a politikai tiszt közölte velem, hogy áthelyeznek kolozsvári munkaszolgálatra, tekintettel arra, hogy magiszteri tanfolyamon veszek részt..., hogy lássam, az állam milyen nagylelkű... Kolozsváron közben végezhetem a magiszteri tanfolyamot. Adtak vasúti jegyet, visszamentem a századhoz, összecsomagoltam, de nem tudtam elbúcsúzni senkitől. Kimentem a vajdahunyadi állomásra, és írtam egy levelezőlapot az egyik munkatársamnak: „Kedves Olivér! Nem tudtam elbúcsúzni, de tudd, hogy áthelyeztek Kolozsvárra". A levelezőlapot bedobtam az állomáson a postaládába. Felültem este a vonatra (késő este), hajnalban érkeztem Kolozsvárra. Július volt, napsugaras szép reggel. Ahogy leszállok, egy civil közelít hozzám: „Eşti soldatul Kozma?", s azt mondja, menjek vele. Bevitt a szekuritátéra, akkor már az Árpád utcán volt.

„Ahogy leszállok, egy civil közelít hozzám: »Eşti soldatul Kozma?«, s azt mondja, menjek vele. Bevitt a szekuritátéra..."

1960 júliusában történt. És betett egy cellába. Ott ötön voltunk, többek között egy idős református lelkész. Úgy hívták, hogy Cseterki János. Ördöngösfüzesen volt valamikor lelkész, és más helyen is. Ő lelkész, én lelkész, s tudta, hogy ki vagyok. Állandóan kérdezősködött. Nem volt feltűnő. Felmentem, felvittek három vagy négy nap múlva a kihallgatásra. Az első kérdés az volt, hogy kinek írtam én a vajdahunyadi állomáson egy levelezőlapot és dobtam be a postaládába? Úgy látszik, hogy a kaputól kezdve követtek. Megmondtam, hogy kinek. S akkor feltettek tizenvalahány kérdést. Abszurdabbnál abszurdabb kérdések, amelyek mind arra tendáltak, hogy én Kolozsváron, Erdélyben ifjúsági kommunistaellenes szervezetben vagyok, vagy azt próbálom megszervezni... Ennek a szervezetnek van egy felnőtt része, azt irányítják Borbáth Dániel, Geréb Pál és Juhász István teológiai tanárok, ők bíztak meg engem, hogy az ifjúság körében ezt megszervezzem. Nagy hülyeség, persze. Kérdezték, hogy „Igaz?"; azt mondtam, hogy „Nem". A következő vádpontok voltak: odaadtam az egyik barátomnak, Muzsi Andrásnak, Imre Lajos egyik kis könyvét, hogy rajzolja le a szekuritáté alaprajzát, adja vissza nekem, mert én közbenjárok, és felrobbantjuk a szekuritátét. A másik, hogy Erdélyi Zsombor, csomafájai, bádoki lelkész, Désen találkozott velem, és a dési Rózsahegyen felvette a kapcsolatot Amerika Hangjával, és én Erdélyi Zsombornak mondom el azt, hogy itt mi történik Erdélyben, ő pedig közvetíti. Erdélyi Zsombor tényleg amatőr rádiós volt, állandóan a drótokkal foglalkozott. Bustya Dezső írt egy szöveget, egy új erdélyi himnuszt, aminek én szereztem a zenéjét. „Igaz?" „Nem igaz." Továbbá: ő, a feljelentő, Muzsi András, nálunk járt, és édesapámmal arról beszélgettek, hogy a lelkészek hogy' tudnának a kollektivizálás ellen beszélni. „Igaz?" „Nem igaz."

Tizenvalahány ilyen vádpont volt... Mind a legnagyobb marhaság. Na, erről is faggattak, persze mondtam, hogy nem igaz. Egy óra vagy másfél-két óra múlva visszavittek a cellába, hogy „gondolkozzak". Gondolkoztam, hogy mi a csodáról „gondolkozzak". Másnap felvittek megint, harmadnap is ... állandóan faggattak. A faggató tiszt viszont nagyon rendes volt, úgy hívták, hogy Fényes Tibor. (Tibor? A vezetéknév biztos). Háromnapi kihallgatás után békében hagytak. A kérdések, amiket feltettek, ugyanazok voltak, amiket Cseterki János feltett a cellában. Később megtudtam, hogy az erdélyi református egyház lelkészi társadalmának ez a Cseterki volt a legismertebb besúgója. És nemcsak.

A bosszútól a megbocsátásig
(1Móz 4,23–24)

Kain egyik utódának, Lámeknek a bosszúja hétszeres a rajta esett sérelemért. Önhatalmúan áthágja Isten hétszeres igazságtétel-mértékét (4,15), kezében vasszerszámok vannak (4,22), s úgy véli, a megtorlás normáját ő szabhatja meg.
Bárcsak azt mondhatnók, hogy ez csupán őskori történet, s ma mint vendetta a maffiák eljárásában jelenik meg – más tájakon. A kérdés még akkor is távol van tőlünk, ha a nem keresztyén terrorizmus és a „keresztyén" világ válaszára gondolunk, mert hát ez kézenfekvő és korszerű, különösen ha a megtorlás majdnem bibliai arányaira gondolunk. De itt személyes kapcsolatainkról van szó. Akinek testében duzzad az erő, aki hivatali hatalomban van, aki mögött százával állnak a csatlósok és a milliárdnyi eurók, azokat belülről emésztheti a gyűlölet, a bosszúvágy. A másik kiszolgáltatott, talán van is mitől félnie, mert hibás. A gyűlöletnek és a félelemnek a vad világa ez.
Ennek a történetnek iránya van, s Isten el akar vezetni ettől a világtól a gyülekezetig. Az egyik a tanítványi. Péter a megbocsátás felől érdeklődik: hányszor vétkezhet ellenem testvérem úgy, hogy én megbocsássak neki? Még hétszer is? Jézus válasza: hetvenszer hétszer, s ennek alapja az ezt követő példázatban van. Isten az adós szolgának elengedte a tízezer talentumnyi tartozást (Mt 18,21–35). A másik egy már megalakult helyi gyülekezet. Tagjainak le kell mondaniuk önhatalmukról: ne álljatok bosszút önmagatokért, hanem adjatok helyet az ő haragjának, mert meg van írva: enyém a bosszúállás, én megfizetek, így szól az Úr (Róm 12,19).
Tanítványként, testvérekként ezt az utat kell bejárnunk: az Ószövetségtől az Újig, az ó embertől az új emberig, indulatos önmagunktól a megbocsátó Istenig.

Tehát engem azért tettek vele egy cellába, hogy ő mint „barát", mint „lelkésztárs" kérdezzen meg engem, és hát neki biztos elmondom, hogy mi az igazság. Nos, kivettek három vagy négy nap után a cellából és áttettek egy másikba. Itt három hétig ültem egyedül a cellában. Azon gondolkoztam, hogy ha ezt elhiszik, rám, aki büntetett előéletű voltam, rámsóznak jó néhány évet.

Három hét múlva (összesen egy hónapig ültem ott) felvittek kihallgatásra. Megint jöttek a kérdések, megint mondtam, hogy ez nem igaz, egy szó sem igaz belőle. És akkor bevezették Muzsi Andrást...

Muzsi András középiskolától kezdve legjobb barátom volt. Annyira jó barátom, hogy mindenünk közös volt, a kurzusaink voltak közösek, mindent elmondtunk egymásnak (szerelmi dolgainkat, mindent) és börtöntársam is volt. Tehát a mi ügyünkben volt ő is. A Teológiára is együtt jöttünk a fogság után, ő két év múlva otthagyta a Teológiát. Hogy ő miért tette ezt... a mai napig titok marad előttem. A szeku sem tudta. És én sem.

> **Sibbolet**
> (Bír 12,6)
>
> Van-e drágább az életnél? Szerintünk nincs. Az első-második század mártírjai azt mondták: van, a hit megvallása. Számukra a keresztyénség olyan önazonosságjegy volt, amely nem adható fel, nem tagadható le.
> Efraim harcosai menekülnek a gileádiak elől, de a Jordán révénél ellenőrzik őket: *efraimi vagy?* S ha letagadta, ki kellett mondania a kulcsszót: *sibbolet* (kalász, esetleg áradat), de csak szibboletre (a szógyök terhet jelent) állt a szája. Elárulta nyelvjárása, s tagadóként kellett meghalnia. Péter felelete: nem vagyok „azok" közül való, a Jézustól nyert azonosságjegy ugyanilyen letagadása. És mégsem. A hátrafordúló Úr és Péter tekintete találkozik, s a tanítvány keservesen sír (Lk 22,54–62). Elárulta nyelvjárása, de neki később hitvallóként kellett meghalnia. Ez is halál, mint az efraimiaké, az óember halála, hogy a bűnbánat könnyeiből szülessék az új.
> Az 50-es években a fiatalember a vonaton letagadta, hogy teológus, pedig halála csak egy lenéző-elnéző, gunyoros mosoly lett volna. Vajon ma – késői sírással – szégyelli ezt? Ellentörténet: 2009-ben a lelkipásztort közúti kihágás miatt igazoltatja a forgalmista. A jogos bírság „halálából" így akar szabadulni: de én *pap* vagyok. Neki is szégyenkeznie kellene.
> Tudom, leszálltam az első mondatok mártír-szintjéről, de félős, hogy aki a vonaton tagad, aki az országúton ürügyként hivatkozik minőségére, az (még) nincs készen arra, hogy majd ott és úgy (ne másképpen!) egész életének hitvallásával feleljen az Úr kérdésére.

Behívták tehát Muzsit és (egy méter, két méter távolságba) szembesítettek. Muzsi ezeket a szemembe mondta, és rászóltam: „Bandi, ne hülyéskedj! Te is tudod, hogy egy szó sem igaz ebből". Ő pedig állította, hogy „igaz". Ez ... egy óráig folyt. Közbe' persze, a kihallgatást Fényes Tibor vezette.

Végül Muzsit kivezették. És akkor Fényes a következőt mondta: „Uram”... Attól kezdve voltam „uram”, addig..., addig „bandita”. (Ő nem mondott „banditának”, de ott lenn az őrök, azok igen.) Azt mondja: „Uram, tudtuk kezdettől fogva, hogy ez az ember hazudik. De lássa be, hogy az ügynek a végére kellett járni, és nekünk könnyű volt... magát kiemelni a katonaságnál. Ettől a perctől kezdve szabad, itt fog dolgozni a kolozsvári munkaszolgálatnál”. Hát a dologból az lett, hogy felmentem a munkahelyre, egy napig ott voltam, majd visszaküldtek Vajdahunyadra.

TL: Kiderült-e azóta, hogy a valamikori jó barátból hogyan lett hazug feljelentő? Valamilyen nyomás, hatósági zsarolás kényszeríthette-e erre?

KZs: Ő többször volt – miután politikai fogoly volt velünk együtt, de utána köztörvényesként kétszer is volt sikkasztásért – börtönben. Akkor is börtönben volt, amikor szembesítettek. Ez később derült ki. Mert miután otthagyta a Teológiát, nyitott egy kicsi üzletecskét. Nem tudom, hogy’ lehetett abban az időben egy magánüzletféle... nem tudom... rövidárut, cérnákat, harisnyákat, ilyesmiket... és ott is sikkasztott, és sikkasztásért volt elítélve. De tulajdonképpen nem tudom, miért, nem derült ki.

Ami a dolognak teljesen új vetülete, az most történt. Két hónapja, három hónapja felkeresett engem egy fiatalember. Telefonon jelentkezett, hogy meg akar látogatni... Igen, jöhet... Otthon, nálam a szobában beszélgettünk. Bemutatkozott: történész, most végezte az egyetemet, és ő az úgynevezett Muzsi-ügyet akarja tisztázni. Kérdeztem, hogy mit tud. Hát mindent tudott, mert kivette az iratokat Bukarestben, és ő mint történész állt a dologhoz. Azt mondja, ilyen vastag [*mutatja, hogy többujjnyi*] iratcsomó gyűlt össze a Muzsi ellenem szóló feljelentéseiből. Ilyenek: Kozma Zsolt (ez segédlelkészi éveim alatt történt) reggel fél nyolckor kijött a Hidelvei utcai lakásukból, elment egy trafik mellett, ott vett cigarettát, egy újságárustól vásárolt egy újságot, tehát nem ment a hivatalba. Egy másik nyilatkozat: Kozma Zsolt délben tizenegy órakor bejött a Teológiára, beszélt Borbáth Dánielllel, hogy megszervezzék ezt az ellenállási csoportot, és tizenkét óra tíz perckor kijött onnan. Amiből az derül ki, hogy én tényleg bejöttem, de azt, hogy Borbáthtal mit beszéltem, azt nem tudhatta, ezt hazudta. És ilyen feljelentésekkel egy egész dosszié gyűlt össze. Ez a bizonyos fiatal történész ennek a dolognak járt utána. Az IKESZ dolgait is kérdezte, firtatta, és ilyesmiket kérdezett tőlem: „Tanár úr, felsorolok önnek tizenöt nevet... Ismerősek ezek a nevek?” Felsorolja a tizenöt nevet, egy sem ismerős. Azt mondja, ezek az ön szováti lelkészsége alatt írtak önről jelentést. Persze álnevek voltak, magyarok, románok, vegyesen. El nem tudom képzelni, kik voltak. De kik lehettek? Tanárok (vagy harminc tanár volt Szováton, úgyhogy bárki), vagy mások. Egyszóval: visszakerültem a katonaságba.

TL: A nemrég felolvasott nevek mind ismeretlenek és lehet, hogy végképp azonosíthatatlanok. Viszont a szembesítéskor a valamikori jó barát állt szemtől szembe, akiről immár megtudhatta, hogy kicsoda. Akkor

miképpen hatott érzelmileg ez az árulás, és volt-e kihatása későbbi emberközi kapcsolataira?

KZs: Már nem hatott annyira. Mert például, ahogy elhagyta a Teológiát, összeállt egy ügyvédnővel, akivel együtt élt erkölcstelenül és mindenféle orgiákon vett részt. És én ezt tudtam, és tudtam a sikkasztásáról... És már előzőleg (tehát miután elhagyta a Teológiát) kért tőlem nyolcszáz lejt kölcsön, az körülbelül egy átlag havi fizetés volt, és nem adta meg. De olyan taktikával tette ezt, hogy előzőleg kért ötven lejt, azt megadta, utána kért száz lejt, azt megadta, hogy legyen bizalmam, ... utána pedig a nyolcszáz lejt nem adta meg. Elmentem hozzá a kicsi üzletébe, és azt mondtam neki: „Bandi, kértél tőlem nyolcszáz lejt". Azt mondja: „Nézd meg az árumat és válogass valamit". Zoknikból, cérnákból, gombokból válogassak nyolcszáz lejre? Mondom: „Nem kell innen semmi". Tehát ezért nem ért érzelmileg olyan nagyon... nem volt felkavaró, mert már tudtam, hogy kicsoda ez az ember. Viszont mégis maga az a tény, hogy a szemembe mondja és mindketten tudjuk... Valóban, régen olyan jóban voltunk, és hát nyilván hatott reám, de nem nagyon.

Még egyszer találkoztam vele... ez kilencvenben volt (a fiatal történész által feltárt dolgokról még nem tudtam), amikor kiváltottuk azt az igazolást, aminek az alapján bizonyos segélyeket kaptunk. Ott álltunk sorba (úgy ötön, haton voltunk), kezet fogtunk, de nem beszélgettünk egymással.

Tudtommal a telefonközpontban volt alkalmazásban. Három-négy évvel ezelőtt meghalt. Ennyit tudok csak.

> **Vakon**
> (1Jn 2,11)
>
> Jánosnak talán a legélesebb ellentétpárja a szeretet és a gyűlölet, képi szemléletben a világosság és a sötétség. Kié? A világé? Az embertársé? Az enyém?
> Először a „világ" gyűlöletével találkozunk: bedobják a postaládánkba és olvassuk, izzik a képernyőnkről és látjuk, fajoknak, népeknek, országoknak ezt a *külső* gyűlöletvilágát. És tehetetleneknek érezzük magunkat. Aztán a közeli embertárs szeméből villámlik, sérti emberi méltóságunkat, megalázza önérzetünket, s mi csupán azt tehetjük, hogy keresztyén türelemmel elviseljük. S ha ezt *magunkban* érezzük? Besötétedik agyunk, indulataink forrnak vagy elszabadulnak, a testvéri kézfogás, baráti ölelés ökölbe torzul, s érezzük, hogy nemcsak a másik ember van veszélyben, de saját magunk emberségét készülünk lerombolni. János ezeken is túlmegy: *aki a sötétségben*

> *jár, nem tudja, hova megy, mert a sötétség megvakította szemét.* Akit évekig sötét pincébe zárnak, végül megvakul. Nemcsak ott a sötétségben, a gyűlölet világában nem lát, hanem akkor sem, ha világosságra kerül, azaz ha szeretetet tapasztal. Vak, érzéketlen a szeretetre. Az önpusztító gyűlölet, a belső sötétség démonikus világa ez, amelyben már akkor sem tudunk nem gyűlölni, ha a mások szeretetének a világába kerülünk. Az embertelenség akkor válik istentelenséggé, ha az a másik ember – *testvér.* Van testvérszeretet. Legalábbis beszélünk róla. Van testvérgyűlölet is? Mert János itt erről ír.
> A könyv elején az apostol a gyülekezet tagjai számára irányt mutat Isten felé, aki világosság, hogy őt Fiában, Jézus Krisztusban elfogadjuk, s vele, a Világossággal mi is világosságban, szeretetben járjunk (1,1–7).

TL: Tehát nem vált gyanakvóvá, elővigyázatossá?

KZs: Nem. Különösebben nem. Hát ez így, ez másodszor nem történhet meg, annyira egyedi, sajátos eset volt. Ami az elővigyázatosságot illeti, hát aki börtönben volt, s aki már átment a szekuritátén, az már eleve elővigyázatos.

TL: A kolozsvári „kitérő" után ismét visszakerült Vajdahunyadra...

KZs: Igen. Ott voltam összesen hét hónapig. Karácsony harmadnapján szabadultam, és édesapám azt mondta, ne menjek vissza Szovátra, hogyha meg akarom választatni magamat. Mert ha visszamegyek, akkor már nem választhatnak meg. Felkerestek a szováti presbiterek, s azt mondták, hogy megválasztanának, de írjak alá egy nyilatkozatot, hogy öt évig ott maradok. Mert az előttem való három lelkész, akik jó lelkészek voltak, és akiket szerettek, azok elmentek egy-két év után. Azt mondtam, hogy nem írok alá semmit... nem azért megyek Szovátra, hogy onnan eljöjjek, de nyilatkozatot nem adok. Aztán megvolt a közgyűlés, meghívtak, és '60 februárjában, de nem is,... '61 január-februárjában visszamentem.

„Amikor elmentem, azt mondtam, hogy én elmegyek katonának, nem tudom, ez meddig tart, ...és ha megvárnak, visszajövök. Ezt mondtam nekik."

TL: Ezzel a szokással én is találkoztam a Mezőségen, engem is kértek, hogy írjak alá egy ilyen nyilatkozatot. Azóta viszont teljesen megváltozott a helyzet. A szováti megválasztásával kapcsolatban minek tulajdonítható, hogy a gyülekezet vagy a presbitérium hozzáállása ellenkezőjére fordult a „kufferes pappal" szemben?

KZs: Hát... egyfelől azért, mert két teológus szolgált be a hét hónap alatt... és a hivatalosan beszolgáló lelkipásztor (mindegy ki és melyik egyházközségből), az szeretett volna szováti lelkész lenni, de őt nem akarták megválasztani.

Én az öt hónap alatt meglátogattam minden családot, konfirmáltattam és prédikáltam. Ígéretet sohasem tettem. Amikor elmentem, azt mondtam, hogy én elmegyek katonának, nem tudom, ez meddig tart, válasszanak lelkészt, ne legyen üresen az egyházközség. Addig helyettes lelkészt neveznek ki, és ha megvárnak, visszajövök. Ezt mondtam nekik.

TL: Összesen hány évet szolgált Magyarszováton?

KZs: Összesen tizenhetet.

TL: Mivel telt el ez a tizenhét év?

KZs: Először is: tizenhetet úgy, hogy két évig, a tizenhétből két évig voltam a Teológián is óraadó tanár.

TL: A végén, az utolsó két évben, gondolom.

KZs: Igen, a végén, persze, a végén. Kedden és szerdán héber és görög órákat tartottam, első- és másodéven. De Szováton minden szolgálatot el tudtam végezni.

Az első években, 1960-tól kezdve, jött a nagy kollektivizálási dömping. Kiszálltak a központból, meggyőzni... ajtósarokhoz szorították az emberek kezét, kényszerítették őket, hogy írják alá a belépési nyilatkozatot. Én ebben benne voltam, mert engem is behívtak a néptanácshoz és mondták, hogy győzzem meg a presbitereket, hogy lépjenek be. Mondtam, hogy jó, igen... nem lehetett úgysem meggyőzni, hogy beiratkozzanak. Hogy' győzzem meg? De egyéb zaklatásom nem volt Szováton. Végül persze megalakították a kollektív gazdaságot.

Még hat évig voltam egyedül. Azért nem éreztem magam egyedül, mert Szováton volt egy bizonyos szintű értelmiségi társaság: harminc tanár, ebből húsz magyar, magyar volt az orvos, az állatorvos, magyar-zsidó mezőgazdász volt. És állandóan jártam be a tanári szobába sakkozni, pingpongozni, beszélgetni, együtt kirándultunk, tehát hat évig nem éreztem magam egyedül. Hat év után nősültem meg. Mind a négy gyermekem ott született... Magyarszováton.

TL: Milyen volt a kapcsolata a gyülekezettel? A magyarszováti egyházközség jellegzetesen mezőségi gyülekezet.

KZs: Én, afféle urbánus fiú, tehát városról kerültem oda ki, elég idegenül éreztem magamat, de falun születtem és emlékeim voltak. Az elején biztos, hogy nagyon félszegen vagy nagyon melléfogottan kezdtem kommunikálni az emberekkel, de később aztán... Legalábbis abból a szempontból meg voltam elégedve magammal, hogy mennyire tudtam közel kerülni hozzájuk. Nagyon közel sohasem kerültem, ez az igazság, de nem mentem úgy el az emberek mellett (az utcán, a kapu előtt), hogy ne kérdezzem meg: „János bácsi, mit csinál, hogy van a katona fia?", s ilyesmiket. De teljesen

azonosulni sohasem tudtam. Ami pedig a civilizatorikus körülményeket illeti, hát azok... nagyon primitívek voltak minden szempontból.

TL: S a gyülekezet hogyan viszonyult a tanuló emberhez?

KZs: Jöttek a hívek a parókiára ezért-azért, láttak nálunk asztalokra kiterített könyveket, zsidó Bibliát és ilyesmiket. Megszokták. Sohasem mondtam, hogy én különösebben tanulok, de tudták... Ez a mostani polgármester, Szabó Mihály, aki konfirmándusom volt, egyszer az egyik legátusnak azt mondta: „Kozma Zsolt? Az nem csinált semmit, csak tanult!" Nagyon rosszulesett, mert én négy helységbe vezettem be a villanyt (a parókiára, a kántori, harangozói lakásba és a templomba), száz méter betonkerítést építettem, lépcsőt fel a templomhoz... kétszer renováltam a templomot, egyszer alaposan, egyszer pedig csak meszeléssel. Lehet, hogy többet kellett volna csinálni, de hát ő ebből ennyit látott: „Az nem csinált semmit, csak tanult".

A hívek megszokták, hogy ott lássanak engem a Bibliával, bejártak hozzám.

TL: Úgy vélem, nemcsak a lelkészséggel járó, „holtig" tartó önképzés lehetett ez csupán. Az intellektuális örökség, az otthon látott minta már csak az „inercia" erejével is hatott volna. Akár diák-, akár lelkészkori tanulása tekinthető-e céltudatos felkészülésnek, például a teológiai tanárságra?

KZs: Arra nem. Viszont mégis szerepe volt abban, hogy tanultam. Az elején: a magiszteri (de azt átminősítették doktori tanfolyammá), a doktori tanfolyam... Tehát már tanultam teológus koromban, és inkább az Ószövetség érdekelt. Alapvizsgát és kispapit is abból írtam, és általában az ószövetségi tanulmányokkal foglalkoztam. Ott írtam a doktori dolgozatomat is, teljes egészében, Szováton.

TL: Remélte, hogy valamikor teológiai tanár lesz?

KZs: Soha. Soha. Célom volt még, hogy... külföldi ösztöndíjasként egy évet töltsek Nyugaton. Különösen '68 után, mert – ha jól tudom – '68-tól kezdve engedték ki (hát... egyenként) az erdélyi lelkészeket nyugati tanulmányútra. '68-tól nagyon sokat gondoltam arra, hogy azért is tanulok, hogy kiengedjenek Nyugatra, és ott egy évet töltsek. De a katedra soha nem volt célom. Nem sokkal azelőtt katasztrofális tanulmányi állapotok voltak a Teológián, az ó- és újszövetséges két tanár (ez egy külön történet) nem tudott héberül és görögül semmit sem, s ez szégyen volt a Teológiának...

Attól kezdve édesapám is mondta (egyszer még Juhász István is példálózott, de ő nem konkrétan), hogy egyszer csak be kéne kerüljek a Teológiára. Ez már... '74 előtt egy-két évvel volt, tehát az utolsó egy-két évben, amit Szováton töltöttem, még mielőtt tanítottam volna. De máskülönben nem gondoltam a Teológiára. Ezt őszintén mondhatom. Tizenhét évet úgy töltöttem Szováton, hogy sehova sem pályáztam. Amikor megüresedett a Belváros, akkor megkeresett a főgondnok, Dobai István; jártam Kolozsvá-

ron, behívott Dávid Gyula, majd Csutak Csaba beszélgetni, s mindketten azt mondták, hogy adjam be a pályázatomat. Engem ismertek, mert ott voltam segédlelkész. Nem választottak volna meg... szerintem valószínű, hogy nem. De nem attól függött ez, hogy milyen esélyem van, hanem egyszerűen nem akartam eljönni Szovátról. Tehát nem pályáztam oda sem. És hívtak, hívtak... ajánlottak Székre is, de oda sem adtam be a pályázatomat. Sehova sem.

TL: Mi volt az oka ennek a törekvésmentességnek? Esetében nem lett volna történés, hiszen mások is (nem is akárkik) úgy vélték, hogy megfelelő volt bármelyik említett állás betöltésére. Ha nem került volna a Teológiára, akkor talán Magyarszovátról ment volna nyugdíjba?

KZs: Lehet, hogy később... később elmentem volna valahova, egy nyíltabb helyre. Talán ha kényszerített volna a gyermekeimnek a továbbtanulása, de ezt nem tudom lemérni. Akkor, tizenhét évig, biztos, hogy nem akartam elmenni. Nem minthogyha olyan „kapós" lelkész lettem volna! Nem voltam, de azért mégis (a tizenhét év alatt csak üresedtek parókiák itt-ott, mondom, Belváros, Szék, de hát más is) nem akartam elmenni tizenhét évig onnan. Biztos, hogy később lett volna ilyen igényem, hogy nyíltabb helyre menjek, de amíg ott voltam, nem.

TL: Egyház-közigazgatási szempontból Magyarszovát jelenleg a Kolozsvár-Külső Egyházmegyéhez tartozik. Nem is olyan rég még más volt a területi besorolása. Professzor úr lelkészsége idején pedig?

KZs: Nem volt ilyen, hogy „Külső", hanem tulajdonképpen két egyházmegyéhez tartozott. Amíg „rajonok" voltak, addig a Szamosújvári Egyházmegyéhez tartozott, ott Szőke Sándor volt az esperes; s amikor megszüntették a rajonokat, akkor a Dési Egyházmegyéhez.

TL: Kollégái közül kikkel tartott fenn szorosabb kapcsolatot?

KZs: Hát... a szoros kapcsolattal az volt a baj, hogy akikkel tartottam, azok messze voltak tőlem. Mégis kapcsolatot tartottam, mert – gondolom, mások szerint is, de szerintem mindenképpen – a Dési Egyházmegye nagy egyházmegye volt. Csak felsorolom: Varga László Somkeréken, Bak Áron Sajóudvarhelyen, Hermán János, Adorjáni Albert, Adorján Kálmán... Lehet, hogy nem is jut mindenki eszembe... akikkel nagyon jóban voltam. Antal Sándor (aki később Szovátára ment) Nemegyén volt. Amikor viszont értekezleteink voltak (minden negyedévben volt hivatalos értekezlet, de minden hónapban általában össze-összegyűltünk), akkor mindig valahogy együtt sétáltunk, vagy együtt mentünk be egy vendéglőbe és beszélgettünk. Akkor, ha jól emlékszem, '65-ben kezdődtek az imahetek, és meghívogattuk egymást, és így többet beszélgettünk. De, ismétlem, ezek térben mind távol voltak tőlem. Varga László Somkeréken volt, Sajóudvarhelyen Bak Áron, Déscichegyen Adorjáni Albert, Tekén Adorján Kálmán. Ott, környékemben, nem nagyon voltak olyanok, akikkel tartottam volna így... mondjuk, így, hetente... a kapcsolatot. Kún Árpád bácsival jól lehetett be-

szélgetni, ő már közelebb szolgált, de ő nem az én nemzedékem volt. És persze nem volt internetes világ, még telefon sem volt a parókián – másnak sem volt, nekem sem.

TL: A kapcsolattartás nehézségeit ismerve, hogyan sikerült családot alapítani a mezőségi (viszonylagos, de gyakran teljes) elzártságban?

KZs: Úgy, hogy nagyon tudatosan mondogattam magamban, tudatosítottam, hogy azok, akik Szováton vannak (mert ott, a tanügyben, a tantestületben voltak fiatal lányok is nyilván), azok nem illenek hozzám. Kolozsváron nekem nem volt senki ilyen ismerősöm. De volt egy motorbiciklim és volt egy motorbiciklis szováti barátom, az iskolának a titkára, meg a felesége, tanítónő, és elmentünk kirándulni motorral Szovátára. Mert Szovátán volt a barátom rokonsága. Ott ismerkedtem meg Kali István backamadarasi lelkész lányával, aki könyvelő volt az egyik vállalatnál... Ez '64-ben volt, és '65-ben, amikor már ott álltunk, hogy esküvő legyen belőle, akkor volt a motorbalesetem. Hatszor operáltak, az esküvő mind húzódott, úgyhogy csak '66-ban volt. A feleségem ott állást is kapott, könyvelőit, az volt a foglalkozása, később óvónő is volt.

TL: Tehát Szovátról Szovátára udvarolt.

KZs: Úgy udvaroltam Szovátára, hogy vasárnap délután három órakor volt az istentisztelet, négykor felültem a motorra, és vasárnap este nyolckor-kilenckor ott voltam Szovátán. Két napig ott voltam, utána jöttem haza az udvarlásból.

TL: Minden gyermekük Szováton született?

KZs: Igen, szováti lelkészségem idején. De csak a lányunk, Emese a községben (1970-ben). Zsolt a kolozsvári kórházban, a nőgyógyászaton (1968-ban), László is Kolozsváron (1973-ban), Endre Mócson (1975-ben). Emese váratlanul jött a világra, az unitárius papnak a felesége – aki kitűnő szülésznő volt – bábáskodott.

TL: Óvodába, iskolába is járhattak Szováton.

KZs: Igen, igen. Harmadikos volt Zsolt és elsős Emese, amikor beköltöztünk.

TL: Hogyan történt az átköltözés? A utolsó két „párhuzamos" év után, feltételezem, hogy több órát kapott a Teológián, s csak ezután jöhetett szóba a véglegesítés, a lelkészségből a tanárságba való végleges váltás.

„Persze félviccesen szoktam mondani magamról, hogy nem polihisztor vagyok, hanem dilettáns. Aki ennyi katedrába belekóstolt, az úgy néz ki, hogy ő polihisztor, viszont aki csak belekóstolt és azzal maradt, az inkább dilettáns."

KZs: Igen. Két évig csak hébert, görögöt tanítottam... keddre és szerdára tömörítették az órákat, és hát... kedden hajnalban jöttem be a buszszal, fél ötkor indultam és szerda délben, délután haza tudtam menni.

Nem sokkal azelőtt – ez most inkább Teológia-történet, amit el fogok mondani –, amikor kiderült, hogy a két, ó- és újszövetséges tanár nem alkalmas arra, hogy a nyelvet tanítsa (nem mintha alkalmas lett volna, hogy exegézist tanítson, de a nyelvet semmiképpen), akkor felállították a nyelvi lektorátust. Ezen a katedrán volt először Gálfy Zoltán, a héber nyelvet tanította (de hát ő könyvtáros volt) és Horváth István (aki szintén könyvtáros volt) tanította a görög nyelvet. Nem tudom, hány évig, de legalább két-három évig húzódott ez. Amikor külön állásként állították fel, meghívtak azzal, hogy ez nem végleges. Két év után pályázatot hirdettek, s egyedül én pályáztam. Megnyertem a pályázatot, ami versenyvizsgát jelentett, még csak ki sem jelölték az anyagot. (Megkérdezték, hogy jelöljék? De azt mondtam, hogy ne. Biztosan nagyon nehéz szöveget héberből nem fognak adni, görögből adhatnak akármit.) Mindkét nyelvi vizsgám tízesre sikerült, a német pedig kilencesre. De rendes volt Széles Mária, mert abból a Genesis 3-ból adott nekem egy részt, amit az egyik évfolyammal azelőtt elemeztünk. Tőkés István pedig a János evangéliuma prológusát adta, amely nyelvileg a legkönnyebb szöveg volt. Nagyon rendesek voltak. Nagyon jól sikerült a vizsgám, komoly nyelvtani kérdésekre feleltem, de hát ezeket illett tudni.

TL: Csak nyelveket tanított az elején?

KZs: Ez volt 1974-ben. Nyelvet tanítottam, de időnként megüresedtek a katedrák és akkor helyettesítettem: tanítottam teológiai enciklopédiát – három vagy négy évig, amikor Geréb Pál professzor nyugdíjba ment. 1976-ban költöztünk be Kolozsvárra. Végül 1980-tól kezdve mentem át a gyakorlati teológiára. Közben egy fél évig tanítottam újszövetségi exegézist, mert Tőkés István januárban elment Görögországba egy félévre, és akkor a IV. év utolsó félévet nekem osztották ki.

A gyakorlati teológiai katedrát meghirdették azzal, hogy édesapám '77-ben nyugdíjba ment. Az egyik feltétel volt a zeneelméletben való jártasság és természetesen a muzikalitás, meg hát a többi tudományos munkásság a teológia különböző területein. Az egyedüli pályázó nagyon jó zenész volt, de egyáltalán nem volt teológus, annak nem sikerült, nem töltötték be a katedrát. Úgy tudom, megkérdezték Csiha Kálmánt is, de Csiha nem akart jönni. Húzódott helyettesítésekkel, ezzel-azzal. Péntek Árpád itt volt persze, de hát a másik katedráról van szó. 1980-ban Nagy Gyula püspök Péntek Árpáddal beszélte meg a katedra kérdését, anélkül, hogy megkérdeztek volna. A püspök üzent nekem, hogy át fog helyezni a gyakorlati teológiai katedrára. Jóformán meg sem kérdezett. Felhivatott és előadta a tervét. Azt feleltem: „Soha nem voltam gyakorlati teológus, nem is értek hozzá." „De hát, édes Istenem, aki lelkipásztor volt, az ért a gyakorlati teológiához!" Ez elég primitív indok. Egy-két napig gondolkoz-

tam az ajánlaton. Tudniillik soha nem tudtam azt, hogy Széles Mária hány éves. Minden tanárról tudtam, de róla nem akartam tudni, nehogy elkezdjem számítgatni, hogy ő mikor megy nyugdíjba, s akkor nekem még hány évem van az ószövetségi katedrán. Az, hogy Széles Mária után én kerüljek a katedrára, az – mondjuk – egyenes út lett volna, mert én voltam itt csak, aki valamit is értett a héberhez, az Ószövetséghez. Úgy gondoltam, hogy Széles Mária négy vagy öt évvel előttem megy nyugdíjba, és nekem négy-öt évre nem érdemes átmenni az ószövetségi katedrára. Ezeket számba vettem, és igent mondtam a gyakorlati teológiára.

Aztán mindenfélét osztottak reám. A legkevésbé szeretem, a legkevésbé értek a katekétikához, de hát ott volt Imre Lajosnak a *Katekétiká*ja, az elődeimnek a kurzusai. Semmit nem alkottam a katekétika terén. Négy vagy öt évig adtam elő. Aztán rám osztották a Kánont, a Statútumot. Öt évig tanítottam éneket például. Zenét nem. Van bizonyos zenei ismeretem, nem is mondanám, hogy terhes volt, még szerettem is egy kicsit.

Azt mondhatom, hogy egyháztörténeten kívül mindegyik teológiai szakban valamit... [*nevet*] tanítottam, vagy adtam elő. Úgyhogy amikor a teológusok Zsolinak neveztek vagy neveznek, akkor az is benne volt, hogy a „zsoli" mindenüvé betehető, mindenüvé talál. Persze félviccesen szoktam mondani magamról, hogy nem polihisztor vagyok, hanem dilettáns. Aki ennyi katedrába belekóstolt, az úgy néz ki, hogy ő polihisztor, viszont aki csak belekóstolt és azzal maradt, az inkább dilettáns. Ha pedig nagyon szépen akarom kifejezni magam, akkor azt mondom, hogy nem dilettáns, hanem amatőr (az „amao", „szeretni" igéből), mert hát szerettem általában a teológiát. De mindig is tudtam, hogy mire nem vagyok való, és a gyakorlati teológiára nem voltam való. Ennek ellenére szerettem mindig is a liturgikát, abból írtam a nagypapi dolgozatomat (a nagypapit, mert azt már nem lehetett Ószövetségből írni). És azt szívesen végeztem, viszont az volt a legunalmasabb tantárgy, mert eleve az. És hát ezt végeztem, és ebből mentem nyugdíjba.

Egy évig, a '79–80-as tanévben, amikor még nem hívták meg Geréb Zsoltot a lektori állásra, tanítottam gyakorlati teológiát és hébert, görögöt. Nagyon nehéz volt, mert nem is tudom, hány órát kellett tartanom... Így mint gyakorlati teológiai tanár mentem aztán nyugdíjba.

A Teológián bibliaismeretet tanítottam, azt Rapp Károlytól örököltem. Hát nem akarom minősíteni, de ő nem volt jó teológus (talán másképpen kellene mondanom). Rám mint biblikusra osztották az ószövetségi bibliaismeretet. Ezt egyféleképpen fogtam fel, vigyázva arra, hogy ne kalandozzam el se az exegézis, se az izagógika, se a biblika területére, mert nem ezzel bíztak meg. Illetlenség is a katedrafőnökkel szemben. Hogy jól csináltam, vagy...? Tehát az, hogy én számon kértem a szöveget és csak azt. Ilyenformán – hogy úgy mondjam – nem volt ebben semmi nagy tudományosság, egyszerűen el kellett mondani azt, hogy mi van leírva az Ószövet-

ségben. Írtam is egy kurzust, kéziratban van meg, de tudtam, hogy... (hogy mondjam?) ettől én még nem vagyok biblikus, mert azt akárki meg tudja tenni, hogy elmondja, mi van a Bibliában.

TL: Közben felbukkant a külföldi tanulmányút lehetősége is, amely viszont kudarcba fulladt, s ami azóta is mély nyomott hagyott.

KZs: Igen... Azt mondtam, hogy a három nagy, úgynevezett negatív élmény között van egy pozitív is, de tisztán negatív a külföldi út. 1971-ben (ez egy külön történet és nagyon szomorú történet) Dávid Gyula, aki a Belvárosban főnököm is volt – nagyon szeretett és én is Gyula bácsit, sokat tanultam tőle, ahogy mondtam már –, Svájcban járt és szerzett nekem egy Bernardinum-ösztöndíjat Nyugat-Németországba, Wuppertalba. Annyira, hogy kaptam Wuppertalból levelet, hogy várnak, jöjjek korábban, ne csak az iskolai év kezdetén, hogy a német nyelvtudásomat mélyítsem el, külön szobát tartottak fenn számomra... Nagyon beleéltem magam. Szováti lelkész voltam, és az volt a különös helyzet, a nagyon jó helyzet, hogy apósom akkor ment nyugdíjba és teljes erőnlétben volt, minden szempontból, szellemileg is, testileg is, és már elterveztük, hogy ő kiköltözik és helyettesít. Nyugdíjba ment, beköltöztek Kolozsvárra, és akkor kijött volna, és Szováton helyettesített volna. A lányánál lett volna, családban lett volna és... Nagyon jó lelkész volt apósom, és hát ez nagyon szépen el volt így tervezve. És vártunk... Nemcsak én voltam ebben a helyzetben, más is. De én voltam az esedékes. Az történt ugyanis, hogy '68 után minden évben a püspök kért a Teológiától véleményezést, hogy kiket ajánl külföldi ösztöndíjra. A tanárok ismerik azt, hogy négy év alatt ki hogy tanult.

„Az volt az első kérdés, hogy mi az, hogy »demokratikus centralizmus«? Mit mondhattunk? Sosem foglalkoztunk ezzel. Nem tudtuk."

TL: S ebben a kérdésben a püspök általában rá is hagyatkozott a tanárok véleményére?

KZs: Igen. A tanárok egy három vagy négy névből álló listát terjesztettek fel... ezen a listán én kezdetben is rajta voltam, a negyedik vagy harmadik helyen, de '70-ben már az első voltam, és '71-ben is az első voltam. Tudtam, hogy én vagyok az első, Juhász István megmondta nekem, hogy „előterjesztettelek és most már várhatod". Szováton voltam akkor (még szó sem volt a Teológiáról), amikor is telefonértesítést kaptam a néptanácson keresztül, hogy jelentkezzem Bukarestben (hétfői nap talán, délelőtt), hogy vegyem át az útlevelemet Németországba. Ugyanezt az értesítést kapta Dávid László, a segesvári lelkész, egyháztörténész, és Szőcs Endre fia, Szőcs László. Találkoztunk is, kész ténynek vettük, hogy átvesszük az útlevelünket Bukarestben. Bevittek egy nagy terembe, vártunk egy félórát,

végül bejött egy alak (később tudtam meg, hogy magas rangú tisztviselő), az egyik igazgató volt, s a másik a szekuritátének volt a megbízottja (nem szekus volt, hanem ő intézte a szekus ügyeket a vallásügyi hivatalnál). Az volt az első kérdés, hogy mi az, hogy „demokratikus centralizmus"? Mit mondhattunk? Sosem foglalkoztunk ezzel. Nem tudtuk. „Te nem tudod? Te nem tudod? Te...?" Hány magyar tagja van a nagy nemzetgyűlésnek? Saccoltunk. Nem, nem... A jó válasz az volt, hogy annyi tagja, ahány százalékban magyarok élnek Romániában. Na. Hol találkozott a konstantinápolyi pátriárka a pápával? Tippeltünk. Nem sikerült, nem ott találkozott. Ez három órán keresztül folyt. Szinte egy kérdésre sem tudtuk felelni, mert a kérdések olyanok voltak, hogy ne tudjunk felelni. S végül nemcsak hogy nem kaptunk útlevelet, hanem azt mondták: [*hangját kissé felemelve*] „Hogy akartak maguk külföldre menni?!" Különben a hangnem normális volt, nem ahogy én most mondom. „Hogy akartak maguk külföldre menni, mikor... Hogy szégyent hozzanak az államra, szégyent hozzanak az egyházra. Éppen maguk, akiknek az apjuk mind képzett ember". És elküldtek. Azzal mentem be, hogy én most átveszem az útlevelet, hazamegyek, elbúcsúzom... A vége az lett, hogy megszégyenülve jöttünk haza.

Előttem hárman mentek ki. Az első Antal József volt (aki jó barátom volt, most is az), meg is érdemelte. Utána kiment Cseh Zsolt, ez azért volt normális, mert ő már jóval idősebb volt, most adódott lehetőség... Utána már igazán én következtem volna, és nem én következtem. Édesapám felment Nagy Gyulához, és mintegy kérdőre vonta, hogy miért nem én. Nagy Gyula pedig vonakodott válaszolni.

Utána még kétszer ugyanaz a bizottság lejött Kolozsvárra, és akkor már összegyűjtöttek nyolcat-tízet, és megint ezek a kérdések jöttek. Ez a vizsgám sem sikerült. Csak egynek sikerült: Gálfy Zoltánnak. Nekünk nem, sem Juhász Andrásnak, sem Albu Zoltánnak, aki pedig bukaresti lelkész volt. Tehát kétszer is vizsgáztam, mind a kétszer megbuktam az államnál.

Azóta mondom azt, hogy engem először is nem az állam nem engedett ki, hanem az egyház, nevezetesen a püspök. Tehát amikor kiment előttem az a három ember, akkor, ha én lettem volna – mondjuk – a harmadik, akkor kiengedtek volna vizsga nélkül... Az egyház nem engedett ki. Később aztán, nyilván, az állam és főleg az állam. Egyszer Hoinărescu területi inspektor látogatott meg itt engem – akkor már tanár voltam –, és azt mondtam: „Inspektor úr! Mondja meg őszintén, azért nem engedtek külföldre, mert börtönben voltam?" Azt mondta, hogy nagyon őszintén mondja: nem azért. Nem tudom, mennyire volt „nagyon őszinte".

TL: Viszont '90 után megnyíltak a határok, és beindult az egyre nagyobb forgalom a Teológia, az egyház és Nyugat között. Ösztöndíjak, konferenciákra, miegymásra szóló meghívások kínálják a lehetőséget a külföldön való tanulásra, eszmecserére. Professzor úr mégsem hajlandó

Magyarországon túlra utazni, pedig egészen biztos, hogy sokfelé mehetne. A hetvenes években ért sérelmek következménye-e ez az elzárkózás?

KZs: Még annyira visszatérnék, hogy mikor '71-ben engem nem engedtek ki, akkor (talán kárpótlásképpen) a '73-as oberwarti konferenciára a püspök engem jelölt. S azután még három oberwarti konferencián voltam kinn, '81-gyel bezárólag. Hogy miért mentem? Az elsőre azért mentem, mert egyszerűen nem tudtam ellenállni. A másodikra és a harmadikra pedig azért, mert akkor megengedték, hogy a feleségünket is vigyük, és úgy gondoltam, hogy a feleségem megérdemel annyit, hogy ő is lásson világot. Kétszer Ausztriában, egyszer Svájcban és egyszer Kelet-Németországban voltam. Ez csak az előbbiekhez tartozik.

Miért jelentett ez olyan nagy dolgot, és mi volt a következménye? Egyszerűen megfogadtam, hogy én Hegyeshalom határát nem lépem át semmilyen céllal. Nem is pályáztam. Lehet, hogy küldtek volna, hogyha akartam volna, mert Gálfy is későn volt Nyugaton, Tőkés még később volt Görögországban. Elhatároztam, hogy [*tagoltan mondja*] én nem megyek. Ez azt is jelentette, hogy azóta, az elején több konferenciára is hívtak; nem azért, mintha nevem lett volna, hiszen nem is ismertek Nyugaton, hanem egyszerűen, mert hívták a gyakorlati teológiai tanárt, vagy hívták az ószövetségest. Egyikre sem mentem el: Torontótól elkezdve (hogy mondjak egy nevet, ott is volt egy pasztorál-pszichológiai konferencia), meg hát Németországba, de nem mentem. Tréfásan szoktam mondani (... hm... el is mondtam Sárospatakon és nagy tapsot kaptam erre), hogy a román határt csak két ízben hagytam el, amikor a Bukarestben tanuló fiamat meglátogattam az egyetemen. [*Nevet.*] Na jó, ez inkább tréfa. Az igazság mégiscsak az, hogy kétszer voltam Izraelben, de hát azok nem tanulmányi utak voltak... Münchenben a haldokló húgomat látogattam meg. Tehát mégiscsak voltam többször is, csak a vicc kedvéért fogalmaztam így.

A visszautasításom azzal is járt, hogy a mai napig nem tanultam meg jól egy nyugati nyelvet.

TL: Azért, mert nem volt rá lehetősége?

KZs: Azért, mert állandóan valamit kellett tanulni. Vagy teológiai enciklopédiát kellett tanítanom, erre egy év ráment, amíg... amíg... kurzust nem írtam, de azért jó részletes jegyzeteim voltak. Vagy áttettek az énekszakra. Azután katekétikát kellett előadnom. Tehát állandóan valamit kellett tanulni, és úgymond nem volt időm. A másik az, hogy mert tudtam, hogy nem fogok menni külföldre, nem volt mi ösztönözzön. Olvasni jól olvastam németül, majdnem úgy, mint magyarul (hát nem éppen, de jól).

TL: Hol sikerült ennyire jól megtanulni németül?

KZs: Középiskolában tanultam – szerettem Zilahon a némettanáromat. Aztán édesapám volt Svájcban, Bázelben, és őtőle is tanultam. Azon kívül kezdtem belátni, hogy a szakirodalmunk inkább német nyelven van (most már tudom, hogy angolul is, de hát akkor alig volt angol, vagy nem

jött be, nem tudom...). Von Rad, Martin Noth s a többiek, a '60-as évektől kezdve nagyon feljöttek, ezeket kellett olvasnunk..., és ezért választottam a németet. Az angolt soha. Még meg sem fordult a fejemben, hogy angolt is lehetne tanulni. Ez az egész nagy anglománia, amely a '90-es években jött be hozzánk ennyire, engem nem érintett meg.

TL: Teológiai munkásságára nézve milyen következménye van annak (ha van, vagy lehet egyáltalán), hogy tanulmányaiból kimaradt a nyugati szakképzés?

KZs: Sohasem mértem le azt a negatív eredményt, amit előidézett ez a helyzet, de ha mégis le kellene mérnem, akkor nyilván ez azt jelentené, hogy nem láttam világot, nem jártam ezekben a nagyvárosokban, nem kapcsolódtam be bizonyos körökbe. Engem is megbíztak volna, hogy külföldi sorozatokba kommentárokat írjak (amit én nem tartok valószínűnek). Ennek csupán a pozitívumát érzékelem, ez az – amit Juhász Tamás mondott rólam (nem ismertem addig a kifejezést) –, hogy „domi doctus" vagyok, tehát aki otthon tanult.

„Úgy gondolom, hogy az erdélyi lelkészeknek is nem abból lett volna hasznuk, hogy én kimenjek Nyugatra, hanem abból van – amennyi van –, hogy ilyen írásokat közöltem, amik... mondom, sajátosan erdélyi, vagy sajátosan magyar református."

Az, hogy én ilyen amatőr bibliográfiákat készítettem (hát ha nem amatőr, de mindenesetre kívánnivalót azért hagy maga után), tehát szorítkoztam a magyar nyelvű irodalomra, hasznosak voltak a teológusoknak. Így aztán írásaimban – azt gondolom – mindig érezhető az erdélyiség, az, hogy annyit hivatkozom Makkaira, Tavaszyra, Ravasz Lászlóra, de sok más elődömre is... De azt hiszem, hogy más ezt így nem tette meg, és – mondjuk – tudat alatti kényszer volt, mert mást nem tehettem. Itt volt számomra Erdély, vagy itt volt számomra általában a magyar teológia, magyar református teológia, és számomra fontosabb volt megismerni Bolyki Jánost vagy Pákozdi László Mártont, mint Martin Nothot, vagy... és azt hiszem, hogy ez mindenképpen egyedi helyzet.

Vagy fontosabb volt nekem bekapcsolódni bizonyos nem nyugati áramkörökbe. És úgy gondolom, hogy az írásaimon látszik, hogy ott, ahol a hit kérdése és a nemzetiség kérdése, ahol Erdély kérdése és az egyház kérdése összeszövődik, én odapiszkáltam mindenüvé, mert ez érdekelt. Úgy gondolom, hogy az erdélyi lelkészeknek is nem abból lett volna hasznuk, hogy én kimenjek Nyugatra, hanem abból van – amennyi van –, hogy

ilyen írásokat közöltem, amik... mondom, sajátosan erdélyi vagy sajátosan magyar református.

TL: Nem gondolja, hogy szakmailag lett volna valamilyen hozadéka egy esetleges nyugati tanulmányútnak? Nem okozhatott volna irányterelődést?

KZs: Irányterelődést biztos, hogy nem. Tehát azon az úton, amin engem végül is Nagy András indított el – irányt módosítva ugyan, de mégis azon –, mentem tovább. És ha Nyugaton töltöttem volna egy évet, vagy több konferenciára jártam volna is, nem kapcsolódtam volna be egyik ilyen szellemtörténeti vagy teológiatörténeti irányzatba sem. Azt hiszem, akkor is megmaradtam volna... esetleg nem lett volna annyi időm a hazaiakkal foglalkozni. Erről meg vagyok győződve, hogy így van. Hogy ez tudatosult bennem akkor? Tehát tudatosult bennem az, hogy úgy többet tudok használni, ha itthon maradok, mint hogyha kimegyek? Ezt nem tudom, azt hiszem, hogy nem, de mert kérdezed, vagy így, hogy visszagondolok, most így látom.

TL: Készült-e valamelyik írásáról fordítás?

KZs: Nem. Nem. Egy-két teológus mondta, hogy jó lenne németre fordítani. De nem.

TL: Ezek szerint magyar nyelvterületen kívül egyáltalán nem ismerik írásait.

KZs: Tartottam... Kecskeméten egy egyhetes szimpózium volt nemzetiségi, vallási kérdésekről (Amerikától kezdve Koreáig voltak az előadók és többé-kevésbé a résztvevők is), ott tartottam egy előadást arról, hogy miképpen lehet a nacionalista ellenségeskedéseket lelkipásztorilag megközelíteni Ezt megjelentették magyar nyelven, kötetben, és lefordították németre. Az egyik németországi vendégtanárunk azt mondta, hogy az egész kötetben az egyik legjobb írás az enyém. Ennyi, de máskülönben nem...

TL: A Teológián töltött évek kapcsán is rákérdeznék – ezúttal – a tanártársakkal való kapcsolatára. Egyáltalán milyen volt a légkör '89 előtt?

KZs: Amikor a Teológiára jöttem, vagy mielőtt jöttem volna, édesapámmal beszélgettem, és azt mondtam, hogy „térdig lekoptatnám a lábam" (így mondtam akkor), hogy Juhász Istvánt és Tőkés Istvánt kibékítsem egymással. Mind a kettőben olyan szellemiséget láttam (nem a közös jellemzőt keresem, mert más-más szellemi alkat és lelki alkat volt ez a kettő), akik nagyon pregnánsan meghatározzák a teológiát és általában

„Most már *tudom*, hogy nem kellett volna bemennem, mert – úgymond – amikor valakinek a hátát ostorral véresre verik, és jön valaki, aki megsimogatja, az is fáj."

az erdélyi református egyházi közéletet. Nem történt meg. Nemcsak az, hogy nem békültek ki, hanem az sem, hogy *én* próbálkoztam volna, noha az elején beszéltem ezzel is, azzal is, főleg Juhásszal, de Tőkéssel is, hogy hát mennyire rossz, hogy ez így van, és hogy lehetne stb... De ez lanyha próbálkozás volt... s abbahagytam. Tehát mindegy, hogy milyen volt a kapcsolatom a többiekkel, az szűrődött át, hogy a teológiai hallgató éveimben Juhász Istvánt értékeltem, szerettem, most pedig tanártársam lett, és a kapcsolatom azóta is megmaradt...

TL: Átminősült valamennyire?

KZs: Hát... valamennyire. Ez tudod, hogy van! Ha egyszer tanárom volt, tanárom marad életem végéig. Akkor is, ha közben tanártársam lett.

TL: A tanítvány felől a tanár felé, igen. Viszont a tanár felől mégis átminősülhet.

KZs: Igen. Igen. Átminősült. Ő teológus koromban – még egy kicsit fájt is nekem – engem is magázott, mint mindenkit. A történészeket tegezte, s mindig azt gondoltam, hogy ezek közel vannak hozzá. Itt a Teológián tegeződtünk, illetve hát nem... ő tegezett engem s felajánlotta, hogy tegeződjünk. Tehát Juhász István volt az, akivel nagyon jóban voltam, de azt is tudtam, hogy sohasem tartoztam a szűk köréhez. Azok egyháztörténészek voltak, egy sajátos „kaszt" – minek nevezzem, hogy ne legyen sértő vagy pejoratív –, de én ide nem tartoztam.

Továbbá: jóban voltam Péntek Árpáddal. Péntek Árpáddal, aki tordai lelkészként hívott meg engem mint szováti lelkészt egyszer egy előadásra, és akkor kerültünk közelebb egymáshoz. Egészen a változásokig... Ő mondta is egyszer, hogy engem fog megkérni, hogy eltemessem. Amikor a változás volt, akkor... tudod, hogy mi történt vagy mik zajlottak itt a Teológián Péntek Árpád rektorsága ellen, a lemondásáért. S amikor nagyon elfajult a dolog, akkor Gálfyval együtt bementünk Péntek Árpádhoz (tökéletesen félreértette), és én azt mondtam: „Árpád, okosabban teszel, hogyha lemondasz, mert az ifjúság téged mint tanárt szeret (azt is mondták a diákok, hogy maradjon meg a katedrán, csak a rektorságról mondjon le). Te akkor tartod meg a diákoknak a bizalmát, a szeretetét, ha a rektorságról lemondasz és a tanárságot megtartod". Én teljesen jóindulattal mondtam, de nagyon rosszulesett neki, és akkor... hát, eltávolodtunk egymástól, hogy így mondjam. Nagyon eltávolodtunk, de azért beszéltünk egymással. Meghalt Péntek Árpád, tudod milyen körülmények között, és akkor megszólalt a telefonom. A felesége, Vera ezt mondta: „Na most, Zsolt... most elérte a célját!" Mondom: „Milyen 'célt'?" – „Azt, hogy Péntek Árpád meghaljon". Én: „Hogy érti, Vera?" Válasz: „Mert magának is tulajdonítható az, hogy Péntek Árpád meghalt". Szamárság volt... elsősorban azért, mert jóval azután volt (addigra már leülepedett a dolog), másodsorban azért, mert már nagyon régen súlyos szívbajos volt, aki minden percben elmehetett, úgyhogy... Tehát ilyen következményei voltak a Péntek Árpáddal való ba-

rátságnak. Viszont úriemberként, amikor díszdoktorságot kaptam, akkor írt egy rövid levelet, és gratulált hozzá. Szép gesztus volt. Nekem, persze, jólesett, de tudtam, hogy a viszonyunk már nem állítható helyre, mert... Pedig én jóindulattal mondtam neki, de így sem kellett volna... Most már *tudom*, hogy nem kellett volna bemennem, mert – úgymond – amikor valakinek a hátát ostorral véresre verik, és jön valaki, aki megsimogatja, az is fáj. Én nem mondom, hogy simogatás akart lenni, de azt akartam neki mondani, hogy mindenkinek az az érdeke, hogy akkor tarthatja meg a teológusok bizalmát, hogyha a rektorságáról lemond. Ezt ő nem úgy értette. És én megértem éppen a metafora értelmében, hogy ostorcsapás után a simogatás is fáj. [*Sóhajt.*]

Az elején a többiek kevésbé voltak közel hozzám... illetve senkivel sem voltam rossz viszonyban. Juhász Tamáshoz álltam legközelebb. Nem mindenben értünk mi egyet Tamással... ő is így tudja, én is tudom, de a legtöbb dologban igen. S főleg ez a mi ellenzékiségünk (ami a Csiha-ügyet illeti és mást is), az – mondjuk –, hogy a barikádnak ugyanarra az oldalára sodort. Úgyhogy a mai napig főleg vele vagyok jól..., de a többiekkel is.

Persze azok, akik a tanítványaim voltak, Molnár János, Adorjáni Zoltán, Kelemen Attila... tehát mind a többiek (Geréb Zsoltot, Juhász Tamást kivéve mind tanítványaim voltak), azokkal jó viszonyban vagyok. Azt hiszem, ők is... nem is tudom... úgy néznek reám, mint egykori tanárukra. De hát ez kivédhetetlen.

TL: Annak idején ('90-től arra) lett volna – s, ha jól emlékszem, akkor volt is – egy ilyen lehetőség, hogy Ószövetséget tanítson...

KZs: Igen.

TL: Miért nem sikerült?

KZs: Azért, mert... úgy számítgattam, hogy még körülbelül öt évem lenne a katedrán, s öt év... S tudtam, hogy egy katedrába „betanulni", tehát megtanulni azt, hogy mi az (kurzust írni s ilyesmik), az legalább két év. És akkor erre öt évem lenne, s öt évre nem érdemes. A végén kiderült, hogy sokkal több... Mondom, Széles Máriának nem ismertem a születési dátumát, és nem tudtam, hogy mikor megy nyugdíjba.

TL: Tehát más akadálya nem lett volna? Csak a saját döntés?

KZs: Végül is nem akartam... Molnár Jánossal én mindig jól kijöttem... neki vannak azok a furcsaságai, amik... semmiképpen nem akartam felborzolni a kedélyeket... Volt Péntekkel egy nagyon furcsa esetünk. Amikor Széles Mária nyugdíjba ment, akkor Péntek Árpád beszélt Molnár Jánossal, és Molnár Jánost egyhangúan meghívatta a katedrára. Ez viszont nekem nagyon rosszulesett, mert hát én úgy számítottam, hogy a kollégáim engem látnak a Széles Mária utódaként. És hogy Péntek Árpád nem engem javasolt, vagy nem engem képzelt volna, ez nekem nagyon rosszulesett... közben történt az, hogy a Küküllői Egyházmegyében, ahol Buzogány Dezső volt valamelyik egyházközségben lelkész... ott, az

egyházmegyei gyűlésen készítettek egy beadványt, hogy Kozma Zsoltot akarják az ószövetségi katedrán. Azt, ami ott volt az értekezleten, azt mind aláírták (sok aláírás volt), és azt eljuttatták Péntek Árpádhoz, aki nagyon dühös volt. Bejött, berontott ide a szobába (vagy másikban volt, mindegy, itt volt valahol egy szoba), lobogtatta: „A katedra a rendelkezésedre áll!" Mondom: „Melyik katedra, és mi az?" „Az ószövetségi katedra!" Mondom, hogy: „Rendelkezésemre áll, de nem akarok menni". De azt mondja: „Itt van, né...!" – és mutatta ezt a beadványt a sok aláírással. Azt mondtam: „Árpád, én lehet, hogy elvállaltam volna, hogyha te javasolsz a katedrára, és nem... a Küküllői Egyházmegye. Az nagyon szép dolog, de..." Ez is rontotta a viszonyunkat. Nagyon dühös volt, nekem pedig nagyon rosszulesett, hogy ő nem engem akart...

TL: Az ószövetségi katedrába nem is kellett volna „*bele*tanulni", hiszen egy életen át az Ószövetséggel foglalkozott.

KZs: Mit csinálhattam volna? Azt, hogy az ószövetségi katedrán valamelyik tantárgyat, mondjuk az exegézist vagy a biblikát, de csak az egyiket, alaposan megismerjem és úgy adjam elő; a másik, a többit el kellene hanyagoljam, vagy elővegyem az elődeim kurzusát és azt adjam le. Ezt az exegézisnél megtehettem volna, persze nagyon-nagyon sokat kellett volna dolgoznom ehhez. Mert exegetálni csak akkor tudtam, amikor prédikációt írtam, de azt, hogy mit jelent exegézist leadni, azt nem tudtam. Hogy egy félévig Tőkést helyettesítettem, az más volt.

Ha azt mondtam volna, hogy az exegézisre teszem a hangsúlyt, azt kidolgozom, a többit elhanyagolom, akkor még egy év kellett volna, amíg odajutok, hogy a biblikát is kidolgozzam, mert az sok munkát igényel; az izagógika más kérdés. És úgy éreztem, hogy ebbe csak bele kell dolgoznom magamat. Nem arról van szó, hogy nekem ószövetségi vénám van, nem. Itt konkrétumokról van szó, és ehhez sokkal több idő kellett volna, mint amennyi rendelkezésemre állt. Ha azt tudtam volna, hogy lesz tíz vagy tizenöt évem a katedrán, akkor biztos, hogy elvállaltam volna.

TL: Összesen hány évig volt teológiai tanár?

KZs: Kereken harminc. A párhuzamos idővel együtt harminc: '74-től 2004-ig.

TL: A harminc év alatt spirituális nevelőként is működött. Hogyan osztották ezt a feladatot is Professzor úrra? Hiszen korábbi vallomása szerint nem ért a neveléshez. Meg aztán miből is állt pontosan ez a feladat?

KZs: Édesapám sok évig volt spirituális nevelő, mert az volt az egyik elv, hogy a spirituális nevelő gyakorlati teológus legyen. Édesapám után közvetlenül Gálfy Zoltán lett a spirituális nevelő, de ő nem gyakorlati teológus volt, sőt attól állt a legtávolabb, azt hiszem. 1980-tól kezdve Gálfy Zoltán nem vállalta tovább és... hát én voltam a gyakorlati teológián az egyik... a másik az, hogy nekem volt a legtöbb gyülekezeti tapasztalatom, mert hát tizenhét évig voltam gyülekezeti lelkipásztor. Az is, hogy a spirituális

nevelői munka főleg az istentiszteleti életnek a megszervezését jelentette. Tehát hogyha én kimondom, hogy „spirituális nevelő", akkor mindenki lelkigondozásra gondol és ilyesmikre. Persze voltak alkalmak (egyébként nem sok, de volt). Nem ez volt a feladat, hanem az, hogy a vasárnapi akadémiai istentiszteletek textuáriuma, a tanárok beosztása, a bibliaköröknek a megszervezése, a reggeli préceseknek a névsora, textuáriuma. Talán azért is engem neveztek ki spirituálisnak, mert '80-ban vettem át a liturgikát, a liturgikához pedig a homiletika áll a legközelebb, s a feladat a homiletikához kapcsolódik leginkább.

TL: A feltörekvők, a könyökölők világában Professzor úr mindig félreállt a karrieristák, az ügyeskedő opportunisták útjából. Számtalan alkalma lett volna teljesen jogosan élni a felbukkanó lehetőségekkel, mégsem tette. Miért nem?

KZs: Azt hiszem, hogy félelem volt bennem. Félelem, hogy nem tudok megfelelni annak, amit vállalok. Talán abban, hogy én nem pályáztam Kolozsvár-Belváros, Szék lelkészi állására, vagy ahova még mehettem volna annak idején, abban is ez volt. Talán abban is, hogy az ószövetségi katedrát nem fogadtam el, amikor később felajánlották. De hát mindig ott volt a leglényegesebb, a [*tagoltan mondja*] félelem, hogy nem felelek meg.

A Lélek erőterében
(Gal 5,16–25)

Isten pünkösdi ajándéka, hogy behelyez minket a Szentlélek erőterébe, hogy ne legyünk többé adósok a testnek (Róm 8,12), hanem új, lelki életet éljünk. A Lélek lelki igényt támaszt bennünk, így felel meg Isten Szentlelke a mi lelkünknek. Az új erőtér azonban mégsem csupán mágneses mező, amelyben akarattalanul irányulunk Isten felé, hanem felelős választásra és szüntelen küzdelemre indít.
Az, hogy az ember testből és lélekből áll, gyakori megállapítás, így mondták az ókori filozófusok, így halljuk sokszor ma is. Ez azt feltételezi, hogy az embernek van teste és lelke, mintha valamit birtokolna, és azt is jelenti, hogy az egyiket nélkülözhetjük, magunktól akár el is dobhatjuk. A testről lemondani az önpusztításig is elmehet, aki a lelkétől akar szabadulni, az éppen a test vegetálását választja. Az ószövetségi embertanban csak az egy, egységes emberről van szó. Pálnak a kérdése nem az volt, hogy miből áll az ember, hanem az, hogy mi szerint él. Az ember nem testből *és* lélekből áll, hanem test *vagy* lélek szerint él. Nem elvontan filozofál, nem a *van* kérdésre felel, hanem gyakorlati etikát ad és a *kell* igényét támasztja. Pál

> finoman fogalmaz: a testnek cselekedetei vannak, a Léleknek gyümölcsei, s a bűnlista és az erénylista felsorolásával az egy embert *választásra*, döntésre indítja.
> Az Isten Lelke általi lelki élet azonban létfontosságú *küzdelem* eredménye. Különös, de azzal számolnunk kell, hogy minél keresztyénebbek vagyunk, annál hevesebb a viaskodás, ami nem rajtunk kívül, mintegy a világ és köztünk történik, hanem *bennünk*, és a test ösztöneinek a megfeszítésével jár (5,24). Az eredmény nem azt jelenti, hogy megszűnünk test, illetve lélek lenni. Ha a test győz, továbbra is lélek vagyunk, de a lelket a test vezeti; ha a bennünk levő Szentlélek diadalmaskodik, akkor testünk az Ő vezérlése alá kerül, Lélek szerint járunk (5,25), s valósággá lesz bennünk a krisztusi élet.

Ahogy már mondtam: mindig lemértem magamban azt, hogy mire nem vagyok jó. Lehet, hogy túl önkritikus voltam, nem tudom, hogy „túl", vagy csak helyes mértékig. Attól féltem, hogy ott, ahol dolgozni fogok, ott nem tudom azt nyújtani, amit tőlem elvárnak. Számomra roppant nagy dolog volt például az ószövetségi katedra. Mindig úgy éreztem, hogy azt én nem tudom méltóképpen betölteni.

Van egy érdekes ellenpróbája annak, hogy mennyire feleltem volna meg az ószövetségi katedrán. Egy jó barátom, Marjovszky Tibor meghívott Debrecenbe három napra vendégtanárnak, hogy egypár órát tartsak, egy-egy ószövetségi és újszövetségi kettős órát. Azt választottam, amit akartam. Nagyon csapnivaló ószövetségi exegézis órát tartottam! Nem ismertem magamra! Olyan szöveget, amit szinte kívülről ismertem... alig tudtam héberül felolvasni! Hogy izgultam? Valószínű, hogy az is.

TL: Azt hiszem, hogy nem a közönség vagy a szöveg, hanem maga a helyzet okozta ezt a megilletődöttséget. Az, hogy olyasmi történik két pár órába sűrítve, amire mindig is vágyott, de amit külső (de talán főleg belső) körülmények nem engedtek megvalósulni.

KZs: A helyzet, a helyzet okozta, a szöveg nem. A szöveget majdnem kívülről tudtam. Nem a szöveg. Abból doktoráltam és... És ebből most készültem is. Nagyon rosszul beszéltem. Ez volt a keddi napon, a szerdai napon Újszövetségből tartottam órát, s ez már jobb volt. Nem nagyon jó, de érezhetően jobb. S akkor azt mondtam, hogy milyen jó, hogy nem vállaltam el az ószövetségi katedrát, mert csak olyan csapnivaló órákat tartottam volna, mint Debrecenben. Nagyon-nagyon szégyelltem magamat.

Tehát a félem, hogy nem felelek meg annak, amit az a helyzet követel: a belvárosi lelkészség, az ószövetségi katedra. Meg bizonyos tisztségek, amikről időközben lemondtam és nem vállaltam. A zsinati tagságról másért mondtam le.

TL: Érdekes, hogy ezt mások másképpen látják. Például azon a szerkesztőségi nyílt gyűlésen, amit a *Református Szemle* munkaközössége Professzor úr tiszteletére tartott a püspöki hivatal tanácstermében, és amelyre Professzor úr nem ment el, Marjovszky azt mondta méltatásában, hogy a diákok egyike így foglalta össze véleményét ama bizonyos debreceni vendégtanári órák után, hogy (szó szerint idézem): „Hát ez tud!" Az, amit Professzor úr, az emléken szégyenkezve, „csapnivalónak" minősített, azt mások diákosan hetyke tömörséggel, de a maguk módján, őszinte elismeréssel méltattak. Kívülről (de nem kívülállóként) nézve, nem lett volna tolakodó opportunizmus, ha élt volna ezekkel az alkalmakkal, mert igazán kompetens ember került volna az őt megillető helyre. Viszont ugyanakkor ezzel a fajta hozzáállásával (leszámítva az okát) egy olyan példaértékű magatartást jelent ebben a mostani furkálódva furakodó egyházi nagy tülekedésben, amivel mindenképpen elöl jár – éppen azáltal, hogy hátrahúzódik és félreáll. Tudatosult-e valaha, hogy a túlzott alázatnak ezzel a passzivitásával jó példa lehet mások előtt?

KZs: Igen. Annyiból, hogy nem egyszer mondtam évfolyam-nevelési órákon (lehet, hogy máskor is), hogy: „Fiúk, azt is mérlegeljétek, hogy mire nem vagytok jók" – azt, amit már mondtam. Mert a karrierizmus azt jelenti, hogy az ember nem méri fel saját magának a képességeit és a határokat, és akkor nekivág olyan céloknak, amelyeket másnak kellene elérniük. Tehát volt egy olyan, hogy legyek példa, de nem ezért tettem. Ez biztos.

Ez pedig egy olyan kérdést vet fel, amelyet te említettél, és ami engem régóta foglalkoztat. Az, hogy a magyarországiak hogyan fogadják az erdélyi teológusokat. Az elején nagyon, később kevésbé, azt hiszem, most már nem, úgy néztek reánk a magyarországiak (ez most teológiai szinten érvényes, de gondolom, hogy más szinten is), mint hogyha mi ki tudja honnan, Etiópiából vagy Kenyából jöttünk volna, semmit nem tudunk. Mikor mondunk „valamit" (nem nagy dolgot!), akkor ők rögtön csodálkoztak: „Hát ezt is tudja?" Tehát – hogy mondjam? – reveláció volt számukra az, hogy Erdélyben vannak – egyáltalán! – teológusok. Ha én egy csapnivaló vagy közepes órát tartottam, azt ők fölülértékelték, mert hát ez erdélyi és ilyet nem hallottak. Azt hitték, hogy Erdélyben nem tudják az 'alef-et az 'ajin-tól megkülönböztetni, s amikor látták, hogy ez az ember valamit tud, vagy még többet is, akkor már rögtön elámultak, és azt mondták, hogy „Hát ez igen! Ez az ember tud!" Nem volt arról szó, hogy én tudok, itt arról volt szó, hogy ő úgy látta, hogy... vagy ő azt hitte, hogy itt nullánál vagyunk, és akkor valamit mégis felmutattunk... Ez általában igaz. Amikor a Coetus-okra kezdtünk járni, a budapesti és a debreceni kollégák elámultak, hogy mi teológus módra szólunk hozzá. Na jó, hát teljesen természetes, teológiát műveltünk itt, és ők ezt nem tudták, mert arcéllel Nyugat felé fordultak... Teológus csak Nyugaton van, s ez egészen Biharkeresztesig tart. Azt hiszem, ez mindenre érvényes, nemcsak a teológiára. Hát... azt

hiszik, hogy mi nem tudunk semmit, s ha meg valamit tudunk is, azt ők már rögtön a köbön látják.

TL: Egyértelmű volt az, hogy előbb-utóbb elkövetkezik a nyugdíjazás ideje, és akkor más kerete lesz az életének és a munkájának. Menynyiben jelentett traumát a nyugdíjba vonulás?

„Amikor belépek a kapun, én hazajövök, akkor is, hogyha egy órát sem tartok."

KZs: A legkisebb mértékben sem. És tudom, hogy miért. Azért, mert évekkel azelőtt már készültem erre. Lelkileg készültem... Éppen azért, mert láttam, hogy innen a Teológiáról az elődeim, szinte kivétel nélkül, mind elkeseredetten mentek el: Tőkés István, Juhász István, Geréb Pál, Kozma Tibor, mivel úgynevezett kényszernyugdíjba mentek. Most az, hogy „kényszer" volt, vagy nem, az hosszú kérdés... Megkeseredve mentek el, nem tudták, hogy mit kezdjenek magukkal, csak dohogtak utána, hogy nekik miért kellett nyugdíjba menni. Tudtam, fiatalként átgondoltam, hogy ezt nem szabad így magamra venni. Én, amikor nyugdíjba megyek, akkor önszántamból megyek, s még a korhatárnál megyek nyugdíjba. Ez volt az egyik. A másik pedig az, hogy nekem – hogy mondjam? – konkrét terveim voltak erre a bizonyos „légüres térre", tehát hogy ne legyen „légüres tér". Az, hogy kommentárt írok, az, hogy előadásokat fogok tartani, elvállalok felkéréseket, az, hogy fogok prédikálni, és tudtam, hogy ez ki fogja tölteni az életemet és azt is tudtam, hogy nekem a teológiától lelkileg nem szabad elszakadnom.

TL: Mármint az Intézettől...

KZs: Az Intézettől, igen. Éppen ezért, amikor belépek a kapun, én hazajövök, akkor is, hogyha egy órát sem tartok. Viszont azt, hogy egy órát sem tartok, ezt nagyon fontosnak tartottam; el kell vágni minden olyan szálat, ami engem – mondjuk úgy, hogy – „hivatalból" köt a Teológiához, és fenntartani csak a lelki kapcsolatot. És ezt megtartottam. Ebben a lelki kapcsolatban benne van az is, hogy minden tanárral éppen olyan jó viszonyban vagyok most, mint azelőtt. Tehát egyáltalán nem volt semmilyen trauma, „légüres tér".

És, persze, egy csomó családi dolog is van, feleségem mellett kell lennem, és ez is elfoglal. Tehát nemcsak hogy nem unatkozom, sőt... Sohasem vagyok úgy, hogy nahát, most mit csináljak? Inkább fordítva: mi az, amit nem muszáj megtenni és mi az, amit muszáj?

Most, hogy már a nyugdíjaskoromnak is van múltja, világosan látom, hogy a „hátrahagyott" fiatal tanárok (különben nem csak ők) tudományban meghaladtak engem. És bár ebben, azaz a tudomány átadásában nekem nincs részem, vagy csupán nagyon kis részem van, őszintén örvendek. Ahol csak szóba kerül, mindenütt el is mondom. Másfelől egy-

kori tanítványaim részéről személyem és tanári tudományos munkám ugyanolyan megbecsülését érzem az utolsó öt évben is, mint azelőtt.

TL: A nyugdíjkorhatárral együtt jár az öregedés, vagy éppen az öregség. A lélektanászok szerint az öregségben a perspektívátlanság a legelviselhetetlenebb. Hogyan viseli el, mégis, ezt a bizonyos távlattalanságot?

KZs: Ezt is úgy, hogy számolok vele. Számolok azzal, hogy én napról napra vagy évről évre mind öregebb leszek. A fiaim ezt úgy mondták, hogy „senki olyan jól nem készül a halálra, mint édesapám". [*Nevet.*] Azt tudom, hogy miről van szó, ugye, láttam... édesapámat, édesanyámat, apósomat, anyósomat... mind a négyet, úgymond, én temettem, tehát mellőlem haltak ki, és mindenre készülök... Általában semmiben nem szerettem a meglepetéseket, sem a jóban, sem a rosszban. Tehát nem akartam, hogy meglepetésként törjön rám a nyugdíjazás. Ezért mondtam, hogy nekem készülnöm *kellett* arra, hogy nyugdíjba megyek. És ezért nagyon könnyen viseltem el... Nem kellett elviselnem sem.

TL: Hogyan dolgozta fel azokat az eseményeket, amelyeket fogalmazása szerint még ma is tényleges „töréseknek" tart?

KZs: Nézd meg. Ez egy eléggé sajátos gondolkozásmód – vagy lelki alkatnak a következménye –, az, hogy „törések" ide, „törések" oda, mindegyiket lelki épségben éltem túl. És ez a lelki alkat vagy gondolkozásmód azt jelenti, hogy én mindenben a jót akartam látni... Mindenben a jót látom és nem a rosszat. Azaz megtörtént a letartóztatásom, börtönben voltam; hogy akkor hogy láttam, az egy dolog, de utána... pozitívan éltem meg. Mert olyan a lelki alkatom, úgy *akartam* (tudat alatt is úgy akartam) megélni. Tehát általában mindenben így van, a legrosszabbnál is arra gondolok, hogy: igen, *de*... Igen, ez rossz, *de* azt a jót... ebből azt a jót lehet leszűrni, hogy... s akkor mondom magamban s magamnak, hogy mit... De hát ez tudat alatt történik.

TL: Törésenként mik voltak azok a „de..."-k, azok az „az a jó ebben"-ek, amiket le lehetett szűrni?

KZs: Kevésbé tudnék beszélni arról, ami kilencéves koromban történt, mert ott nem hiszem, hogy valami jót is tudnék mondani,... tehát hogy valamilyen jó következménye volt.

A fogságról igen. Ott váltam *ember*ré. Ez egyértelmű. Hát azért, mert tizenhét–tizenkilenc éves korban ismeri meg az ember igazán a világot, és nem serdülőkorban, hanem akkor. Akkor kerültem olyan emberek közé, akiket mint embertípust, mint emberfajtát addig nem ismertem. Ott ismertem meg igazán ezeket. Ott láttam, hogy emberek hogy' tudnak gerinceseknek megmaradni, de azt is, hogy hogy' aljasodhatnak le. Ott tudtam meg, hogy mit nyerhetek az egyik embertől, és mit adok egy másik embernek. S mikor kijöttem, akkor azt mondtam, hogy én most ember vagyok, tehát felnőtt vagyok. Ott nőttem fel. Ez a legnagyobb hozadék, s ebben glo-

bálisan minden benne van. A tudás is benne van, mert olyanokkal voltam együtt, akik sok információval láttak el. De benne van az egész lelkiség.

Annak az eredményéről, hogy nem mehettem külföldre, már beszéltem: jobban tudtam az erdélyi közéletről, az erdélyi egyházi életről gondolkozni, arról írni. Azt gondolom, ennek ez volt az eredménye, és ezért mondtam, hogy azok pozitívak is lehetnek. Noha – ismétlem – ez inkább negatív következménnyel járt.

Ami kilencéves koromban történt, arról semmi jót nem tudok mondani.

TL: Annak idején Nagy András körül egy valóságos rajongótábor alakult ki. Professzor úr bibliakörét is jórészt olyanok képezték, akik mentoruknak tekintették. A diákok közül a „kegyesek" csoportjának minden tagja a bibliaköröseihez tartozott. Hogyan viszonyult ehhez a már-már „guru"-szerephez?

„Mindig az volt az én lelkiismereti kérdésem, hogy emberek ragaszkodnak hozzám, és én nem tudom nekik azt adni, amiért ragaszkodnak, vagy engem a toplistán magasabb fokra helyeznek, mint ahova én egyáltalán el tudnék jutni, vagy eljutottam volna."

KZs: Amikor Tőkés István nyugdíjba ment, akkor azok, akiket kegyeseknek neveztek, a következő évben hozzám iratkoztak, mert addig ők Tőkésnél voltak, aki szintén nem volt kegyes, különösen nem a szónak a szélsőséges értelmében. Nem hiszem, hogy azért, mert engem odasoroltak volna (ők tudták, hogy én nem vagyok az, céljuk az volt, hogy együtt legyenek valahol. És aránylag én voltam a legalkalmasabb személy, akinél együtt voltak, mert engem „középutasnak" (nem tudom, ha jó a kifejezés) tartottak, aki nem vagyok liberális, de kegyes sem vagyok, komoly életet élek, vagy legalábbis úgy tartották, hogy a keresztyénségemet komolyan veszem, és ők egy helyen akartak maradni. Én voltam az, aki köré gyűltek, anélkül, hogy feltételezték vagy úgy tudták volna, hogy én pietista vagyok. Én tudtam, hogy ők tudják, hogy én nem vagyok az.

Sokszor másokat is elrettentett a bibliaórámról, akik, amikor látták, hogy ott vannak a pietisták, akkor pár bibliaóra után elmentek tőlem. Ez különösen akkor történt (1984 körül), amikor Horváth Leventének, Adorján Kálmánnak s a többieknek a csoportja is nálam volt. Tehát a lényeges szempont az volt, hogy együtt maradjanak, és valaki olyannál maradjanak, akiben megbízhattak, vagy akinek a keresztyénségét egyáltalán komolyan vehetik.

Jó volt aztán, hogy egy-egy esti áhítatukra – amit csak ők magukban tartottak, nyitott ajtóval, mehetett akárki – behívtak engem is, utána megkínáltak valamivel. Személy szerint, egyenként is mindegyikkel nagyon jóban voltam, és őket együtt is szerettem. Attól féltem, hogy a szekuritáté fog kérdezősködni felőlük, mert őket zaklatták. Olyan esetek voltak, hogy elvitték reggel az egyiket és egész estig ott tartották. S aztán Péntek Árpád telefonált rá a szekus tisztre, hogy engedje haza, mert másnap précest kell tartania.

TL: Valamilyen ürügyet mondott...

KZs: Igen, valamilyen ürügyet mondott. A szekus nálam is járt, minden tanárnál járt, ezt-azt kérdezett, de engem soha nem faggatott, sem egyenként róluk, sem mint olyanról, tehát hogy milyen a pietista mozgalom a Teológián, mennyire veszélyes, soha erről engem nem kérdeztek. Aztán ezek lemorzsolódtak tőlem, de én jól éreztem magam velük, mert komoly gyermekek és jó humorúak voltak (Botos Csaba, Kiss Jenő és a többiek). Hogy mások mit tartottak erről, az engem akkor sem érdekelt és most sem érdekel.

TL: Ha akarta volna, szinte egy olyan csoport alakulhatott volna ki (eltekintve a pietistáktól, vagy akár velük együtt, de nem irányadó módon), mint amilyen a már említett Nagy András vagy Juhász István körül képződött, persze más-más értelemben. Vallomása szerint nem ért ahhoz, hogy tudatosan vonzzon embereket maga köré. Ennek ellenére, vagy éppen ezért, a gyerekek, a diákok némelyike mégis már-már rajongással viszonyult Professzor úrhoz. Gondolom, tudott erről, s ha igen, hogyan viszonyult ehhez?

KZs: Nem tudtam. Azt tudtam, hogy népszerű vagyok, és mindig azt mondtam, hogy ez meg nem érdemelt népszerűség, vagy mondjuk így, híg vagy olcsó népszerűség, mert olyan dolgokért tartottak népszerűnek, amik nem voltak tulajdonképpen az én kvalitásaim. Például hogy jó lelkigondozó vagyok. Nem voltam az. Persze voltak beszélgetéseink, közösségben is, egyenként is, de nem voltam igazán jó lelkigondozójuk. Pedig mint ilyent is becsültek. Mindig attól féltem, mindig az volt az én lelkiismereti kérdésem, hogy... hogy emberek ragaszkodnak hozzám, és én nem tudom nekik azt adni, amiért ragaszkodnak, vagy engem a toplistán magasabb fokra helyeznek, mint ahova én egyáltalán el tudnék jutni vagy eljutottam volna. De meg kell ismételnem, hogy kifogásaim voltak – a későbbiekben, amikor ezek lelkipásztorok lettek – egyesek ellen, de én változatlanul szerettem őket, és jól éreztem magamat a közösségükben. Voltak aztán olyanok, természetesen, akik nagyon távol állottak ettől a körtől, annyira, hogy ellenséges viszonyba kerültek a pietistákkal, de ezekkel én nem voltam jóban. Volt egy teológus például, aki értékelt engem, de kiírta a pólójának a mellére vagy hátára, hogy „Gyűlölöm a CE-seket”, vagy valami ilyesmit – de ez már a változás után volt persze –, és azt mondtam

neki, hogy „Azonnal vedd le a pólódat, vagy mosd ki, vagy töröld le onnan!" Mert ilyesmi sem a Teológián, sem a Teológián kívül nem fordulhat elő. Tehát azok, akik nagyon CE-ellenesek voltak, azok sohasem voltak az én körömben, sohasem csatlakoztak hozzám és én se szerettem őket. De olyanok, mint Sógor Csaba – neki ilyen értelemben érdemei voltak a Teológián – és a hozzá hasonló gondolkozásúak, egy ilyen réteg, s ezek jó sokan voltak, szintén vonzódott hozzám. Sógor Csaba érdemeiről csak annyit, hogy ő effektíve megpróbált közvetíteni az úgynevezett pietisták s a „középréteg" között, attól kezdve, hogy eljárt bibliaóráikra, vagy ide-oda hívogatta őket, de hát nem sok eredménnyel.

TL: Úgy emlékszem, hogy ő annak idején ifjúsági elnök volt (vagy szenior?), vagy egyszer ez, majd pedig az.

KZs: Igen. Olyan minőségben is, de én azt hiszem, hogy általában, természetéből következően ilyen volt...

TL: Visszatekintve teológiai tanárságára, hogyan minősítené saját emberi (nem feltétlenül tanári) hozzáállását ahhoz a közösséghez, amely négy-ötévenként váltogatta egymást, és amely (véleménye szerint akár megalapozottan, akár kevésbé megalapozottan, vagy éppen alaptalanul, de mégis) olyan kvalitásokat tulajdonított Professzor úrnak, amelyek vonzóvá, esetenként követendő példává tették egyéniségét?

„Amikor szó került arról, hogy bejöjjek a Teológiára, akkor azt mondtam, hogy én kapusnak is bejönnék a Teológiára. Annyira szerettem magát a Teológiát mint olyat, s most nem a tudományról beszélek, hanem az Intézetről, mint a tudománynak a tűzhelyéről."

KZs: Úgy, hogy ez a Teológia mellé állás volt, amit én harminc évig akartam felmutatni vagy megvalósítani, vagy meg is valósítottam. Ennek viszont van egy nagy áldozata, károsultja: s ez a családom. Annyira próbáltam megfelelni annak a teológiai tanári igénynek, amelynek példái nemcsak a többször említett Nagy András vagy Juhász István volt, hanem ahogy én ismertem, az a „nagy" tanári kar, hogy úgy éreztem... mindig azt gondoltam, ezt úgysem tudom elérni. Így hát elfelejtkeztem a családomról. Ez azt jelentette például, hogy bementem reggel, a reggeli précestől kezdve egész' este hétig, nyolcig ott ültem. Hat napon keresztül, vagy hat napból négy napig reggeltől estig a Teológián voltam, s csak két napig voltam délután itthon. Egy adott pillanatban nagy szeretettel mondta a feleségem, hogy „Elhagytad a családodat és nem nevelted a gyermekeidet". A gyermekeimet persze a feleségem nevelte... jó, nem ilyen egyszerű a dolog, de mondom, ennek a károsultjai a

gyermekek és károsultja a család. Úgy éreztem, hogy egész élettel kell ezt tenni, sőt úgy, hogy ha egész élettel teszem is, akkor sem teszem azt, amit kellene tennem.

> **Ábrahám Istene**
> (1Móz 22,1–14)
>
> Isten áldozatul kéri Ábrahámtól fiát, Izsákot, s ő az engedelmesség lépcsőjén megy fiával Beérsebától felfelé, az áldozat helye, a Mórijjá hegye felé. Majdnem szótlan menet ez, az olvasó érzi, hogy a tragédia felé tartó dráma színtere maga Ábrahám.
> Az Íráson kívül álló bőbeszédű ügyész az (ál)emberiesség magas polcáról szól, nem is Ábrahámmal törődik, a vád a szigorú Jehovát, a kérlelhetetlen Urat illeti. S nem szívesen emlékezik arra, hogy a világháborúk évszázadában talán éppen ők mondták: anyák, apák, adjátok oda fiaitokat, mert az oltár kész. Ma már ők, és mi, joggal kérdezzük: biztos, hogy a haza érdeke volt, hogy Doberdónál, a Don-kanyarban az oltár temetővé váljék?
> Igen, Ábrahám nem tudta a történet végét, s a mai vádlók sem akarnak erről tudni. Előszeretettel kísértést olvasnak ott (22,1), ahol *próbatételről* van szó. (Az eredetiben a kifejezés mindkettőre vonatkozhat, lásd a fordítások ingadozását.) Az pedig, hogy „boldog, aki a kísértésben kitart... miután kiállta a próbát" (Jak 1,12), idegen, zavarja érzékenységüket, mert be szeretnének jutni az álhumanizmus hullámtalan öbleibe.
> A Zsidókhoz írt levél írója (11,17–19) mindezek ellenére és ezeken felül, válaszol kérdéseinkre. Ábrahám igenis feláldozta fiát, mert a feltétlen engedelmesség és a szívbeli bizalom azt a biztos ismeretet eredményezte, hogy Isten „képes a halottak közül is feltámasztani" fiát. *Ábrahám hitt.* A világ számára mindez botránkozás és bolondság, de számunkra példája (parabolája 11,19) az önmagunkat is legyőző hitnek és a halottak feltámadásának, a remélt dolgokban való bizalomnak és a nem látható dolgokról való meggyőződésnek (Zsid 11,1).

Amikor szó került arról, hogy bejöjjek a Teológiára, tehát lelkészkoromban (édesapámmal beszélgettünk erről), akkor azt mondtam, hogy én kapusnak is bejönnék a Teológiára... annyira szerettem ... magát a Teológiát, mint olyat, s most nem a tudományról beszélek, hanem az Intézetről, mint a tudománynak a tűzhelyéről. S amikor bejöttem, akkor tudtam,

hogy olyan feladatokat kell megoldanom, amelyekre nem biztos, hogy képes vagyok. Hogy ez honnan jön, annak sok összetevője van: az állandó önvizsgálat, ami vagy jó, vagy ha túlzott, akkor már nem is jó. Azon túl tudom, hogy édesapám életének egy adott pillanata után egy olyan szakasz következett, amikor ő mindent feltett arra, hogy teológiai tanár legyen. És meg is érdemelte volna. Az lett, csak nem akkor, amikor kellett volna... s a mi családunkban mindig az volt, hogy édesapámnak ott kellene lennie. Akkor még gyermek voltam, tizenéves, s mindig azt hallottam, hogy teológiai tanárnak lenni nagy dolog. Édesapám szintjét és az említett tanároknak a szintjét is elérni életcél volt, attól a pillanattól kezdve, hogy egyáltalán szóba jött az, hogy tanár legyek. Azt már említettem, hogy nem azzal indultam neki a teológiai tudománynak, hogy teológiai tanár leszek – ezt nagyon őszintén mondom. Még azután sem, hogy végeztem és magiszteréztem.

TL: Valamikori diákjai közül sokan emlékeznek egy esetre, amikor Professzor úr mindent megtett azért, hogy egyik eltűnt tanítványát visszakerítse. Dienes Sándor esetére gondolok, amelynek szerencsére nem lett tragikus végkifejlete. Kérdezésem alkalmával nem tudom elhallgatni, hogy '89 októberében az én évfolyamomról is nyoma veszett egy diáknak, akit viszont holtan találtak meg, és máig sem tudni, hogy ki vagy kik ölték meg. Miképpen került, illetve avatkozott bele a Dienes-ügybe?

„Volt egy olyan félelmetes gyanúnk, hogy meghalt. Magamhoz vettem az egyik évfolyamtársát – már nem emlékszem, hogy kit –, és elmentünk a hullaházba... végignéztünk ott vagy 10-12 halottat, de nem volt közöttük."

KZs: Ez '79-nek az őszén volt. '79–80-ban végzett az az évfolyam, amelyiknek évfolyamfelelős tanára is voltam, és '80-tól aztán spirituális nevelője az intézetnek. Én nem tudtam a dologról semmit, azt hiszem, Péntek Árpád – igen, ő – jelentette vagy mondta nekem, hogy eltűnt az egyik diák az én évfolyamomról, és hát mit lehet tenni? Mondtam, hogy kérdezősködöm: mit tudnak a szobatársai, a többiek. Annyit tudtak, hogy egy délután fehér ballonkabátot vett magára, elment, és három, négy vagy öt napig nem látták sehol, s ez nem volt megszokott. S akkor Péntek Árpád (azt hiszem, a következő nap) telefonált a szekuritátéra, hogy kérdezze meg, hogy ott van-e? Azt mondták, hogy nincs. Akkor együtt feltárcsáztuk a kórházakat. Nem volt egyik kórházban sem. Volt egy olyan félelmetes gyanúnk, hogy meghalt. Magamhoz vettem az egyik évfolyamtársát – már nem emlékszem, hogy kit –, és elmentünk a hullaházba... végignéztünk

ott vagy 10-12 halottat, de nem volt közöttük. Hogy aztán aznap, vagy közvetlenül utána, Dienes Sándor megjelenjen a Teológián, s elmondja a rektornak, hogy a szekuritátén volt. Mai napig nem tudom, hogy miért. Mert nem volt sem lázadó típus, sem szószátyár, hogy elszólta volna magát; nagyon csendes, nagyon jóravaló, közepes képességű diák volt. Elterjedt róla, hogy egy másik fiúval barátkozik, aki (többen is tudták, hogy) homoszexuális. S elterjedt Dienesről is, hogy az. Azt mondtam, hogy erről én nem tudok semmit. Nem feltételezek ilyent senkiről sem addig, ameddig valamit nem tudok biztosan. Bírósági tárgyalásra került sor Dienes ellen és a másik ellen is (nem említem a nevét, mert arról sem bizonyosodott be, hogy az). A bírósági tárgyaláson végül Dienest nem idézték meg, s nem tudom, hogy az ő ügyét tárgyalták vagy nem. Az ügyvédje felkeresett a lakásomon, érdeklődött, de nem tudtam semmit mondani róluk, illetve csupán annyit, hogy véleményem szerint Dienes biztosan nem fajtalankodik. Úgy tudom, hogy aztán mindkettőjüket felmentették. Dienes később elment Magyarországra, s Debrecenben végezte el a Teológiát. Lelkész lett, családos, gyermekei vannak.

TL: Volt-e még ilyen eset, amikor diákok közt forgolódó, értük aggódó tanárnak intézkednie kellett?

KZs: Hát... Igen... Nem szívesen mondok neveket... Nagyon konkrét dolgokról van szó. Az egyik este (kilenc óra felé lehetett) beállított hozzám egy diák azzal, hogy neki holnap kell találkoznia a Főtérnek az egyik sarkán a szekussal, hogy írja alá a nyilatkozatot, hogy adatokat szolgáltat. Ő egy másik tanártól jött (itt hallgatom el a nevet s a diáknak a nevét is), aki azt mondta neki, hogy menjen el és írja alá, mert zaklatni fogják. A zsarolás ebben az volt, hogy ő valamilyen hamis, tehát egy nem valóságos iratot szerzett be annak idején, hogy beteg, és nem vitték el katonának. S a szekus azt mondta, hogy „ha nem jössz el, akkor elviszünk katonának". A diákot megbotránkoztatta, hogy egy tanár neki azt ajánlja, hogy menjen el és írjon alá. Mentegettem: „Értsd meg azt a tanárt, hogy miért mondhatta"... Tanácsot kért, hogy mit tegyen. Nagyon nehéz volt valami olyat mondani, ami a lelkiismeretemmel egyezik, és mégse sodorja őt valamilyen veszélybe. Én nem hittem abban, hogy elvinnék katonának, de ő meg volt ijedve. S akkor azt mondtam: „Nézd, édesapád lelkész, most te hazamész" (egy papfiúról van szó, nem lakott messze), „s megmondod édesapádnak, hogy holnap este a Főtér sarkára ő menjen el, és ő tiltakozzék az ellen, hogy a fiát zaklatják". S így lett. Ez a történet vége. Elment az édesapja, nem tették ki a Teológiáról, és többet nem kereste fel a szekustiszt sem.

Egy másik ilyen eset volt, ami szintén ellentmondásos, hogy a pietisták közül egyeseket kezdtek elvinni egy napra, reggeltől estig, ... kihallgatni, nyaggatni a szekuritátéra. Úgy tudom, hogy Kozma András volt éppen, akit aznap elvittek. Nem is tudtam, és estefele... már villanyvilágítás volt, bejött hozzám a huszonötös vagy huszonhármas hálóból (a szobám fölött)

egy ezek közül a kegyesek közül, hogy menjek fel velük beszélgetni. Felmentem, és ott volt a kegyeseknek egy csoportja; azt kérdezték, hogy mit lehet tenni? De közbe' már jött a hír, hogy hazaengedték. Később mondta Péntek Árpád, hogy ő járt közbe. Féltek, hogy ezután őket egyenként fogják hívni, mert meg is mondta a szekus, hogy mindenkire sor kerül, és ők nem akarnak aláírni. Mondtam nekik, hogy csak azt mondhatom, hogy én mit tennék: nem írnám alá, hanem elküldeném édesapámat. Ezek majdnem mind papfiúk voltak: Adorján Kálmán, Adorjáni László, Kozma Andris, Horváth Levente... Elküldeném édesapámat, mert hát volt ilyen esetem. Féltem azt mondani, hogy „ne írjátok alá", mert hátha nekik lesz bajuk, viszont azt nem mondhattam, hogy „írjátok alá". A következő nap lejött közülük egy hozzám, és azt mondta, hogy ő nem írta alá. Majd így folytatta: „Professzor úr, tetszik tudni, hogy közöttünk volt egy olyan, aki besúgó, és aki a professzor urat most fel fogja jelenteni, hogy miért nem mondta azt, hogy írjunk alá?" Nem mondta meg a nevét, és nem is kérdeztem. Azt mondtam: „Ami volt, az volt; hogyha engem hívnak, még meglátom, mi lesz". Soha nem hívtak. Vártam, napokig vártam, hogy jöjjön a megbízott szekus, de soha nem kérdeztek. Mondtam, hogy a pietisták vagy pietizmus felől a szekus engem soha nem kérdezett. Kérdeztek Juhász István felől, Tőkés István felől, Kozma Endre Tóközi lelkész felől. Ezekről mind jókat írtam.

Hát ez megint olyan dolog, hogy az ember most már másképpen csinálná. De soha nem is kérdeztek és nem is írtam soha semmit, egy sort se arról, hogy mi a pietizmus. Pedig nálunk nagy razziákat csaptak, például az Adorján Kálmán szekrényét felforgatták! S a többi...

TL: Amikor ilyen esetben tanácsot kértek, akkor...

KZs: Ez a két eset volt. De máskor ilyen nem fordult elő.

TL: ...akkor, mind a két esetben azt mondta: „Küldd el édesapádat". Úgy látom, hogy kiemelten fontos szerepet tulajdonít az apának. Saját példáját is emlegetem, hogy beszélgetéseinkből az derül ki, minden lényeges döntésnél, meghatározó erejű fordulatnál az édesapjával konzultált, lelkészi, tanári szolgálatában, emberi tartásában is folyton édesapja példájához igazodott. Viszont amikor saját szülői mivoltáról került érintőlegesen szó, önbírálóan azt mondta, hogy nem ért gyermekeinek a neveléséhez, tanári teendőit családja rovására végezte, annyira, hogy úgymond elhanyagolta a családját. Mindezek arra késztetnek, hogy rákérdezzek: milyen édesapának tekinti önmagát?

„Majdnem olyan vagyok, mint édesanyám, de mindig olyan szerettem volna lenni, mint édesapám."

KZs: ...Mmm. Közepesnek. S ezt nagyon tárgyilagosan tudom elmondani magamról. Egy időben a gyermekeim közül kettő is mondta, hogy nem voltam jó édesapa akkor, amikor ők serdülők voltak, és amikor szükségük volt reám. Ezt szemembe mondták. Később aztán enyhítették a kifejezést: „Édesapám is megtett azért sok mindent". Nem tettem meg azt, még annyit sem tettem meg, amennyit az én édesapám megtett, pedig ő sem volt olyan nagyon – hogy mondjam – tanártípus. Nem foglalkozott velem olyan sokat, de annyit igen, amennyire nekem szükségem volt. De azt hiszem, én még annyit sem tettem meg. Viszont azt megint túlzás lenne mondani, hogy teljesen elhanyagoltam volna őket. Nem a szeretetről beszélek, mert az természetes dolog. Többet kellett volna velük törődnöm, és igaza volt annak a két gyermekemnek, aki azt mondta, hogy pont akkor nem törődtem velük, amikor legnagyobb szükségük lett volna, mert hát... serdülők voltak.

TL: Beszélgetéseinkben túlnyomórészt az apákat említi: édesapját legtöbbször és anyai nagyapját, akinek tragédiája, már gyermekként, életre szólóan megrázta. Most kimondottan a szülőkre és nagyszülőkre vonatkozóan kérdezek rá arra, hogy nagyapakorú szülőként visszatekintve, milyen kép maradt fenn róluk?

KZs: Az, hogy volt egy bohém ág a családban, és abból én keveset örököltem. Volt egy jó humorú ág, én inkább azt örököltem. Magamat jó humorúnak tartom. Lehet, hogy nem vagyok az, de... na, szeretem a humort, és ahogy mondta Varga Laci és más is, hogy a börtönben a hit és humor (két „H"), az megtartotta az embereket. Tehát jó humorú nagytatám volt mind a két oldalról, vicces, tréfás emberek voltak.

Volt egy művészi ág... nem képzőművész, olyan egyáltalán nem volt senki, hanem zene. Ezt örököltem, de nem olyan mértékben, hogy belőlem valamilyen nagy hangszeres művész lett volna. Volt egy művészi ág és egy... racionális ág, hogy így mondjam (de nem biztos, hogy jó ez a kifejezés). Édesapám volt ilyen, aki mindent logikai sorrendbe tett és mindent meg tudott magyarázni. Ezt örököltem tőle. Mind a két szülőm nagyon szeretett, és mind a két szülőm egyhangúan azt mondta, hogy én voltam az a gyermek (egy húgom volt még), akivel soha semmi gondjuk nem volt. A húgommal elég sok gond volt, nem erkölcsi gond, hanem annyi minden – udvarlás, ruhák, minden. Ő művésztársaságban élt és ott nőtt fel, de velem soha semmi gondjuk nem volt. Édesapám gondoskodott rólam (például hogyan viselkedjem, hogy van-e ruhám, cipőm), édesanyám lelkileg állt hozzám közel, természetemet is inkább tőle örököltem. Egyszer azt mondtam nekik (elcsodálkoztak), hogy én majdnem olyan vagyok, mint édesanyám, de mindig olyan szerettem volna lenni, mint édesapám. [*Nevet.*]

TL: Ebben benne van mindhármuk jellemzése, külön-külön és együttesen is. Hogyan reagáltak rá?

KZs: Nem haragudtak meg. De miért is esett volna rosszul? S ebben nagyon sok igazság volt, bár „is-is", mert mind a kettőből van bennem. Édesanyám a könnyed, szellemes, írói vénával rendelkezett, és ebből sokat örököltem én is. Édesapám pedig a rendszeres, a logikus... és ebből is örököltem, de nem annyit.

A nagyszüleim: az egyik színész volt, a másik lelkész, mind a kettő – mondom – nagyon... bohém alkat volt. Nagyapám, a színész nagyapám, bohém életet élt, az természetes volt. A lelkész nagyapám? Ő lelkészi életet élt, de ő is bohém volt. Hát ebből nem sokat örököltem.

A „palló-elmélet"

TL: Diákkoromból emlékszem Professzor úr „palló-elméletére", mely szerint az exegézis és a homiletika között az egyikből a másikba átvezető, nehezen (ha egyáltalán) meghatározható „palló" (éppen meghatározhatatlansága miatt nem „híd") kell hogy legyen, illetve egy ilyen „palló" van...

KZs: Ezt a gondolatot azóta is megtartottam, és az óta is vissza-visszatérek rá, de nem dolgoztam ki. Mert az, hogy kidolgozzam, az azt jelentette volna, hogy ki kell találni egy tudományágat, amelyik ez a „palló" legyen, azokon túl, amik vannak. Mert ott van, mondjuk, a hermeneutika: de nem az. Nyilván nem az. Hát akkor micsoda? Nem tudtam kitalálni egy ilyen tudományágat. Én csak a szükségét érzem annak, hogy valahol befejeződik az exegézis, és aztán valahol máshol megkezdődik a homiletika. Közöttük nincs semmi, s ezen kínlódnak a lelkipásztorok.

> **Aranyhíd**
> (Zsid 11,1)
>
> A megismerés-folyó innenső partján kutatjuk a belső atom- és lélekvilágot, a külső kozmikust és testit. Ami „innen" van, azt Isten mind „lábunk alá vetette" (Zsolt 8,7). De ő gyermekeivel láttat egy folyón túlit, s az egész 11. részben erről van szó. Ez a jövő a Noénak megígért özönvíz, Ábrahám leendő otthona, Jerikó falainak leomlása; Énókot az örök létbe vette magához, Ábrahám remélte, hogy visszanyeri feláldozandó fiát. Számunkra a *földi jövő* és a távoli *Isten országa* mind ott, tapasztalásainkon túl vannak, s a jövő csupán *remélt*, a „túlvilág" *nem látott* dolog. Az ősanyag eredetére, az élet elindulására, az emberré lételre a megismerésen alapuló tudományok feleletei nem nyugtatnak meg, és főleg nem adnak egzisztenciánkat érintő választ. Önmagunkban maradunk a bizonytalannal, s azzal, hogy tükör által csak homályosan, vagy még úgy sem látunk. Jövő-terveink a félelmek, vágyakozásunk a láthatatlanra a kétségek sötét pontjai.

> A hit hőseinek életében volt egy biztos pont: *Isten szólt* itt az innenső parton, ott túl pedig lerakta egy hídfő alapjait. Lelke által felépítette bennünk a *hit* aranyhídját, hogy gyermekei biztos léptekkel induljanak el a megígért jövő, a láthatatlan világ irányába. Hit által eljuthatunk a felismerésre, hogy életünk a világot teremtő Isten kezében van, arra, hogy jövőnkről gondoskodik, arra, hogy ő szemmel nem látott, füllel nem hallott, szívvel meg sem sejtett országot készített az őt szeretőknek (1Kor 2,9).
> A hit nem tudatlanság, nem naivitás, nem ábránd, nem misztika, hanem – szemben a hitetlenséggel – többlet: *valóság és meggyőződés.*

Azt hiszem, onnan indultam ki, hogy egyszer holland barátaimmal beszélgettünk, még a diktatúrában, igen, '79-80-ban lehetett, és én azt mondtam nekik, hogy a nyugatiak nem tudnak prédikálni. Megdöbbentek. S ezzel szemben mi inkább tudunk prédikálni. És én ezt azért mondtam, mert több barátommal beszélgettem erről, Varga Lászlóval sokat, Bak Áronnal is egyszer, hogy van egy erdélyi prédikálási... stílus? És ez felismerhető majdnem minden erdélyi lelkipásztornál, akik egyáltalán komolyan veszik a szolgálatot. Nos, ez jó, de nem elég. Ennek alapján mondtam a hollandoknak, hogy mi jobban prédikálunk itt Erdélyben, mint a nyugatiak. Ők csodálkoztak ezen, és replikájuk az volt, hogy mi nagyon „elvontak", „dogmatikusak" vagyunk a prédikációinkban. Na, erről jutott eszembe, hogy valami hiányzik, amit a szisztematika teológián belül kellene keresni, egy olyan tantárgyat – ha nem is nevezhetjük tudományágnak –, amelyik tényleg összekötné a kettőt. De, ismétlem, ezt nem tudom megmondani, hogy... hogy mi. A következőkre gondolok: megvan az exegézis, s akkor kiírom a kijelölt szakasznak – most már mint textusnak – a főüzenetét, kiírom a melléküzenetét, és ez már kezd átvezetni oda, hogy ebből ne egy akármi legyen, hanem egy igeszerinti s exegézisen alapuló prédikáció. S a főüzenetet – lehet egy, valószínű, hogy csak egy (jó, hogyha egy, de lehet több is esetleg) – odaviszem a papírosra, leteszem magam mellé mielőtt megírnám a prédikációt, és azt mondom, akkor lesz jó az én prédikációm, hogyha ezt az exegézis alapján kiírt üzenetcsomagot, vagy... hogy nevezzem... ezeket most már átviszem oda, akár a diszpozícióba, akár pedig máshová. Végül is csak ennyire jutottam, mert nem hinném, hogy valaki is akadna, aki ezt tudománnyá avanzsálná, tehát fejlesztené ki, hanem inkább csak egy módszerré, egy gyakorlati módszerré. Ehhez pedig egy ember kell, vagy emberek kellenek, akik kidolgozzák egy olyan módszerré, amit aztán minden lelkésznek a kezébe kellene, lehetne adni. Ennyit tudok mondani erről. Arról többet, hogy miképpen találom meg a főüzenetet.

TL: Vegyük sorra a különböző lépéseket. A főüzenet előtt a textust kell megtalálnunk. Ki talál meg kicsodát? Az ember „találja fel" a textust, vagy pedig a textus az, amelyik előbb-utóbb belebújik az ember bőre alá?

KZs: Először én találom fel a textust. És hogyha az a textus közel került hozzám, értelmileg is, és lehet, hogy személy szerint is keresztyénségemet érinti meg, attól a pillanattól kezdve a textus bújik belém. Attól a pillanattól kezdve úgy írom le, mint az én saját, a bensőmből fakadó szövegemet. Tehát én nem hiszek abban, vagy csak nagyon ritka esetnek tartanám vagy tartom, hogy megtalál engem a textus. Az, hogy életemnek van egy, kettő, három, öt, tíz olyan igéje, ami különösen meghatároz, az egy dolog, de nem tízszer prédikálunk, hanem több ezerszer. Meg kell találnom a textust (hogyha nem lectio continua, nem perikópa, hanem szabad textusválasztás, meg kell találnom a textust), s akkor meg kell találnom azt, hogy az mit jelent az én számomra. Teljesen a magánkeresztyénségem számára. Abban a pillanatban, hogy megtaláltam a textust, azt, ami nem tartozik hozzá, a papírkosárba dobom, ahogyan ezt már mondtam. Mégpedig azért, hogy ne beszéljek mellé. Ha *egy* főüzenetet fedezek fel (kell vigyáznom, hogy az tényleg fő legyen), utána még lehetnek melléküzenetei. Ezzel elérkeztem az én másik veszszőparipámhoz, ez a szövegnek a nyelvtanisága. Azaz nyilván az eredeti szöveg az irányadó, de a fordítások is általában ebből a szempontból helyesen adják vissza a mondanivalót. Meg kell találnom nyelvtanilag, hogy abban a szövegben mi az, amit a zsoltáros, mi az, amit Nehémiás, amit János, amit Pál akar mondani. Ezt pedig nyelvtanilag úgy lehet felfedezni, hogyha abban a szövegben van egy imperatívusz, felszólító mód, akkor – majdnem biztos, hogy – az a főüzenet. S nehéz, de meg kell tenni, a többieket „degradálni", azaz a többieket leszállítani a melléküzenetig, vagy egyáltalán kihagyni. Mondom a példát (ezt szoktam mondani): „Elmenvén, tegyetek tanítványokká minden népet, megkeresztelvén..." Ezt keresztelési textusnak szoktuk nevezni, s rendben is van. De ha én ezt mint textust magyarázom, tehát nem keresztelésnél, akkor azt kell tudnom, hogy ebben egyetlenegy üzenet van: „Tegyetek tanítványokká minden népet!" Ez az imperatívusz. A participiumok („megkeresztelvén", „tanítván"), mert éppen participiumok, nyilván csak a módját adják meg annak, hogy hogyan kell tanítvánnyá tenni. A prédikációban tehát miről fogok beszélni? „Te-

„Először én találom fel a textust. És hogyha az a textus közel került hozzám... attól a pillanattól kezdve a textus bújik belém. Attól a pillanattól kezdve úgy írom le, mint az én saját, a bensőmből fakadó szövegemet."

gyetek tanítványokká minden népet!" – aztán, hogy külmissziói éllel vagy belmissziói éllel, vagy másképpen alkalmazom, azt már az adott helyzet, gyülekezet, alkalom adja. Legtöbbször a szöveg elárulja (a nyelvtani helyzet: a kifejezés helye, az igemód) azt, hogy mi a főüzenet.

TL: Az Igéhez való hozzáállásunkban feltétlenül jelen kell hogy legyen a homiletikum felé való orientáltság is?

KZs: Énszerintem igen. Ha nincs, akkor abból a textusból lehet egy építő bizonyságtétel, de nem prédikáció. Itt aztán megint külön kell választani a bizonyságtételt és a prédikációt, s ez egy eléggé forró, sokat vitatott kérdés, hogy tudniillik mi a bizonyságtételnek és a prédikációnak a viszonya. Ha nem a homiletikum felé haladok, akár a „pallón" keresztül is, igen, a „pallón" keresztül, akkor megszülethet egy nagyon szép, egyéni bizonyságtétel, de a szószéken nem erről van szó. Nekem kötelező a homiletikum felé haladni azért, hogy abból prédikáció legyen, a maga felépítésében, diszpozíciójában stb.

TL: Azért kérdezem, mert mi mindig (már csak a „szakmai ártalom" folytán is) úgy állunk hozzá a Bibliához, hogy az igeolvasásból prédikáció kell hogy legyen. Viszont azok, akik hallgatják, azok tulajdonképpen „csak" bibliaolvasó emberek, akik nem úgy nyitják fel a Szentírást, hogy abból prédikációt fogalmazzanak meg maguknak. Sokszor az az érzésem, hogy – a fától nem látott erdő közmondás mintájára rá(szó)játszva – a prédikációtól nem látjuk az igét, az ige üzenetét. Vajon a „csak" tisztán olvasásra irányuló bibliaolvasás nem jelenthetne egy olyan látásmódot, amely a textusnak egy egészen más (talán a túl nyilvánvaló volta miatt figyelmen kívül maradt) dimenzióját is észrevenné?

KZs: Tehát mellőzve azt, hogy a homiletika irányába menjünk el?

TL: Igen.

KZs: Erről (még) nem gondolkoztam. De vallom, hogy oda kell eljutni. Nos ehhez még az is jön, hogy ha a homiletika megtanult elveit érvényesítem, akkor az könnyít is, hogy abból prédikáció is legyen, s ne valami cseppfolyós dolog, ömlengés.

TL: Az „eredmény" nem kell feltétlenül amorf legyen, mert az ige struktúrája, illetve strukturáltsága eleve megóv attól, hogy alaktalan olvasatot szűrjünk le belőle. Viszont mégis megkockáztatnám a feltételezést, hogy az említett hozzáállásmód talán olyan következtetés(ek)hez vezethetne, amely(ek)et egy másik szinten – esetleg – ugyancsak a homiletikum szolgálatába lehetne állítani...

KZs: Nem, mert abban a pillanatban, hogy te azt mondod, hogy az ige struktúrája megadja azt, hogy miről kell beszélni, abban a pillanatban te már homiletikailag beszéltél. Mert az ige struktúráját átvinni és érvényesíteni a prédikációban, gyakorlatilag ez már homiletikum.

TL: Megértettem, hogy a textussal szembeni hozzáállásról határozott és megváltozhatatlan véleménye van. Attól kezdve, hogy megvan a perikópa, beindul a munkafolyamat. Milyen munkamódszert szokott alkalmazni?

KZs: Hát ez, természetesen, attól függ, hogy egy héten belül hányszor kell prédikálnom. Ha egy héten belül csak egyszer, akkor az a munkamódszerem, amit... amit tanultam... és lehet, hogy van valami egyéni is benne... ez pedig az, hogy előveszem az eredeti szöveget (ismétlem, akkor hogyha egy textussal készülök egy egyszeri vasárnap délelőtti alkalomra), elolvasom, megnézem, mik azok a vezérszavak, amik használhatók, azok milyen mondatösszefüggésben vannak, és akkor van körülbelül egy oldalnyi, de sokszor két-három oldalnyi jegyzetem az exegézisről. Azt tűztem ki magam elé, és ezt meg is tudtam valósítani, addig nem olvasok más prédikációt, amíg nincs meg egy részletes exegézisanyag – nyilván azért, hogy ne befolyásoljon. Amikor megvan ez az exegézisanyag, akkor megnézem azt, amiről beszéltem: van-e főüzenet, s mi ez? Továbbá: van-e melléküzenet? És ha van, akkor annak milyen súlya van az egészben, mennyire kapcsolható a főüzenethez? Utána elkészítek egy oldalnyi vagy egy féloldalnyi vázlatot. Ezt a „csontvázat" aztán ki kell tölteni „hússal", és meg kell írni a prédikációt. Nem bonyolultabb ennél... Amikor azonban gyülekezeti lelkész voltam, egy karácsonyi nagyhét előtt tizennyolc prédikációval kellett készülnöm. Nekem kétezerötszáz-valahány prédikációvázlatom van... és ebből jól lehet követni, hogy ez tizennyolc, mert nagyhét reggelén és estéjén is prédikáltam, az tizenkettő... első-, másod-, harmadnapja, az hat, tehát tizennyolc. S ha még egy vasárnap is esett a csonkahétre, vagy más szolgálat, akkor az már több. Ebben az esetben – nem tudom megmondani pontosan, de azt hiszem – vagy két-három textusnál tudtam ezt érvényesíteni. A többieknél: elolvastam a magyar szöveget, egy órát készültem egy-egy, például csütörtök reggeli istentiszteletre. Hát a lelkiismeretem csak annyiból tiszta, hogy hát közben ezernyi dolgot kellett még végeznem. Ezt mondom a túlterhelt városi lelkipásztoroknak is: legyen egy olyan igehirdetésed hetenként, amire alaposabban készülsz. A többire is készülj, de... az időtől kell függővé tenni azt, hogy mennyire részletesen, alaposan.

TL: Számomra (de azt hiszem, másoknak is) prédikációinak egyik legtanulságosabb sajátossága, hogy (és *ahogy*) rááll a szeme a szövegnek olyan affinitásaira, melyek fölött legtöbben elsiklanak, s erre a látszólag semmitmondó nyelvtani fordulatra vagy szemantikai árnyalatra úgy tudja ráterelni a figyelmet, hogy abból lényeges üzenet kerekedik ki. Hogyan lehet kialakítani ezt a „connoisseur"-i érzék(enység)et?

KZs: Én azt hiszem, hogy ez teljesen intuitív dolog, tehát nem tudatos. Soha sem keresem azokat a szavakat, amelyek nem jelentősek, de amelyek lehetnének azok. Ezt én sohasem csináltam, ez, úgy gondolom,

ráérzés és intuíció. Vagy úgy történt (most, hogy kérdezed, gondolom csak át), hogy már az eredeti héber vagy görög szövegből, a betűk képéből (különösen a hébernél, a betűk képéből, de hát a görögnél is!) valami eszembe jutott. Ha nem, akkor a magyarnál, és akkor azt próbáltam előléptetni – nem főüzenetté, de mégis, hogy valamit... valamit előhozzon az igéből. Én azt hiszem... nem, biztos... hogy ez tudatomon kívül történt. Tehát nem volt egy olyan törekvésem, hogy na most bogarásszuk ki a különleges szavakat, hanem... hanem – jöttek.

TL: Emlékszem például, hogy az Ámós 5, 4 alapján préceltem, és utána a folyosón arra hívta fel a figyelmemet, hogy a דָּרַשׁ ige, valamint a vele rokon értelmű בָּקַשׁ között az a lényeges különbség, hogy – előfordulási helyeik alapján – az előbbi olyan keresésre vonatkozik, amelynek tárgya határozottan létezik, míg az utóbbinak a tárgya (akár a kereső tudatosságától függetlenül, vagy éppen annak ellenére) nem biztos, sőt legtöbb esetben valószínű, hogy inkább nem létezik. Ámósnál, az előbbiről lévén szó, az istenkeresésre buzdító imperatívusz attól kap hangsúlytöbbletet (ha lehet még fokozni a felszólító mód erélyességét), hogy Isten most igenis hagyja magát megkeresni, illetve megtalálni (míg Ézsaiásnál ez kritikus éllel feltételessé válik, bár ott is ugyanaz a דָּרַשׁ fordul elő). Továbbgondolva, a דָּרַשׁ, nyelvi szinten, akár Isten léte mellett szóló ontológiai érvként is szolgálhat a teodíceai vitában. Íme, mennyi mindenről tanúskodhat egy semmitmondónak látszó kontextus statisztikai adata, ha kellőképpen tudjuk észrevenni és alkalmazni – gondoltam magamban akkor, és ugyanígy csodálkozom rá most is, hogy felidézem ezt az emléket. Tudom, hogy erről a tudományosság módszertani követelménye szempontjából semmi biztosat, a bizonyíthatóság – mint a tudományosság másik érvényes kritériumának – mérlegén semmi kikezdhetetlent, támadhatatlant nem lehet mondani. Tudom, hogy „erre születni kell". Mégis rákérdezek: honnan veszi (inkább kapja), honnan tudja mindezeket?

KZs: Azelőtt én mondtam, hogy édesapámtól a következetességet és azt örököltem, hogy hát egy bizonyos logika mentén kell mindig gondolkozni és írni. Ez azt jelenti, hogy én talán túlzott jelentőséget tulajdonítok a statisztikának, a szó-statisztikának, erre nekem nagyon kell vigyáznom, és erre figyelmeztetem is magamat. Ez azt jelenti, hogy statisztikailag ki lehet mutatni, hogy egy szentíró sem volt százszázalékosan, stiláris szempontból, következetes saját magához. Ezzel kell számolni. Arról nem is beszélve, hogy az egész Kánonon vagy az Ószövetségen és az Újszövetségen belül az írók egymáshoz nem voltak következetesek. Ennél a példánál maradva, amelyet te mondtál – és én még tudok egy ilyet (biztos, hogy sok van és biztos, hogy használtam is, csak most eszembe jut) – ez azt jelenti, hogy nem minden בָּקַשׁ és nem minden דָּרַשׁ felel meg ennek a követelménynek, és ezzel kell számolni. Hogyha van kétszázhuszonöt בָּקַשׁ, s az azt jelenti, hogy egy elveszett dolognak a keresése, akkor lehet, hogy csak kétszáz va-

lahány jelenti ezt, a többi nem. Miért? Nem volt következetes a szentíró, s mi nem verbális inspirációt vallunk. Más. Nagyon érdekes – azért, mert ellentmondásos az exegéták szemében (s lehet, hogy önmagában is az) – az a bizonyos, „az asszony hallgasson a gyülekezetekben!" A „hallgatás"-nak is két kifejezése van, mind a kettő tízszer-tízszer fordul elő, és nagy különbség van a két „hallgatás" között. Az egyik azt jelenti, hogy „meg sem szólalni", a másik azt, hogy „elhallgatni". Na most, ebben az esetben: az asszony ne is szólaljon meg a gyülekezetben? Vagy, ha megszólal, hallgasson el, amikor nem olyat mond, ami jó? Ha itt van ez a tíz σιωπάω és tíz σιγάω, ez a két ige, akkor én szeretném azt mondani, hogy „mind a tíz ilyen és mind a tíz olyan", de ez nem igaz. Csak kilenc „ilyen", és ott – azt hiszem – csak nyolc „olyan". Ami azt jelenti, hogy többségében mégis igaz. A szóstatisztika nagyon hasznos az exegézisben, de arra kell vigyázni, hogy a statisztikából ne vonjunk le túlzott, kizáró következtetéseket.

TL: Persze, mert az egész nagyon spekulatív lenne. Viszont az a megragadó, hogy a teljesen száraznak tűnő adatokból is üzenetet lehet formálni, mert üzenet van bennük, csakhogy azt meg kell látni és kell tudni megláttatni. Ezzel pedig eljutottunk a fogalmazáshoz. Szövegeiből (legyenek azok prédikációk, tanulmányok vagy előadások) az derül ki, hogy a tudományos vizsgálódás eme szakaszában is a megszerkesztettség logikussága ötvöződik a megszövegezés művésziességével. Miképpen lesz a szöveg elemzéséből ismét szöveg?

KZs: Legtöbbször az első megfogalmazásban sikerül megtalálnom a szavaknak azt a jelentését, ami éppen egy koherens és a művészi szempont igényének is megfelelő mondathoz vezet. De ez nem minden esetben történik meg az első kísérletre. És amikor elolvasom a magam szövegét, akkor mindig arra gondolok, hogy ezt hogy lehet félreérteni? S akkor kicserélem a jelzőt (nekem legtöbbször a jelzőkkel van bajom, s gondolom, másnak is), s próbálom az igehallgatónak vagy az olvasónak a szemével nézni, fülével hallani a szöveget, hogy ne mást értsen, mint ami az üzenet. Ez egyfelől intuíció, másfelől íráskészség-gyakorlottság kérdése. De szükség van egy tudatos önkritikára is, hogy „vigyázz, mert ezt félre fogják érteni!" A románban van egy szófordulat, s most nem találom a magyar megfelelőjét, amit másra vonatkoztatva mondott az egyik fiam: ez az ember „născut", a másik csak „făcut". Sportról volt szó, hogy ez „vérből" fotbalista („născut"), ezt pedig „kitanították" („făcut"). Ez nem biztos, hogy jó magyar fordítás. Na tehát, bizonyos értelemben született fogalmazó is vagyok, de nemcsak. Hanem olyan, aki felülbírálja saját írását. Adott egy bizonyos rutin (az a bizonyos „făcut"), hogy meg tudom találni írásaimban a hibát, hogy ki tudom cserélni a szavakat, kifejezéseket. Ez annak is köszönhető, hogy fiatal koromban sokat olvastam.

TL: Szóba került az olvasás... Miskotteról olvastam, hogy amikor diákjai vagy volt diákjai látogatóba mentek hozzá, mindig azt kérdezte tőlük: „Mit olvastál?" S ha az illető elkezdte sorolni az általa éppen frissen tanulmányozott szakirodalmat, megismételte a kérdését: „Azt kérdeztem, mit olvastál?" Professzor úr, mit olvas?

KZs: Most?

TL: Nem feltétlenül mostanság, de akár úgy általában is.

KZs: Hát, nagyon vegyes. Nagyon vegyes. Egyfelől, teológiai tanárságom első tíz–tizenöt évében azt olvastam, amit olvasnom kellett. Mert említettem már, hogy mindig valami újat kellett előadnom a Teológián, és akkor be kellett ásnom magamat – nem mélyre, de mégis – valamelyik tudományágba, és akkor azt olvastam, ami ahhoz kellett. A teológiából utána azt olvastam, ami valamiért érdekelt. Tehát, mondjuk, írtam a doktori dolgozatomat, valamit olvastam, ami érdekelt: írtam, jegyzeteltem, lábjegyzetekkel láttam el stb. És akkor azt mondtam, hogy hát ezt, ami nem a doktori dolgozathoz kell, tovább kell olvasnom, mert érdekes. Így voltam az úrvacsoratannal, amikor a doktori dolgozatomat írtam, s akkor elolvastam egy egész német nyelvű könyvet csak azért, mert az érdekelt. Ami pedig azon kívül, tehát a teológián kívül van... azokat is olvastam, akiket különben nem szeretek, de jól írnak, és olvastam, mint például Sütő András írásait. Szerintem nagyon jól ír és olvastam. De azelőtt... hát a magyar nagyokat, azokat igen.

„De mégis azt mondom, hogy a gondolat be van szorítva a versbe, mert ott ritmus kell, és rím kell, és ezeknek alá van vetve a gondolat. A költő nem mindig azt a szót használja, ami legjobban arra vonatkozik, amit mondani akar, mert egyszerűen nem rímel. Mindig úgy tekintettem a versre, hogy azt másképp is el lehetne mondani, de akkor nem vers."

Viszont van egy – mondjuk – hibám, vagy nem tudom, minek nevezzem: nincs érzékem a vershez. Megvan az elméletem, hogy miért nem.

TL: Mi ez az „elmélet"?

KZs: Igen. Tizenéves koromban ennyi [*széttárt karokkal mutatja*] Jókait olvastam. Ezt azért tudom, mert a keresztapám könyvtárában sok Jókai volt, és két nyáron kiolvastam az egészet. Ez tizenhat-tizenhét éves koromban volt. Később olvastam Móriczot, Szabó Dezsőt is... szerettem Szabó Dezsőt, de inkább a nyelvezetéért, mint azért [*nevet*], amiket mondott.

S hát nem szégyellem, hogy egy időben elég sok krimit olvastam.

TL: A talány miatt, gondolom.

KZs: Igen. Azt gondolom, hogy volt bennem egy ilyen logikázgatás, hogy valamit fel kell fedezni, ami van, de én még nem tudom. Na jó, ez volt a kriminél, ahol a gyilkosról van szó, és azt, ami megvan (és, ugye, a midrás, a „valami van"), nekem fel kell fedeznem, hogy az micsoda. Egy kicsit az az eset, mint a „midrásnál", ahol a דָּרַשׁ ige ugyanezt jelenti...

Nem olvastam elég filozófiát, például. Talán mert nem volt időm, vagy nem érdekelt, vagy akkor, amikor el kellett valamit olvasnom, amikor muszáj volt... de máskülönben nem.

TL: S mi a helyzet a költészettel? Egy „elméletről" volt szó, amely megmagyarázná azt, hogy miért nem tudott megbarátkozni a versirodalommal.

KZs: Jó, tudom, ez... ez... ez egy kicsit furcsa és egy kicsit túlzó is. Elismerem a versek szépségét. Különösen ott, ahol egy egész metafora-világ támad fel, virágzik ki. Szilágyi Domokos vagy Kányádi Sándor (hogy csak erdélyieket említsek)... nagyra tartom őket. De mégis azt mondom, hogy a gondolat be van szorítva a versbe, mert ott ritmus kell, és rím kell, és ezeknek alá van vetve a gondolat. A költő nem mindig azt a szót használja, ami legjobban arra vonatkozik, amit mondani akar, mert egyszerűen nem rímel. Mindig úgy tekintettem a versre, hogy azt másképp is el lehetne mondani, de akkor nem vers. Különben kedvenc költőm (hogy ezt is mondjam el), akit nagyon-nagyon szeretek, Reményik Sándor.

TL: Említette Szilágyi Domokost, akivel majdnem egykorú... Palocsay Zsigmond, Szilágyi Domokos jó barátja, Professzor úr több mint ismerőse. Beszélgetéseink során más nevek is előkerültek, akik hazai irodalmunk jelentős szerzőivé váltak. Az írók, költők közül kiket ismert személyesen, illetve kikkel tartotta/tartja a kapcsolatot?

KZs: Ezek közül elég keveset ismertem. Sem Szilágyi Domokost, sem Páskándit nem ismertem. De Hervay Gizi egykor osztálytársam volt Zilahon, a Wesselényi Kollégiumban. Palocsay Zsigmonddal igen, nagyon jóban voltunk, s Veress Zoltánnal is, aki Svédországban él és most is ír. Bodor Ádám is fogolytársam... ő egy kicsit politizált, s térileg *is* távol kerültünk egymástól.

TL: Tehát a művészvilággal...

KZs: Nem. Nem. S ez nagyon érthető, hogy miért. Mert egyszerűen '45-től kezdve a Teológia és a lelkésztársadalom elszakadt a világ másik részétől. Tehát nem úgy volt, mint Tavaszyék idejében, vagy Imre Lajosék idejében, amikor Tavaszyt mint filozófust, Imre Lajost mint pedagógust is értékelték. Ez a világ megszűnt '45 után.

TL: A fogalmazás művésziessége – meg merem kockáztatni, hogy néhol költőisége – mellett írásainak másik fő vonása a rendszerezettség, a pontokba szedettség, a gondolat kifejtésének tudatos felépítettsége. Prédikációk esetében, ha nem az analitikus, hanem a szisztematikus módszert alkalmazzuk, a váz már-már iskolásan adódik. Viszont a Kozma Zsolt-szö-

vegek szerkezete olyan, hogy az olvasó úgy érzi, pontosan *ez* az a rendszer (és nem más), amelybe *ez* a tartalom belekívánkozik, *ez* a mondanivaló csakis *ebben* a formában jeleníthető meg. Hogyan működik ez a szövegezés folyamatában: előbb a tartalom és utána a forma, vagy pedig fordítva?

KZs: Hát ez nem ilyen egyszerű...

TL: Persze sarkítottan fogalmaztam.

KZs: Így, alternatívákként nem lehet megfogalmazni. Akkor tudok megírni egy prédikációt, ha előttem van egy logikai menet, egy váz, egy forma. S akkor jön a tartalom. Tehát ez azt jelentené, hogy először a forma és utána a tartalom. De hát ez így mégsem igaz, mert amikor a textust felismertem, magamévá tettem, akkor még nincsen formám, de már tudom, hogy mit akarok mondani. Tehát mégiscsak a tartalom volt először és utána jött a forma. Mi a nagy kérdésem? Az, hogy a forma nem öli-e meg a tartalmat? Azaz nekem megvan egy logikai menetem (három részből áll egy prédikáció, négyből, kettőből, ahányból), és akkor begyömöszölöm az Ige üzenetét, mert nekem, Kozma Zsoltnak (függetlenül sokszor az Igétől, mert az Ige nem ad nekem mindig diszpozíciót, szemléletest) van egy elképzelt sémám, és ehhez igazítom az Ige tartalmát? Ha nem fér bele, akkor kihagyom? Dehogyis. Hát akkor az a tartalom rovására megy! Tehát nem is az az igazi kérdés, hogy először volt a forma és utána a tartalom, vagy fordítva, hanem az (erre nagyon kell vigyázni), hogy a formának ne essen áldozatául a tartalom. Ez gyakorlatilag sokszor azt jelentette, hogy volt egy sémám: mondjuk három részből fog állni a prédikáció. Amikor kezdtem a tartalmat kibontani, rájöttem, hogy olyan lényeges üzenet van az Igében, ami nem fér bele ebbe a háromba. S akkor hozzátettem egy negyediket. Ezzel mintegy a tartalom határozta meg a formát, mert bekerült a negyedik. Az első három sem volt tartalomellenes, csak egyszerűen nem fért bele minden; amikor viszont felfedeztem az új tartalmat, hozzátettem egy negyedik pontot.

„Mi a nagy kérdésem? Az, hogy a forma nem öli-e meg a tartalmat? Azaz nekem megvan egy logikai menetem... és akkor begyömöszölöm az Ige üzenetét, mert nekem, Kozma Zsoltnak... van egy elképzelt sémám, és ehhez igazítom az Ige tartalmát? Ha nem fér bele, akkor kihagyom? Dehogyis."

TL: A versről alkotott véleményének reminiszcenciáját vélem felfedezni ebben: a forma kényszerzubbonyától kioldozott tartalom pártfogolását...

Egykori tanárának, később tanártársának, Tőkés Istvánnak, mindig visszatérő motívuma, témája a megíratlanul maradt hazai exegézistörténet mellett az „ideális" kommentárirodalom milyensége. Milyen legyen az a kommentár, amely meghatároz(hat)ná az erdélyi írásmagyarázati mintát? Azt a sémát, ami szintén nincs még egyezményesen, pontosan és követhetően kidolgozva. Professzor úr szerint melyik az a kommentár-modell, amely a gyakorlati alkalmazhatósága mellett sajátosan erdélyi is lenne/lehetne?

„De soha senki ilyen kommentárt nem fog írni. (Pedig ez lenne az igazi!) Éspedig azért, mert fél attól, hogy nem tartják elég tudományosnak."

KZs: Én erről gondolkoztam és meg is tudom mondani. De soha senki ilyen kommentárt nem fog írni. (Pedig ez lenne az igazi!) Éspedig azért, mert fél attól, hogy nem tartják elég tudományosnak. Azaz ha valaki a kommentárba exegézisen alapuló, gyülekezetben felhasználható húsanyagot ír is – az ugye kell –, akkor még adni kellene egy, a prédikációra néző valamit, például diszpozíciót, amit viszont a kommentátorok nem mernek megtenni. Tehát meg van adva három versről az a háromoldalnyi kommentár (a klasszikus, ami kell egy kommentárba), és utána jönne egy fél oldalban az a bizonyos „palló". Akkor van baj, ha az exegézis-nyersanyagunk nem jön át a prédikációba. Hát ez a nagy bajunk, hogy a prédikációban nem látszik (nemhogy a gyülekezeti tag nem látja, mert annak nem is kell látnia, de magunk sem látjuk), mert nincs benne az exegézismunka, s az igehirdető egyszerűen mellébeszél. Persze jóhiszeműen, tehát ez nem erkölcsi kérdés. Ha pedig lenne megfelelő, tehát klasszikus kommentár, három oldal után jöhetne egy olyan rész, amelyben megadnánk egy címet, egy ajánlott lectiót, egy-két mondatnyi bevezetőt, s következnék maga a prédikáció, két, három, négy részben. Nagyon kellene ügyelni arra, hogy valóban azt hozzuk át ide, ami a prédikációra néz. Ez lenne, szerintem, az optimális, a legjobb kommentár. De, ismétlem, ha valaki megteszi, azt mondják, hogy: „Miféle dolog ez? Nem tudományos. Ez Ószövetség? Ez Újszövetség? Nem, ez már nem tartozik oda." Pedig ez kellene.

Itt van, ugye, a kommentárok kommentárja, a Bolyki Jánosé. Annál már jobbat nem lehet írni. De annak sincs egy ilyen összefoglalása, vagy – mondjuk így – a homiletikára átvezető „pallója".

TL: Kecskeméthynek volt egy ilyenszerű kísérlete a Márk evangéliumához írt „gyakorlati" kommentárjában...

KZs: Igen, igen.

TL: Egy-egy perikópa-magyarázat végéhez homiletikai jegyzetet csatolt. De Professzor úr is megkockáztatta ezt a műfajt a *Szavak az Igéből* kötetében...

KZs: Na igen. Ott van ilyen. Igen.

TL: S a *Jézus Krisztus példázatai* című könyvében is... Egyik „elszólásából" tudom, hogy nyugdíjas korára tartogatott egy kommentár-tervet. Melyik bibliai könyvvel készül foglalkozni?

KZs: [*Halkan mondja*:] A Zsidókhoz írott levéllel... Ezt mielőtt nyugdíjba mentem volna, azelőtt terveztem. Már mondtam, hogy én nagyon is tudatosan készültem arra, hogy mi lesz azon a napon, amikor már nem megyek be a Teológiára többet mint tanár... ezt a vákuumot hogy fogom kitölteni. Az egyik ez volt: kommentár..., kommentár a Zsidókhoz írt levélhez. Ez nagyon csábító volt a szememben, azért is, mert ószövetséges vagyok, és a Zsidókhoz írt levél végig utal az Ószövetségre. Azért is, mert ehhez nincs kommentár, csupán a Kálviné. Végül azért is, mert teológiai mélységet éreztem a könyvben, nemcsak mert a Jézus Krisztus áldozata a központi téma, hanem mert a szerző minden teológiai kérdésben nagyon mélyre megy. Tehát ezt terveztem... Kész vagyok három résszel... végleges formában. Nem tudom, hány oldal, mert file-okban van, de jó sok. De... abbahagytam végleg.

TL: Miért?

KZs: Több okból is. Először azért, mert nem tudtam azt adni (még azt sem tudtam adni), ami a *Szavak az Igéből*-ben vagy a *Példázatok*ban van: hogy gyakorlativá tegyem. Már az elején azt kellett volna belátnom (csak nem láttam be), hogy a Zsidókhoz írt levél (egyes szakaszait kivéve, például a tizenegyedik vagy a tizenkettedik részt) olyan, ami... ami nem szólítja meg a mai embert. Jézus Krisztus egyszer s mindenkori áldozata, ugye, milyen fontos dolog, végül is ez a törzsanyaga a levélnek, de ezzel nem tudom megszólítani a gyülekezetet. És megírtam ezt a három részt, szerintem jó is mint olyan, mint amilyen kommentárok eddig is megjelentek, de használhatatlan. Tehát nem tudom megírni úgy, hogy egy lelkipásztor elővegye, és azt mondja: „Most leülök és a Zsid 1,1–2-ből írok prédikációt". Nem tud írni. Ez az egyik.

A másik, hogy megjelent közben Bolykinak az említett evangéliumkommentárja, s azután a leveleké is, és azt mondtam, hogy ezt a szintet én nem tudom elérni. Lehet, hogy azért sem, mert... egyszerűen meghaladja képességeimet... és azért sem, mert nem tudok annyi forráshoz jutni, és nem is tudok annyi nyelvet. Azt a szintet nem tudom elérni. Akkor pedig, ha nem tudok egy, a Bolyki szintjéhez mért nagyon alapos kommentárt írni, akkor inkább nem is írok. És abbahagytam.

TL: Csakis ilyenszerű okokért?

KZs: Még volt egy harmadik. Kivettem a könyvtárból az EKK-t. Hát az EKK-ban ilyen vaskos [*mutatja, hogy többujjnyi*] kommentár van a Zsidókhoz írott levélről, és ez csak az első kötet, az első hat részről. Hát aztán... elborzadtam, hogy milyen részletes talmudi hivatkozások vannak és általában milyen tudományos apparátussal készült... Azt mondtam, hogy ilyet én nem tudok írni, hát akkor... akkor ne is írjak használhatatlan és a tudomány szempontjából nem olyan nívós, gyakorlati szempontból nem annyira használható dolgot, mint amit eddig is írtam. Hát akkor inkább ne is írjam. És ezzel félretettem... végleg.

Egy kicsit sajnálom... hát... főleg az időt. Nem tudom, azzal a három résszel is, hogy mit csinálják... valahol közölni lehetne... de nem... nem, talán nem is érdemes.

TL: Gondolt-e más bibliai könyvre?

KZs: Nem. Az igazság az, hogy nincs erre időm. Azért sem, mert nagyon sok szolgálatot vállalok (most éppen rengeteget), azért sem, mert nagyon lefoglal a ház, a család és minden... Úgyhogy nincs arra időm. Lehet, hogy egy-két év múlva, hogyha még ad az Isten annyi életet, napokat, akkor gyűl annyi tanulmányom – van már most is vagy nyolc-tíz –, hogy még egy gyűjteményes kötet összeálljon... hogyha addig még élek. Itt van például egy Ravasz-, még egy Ravasz-, meg még egy Ravasz-tanulmány, de nagyobb dologra nem számítok.

TL: Melyik műfaj áll a legközelebb? Melyikben tudja a legotthonosabban kifejezni magát?

KZs: A tudományos elaborátum és az esszé közötti köztes műfaj. Tehát nem vagyok annyira költő, hogy jó esszéket írjak. Viszont van valamilyen hajlamom a metaforikus kifejezésmódra, és mondtad te is, hogy eltaláltam ezt az önkifejezési módot, talán te is valahogy így jellemezted írásmódomat. Úgy gondolom, hogy amiket írtam, azok nincsenek az említett Bolyki-könyv tudományos szintjén, de mégiscsak tudományos munkáknak lehet nevezni. Ott van az esszé..., s úgy érzem, hogy az inkább „én vagyok".

A műfajiság végül is – te is jól tudod – mellékkérdés. Ha egy írás jó, akkor nem azért jó, mert esszé, nem azért jó, mert tanulmány, nem azért jó, mert valami más, hanem azért jó, mert jó. Akkor pedig mindegy, hogy mások azt mondják, hogy... ez nem igazi esszé.

TL: Az otthonosnak érzett műfajra vonatkozó kérdésem mögött az artikuláció iránti érdeklődésem van. Ugyanis a műfajválasztás mögött – függetlenül attól, hogy ez az opció miképpen működik, azaz nem mesterkélten, hanem önműködő természetességgel – bizonyos személyiségjegyekről tanúskodó kifejezésmód rejlik. Ebben az értelemben a műfaj nem csupán kellék vagy címkéző irodalmi besorolás, hanem a feltárulkozásnak magaválasztott módja.

KZs: Akkor ne műfajt említsek (arra is rátérek), hanem azt, hogy mindig olyant akartam írni, amit valaki/valakik, lehetőleg minél szélesebb rétegben, valamire jónak tartanak. Ezért készítettem több bibliográfia-jellegű összeállítást, mert azt valaki/valakik fel tudják használni. Tehát nem a műfaj a fontos, hogy esszé vagy tanulmány, hanem az a szempont, hogy kelljen valakinek, és ne azt mondják róla, hogy ez egy jó tanulmány, de mit kezdjünk vele? Hanem azt mondják, hogy na, ez nem olyan nagyon jó tanulmány, de hasznos. S ez nem csupán a tanulmányra, esszére vonatkozik, de ez vezetett a prédikációírásnál is. Tehát a használhatóság szempontja nálam mindig – azt hiszem, tudat alatt is, de egy idő után már tudatosan – nagyon fontos volt.

TL: Még a kilencvenes évek elején készítettem egy interjút Professzor úrral a *Magyar Felsőoktatás* számára...

KZs: Igen. Hogyne. Megjelent, kaptam is példányt belőle.

TL: Az egyik feleletének egy részletét tettem címmé, mert azt találtam a legmagvasabb, programszerűen irányadó megállapításának, hogy: „Teológiánk fokmérője a felhasználhatóság". Ezt most azért említem, mert úgy látszik, hogy ugyanez érvényes saját műveire vonatkozó önértékelésénél is, hogy írásainak legdöntőbb minőségi fokmérője a felhasználhatóság.

KZs: Itt csak éppen az a nagy kérdés, hogy a felhasználhatóság érdekében ne szálljunk le a parlagiasság szintjére. Tehát ne mondjuk azt, hogy minden áron legyen felhasználható, és aztán úgy fogalmazzunk, olyan képekkel szemléltessünk, amelyek egyáltalán nem méltók egy teológiai íráshoz. Tehát a felhasználhatóság oltárán ne áldozzuk fel a tudományosságot – hogyha éppen ilyen tömör, definíciószerű megfogalmazást adunk ennek az elméletnek. Na de pontosan erről van szó, hogy tudva tudom, hogy ha nem is tartanak minket vagy engem fundamentalistának, mert az már túl megbélyegző, de... úgy tartanak nyilván, mint aki a tudományosság szempontjából többre lennék képes, mint amennyit alkottam, mint amennyit írtam. Ez... ez nagy kérdésem volt – és ma is az –, mert vigyáznom kell arra, hogy mégis minden tudományos szinten történjék.

Egyszer a Coetuson is feltettem kollégáimnak egy másik kérdésemet, de senki sem nyilatkozott arról, hogy mi a véleménye. A kérdésem valós, tehát nekem sincs kialakult válaszom erre. Ami így hangzik: amikor egy szövegnek az értelmét keressük, szabad-e annak olyan értelmet tulajdonítani, amelyik nem volt a szerzőnek a szándéka? Ha azt mondom, hogy nem, nem szabad, ha Jeremiás egy adott nyelvi, történelmi, földrajzi helyzetben leírt valamit, akkor tudjuk, hogy miért írta le, hogy hogyan írta le, s nekem azt figyelembe kell venni – ez természetes –, s nekem csak addig szabad mennem, ameddig ő elment. Ez azt jelenti, hogy ha továbbmegyek, akkor hamisítom az Igét, mert ha mégis megteszem, akkor nem azt mondom, amit Jeremiás akart, csak azt, amit én akarok mondani. Ez az

egyik felelet. Nem azt mondom, hogy így kell, vagy hogy ez a helyes, csak azt, hogy ilyen is van, lehet. A másik magyarázati megoldás az, hogy ma magyarul, Erdélyben mondhatok többet, mint amennyit a próféta héberül egykor ott mondott. Ehhez komolyan kell venni két körülményt. Az egyik, mondjuk, stilisztikai: az, hogy minden szöveg – majdnem minden szöveg – egy bizonyos fokig és értelemben metaforikus, akkor pedig a metaforának a sokértelműsége kötelez. Ha tehát Jeremiás nem gondolt valamire, de magát metaforikusan fejezte ki, akkor nekem *szabad* tovább gondolkoznom (nyilván az egész Írás összefüggésében, s más magyarázati szabály betartásával), akkor ez megengedett. Ez az egyik, s eddig csupán – mondjuk így – a költészet szintjén gondolkoztam. A másik: ha én vallom azt, hogy a Szentlélek inspirálta Jeremiást, de Jeremiás nem írt le mindent, amit neki a Szentlélek mondott, akkor ez azt jelenti, hogy van valami, ami hiányzik a jeremiási szövegből, amit én felfedezhetek, leírhatok és elmondhatok. Ez a másik, a másik véglet. Itt viszont az a veszély, hogy én a Szentléleknek tulajdonítok olyan dolgokat, amik nem jeremiásiak, de a Szentlélektől sem származtak, hanem egyszerűen a saját kútfőmből gondoltam oda. A kérdésem tehát a következő: szabad-e túlmenni a szövegnek a sokszoros és szándékozott értelmén, vagy pedig nem szabad?

Az első esetben az a veszély, hogy beszorítom a Szentlelket a szövegbe, mintha Neki csak az az üzenete lenne, amit Jeremiás megértett, ugyanakkor a szöveg metaforikus értelmét is elvettem, pedig lehet, hogy az benne van az inspirált szövegben. A másik oldalon pedig az a veszély, hogy olyat mondok *rá* a szövegre, ami teljesen *idegen* attól – idegen a nyelvtől, idegen a kor történelmétől, idegen a földrajzi helyzettől. Egyszerűen ott nem arról van szó, hanem csak én ömlengek, nekem vannak gondolataim, nekem vannak képzettársításaim, s elmegyek a metafora irányába olyan messze, hogy végül mellébeszélek.

TL: Ez azzal is összefügg, hogy az Ige munkásai lévén, az Igével foglalkozunk, viszont ebben a foglalatosságunkban, ezen túlmenően, munkatársai is vagyunk annak a Léleknek, Aki inspirálta a szentírókat. Inspirált szöveget olvasva, bizonyos mértékben az olvasóra, értelmezőre is átjön valamennyi abból az inspirációból, azért és annyira, hogy felfedezze a szövegben azt az értelmet, amely a magyarázat révén kikívánkozik. Csakhogy az inspirációból való részesedés nem tévesztendő össze a túllelkesültséggel …

KZs: Persze.

TL: … amelynek aztán nehezen lehet határt szabni. Milyen mértékben tekinthetjük magunkat – mint az Ige munkásait – a Lélek munkatársainak? Meddig mehet el az exegézis, illetve az exegéta „impertinenciája”?

KZs: Nem szabad magunkat a Lélek munkatársainak nevezni, amikor egy szöveg megértéséről van szó, mert nagy a veszély és nagy a gyanú, hogy nem a Lélek munkatársai leszünk, hanem a magunk lelkesedését

visszük a szövegbe. Viszont nem szabad megtagadnunk magunktól azt az ihletettséget, ami végül is (itt nem szabad „dekázni", de mégis így fogalmazok), ami kisebb mértékben ugyan, mint Jeremiásban volt, vagy Pál apostolban volt, mégiscsak megvan bennem, amikor engem a Lélek indít arra, hogy egy szöveget megértsek. Ennyiben igen. Tehát itt is kettős veszély van...

TL: Az egyház lelkiségének hőfokára, hitvalló attitűdjének változásgörbéjére, vagy szolgálata hitelességének – igeszerű, illetve Ige szerinti – valódiságára az exegézistörténetből lehetne talán leginkább következtetni. Hiszen az exegézistörténetből derül ki, hogy az egyház (egyének*ben*, egyéniségek*ben* ugyan, de mégis mint közösség) miképpen állt/áll hozzá, hogyan viszonyult/viszonyul az Igéhez. Bár még senki sem dolgozta fel ezzel a céllal (sem) a hazai exegézistörténetünket, mégis, véleménye szerint, milyen képet tükrözne hazai egyházunkról az említett szempontokra (is) odafigyelő, esetleges exegézistörténeti szemle? Mi az, amitől mi sajátosan erdélyi reformátusok vagyunk, önmagunkat az exegézistörténet lencséjén keresztül vizsgálva?

„Könnyű tanítani az exegézis tudományát, és nehéz azt a lelkületet átadni, hogy miképpen kell egy szöveghez hozzáállni."

KZs: Ha megértettem a kérdésedet, akkor... akkor... próbálok elmenni a gondolkozásban egy irányba, mindenekelőtt leszögezve, hogy nem vagyok történész, nem ismerem az írásmagyarázat múltját, s sajnos, ez Erdélyre is vonatkozik. Ha mégis megpróbálom az erdélyi teológia, mondjuk utolsó száz, százötven évét elemezni a gyakorlati írásmagyarázat szempontjából, úgy gondolom, nem sokat fejlődött, összehasonlítva a tudománnyal. De ami az exegézis lelkét illeti, azaz a szövegben a lelki jelentés felfedezését, nem hiszem, hogy ebben ugyanolyan iramban mentünk volna, mint a tudományban. Azt gondolom, hogy ez Nyugaton is így van, csak egy magasabb szinten történik. Tehát az a lelkiség és az a szellemiség, ami pár száz éve megvolt, az nem fejlődött olyan lépésekben, mint ahogyan maga a tudomány is fejlődött. A Teológián is könnyű tanítani az exegézis tudományát, és nehéz azt a lelkületet átadni, hogy miképpen kell egy szöveghez hozzáállni. S azt hiszem, ebben adósok vagyunk, nem haladtunk szellemileg, lelki attitűdben olyan lépésekben, mint ahogy a tudományban haladtunk... Hát, amennyiben haladtunk.

TL: Professzor úr, mi – lenne – az ars exegeticája?

KZs: ... [*halkan, gondolkozva ismétli*] Ars exegetica... [*majd rendes hangerővel*] Az a törekvés, hogy adva van egy Isten által teremtett (olyan, amilyen, tehát a bűn által megfertőzött) világ, ami – akkor is, hogyha tudjuk, akkor is, hogyha nem – bombáz bennünket a kérdéseivel. A metafizi-

kai kérdésekkel éppen úgy, mint a gazdasági, politikai kérdésekkel... Az Ige egy gömb. Most, ezek a... ezek az érintések valahol megtalálják a gömbnek egy bizonyos pontját (amely egy gazdasági kérdés, vagy bármilyen más), s akkor az a gondunk: erre nekünk válaszolni kell. Ha a gömbnek ezt a pontját „behatolási pontnak" nevezzük, akkor a lelkipásztornak be kell mennie a gömb középpontjáig (ez már az Ige, ez a Biblia). Ott meg kell találnia azt a feleletet, amit az Ige ad, ezzel az igei felelettel ki kell jönnie a gömb felszínéig, át kell gondolnia, hogy amit Isten az Igében üzen, az valóban felelet-e arra a kérdésre, ami jött? Ha felelet... akkor ezt meg kell fogalmaznia. Itt is az a veszély, hogy ha *nagyon* igeiek vagyunk (pedig sohasem lehetünk eléggé azok, de), hogyha olyan értelemben vagyunk igeiek, hogy csak azt szedjük ki, amit ott és akkor mondott Isten, ha csak azt fejtjük ki, akkor elbeszélünk az emberek feje felett. Ha pedig csak egy átlagbiblicitással felelünk a kérdésre, akkor nem az Ige válaszát adjuk. Tehát a gömbnek azon a pontján, ahol a kérdés érintette a Bibliát, és ahol ott van a lelkipásztor, ott, azon a ponton mennyire tudjuk megtalálni az Igéből a központi üzenetet. Kihozva ezt a felszínre, mennyire tudjuk most már – sok gonddal, utánajárással – úgy megfogalmazni, hogy ne mást, hanem azt adjuk át, úgy adjuk át, hogy az embert megérintse, és éppen az ő kérdésére legyen a válasz...

Tehát nincs nekem semmilyen axiómám erről, csak az gyötör, hogy vagy igeszerű vagyok, vagy gyülekezetszerű, illetve az, hogy ez ne legyen egymást kizáró. Sajnos a homiletika-elméletben ez nem, de a gyakorlatban alternatíva. Olyan lelkipásztorok, akiknek szeretik az igehirdetését, egyszerűen nem igeszerűek. Viszont olyan lelkipásztorok, akik nagyon igeszerűek, elbeszélnek a gyülekezet feje fölött. Ha van olyan lelkipásztor, aki... aki ott áll azon a bizonyos „behatolási ponton", és a fenti kérdést megoldja, akkor az jól fog prédikálni.

TL: Igeszerűség és gyülekezetszerűség: az igehirdetés tekintetének két (egyezményesen megállapított és elvárt) irányítottsága, amelyről minden homiletika-tankönyv ír. Viszont van egy harmadik „-szerűség" is (amelyről nem írnak a szakkönyvek, amelyet illemből nem hangoztatunk, nehogy szerénytelenségnek, az emberi oldal tolakodó túlhangsúlyozásának tűnjék): a magamszerűség.

KZs: Igen. Ez az őszinteségnek a kérdése. Tehát annak, hogy amit elmondok a gyülekezetnek prédikációban, bibliamagyarázatban, azt én már előzőleg magamévá tettem, és a magam szellemi-lelki valómból – egyéniségemből? – következően tudom átadni. Tehát... nagyon jól fogalmaztad a kérdést... mi ezt elhallgatjuk. És ez nagy baj lehet. Itt pontosan arról van szó, hogy Jeremiás – klasszikus példa Jeremiás, de biztos, hogy a többieket is ide lehetne sorolni – Jeremiás... nem csupán beszél arról, hogy ő meglátta a nép bűneit, bajait, és akkor szembekerült a királyokkal, a papokkal és más hatalmasságokkal. Hanem ő ezt *teljesen átélte*. Nem szabad félni a magamszerűségtől; inkább attól kell félni, hogy nem „én leszek ma-

gam”. Viszont a magamszerűség sohasem jelentheti azt, hogy én, saját intellektuális képességeimmel vagy bármimmel, én magam lépjek az Ige helyére. Tehát ha az Igét megértettem, hogyha ez engem átgyúrt, akkor – ha akarom, ha nem – van egy olyan személyi kisugárzásom, amire igenis szükség van. Sőt, így válik tulajdonképpen hitelessé a gyülekezet előtt is. Azonban, hogyha a lelkipásztor kelleti magát és árusítja magát a szószéken, akkor elvesztette az egész lelkipásztori habitusát, még keresztyénségét is.

TL: Professzor úr jórészt Jeremiással példálózik. Úgy érzem, ebben is megmaradt Nagy András tanítványának, akinek életre szóló témája volt *Jeremia és kora*, de azt gondolom, hogy azért is emlegeti Jeremiást, mert az ószövetségi próféták közül talán ő skálázott a legtöbb oktávon a magamszerűség regiszterén. Professzor úr szövegei is „sütnek” attól, hogy ezek Kozma Zsoltéi.

„Ezt most így fogalmazom meg (elnézést a definíció-szerű mondatért): kerestem létezésemet Isten és önmagam között. Nincs ebben semmi eretnekség, csupán annyit jelent, hogy le kellett mondanom arról, hogy önmagamat Isten nélkül valósítsam meg – mert hát ez mindenkinek a kísértése, az enyém is.”

KZs: Hát...

TL: Az érdekel, hogy a saját értékelésében, nem feltétlenül önvizsgálatában, de mindenképpen az Igéhez való viszonyulását mérlegelve, mi az, ami ezt a sajátosan *kozmazsoltos* vonást hozta ki?

KZs: Én azt hiszem, hogy ha ez tudatos lett volna, akkor... akkor ez baj lenne, az tudniillik, hogy ha én Kozma Zsolt akartam volna lenni igehirdetéseimben. Talán még a tanóráimban sem volt tudatos, bár ott valamennyire megengedett (lett volna). Erről a hallgatók tudnának inkább beszélni. Ha pedig azt mondod, hogy ez mindig érződött, akkor én ezt nem érzem bűnnek, vagy nem érzem hibának, hanem egyszerűen magam is átéltem, vagy magam is ott voltam a szöveg mögött és a prédikáció mögött. De hogy ez tudat alatt történt, az egészen biztos. Soha nem törekedtem arra, hogy valamilyen – akár a szóhasználatban, akár a gesztikulálásban, vagy a ki tudja miben – jellegzetesen kozmazsoltit adjak. De ha te mondod (én ezt nem tudtam), hogy jellegzetesen az volt, arra azt felelem, hogy ez nem baj.

TL: Nem is úgy mondtam, hogy ez baj lenne.

KZs: Igen, igen, de most saját magamat mentem fel, mert hát nem akartam az Ige helyére lépni a magam egyéniségével, tényleg nem akartam. Ezért, hogyha mégis a magam egyéniségéből sok minden „áthallat-

szott" a hallgatók felé, akkor úgy gondolom, hogy ez nem vádpont, sem Isten, sem a magam lelkiismerete előtt. Egyszerűen az voltam. Én ezt nem tudtam [*nevet*], nem is sejtettem, nem is gondolkoztam ilyesmiken.

TL: Jellemző módon nem emlékszem, mikor és kinél olvastam, hogy az igazán lényeges dolgok kezdetére nem emlékszünk pontosan. Mint ahogy – mondta az illető – nem emlékszünk arra, hogy mikor hallottuk először a „Für Elise"-t. Ennek és a kérdésem képtelenségének tudatában kérdezem: mióta olvassa tudatosan a Bibliát?

KZs: [*gondolkozási szünet után*] ... Hát, „tudatosan" mit jelent? Tudatosan azért, hogy épüljek én magam; tudatosan azért, hogy készüljek az igehirdetésre? Tudatosan azért, hogy letegyek egy vizsgát? Mert nem tudok megmondani egy ilyen időpontot.

TL: Fogalmazzak másképpen: mielőtt igehirdető lett volna...

KZs: Igen...

TL: ... mikor volt tisztán „csak" ige*hallgató*?

KZs: Amikor édesapámat hallgattam, vagy Nagy Andrást, s már említettem Juhász Istvánt, akkor... akkor mondtam magamban azt, hogy na... én így szeretnék majd prédikálni.

TL: Mikor tudott, vagy mikor sikerült úgy hallgatnia az Igét, hogy elfelejtse azt, hogy igehirdető?

KZs: Teológuséveim alatt biztos, hogy igen. Utána soha. Tehát amikor a Teológián a teológusok précesét hallgattam, nem tudtam elfelejteni azt, hogy én magam is igehirdető vagyok.

TL: Nem sikerült elvonatkoztatni? A tudatosságban a tudatlanságig jutni?

KZs: Nem. De aztán mindig vádoltam magamat azért, hogy hát nem erről van szó, most nem ezért ülök a padban. Nyilván volt olyan, hogy utólag elgondolkoztam azon, amit másoktól hallottam, ami tehát engem személy szerint is érintett, és nemegyszer találtam is. De általában igehirdetőként hallgattam az Igét... Harminc évig.

TL: „Szakmai ártalom" volna ez? Ártalmas-e egyáltalán?

KZs: Akkor ártalmas, hogyha valaki nem él az Igével. Tehát én lehet, hogy ezernyolcszáz précest hallgattam végig (vagy mennyit?), és lehet, hogy egyetlenegy által sem szólított meg Isten, illetve nem az volt a fontos, mert hát igehirdetőként hallgattam. Lehet. Viszont, amikor itthon egyedül voltam, vagy a családban, akkor mindig azt kerestem, hogy mi a hozzám szóló üzenet. Azaz akkor rossz az, hogy csupán igehirdetőként hallgatom a prédikációkat, hogyha máskülönben sohasem hallom meg Istennek az Ige által hozzám szóló szavát. De amikor (hogy mondjam?), amikor készültem a prédikációra, vagy amikor esténként olvastam az Írást, akkor mindig kerestem azt, hogy én hol vagyok, engem hogy talál meg Isten abban az igeversben. Ezt most így fogalmazom meg (elnézést a definíciószerű mondatért): kerestem létezésemet Isten és önmagam között. Nincs ebben sem-

mi eretnekség, csupán annyit jelent, hogy le kellett mondanom arról, hogy önmagamat Isten nélkül valósítsam meg – mert hát ez mindenkinek a kísértése, az enyém is. Visszatérve az eredeti kérdéshez, az, hogy bírálóként hallgatom az igehirdetést, lehet, hogy szakmai ártalom. Nem tudom, hogy a többi tanár hogy volt vele, mert nem beszélgettünk erről soha. Teológiai tanáraim közül a már felsoroltak tényleg megszólítottak engem. Amikor ők prédikáltak, akkor nemcsak arra gondoltam, hogy milyen jól prédikál, hanem éreztem – egyszer-egyszer –, hogy megszólított, érdekelt vagyok mint keresztyén ember.

TL: Hogyha választani kellene a Biblia hatvanhat könyvéből, melyiket választaná mint legközelebb állót?

KZs: Milyen értelemben? Mint tudós, vagy mint keresztyén ember, vagy...?

TL: Is-is – ha a két szempont nem ugyanazt az eredményt mutatja.

KZs: [*szünet*] A... azt hiszem, hogy a Lukács evangéliumát. Persze ebben az is van, hogy sok benne a nagyon mély értelmű, az alkalmazást magában hordozó példázat. De az is, hogy sajátos, egyéni kifejezésmódja van, szeretem annak ellenére, hogy egyesek kritizálják, Márkkal szemben különösen, de másképp is... Én egyáltalán nem. Hanem úgy gondolom, hogy az, hogy ő átfogalmazta, megtoldotta forrásainak szövegét, az legitim, teljesen természetes, s csak hasznára volt az üzenetnek. Lukácson kívül, talán éppen előtte, az őstörténeteket. Lehet, hogy az őstörténeteket kellett volna mondanom először.

TL: Tehát emberként és szakemberként egyaránt.

KZs: Igen. Az őstörténeteket mindenképpen emberként. Nagyon sokszor, amikor foglalkoztam az 1Mózes 1–11-gyel, nagyon sokszor gondoltam saját magamra is. Főleg a teremtés és bűneset kapcsán [*nevet*]. Tehát nemcsak idegenül, személytelenül, úgymond tárgyilagosan néztem a szöveget, hanem másképp is, s kérdeztem: én hol vagyok ebben? S könnyű volt ezekben a metaforikus (!) leírásokban erre rátalálni.

TL: Ez az opció exegetikai írásaiban is meglátszik. A *Szavak az Igéből* tulajdonképpen az őstörténetek és Lukács evangéliumának a...

KZs: Azért maradt meg írásban, mert ez érdekelt. Igen.

TL: Tehát azt lehet mondani, hogy ez a kötet képezi Professzor úr „kommentárját" a Szentíráshoz.

KZs: A *Szavak az Igéből...*

TL: Igen...

KZs: ... meg a *Példázatok*... Hát igen: a Lukács evangéliuma és az őstörténetek. Ezekről írtam a legtöbbet, ami azt a nagyszerű dolgot jelenti, hogy arról írhattam, ami hozzám a legközelebb állt. Vagy fordítva? Amiről írnom kellett, az jött hozzám a legközelebb?

Tárgy: Valami
Feladó: Kozma Zsolt
Dátum: Vasárnap, November 2, 2008, 12:23 pm
Címzett: Tunyogi Lehel
Prioritás: Normál

Kedves Lehel!

Egykor írtam valamit, amit nem tettem közkinccsé, csak Juhász T. és Varga L. olvasta. Azt mondták, hogy nem ártana vitázni ezekről. Ez elmarad(t). A „belőlem valók" talán téged érdekelnek.

Szeretettel: Kozma Zsolt

MIEG ÉS KENTERE

Nem mindig gondolkoztam úgy, ahogyan elvárták tőlem, vagy ahogyan illett volna. De nem mindig mertem gondolataimat közölni. Nem mintha kétségeim lettek volna afelől, hogy helyesek, hanem mert nem akartam megbotránkoztatni, s azért sem, mert tanítói és nevelői hivatalomnál fogva nem tehettem meg. Most ideírom eretnekségeimet, amelyek nem egyformán veszélyesek, s amelyeket lehet, hogy valamikor más is elfogad, vagy legalábbis vitára érdemesnek tart. A felsorolásban nincs semmilyen tematikus rendszer, egyszerűen úgy vezettem ide be, ahogyan eszembe jutottak.

SZERZŐ ÉS ÉRTELMEZŐ

Szabad-e egy bibliai szövegből mást is kiolvasnunk, mint amit az író gondolt? Lássuk a kétféle választ: 1. Nem szabad. Ne legyünk okosabbak, mint Jeremiás, Lukács, vagy Pál apostol. Ennek az előnye az, hogy optimális esetben tárgyilagosak, úgymond szöveghűek leszünk. Ekkor viszont még inkább kötelező, hogy legalább a jeremiási szándékot teljesen megértsük. 2. Szabad. Itt két érvet hozhatunk fel. Először: meg kell értenünk, hogy a Biblia nyelve metaforikus. Az általános irodalmi szövegelemzéseknél megengedhető, hogy metaforák esetében olyan értelmezést is belevigyünk a magyarázatba, amelyre a szerző nem gondolt. (Arany János: gondolta a fene). A bibliai szövegértelmezésre ez nem érvényes? Másodszor: az inspiráltság azt is jelenti, hogy a szöveget engedjük „a Szentlélek nyelvén"

megszólalni, s ez mindig több mint a szentírók nyelve. A veszély az, hogy elkalandozunk, fantáziánk elvisz rossz irányba, s nem marad más hátra, minthogy tévedésünket a Szentlélekre fogjuk. Véleményem a pragmatikus-tudós Nyugat szemében eretnekség, s magam is félek, hogy ezzel kiszolgáltatom az Igét azoknak, akik összetévesztik a Szentlelket a maguk belelkesedésével. Ennek ellenére, és annak ellenére, hogy nem szeretem az egyszavas válaszokat:

> *Szabad* egy szövegbe más értelmezést is bevinni, ez azonban nem mondhat ellent sem a szerző szándékának, sem a teljes Szentírásnak.

KRITIKUSAN A BIBLIAKRITKÁRÓL

Ha elveted a bibliakritikát, fundamentalista vagy. Ha kritikával vizsgálod a szöveget, hitetlen vagy. Nem szeretem ezeket a primitív szélsőségeket. A bibliakritika számos kérdése közül most csak egy foglalkoztat: Megállapítható-e egy szöveg eredetisége, azaz hogy valóban úgy van leírva, ahogyan elhangzott?

A bibliakritikusok azt mondják, hogy ha egy leírt szövegben olyan szóhasználat fordul elő, ha olyan, az íróra jellemző stílusjegyek vannak, ha a szövegben törések vannak, ha ...stb., akkor az nem eredeti, nem úgy hangzott el. Már abban is kételkedem, hogy mindezek kideríthetők, de ha így lenne is, abból még nem az következik, hogy a szöveg tartalmilag nem hiteles, csak az, hogy másképpen fogalmazták meg. A bibliakritika redukciós módszerével megállapított ipsissima vox nevetségesen üres a kanonikus szöveggel szemben. Ez nem jelenti a szövegelemzés elvetését, mert arra jó, hogy az első fültanúk, a második, harmadik bizonyságtevő, a szerkesztő stb. szándékára rákérdezzünk: miért fogalmazta így meg, milyen gyülekezeti érdek vezette, hogy az elhangzott szavaknak más hangsúlyt is adjon?

> Az ipsissima vox mindig bizonytalanabb, mint a kanonikus szöveg. Keresése azonban nem eretnekség, mert a főüzenet megtalálásában segít. Ez a főüzenet gazdagodhat ún. másodjelentésekkel, amelyek a szövegelemzés eredményeként fedezhetők

fel. A melléküzenet nem mondhat ellent a megtalált főüzenetnek.

SÁTÁN VAGY sátán?

A sátánról mint személyről szoktunk beszélni. Ehhez azonban tisztázni kell a személy fogalmát. Ha csak két személyfogalmat ismerünk, az Istenét és az emberét, akkor bajban vagyunk, mert Őt/azt nem lehet egyikkel sem azonosítani. Isten szent személy, már ez a jelző is eleve kizár minden dualizmust. Az ember személy mivoltába sem „fér bele" a sátán. Szükség van egy harmadik személyfogalomra, mint amilyen az angyaloké? Ez a késői zsidó „bukott angyal" képzetnek felelne meg. Tudom, milyen veszélyes, ha a sátánt személytelenítjük, mert akkor sohasem fogjuk golyóstollunkat hozzávágni, hogy lelkiismeretünk falán legalább egy pontnyi jele legyen annak, hogy komolyan vettük bűnünket.

Kapcsolt kérdés, hogy a szót kis- vagy nagybetűvel kell-e írni.

A sátán nem személy, hanem a „globális rossznak", a Gonosznak egyik megjelölése. Ha a szövegben ennek a Gonosznak áskálódásáról, vádaskodásáról van szó, mint a Jób könyvében, akkor a megnevezése sátán, ha az ember ösztöniségét emeli ki az író, akkor a neve kígyó, a testi-lelki betegség okozója a daimonion, s a szövegkörnyezetből a diabolosz és drákón szó is megkapja sajátos jelentését.

A magyar nyelvben a személynevek elé nem teszünk névelőt, márpedig a sátán elé mindenütt ki kell tenni.

HOGY ISTEN LEGYEN MINDEN, MINDENEKBEN

Szinte naponként hallom, hogy „az ige azt üzeni nekünk", „a Biblia arra tanít minket" stb. (Csak négyszemközt mondom: az én nyelvem is megcsúszott már, és olyant mondtam, amit nem hiszek.) Látszólag csupán szóhasználat kérdése, de gyanítom, hogy mögötte helytelen szemlélet van, ezért tartottam szükségesnek, hogy legalább magam előtt tisztázzam: ki az *igehirdetés*

alanya. Mert ilyenkor mindig az írott igére gondolunk, az pedig semmit sem cselekszik bennünk, velünk, ha pedig az írott igéről és a Lélekről beszélünk, akkor a Szentlélek az alany, az írott ige csak eszköz. A fenti – sajnos nem csak – elszólások Luther papiros pápáját juttatja eszembe. Egyik volt tanártársam azt mondta, hogy inkább papiros pápa, minthogy a textust figyelmen kívül hagyjuk, de nem látom be, hogy miért kell ezt ennyire sarkítani. Ugyanez – mutatis mutandis – vonatkozik a *sákramentumokra* is. Ha azt mondjuk, hogy a sákramentum azt cselekszi velünk (így például a BEM konvergens nyilatkozat), akkor ez azt jelenti, hogy hatékonysága magának a jegynek van, s ez már közel van az ex opere operato-hoz, vagy éppen az. De még nagyobb veszélyt látok, azt, hogy a Biblia, a víz, a kenyér, a bor bálvánnyá válik. A bálvánnyal az a baj, hogy tudatunkban (vagy az alatt?) alanyként jelenik meg. Reformátoraink a szobrokat, képeket kárhozatos bálványnak tartották azért (is), mert az emberek képzetében ezek cselekvő alanyokká váltak, akik közbenjártak, sőt, ők maguk is segítettek, gyógyítottak (szent Antal, segíts meg!).

> Az igehirdetésnek, a sákramentumok közlésének, főként hatékonyságuknak egyedüli alanya a Szentháromság-egy Isten, akinek mindkét szövetségben és az anyaszentegyház történelmében tetszett, hogy drága eszközöket, a Szentírást, a sákramentumokat használjon fel akarata közlésére. Isten tehát arra tanít minket az alapige által, azt cselekszi velünk és bennünk a keresztség és az úrvacsora által, hogy...

SZENVEDETT, ALÁSZÁLLT A POKLOKRA, FELTÁMADT

Az Apostoli Hitvallás második artikulusánál nem vagyok megelégedve a központozással. Persze utána kellene néznem, hogy mióta van központozás a régi szövegekben (az Enkhiridionban vagy máshol); így lehet, hogy mezítlábasan megyek egy, már rég felszántott mezőre. A H. K.-ban ez így „látható", s ilyen tagolással is mondjuk: „... eltemetteték; szálla alá poklokra, harmadnapon..." A MRETZs által kiadott istentiszteleti rendtartás szövegében így áll: „... szenvedett Poncius

Pilátus alatt; megfeszítették, meghalt és eltemették. Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt...” Ezek szerint az, hogy Jézus Krisztus leszállt a poklokra, feltámadásához tartozik, s el van választva szenvedésétől. Pedig: „... a keresztfán és azelőtt is *elszenvedett*, engem a *pokol* rettegésétől és gyötrelmétől megszabadított.” (H.K. 44.)

Helyesen: *„... szenvedett Poncius Pilátus alatt, megfeszítették, meghalt, eltemették és alászállt a poklokra. Harmadnapon feltámadt a halottak közül...”* [Ha még mindig ragaszkodunk ahhoz, hogy valaki landol (alászállt) a kárhozat valamelyik bugyrába (poklokra, többes szám)].

LELKIISMERETI SÁV

A keresztyénség azt jelenti: Isten akarata szerint élni. Ő a Szentírásban parancsolatainak olyan szövevényét adja, amelyek mint háló fenntartanak, hogy kárhozatba ne zuhanjunk. Aki Isten szerint akar élni, az állandóan a *szabad – nem szabad* választása előtt áll. A zsidó írásmagyarázók a Tórából egy egész köteg (613) parancsolatot gyűjtöttek össze, amelyeknek egyik része elrendelő (ezt tedd!), a másik tiltó (ezt ne tedd!). Ez sem volt elég, mert az élet több mint a szabály, ezért kazuisztikusan élethelyzetekre lebontották a törvényt. Valószínű, hogy Jézus ezeket nevezi emberi rendeléseknek. Ma pedig a szekták ugyanezt teszik. Az Írásban Isten valóban megmondja, hogy mit szabad és mit nem szabad tenni, de ezt nem lehet minden helyzetre vonatkoztatni. A tételesen előírt és kötelezően betartandó szabad és nem szabad között van egy olyan cselekvési mező, amelyet lelkiismereti sávnak nevezek, s amikor az ember „bekerül” ebbe, akkor veszélyes úgy felütni a Bibliát, hogy onnan a helyes cselekvést kiolvassuk. Ilyenkor lelkiismeretem dönt, hogy szabad vagy nem valamit tennem. Ez korántsem jelenti azt, hogy ne az Írás jelölje meg cselekvésem irányát, csupán csak azt, hogy ne erőltessem a betűt, hanem keressem a Szentírás lelkét.

Amikor a Bibliából nem olvasható ki egyértelműen a szabad és a nem szabad, Isten megengedi nekem, hogy saját lelkiismere-

tem szerint döntsek. Ez veszélyesnek látszik, de nem az akkor, ha *lelkiismeretemet Isten elé állítom.* A keresztyén ember nem csupán a Szentírás szerint él, hanem a Szentírásban él, át van itatva az Írás lelkével. Természetesen megtörténhet, hogy ennek ellenére rosszul döntök, mert úgy véltem, hogy lelkiismeretemet Isten elé állítottam, pedig csak a saját ítélőszékem előtt álltam. Ilyen esetekben először lelkiismeret-furdalást érzek, amely a bűnbánat előszobája.

A SZENTÍRÁS ÉS AZ ERKÖLCSI TANÍTÁSOK

Többször is hallottam, olvastam, hogy a Biblia nem moralizál, s az írásmagyarázatban vigyáznunk kell, mert az „olcsó moralizálás" síkos talaján elcsúszhatunk. Ezzel szemben hiszem, hogy a Szentírást Isten azért adta, hogy az ő akaratát megismerjük, az a szándéka, hogy az ember mássá legyen. Nincs egyetlen fogalmi meghatározás, egyetlen elvont tanítás sem, amely ne erre nézne. Ha ettől a mindent átfogó erkölcsi kötelezéstől megfosztjuk a Bibliát, félvén a moralizálástól, minden üressé válik. A sok példa közül: Keresztelő János a megtérés keresztségéről prédikál, de mikor a sokaság azt kérdezi, hogy mit cselekedjék, akkor János a sokaságnak azt mondja, hogy ruhájukat adják oda azoknak, akiknek nincs, a vámszedőknek azt, hogy ne követeljenek többet a megengedettnél, a katonáknak azt, hogy senkit ne háborítsanak (Lk 3). A megtérés tehát egy új moralitást jelent. Isten országa elvont fogalom, ha nem jelent az elfogadók számára új erkölcsi értékrendet.

A Szentírásból kiolvasható minden tanítás lefordítható az élet nyelvére. Nincs olyan dogmatikum, amelyből ne következnék etikum. Az „olcsó" jelző csak a túl könnyen megtalált erkölcsiségre és a túl parlagi alkalmazásra vonatkoztatható.

VALAMI, AMI TÚL VAN RAJTUNK (NEM MIEG ÉS KENTERE)

Elnézést kérek a nyelvtől, a magyartól és általában is, hogy két szót fogok kölcsönkérni. A magyartól azért, mert nem szeretem az idegen szavakat, *a* nyelvtől azért, mert két kifejezést nem éppen arra a célra veszek igénybe, amelyre ezeket nemzették. A bocsánatkérés azért is indokolt, mert a két szót én mindig ellenségemnek tartottam. Globalizáció és metafizika.
A *metafizika* távol áll tőlem. Még az angyalok létezése is gyanús (nem tagadom, de nehezen hihetem), minden más, a tapasztalati valóságon túl feltételezett lét és lény számomra semmi. A metafizikai gondolkozást *Isten* számára tartottam fenn, de akkor ez már nem az, hanem transzcendencia.
A *globalizációt* a politológia mutatta be nekem: kezet fogtunk, de ismeretségünk rövid életű volt, ezentúl nem köszönök neki. Köszönöm, én jól vagyok nélküle, s neki sincs rám szüksége.

MÉGIS GLOBALIZÁCIÓ?
MÉGIS METAFIZIKA?
Mindig próbáltam az Isten által teremtett világot egységben látni. Nem volt könnyű, nem annyira azért, mert az elemeire hullott, hanem mert gondolkozásom alapvetően, genetikailag elemző és nem összességes (kerülöm az analitikus és szintetikus szavakat).
Ha kimegyek a konyhába egy harapásnyira, íróasztalomon eloltom a villanyt, ha kavarok magamnak egy kávét, kikapcsolom az elektronikus számítógépet. Mert van egy nagy (globalizált) erőtartalék (mások úgy mondják, hogy energia), és azt nem szabad feleslegesen fogyasztani. A mások szemetét felszedem a teológia folyosójáról, hogy ne legyen tőle mocskos a kozmosz. Tudom, hogy mindez nem így van (ezért metafizikus a gondolkozás)... és mégis. Úgy vélem, hogy ennek nem sok köze van puritanizmusomhoz (értsd: fösvénységemhez), s nem valamilyen zöld-beütés. Egyszerűen Isten egységes világ*rendjéhez* tartozik. Ez még így nem nagyon teológia, s még mindig csak bevezetés.

ISTENNÉL SEMMI SEM VESZETT EL

Egyszer dörgedelmesen (?) elhangzott a Tízparancsolat; halkan (?) adva hangsúlyt szavainak, Jézus elmondja a Hegyi Beszédet, közben felmutat a csiripelő magasságra, megszagoltatja Tamással a liliomot (hogy lásson, szagoljon és higgyen). Szemében a háborgó Genezáret, homlokán hullámráncok a haragtól – kikergeti az üzéreket a templomból. De amikor a kisgyermekeket átölelte (nem ölbe vette!), kisimult homloka (előzőleg mérges volt a tanítványokra), s az áldást is nem paposan, hanem „atyailag" mondta. Péter végre lesütötte szemét, amikor a szeretsz-e engem harmadszor is elhangzott? Jákób megáldotta gyermekeit, felszedte lábát az ágyra, kimúlt és népéhez takaríttatott. Mennyi nyugalom, mennyi gyöngédség! – az író részéről. De az ősatya szeme nem volt-e tükre a zavarnak, a bizonytalanságnak, az ijedelemnek? Valóban így volt? Nem tudjuk. Hűségesen leírták, erre a betűlátásra támaszkodik a hitünk, s persze jól van ez így – de mégis, ez már nem ugyanaz. Hang- és képigénylő világunkban aztán jönnek a filmek, hangjátékok, de ezek minket (hitben) felnőtteket, minket, íráshoz és az Íráshoz szokottakat, nem tud becsapni.

Ha pedig azt mondom, hogy mindez a hang és kép csak számunkra veszett el, de „valahol" megvan, akkor persze nem arra gondolok, hogy az egykori szavakat egy hangszűrővel visszahallhatjuk, nem arra, hogy egy rejtett képernyőről bejön mai készülékeinkbe, hanem arra, hogy Isten „rejtett kamerájával" ott volt a helyszínen és nála mindez megvan. Ez csak annyira lehetetlenség, amennyire maga Isten „lehetetlenség". Nem, azt nem mondom, hogy majd a színről színre látásban Ő levetíti előttünk a Sínai-hegyi, a Genezáret-tavi jeleneteket. Ez ostoba kiegyenlítős (éktelenebb nyelven: kompenzációs) gondolkozás. De a szem nem látott, fül nem hallott, emberi szív meg nem gondolt-nak valamilyen tartalma kell hogy legyen. Nem tudom milyen. De miért kellene nekem (vagy másnak) mindent tudni? Azt gondolom, hogy Isten nem csak azt mondta Pálnak, hogy elég *neked* az *én* kegyelmem, hanem azt is, hogy elég *nekem* a *te* hited.

KZs: Úgy gondolom, hogy nem az Igének (annak, akiről a János prológusában olvasunk) a formáiról kell beszélni, a megjelenési alakokról, mert ez azt jelentené, hogy az Ige megnyilvánul az élő Jézus Krisztusban, írott Igeként a Szentírásban, hirdetett és ábrázolt Igeként pedig a prédikációban s a sákramentumokban. Hanem beszélnünk kell a preegzisztens Jézus Krisztusról, Aki mint élő valóság megjelenik a Szentírásban. Tehát ez lenne az elsődleges formája Jézus Krisztusnak. Megjelenik az igehirdetésben, s ha az igehirdetést tágabb értelemben vesszük, akkor a sákramentumokban, tehát a hallható és a látható Igében. És ez semmi másra nem jó, csak a „Solus Christus"-nak az ábrázolására, hogy tudniillik Ő ősvalóság a Szentháromság-egy-Isten lényén belül. Karácsonykor csupán testté lett, de Ő mindig megvolt. Így Őt, mint élő valóságot, az Ige fölé helyezem.

„Egy hagyománynak a teológiai értékét nem a kora, a régisége adja, hanem az, ami benne legszorosabban köthető az Íráshoz."

Létra
(1Móz 28,12)

Jákób menekül, el kell szakadnia szüleitől, testvérétől. A Hárán felé vezető úton még 800 km vár rá. Hátizsákjában csalásának kettős terhét cipeli: becsapta testvérét és apját. A vízszintes, kilométerekben kiszámítható utat metszi egy, az égtől a földig érő lemérhetetlen függőleges; megpihen, kőpárnát tesz feje alá, s álmot lát: létra köti össze az eget a földdel, angyalok járnak fel s le, tetején az Úr áll. Az elvesztett kapcsolatok helyett újat nyer. Ígéretet kap, hogy Isten vele lesz, ő pedig megfogadja, hogy Istent Urának ismeri el.
Az újszövetségi párhuzamos történetben Jézus hasonlót ígér Nátánáeléknek: a megnyílt egekből Isten angyalai járnak fel s le, s leszállnak az Emberfiára (Jn 1,51).
Így, egybe a kettőt, akár karácsonyi történetként is olvashatjuk, s a betlehemi pásztorlátomással kiegészíthetjük. De csak az újszövetségi párhuzamból szól felénk a leglényegesebb üzenet. Istenhez nem lehet a földről a mennyig eljutni: sem jócselekedetek, sem más kegyességi gyakorlat által, s az énekelt „buzgóság szárnyain" sem. De nem is kell. Isten onnan felülről megérkezett hozzánk, a mindenkori vallásos ember

> most hitben megtapasztalja a csodát: az álom valósággá lett, az Ige testté lett.
> A Jeruzsálemből kivezető úton, egy játszótér közepén egy vasból, betonból épített, mintegy 15 m magas, negyed körívnyi lépcső áll. Úgy tartják, ez a Jákób létrája. Furcsa építmény, a fokokat hegyesszögre képezték ki s fordítva állították fel. Az idegenvezető meg is magyarázza: azért tették ezt, hogy a gyermekek ne tudjanak a veszélyes lépcsőn felmászni. Istenhez nem lehet feljutni, ha az ember megpróbálja, alábukik, de a mennyből van út a földig. Ezt már megtette az Emberfia, s megnyitotta számunkra is az utat, hogy Vele együtt legyünk, hogy csaló, sokszor a lelkiismeretünk elől is menekülő, fáradt Jákób-életünk Benne megnyugodjon.

TL: Krisztus mindenek fölött valósága – ebből adódik minden lényeges teológiai eszmélésnek a krisztocentricitása, vagy (inkább) krisztoorientáltsága. A dogmatörténet legelső, minden továbbit meghatározó paradigmája a krisztológiai kérdés, illetve a doktrinális súlyú feleletadásra irányuló kísérlet. Kérdésem megfogalmazása érdekében kénytelen vagyok anakronisztikusan fogalmazni: a történeti Jézushoz, időben viszonylag közelálló egyházatyáknak a (hagyományanyagba szedett) tanúságtételei mennyiben tekinthetők relevánsaknak egy – esetleg – revideált protestáns teológiai szemlélet számára?

KZs: Nem gondolom, hogy a Kánon lezárása utáni hagyomány olyan értelemben kötve lenne az időhöz, hogy minél közelebb van az élő Igéhez, Jézus Krisztushoz, annál értékesebb lenne teológiailag. Arra szoktunk hivatkozni, hogy már az atyák is ezt mondták. És ebben igazunk van. Azonban egy hagyománynak a teológiai értékét nem a kora, a régisége adja, hanem az, ami benne legszorosabban köthető az Íráshoz. Nálam – de gondolom, hogy ebben nemcsak én vagyok református – a „Sola Scriptura" azt jelenti, hogy az Írás után egy nagy... nem történetileg, nyilván, hanem gondolatilag... egy nagy űr következik. És utána jön a patrisztika, utána jönnek Aquinói Tamások, a reformátorok egészen Barthig, vagy még tovább. S ez egy olyan űr, amit a római katolikus egyház igenis betölt a patrisztikával, és betölt aztán sok minden jellegzetesen óegyházi hagyománnyal. A hagyomány tiszteletéhez nekem nincs – azt hiszem – elég érzékem. Ami egy kicsit taszít ettől és zavart, hogy minél régebbi egy hagyomány (tehát visszamenve az egyházatyákig, nem az apostoli atyákig, talán nem, csak az egyházatyákig), annak annál nagyobb jelentőséget, nagyobb teológiai, emberi jelentőséget tulajdonítsunk, mint amekkora valójában van. Tehát az, ami ellen én önmagamban harcolok (nem nyilvánítottam ki véleményt erről sohasem): a sztárkultusz. Jó, persze, tudom, hogy milyen furcsa Augustinusról vagy Aquinói Tamásról „sztárként" beszélni. Ez valóban

csak szükség-kifejezés, hogy „sztár". Tehát az, hogy valakit most, csak azért, mert ezernyolcszáz éves, vagy ezerhatszáz éves, csak azért, olyan piedesztálra emelni, amit ő nem érdemel meg..., ez tőlem idegen. Úgy vélem, hogy arról van szó, hogy Isten léte maga kizár minden más kultuszt, ami elmehet akár... akár az imádatig is. Mondom, nincs érzékem a hagyomány iránt. Nem azt jelenti, hogy nem becsülöm. Hogy mennyire nincs érzékem, azt az mutatja, hogy nagyon kis jelentőséget tulajdonítok az úgynevezett („úgynevezett" nélkül) hatástörténetnek. Erről van szó. Tudom, hogy milyen nagy irodalma van ennek, tudom, hogy mit mondanak Luzék meg a többiek. Én elismerem, hogy ez fontos dolog, de nincs akkora jelentősége, mint amekkorát ők tulajdonítanak. Mert ha valamelyik egyházatya mondott az Ige megértésére nézve releváns dolgot, amit mi eddig nem tudtunk, akkor... akkor nagyon tisztelem azt az egyházatyát és elfogadom azt, amit mondott és örülök, hogy mondta. De ha csak azt mondta, amit azóta már nagyon sokan mások mondtak, csak azért, mert ő *már* a negyedik században mondta, engem nem hat meg.

TL: Amikor, a kanonizáció szempontjából, még alaktalan volt a Szentírás, olyan szövegek is viszonylagos tekintélynek örvendtek, amelyek a kanonizáció után jelentős teret veszítettek az egyházi teológiai közhasználatban. Mi a véleménye ezen iratoknak a mai – főképpen exegetikai – (újra)hasznosításáról?

KZs: Csak egy véleményem lehet. Az értékük attól függ, hogy menynyire állnak közel magához az Íráshoz. Máskülönben lehet kultúrtörténeti, lehet gondolati-filozófiai értékük, de az ige megértésére nézve (mondjuk egy Tamás evangéliuma, vagy ilyenekre gondolok) csak annyiban irányadók, amennyiben, párhuzamba állítva az evangéliumi vagy akármilyen kanonikus szöveggel, azokkal konvergensek, vagy arra utalnak; esetleg azért érdekesek, mert megmutatják, hogy miként magyarázták egykor az Írást. Ha pedig az Írás jobb megértését szolgálják, akkor nagyon szívesen olvasom, akár még idézek is tőlük, de nem tartom őket még másodlagos *forrásnak* sem az igehirdetésre nézve.

TL: Milyen mértékben használja az apparátust?

KZs: Ha tudományos dolgozatot írok, előadásra készülök, akkor minden esetben. Amikor prédikációt írok, és van időm, akkor igen, de nem minden esetben. Nagyon érdekesnek tartom az apparátust, nyilván többet foglalkoztam az Ószövetség apparátusával, mint az Újszövetségével, s mindig arra kérdezek rá, hogy „miért"? Tehát miért ezt a szöveget kanonizálták és miért nem azt, vagy hogyha későbbi az apparátus-anyag, valamilyen későbbi betoldást ír, honnan vette ezt a betoldást. Érdekesnek találom, és a szöveg megértéséhez nagyon fontosnak. Nyilván a kérdéses mindig az, hogy... hogy, amikor az apparátust, adott esetben, előnyben részesítem a főszöveggel, akkor mennyiben játszanak közre szubjektív okok. Tehát ha tanulmányt írok valamiről, és az én elméletemet az apparátus

igazolja inkább, mint a főszöveg, azt kérdezem: „Használhatom-e az apparátust érvként?", vagy pedig azt mondom, hogy „Igen, ez érdekes, de van egy főszövegem, és csak arra hivatkozhatok". A főszöveg nálam mindig előnyben van, de ha a főszövegnek olyan variánsát találom az apparátusban, amelyik erősíti a főszöveget, akkor feltétlenül használom. Nyilván más az eljárás egy elaborátum, egy tudományos dolgozat esetében és más a prédikáció esetében. A prédikációnál nagyon kell vigyáznom arra, hogy az apparátust hogy használom, mert ott csak a főszöveg irányadó. Ez azt is jelenti, hogy abban a bizonyos laboratóriumban – de itt akár műhelymunkának is nevezhetjük –, ami az elméletre, főleg a tudományos kutatásra vonatkozott, abban mindenképpen helyet kell kapnia annak a kérdésnek, hogy az apparátus miért különbözik a főszövegtől, s mennyiben használható.

TL: Még mindig a hagyománynál maradva – a patrisztika, a keresztyén hagyomány lehetséges szerepéről már volt szó, ugyanígy – rákérdeznék a zsidó hagyomány, a talmudi, a rabbinikus irodalom bibliai (Újszövetséggel együtt vett bibliai) exegetikai felhasználhatóságára, keresztyén szemszögből tekintett jelentőségére.

KZs: Hát van egy teljesen elvont jelentősége, hogy miképpen gondolkoztak a rabbik egy adott pillanatban ugyanarról, amiről én esetleg másképp gondolkozom. A kérdés az, hogy az a bizonyos talmudi, rabbinikus szöveg mennyiben világít rá arra, ami a kanonikus szövegben van. A talmudi szövegeket én nem ismerem annyira, mint amennyire kellene, vagy mint amennyire egyesek (mármint keresztyén tudósok, ószövetségesek főleg) ismerik és jelentőséget tulajdonítanak neki. Lehet, hogy ha én nem tulajdonítok elég jelentőséget a talmudi szövegeknek, az csak azért van, mert nem ismerem. Az pedig mindig úgy van, hogy ha valaki valamit nem ismer, akkor szívesen azt mondja, hogy „nem jelentős, azért nem ismerem". Én ezt nem mondom. Jelentősnek tartom, nagyon sokszor kiváló szemléltetőanyag, érdekes is, de magának az Igének és a belőle megértett üzenetnek az értékét nem határozhatja meg.

TL: Legtöbbször azért nem ismertük fel vagy nem ismerjük el a keresztyén és a zsidó hagyomány értékét, mert nem fértünk hozzá a tanulmányozásához. Szükségesnek tartja-e ezek bevezetését, legalább bevezetés-szintű felvételét a teológiai oktatásunkba?

KZs: A teológiai oktatásban... valamennyire igen, de nem túlzott mértékben. Egyszerűen a teológiai oktatásba, úgy néz ki, hogy most már majdnem semmi sem fér bele, annyira zsúfolt a „Teológia". De valamilyen mértékben igen. Azonban a továbbképzésben (gondolok itt... a magiszterképzésre, doktorképzésre), ott feltétlenül kötelezővé tenném az ó-, illetve újszövetségeseknek, főleg az ószövetségeseknek, hogy alaposabban tanulmányozzák. Tehát ott fontosnak tartom. A teológiai oktatásban, mondjuk, patrisztikát, be lehetne vezetni mint tantárgyat, minimális óraszámban.

Mert (ez most már általános kérdés) lehet, hogy van egy-két tantárgy, amit ki kellene hagyni, és helyette patrisztikát betenni. Nem tudnám (nem merném?) megmondani, hogy mit lehetne mellőzni, vagy kisebb hangsúllyal, azaz óraszámban előadni. Annak, hogy Talmud-ismeretet tanítsunk a Teológián, nem az értelmét, hanem a lehetőségét nem látom.

TL: Az Újszövetséget olvasva, előáll az a sajátos nyelvi helyzet, hogy a szerző héberül (vagy arámul) gondolkozott, de görögül írt, vagy pedig görög fordításban maradt fenn az eredeti (elveszett) sémi szöveg. Többféle szellemiség keveredésével kell számolni ahhoz, hogy ki lehessen fejteni a szöveg valódi értelmét. A bibliai nyelvek gondolkodásmódjának külön irodalma van, ami szintén ismeretlen régió mifelénk és szintén érdemes lenne foglalkozni vele.

„Mindenekelőtt a mi másságunk adja a nehézséget. Az úgynevezett nyugati gondolkodásmód inkább az ókori görög és latin gondolkodásmódon alapul, és a sémi távol áll tőle. Ez nemcsak az Ószövetség igazi, belső megértését gátolja, hanem az Újszövetségét is. Egykor, Bubert olvasva, azt mondtam: milyen jó újszövetséges lett volna! Talán – a nyelvészek szakszerűbben nyilatkozhatnának erről – mi magyarok egy kevéssé közelebb állunk a sémi szemlélethez, mint más európaiak. Arra gondolok például, hogy a mi nyelvünk is, mint a héber, igei nyelv."

KZs: Mindenekelőtt a mi másságunk adja a nehézséget. Az úgynevezett nyugati gondolkodásmód inkább az ókori görög és latin gondolkodásmódon alapul, és a sémi távol áll tőle. Ez nemcsak az Ószövetség igazi, belső megértését gátolja, hanem az Újszövetségét is. Egykor, Bubert olvasva, azt mondtam: milyen jó újszövetséges lett volna! Talán – a nyelvészek szakszerűbben nyilatkozhatnának erről – mi magyarok egy kevéssé közelebb állunk a sémi szemlélethez, mint más európaiak. Arra gondolok például, hogy a mi nyelvünk is, mint a héber, igei nyelv.

Külön gond, hogy az Újszövetség könyveiben hemzsegnek a hebraizmusok, egyenes vagy áttételes utalásokban, de nemcsak, hanem az egész héber gondolkozás megjelenik az újszövetségi íróknál, különböző mértékben, a levelek, az egyes iratok, az egyes könyvek vonatkozásában. A kérdés nemcsak ez, hanem az is, hogy melyek azok a fogalmak, meghatáro-

zások, amelyeknek nincs semmi ószövetségi háttere, forrása, hanem a profán görögségből jöttek át. Egyes fogalmaknak, mint például az εὐχαριστία (bármire is vonatkozik, akár az úrvacsorára, akár a hálaadásra vagy másra), inkább a görögségben vannak a gyökerei és nem annyira az Ószövetségben. Lehet, hogy a példa éppen most, hirtelen előkapott és nem a legtalálóbb. Ha pedig ezeket legomboljuk az Újszövetségről, akkor két dologgal kell számolnunk. Az egyik az említett sajátos sémi gondolkozás, a másik a szerzőnek az egyéni gondolkozása, tehát az, amiről már más vonatkozásban beszéltünk, hogy „magamszerű". Olyan páli stílusjegyek, vagy olyan Márk-stílusjegyek, vagy főleg jánosi stílusjegyek ezek, amelyeket nem lehet egyszerűen azzal magyarázni, hogy héberül gondolkozott, azzal sem, hogy görög műveltsége volt, egyszerűen ez ő volt. Ha tehát (most gondolom először át) előttünk van egy szöveg, abban kereshetünk legalább három szemléletet: egy ószövetségi háttérből jövőt, egy görög forrás szerintit, s kereshetjük annak a szerzőnek a sajátos gondolkodásmódját.

TL: Professzor úr a jel bibliai fogalmával is foglalkozott. Milyen esélyét látja egy esetleges teológiai szemiotika rendszeres módon történő kidolgozásának?

„A Szentírás bizonyságtevői jelolvasók voltak – s ez is sémi gondolkodási jellegzetesség, szemben a görög fogalmival."

KZs: Feltétlenül nagyon fontosnak tartom, és jó lenne, hogyha erre a mi kis Teológiánk valakit rá tudna állítani, legalábbis egy meghatározott időre. Hiszen az átvitt értelmű, „jeles" beszéddel tele van az Ószövetség, de megjelenik – noha sokkal ritkábban – az Újban is. Magával a jelrendszerrel – mert hát ez a tulajdonképpeni szemiotika – csak érintőleg foglalkoztam, és csak akkor, ha az egyes szövegmagyarázatok követelték. A Szentírás bizonyságtevői jelolvasók voltak – s ez is sémi gondolkodási jellegzetesség, szemben a görög fogalmival. Meglátásom szerint három jelértelmezési fokozatot kell megkülönböztetni. Adva van egy *jel*, tárgyi vagy a jelképes beszéd formájában. Ennek van vagy nincs *jelentése* (például a páskavérnek van, a Gedeonnak adott gyapjú-jelnek nincs). Van végül a *jelzett valóság*, amit üzenetnek is nevezhetünk. Ez utóbbiért van a jel, és ez szolgáltat anyagot a teológiának, a prédikációírásnak. Tanulságos lenne ezt kidolgozni a sákramentumokra nézően, de lehet, hogy már valaki megtette.

TL: A jelek világában sajátos helyet kap a kód. Egyre divatosabbá vált a kódok dekriptálásának kalandirodalma, melynek cselekménye egy szenzációs tartalmú kézirat előkerülésével indul és a jórészt gnosztikus szövegben rejlő talány megfejtése körül pereg bonyodalommá. A kifejlet nem a vallásos hit építését, hanem annál inkább a régi hitalapok megkér-

dőjelezését, majdnem lejáratását célozza. Vajon mi teszi ennyire izgalmasan vonzóvá ezt a törekvést a mai ember számára?

KZs: Lehet, hogy van egy ilyen törekvés. Az, hogy ma a Bibliát is dekódolni akarják, lehet egyházellenes, Biblia-ellenes, de nem feltétlenül az. Talán csak egyszerűen divat, amit nem kell mindenestől elvetni, csak éppen nem szabad neki túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Ha a szövegnek van olyan jelentése, amit csak dekódolva találunk meg (és vannak ilyenek, például a Dániel-szöveg, nem beszélve a Jelenések könyvéről, de mások is), akkor éppen hasznos törekvésnek tartom. De azt, hogy minden szöveg mögött sejtsünk egy olyan titkolt jelentést, amit feltétlenül elő kell hozni, tehát dekódolni kell, azt teljesen elvetem, és ennek nem látom semmi értelmét, mert ez „szövegszerűtlen". Ma újszerűnek lenni, szenzációt írni nem csupán az újságírók fogása, hanem még az (ál)tudósoké is.

TL: Manapság mintha jósiási idők lennének, amikor genizák kerülnek elő, csakhogy azzal a különbséggel, hogy akkoriban építeni próbáltak az előkerülő szövegekre, most pedig rombolni törekednek velük. Az olyan irodalmi leletek, mint a Holt-tengeri tekercsek vagy a Nag-Hammadiban talált gnosztikus könyvtár, újabban a Júdás evangéliuma, mintha eszközökké válnának a „felvilágosult" dilettantizmus kezében. A gond ott van, hogy egyházi részről sem jutottak tovább a félművelt alkalmatlanságon és sem felelni, sem megfelelni nem tudnak a kihívásoknak. Milyen kellene hogy legyen a helyes hozzáállás?

KZs: Az egyháznak nem szabad eleve ellenségesen viszonyulni egy-egy ilyen törekvéshez; akkor viszont, ha rosszindulatú és egyházellenes, kötelezett, hogy megválaszolja. A közelmúltban vagy az újabban megtalált tekercsek feldolgozása nem felesleges. Nem mintha befolyásolhatnák a kanonikus szöveget, hanem mert az összehasonlítás során a bibliai szöveg új megvilágításba kerülhet. Hogy ez így van, vagy nincs, ez az új leletek feldolgozásának az igazi kérdése.

„Mi szeretnénk az Ige egyháza lenni, de sokszor a szó egyháza vagyunk, és azt hisszük, hogy minden a prédikáció, az igehirdetés... De elképzelhető egy olyan teológiai munka, amely teljesen független az igehirdetéstől, soha nem fog szolgáltatni anyagot a prédikáció számára, s ez következik a teológiának mint tudománynak a jellegéből."

TL: A szenzációéhes tömegtájékoztatás „tudományos" szintjét nem érdemes tehát túlbecsülni, de a kihívás tényét sem kell alábecsülni. Az egyházat a teológiai tudományosság vértezhetné fel a szükség

esetén való megfelelés méltó hatékonyságával. Ehhez pedig egy igazán „tudományos", akár l'art pour l'art teológiát kellene „tartalékolni". Milyen esélye lehet egy ilyen teológiai tudomány(osság)nak?

KZs: Én feltettem magamnak már nagyon régen a kérdést: vajon a teológia mint tudomány – nem beszélve arról, hogy mint Intézet – egyetlenegy célt szolgálhat csupán, hogy anyagot készítsen elő, szolgáltasson az igehirdetésnek? Mi szeretnénk az Ige egyháza lenni, de sokszor a szó egyháza vagyunk, és azt hisszük, hogy minden a prédikáció, az igehirdetés (ebben persze a lelkigondozás, a diakónia, a katekézis is benne van). Feleletem az, hogy nem. Tehát van, lehet a teológiának egy olyan – másodlagos – célja, ami nem az igehirdetést segíti, hanem egyszerűen kutat, mert többet akar megismerni, nem csupán annyit, amennyit a gyakorlatban fel is használ. Minden tudománynak van egy ilyen teljesen elvont, vagy mondjam azt, hogy laboratóriumi helyzete, hogy tudniillik ki akar deríteni valamit, amiről talán még nem is tudja, hogy mire jó. Tehát a feleletem az, hogy igen, a teológia mindenekelőtt arra jó, arra kell, arra született, hogy az igehirdetést szolgálja. De elképzelhető egy olyan teológiai munka, amely teljesen független az igehirdetéstől, soha nem fog szolgáltatni anyagot a prédikáció számára, s ez következik a teológiának mint tudománynak a jellegéből. Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, túl kicsi a mi teológiánk. Mint Intézet, mint tudomány, s a teológiai gondolkozásunk is túl elzárt és túl az igehirdetésre irányuló. Ezért nem volt ilyen, és kevés az esélye, hogy legyen.

Nem látom azt a közegyházi vezetőt, aki ezt megszervezze és azt a csoportot, amelyik egyáltalán kidolgozza azt, hogy ez hogy' működik. Mert ha van egy Kárpát-medencei magyar református zsinat, akkor annak kellene hogy legyen egy olyan részlege (valamije), ami ezzel a kérdéssel foglalkozik. Nem, nincs elég pénzünk, nincs elég emberünk – pedig alkatilag lenne – ilyen kutató, laboratóriumi munka végzésére. Nem látom, hogy kik lennének azok, akik ezt, amit én teljesen íróasztal mellől, mellett kigondoltam, megvalósítanák.

Marad az egyéni, társaitól elszigetelt teológus, lelkipásztori munka. Ezek kutathatnak, úgymond magánszorgalomból – ilyen is van széles e hazában. Ezeknek aztán legyen annyi lelkierejük, hogy az íróasztaluk mellett tartsanak egy papírkosárt, s abba dobjanak be minden használhatatlan írást. Vagy legyen egy olyan iratgyűjtőjük, amibe teszik az értékes, de az igehirdetésre nem hasznos anyagot. Hátha egyszer valamire jó lesz, hátha más tudomány felhasználhatja. Ami ezt a képzelt laboratóriumot illeti, az én elképzelésem az, hogy kétféleképpen lehetne megoldani. Az egyik az, hogy legyen egyetlenegy hely (én Debrecent részesíteném előnyben, azért, mert nagy a könyvtára, s azért, mert földrajzilag a központban van), ahol öt-hat (nem több mint nyolc) arra képes kutató teológus dolgozik különböző szakokban, az pedig, hogy az interneten kommunikál, ma már nem kérdéses. A másik megoldás az, hogy nem, hanem legyen egy Nagyenyeden,

egy Debrecenben, egy Sárospatakon, egy Budapesten, s ezekben a kutatók dolgozhatnak akár külön is.

TL: Ha a teológiai elaborációnak, mondjuk, három szintjét, vagy inkább három doméniumát különböztetnénk meg (akár szintkülönbséget is el tudok képzelni közöttük), akkor beszélhetnénk stúdiumról (stúdióról), laboratóriumról és szemináriumról. A stúdiót jelentené a Teológiai Intézet, illetve az ott folyó oktatás. A laboratórium lenne a (posztgraduális) szakosodás, de ugyanúgy (más – szinten belüli – szinten) a dolgozószoba magánszférája, ahol a szolgálatra készül fel a lelkész. A szeminárium alatt érteném a továbbképzést, de magát a szolgálatot, illetve annak lényegét, az igehirdetés folyamatát. Vegyük sorra ezeket a kibontakozási területeket. Véleménye szerint hol van és hova tart a hazai református teológiai stúdium?

KZs: A Teológián a lelkipásztori szolgálatra történő előkészítés szerintem jó, ha nem is kitűnő. Úgy néz ki, bár nagy széttekintésem nincs, hogy az általam ismert teológiák közül talán nálunk a legjobb a gyakorlati megalapozottság. Ami a tudósképzést illeti, nagyon le vagyunk maradva. Hogy van-e ennek lehetősége? Van, csak kell legalább egy ember (a mi Teológiánkról beszélek), aki ezt úgy veszi kézbe, hogy már a Teológián kialakít egy olyan szemináriumot (most lehet, hogy a kifejezést nem olyan értelemben használom, mint ahogy te), amelyik hat-hét diákból áll, akiket megtanít arra, hogy tulajdonképpen mit jelent a tudósmunka. Nem (lehet, hogy nem) végezhet velük komoly kutatásokat, csak éppen megmutatja, hogy miképpen kell azt csinálni. Elemi vagy kezdetleges szinten akár még kutatásokat is végezhet. Arra lenne szükség, hogy egy tanár azt mondja: „Én most a kezembe veszem az irányítást, összegyűjtöm az arravaló hat diákot, velük hetente egyszer találkozom, kiadom nekik a heti kis házi feladatot". És akkor talán megindulhatna valami erjedés. Ez csak így sikerülhet. Persze megtörténhet, hogy ötödévig ebből egy-kettő leporlik, mert nem válik be, mert mentálisan nem képes arra, azért, mert megnősült, vagy másért. De ha ebből marad három-négy, az már nyereség egyházunk számára, mert ezeken a szemináriumokon kedvet kap arra, hogy tovább dolgozzon. S itt van ez a bizonyos továbbdolgozás, amit azért is jónak látok, mert erre anyagi keretet kapna a Teológia, mint doktorképzésre, magiszterképzésre. Ha ez megtörténik, akkor olyan szolgái lesznek az egyháznak, akik laboratóriumra szakosodtak, és segíthetnek lelkésztársaiknak. Tehát a Teológián meg lehetne indítani egy tudósképző szemináriumot, öt év után meg lehetne állapítani, hogy ezeknek a tagjai mennyiben vállalják a továbbtanulást, és mennyiben alkalmasak ilyen kutatásra. Utána pedig tartani kellene velük a kapcsolatot, és – ahogy mondtam – egy bizonyos tanulmányi keretben (doktori tanfolyam) foglalkozni velük. S akkor egy idő után kiderül, hogy alkalmasak-e vagy nem, s ha igen, akkor ott van a már említett laboratórium.

TL: Ennek viszont már eleve van egy adminisztratív akadálya, mert erre nincs, vagy nem hoztak létre semmilyen keretet.

KZs: Én azt hiszem, hogy ha valaki ezt a kérdést komolyan átgondolja, akkor intézkedik (központi egyházkormányzásnál, zsinatnál), hogy legyen ilyen. Ezeket mint segédlelkészeket nem helyezi ki gyülekezetbe, hanem erre a célra benntartja valamelyik tanulmányi központban. Az eredeti elképzelésem az, hogy ez nem csupán az Erdélyi Egyházkerületnek az ügye, a Kárpát-medencében élő mindegyik egyháztest közösen tartana fenn egy (vagy több) ilyen központot, s akkor közösen könnyebb lenne az anyagi hátteret biztosítani. Figyelj, s kérlek, tekints el a személyektől, akik ellen nincs semmi kifogásom! Ott van a mostani lelkészi minősítésű iratterjesztő, ott van egy lelkészi minősítésű szerkesztő az *Üzenet*nél, s még vannak ilyen „szatellit-lelkészek" (a kifejezést mástól hallottam, s nincs benne semmi lekicsinylő) [*nevet*], akik lelkészek, de csak úgy kóválygonak valahol a lelkészek körül. Ezt meg lehetett tenni, le tudtunk mondani egy lelkipásztorról azért, hogy legyen ott egy iratterjesztő (akit különben én javasoltam, s kifogásom sem lehet ellene). De miért kell oda lelkész? Azért, hogy kitöltse az elismervényeket? Miért kell feltétlenül lelkész oda, ahol *Üzenet*et szerkesztenek? Egy egyházi dolgokban jártas nem lelkész nagyon jól el tudná végezni ezt a munkát. S mindkét kerületben vannak ilyenek. Ha tehát az egyház megengedhette magának, hogy ilyen állásokat tartson fenn, hát akkor már csak egy kicsi lépést kell tenni. Egy kis szemléleti változásra van szükség, hogy azt a két-három végzettet állítsa be egy ilyen szolgálatra. Hogy aztán ő honnan kapja a fizetést, ezt persze én nem tudom megmondani. De feltételezem, hogy ha egy nyugati egyetemmel ezt az egész rendszert vagy ezt az egész elgondolást ismertetnők, tehát elmondanók, hogy mi ezt akarjuk és vannak embereink, feltételezem, hogy onnan (Hollandiából, Svájcból vagy Németországból) jönne annyi pénz, hogy fenntartsunk egy ilyen állást. Igen, ezt inkább csupán ráérzésből mondom, mert nem vagyok arra jó, hogy kitaláljam, hogyan fog ő megélni. De vannak embereink, akik nem olyanok, mint én, s képesek erre alapot teremteni.

TL: Az elaborációnak egy másik szintje a szinten tartást vagy a szintnek az emelését szolgáló továbbképzés. Itt is az a kérdésem, hogy hol, illetve hova tart a stúdiumnak ez a további szakasza?

KZs: Meg kellene valahogy szüntetni a központi egyházkormányzásnak a Teológia-ellenességét. Személy szerint senkit nem akarok vádolni, de a Teológia mint olyan, mint Intézet, a tudomány képviselője, mindig is taszítást érzett a központi egyházkormányzás részéről: „Nem kell, mit akartok? Miért?" Tehát ha egy olyan bizottság alakulna, egy ad hoc bizottság, amelyikben a központi egyházkormányzat egypár képviselője és a Teológiának egypár képviselője lerontaná ezt a falat az egyházkormányzat és a Teológia között, és elhitetné az egész egyházkormányzat-

tal, hogy erre szükség van, akkor meg lehetne tenni. Mit lehet megtenni? A lelkészek továbbképzése csak úgy ér valamit, ha nem csupán ilyen időnkénti lelkésztovábbképző tanfolyamok, értekezletek vannak, hanem ha valamivel ösztönözzük a lelkipásztorokat a tudományos munkára, és azt számon is kérjük. Tudom, hogy ez milyen nehéz dolog, de nekem az az elméletem, hogy minden egyes lelkipásztor egy bizonyos szintű tudományos munkára képes, és többen vannak, akik igénylik is, hogy ilyen megbízást kapjanak. Egy bizonyos szintű tudományos munka már ott kezdődik, hogy a lelkipásztor vesz három fordítás-szöveget és összehasonlítja. Ezt meg tudja tenni mindenki, aki érettségizett vagy Teológiát végzett. Ha mindenki józanul megállapítja magáról, hogy ennyire vagy annyira képes, akkor ki kell adni neki a feladatot. Na most, ez megint azért nehéz, mert ugyan ki lehet adni a feladatot, de azt számon is kell kérni. Ha ez nincs meg, ha nincs konkréten kiadott feladat minden lelkipásztornak (ismétlem, a maga mentális és képesített szintjén), akkor ő nem fog továbbtanulni. Eljön az értekezletre, a továbbképzőre, és annyi. Már régen volt, most is van egy elképzelésem (nem tudom, hogy menynyire tartozik ide, de valamikor szeretném, hogyha előjönne ez a kérdés), hogy nem használjuk ki kellően, hogy kicsi egyház vagyunk (természetesen mindkét kerületre gondolok). Erről és ennek velejáróiról mindig csak panaszkodunk, s ez reám is vonatkozik. Mindig az anyagiakkal kezdjük, hogy nincsen pénzünk, nincs annyi emberünk stb. Aztán azt is szoktuk mondani, s ez igaz is, hogy el voltunk szakítva évtizedekig Nyugattól. Lehet, hogy igazunk van, de nem ez a lényeg. Minél kisebb egy egyház, egy közösség, annál jobban meg tudja szervezni magát. Ez világos. De hogyan kellene megszervezni hétszáz református papot a tudományra nézve? Én ott kezdeném (ez az én egyik „elméletem" [*nevet*], de van még...), hogy kiadnám „fej- és jószágvesztés terhe alatt" a feladatot: minden lelkipásztor írja össze azt a (mondok egy kapuszámot) húsz teológiai könyvet a saját könyvtárából, amit ő érdemesnek tart arra, hogy mások is elolvassák. Főleg azért, mert ritkaságok, vagy mert tudományos értékűek, vagy másért. Külön jegyzékbe lehetne foglaltatni az idegen nyelvű irodalmat is. Ha hétszáz lelkipásztortól bejönne ez (ismétlem: kötelezővé kellene tenni), akkor látnók, hogy milyen „irodalmi közvagyonunk" van. Mire jó ez? Arra, hogy akkor tudnám, hogy Szilágybagoson van egy lelkész, akinek a tulajdonában van egy ezerhétszázhuszonnemt'omhányas kiadású valami, s akkor tudnám, hogy nála olvasható (adott esetben kölcsönözve) az a könyv, amit én már régóta keresek. Tudni kellene, hogy milyen írott szellemi értékeink vannak. És, mert van elektronikus posta, egyszerűen megírnám azt, hogy a könyvre nekem szükségem van, s megkérdezném, milyen feltételekkel használhatom.

Meg kell szerveznünk magunkat, hogy tudjuk, kik vagyunk és mink van. Ez a második úgynevezett elméletem. Minden lelkipásztor, amennyiben van lehetősége erre, legalább az otthoni levéltárban kutasson, és állítsa össze elődjeinek a rövid életrajzát. Ha csupán két-három lelkipásztorig tud visszamenni, már úgy is összegyűl háromezer lelkésznek a rövid életrajza. Ez még nem sokra jó (s a tudományosságnak ez még csak a csírája), csupán arra, hogy ha akad egy történész valahol, egy egyháztörténész, akkor talán kiderül, hogy valamelyik lelkipásztor valamikor értékes munkát végzett. Utánajárhat, hogy ebből egy hosszabb életrajz kerekedjék ki. Nagy dolog? Nem nagy dolog! Nem tudom, hány lelkészig lehet visszamenni – minél többről tudunk, annál jobb. Kisegyházi helyzetünkben meg tudnók valósítani, hogy jobban megismerjük magunkat, múltunkat. Ez nem csupán a hagyomány megőrzéséért van, hanem azért is, hogy számba vegyük: kik vagyunk, mire vagyunk képesek, és főleg, hogy milyen lelkipásztori nemzedéket tudunk magunkból „kitermelni".

TL: Azt hiszem, hogy ezek a megfontolások késztették Professzor urat arra, hogy bibliográfiákat gyűjtsön össze és tegyen közzé, másoknak is hozzáférhetővé.

KZs: Igen, ezért is, de főleg azért, hogy a könyvtárazásra, a folyóiratok használatára késztessem a teológusokat és a lelkipásztorokat.

TL: Ezzel kapcsolatban szeretném megkérdezni, hogy bár az egyháztörténetet azért nem tudta – saját bevallása szerint – szakosodása területének megválasztani, mert a történész gyűjtögető, bogarászgató munkája nem volt igazán kedvére és szellemi alkata szerint való, mégis hogyan tudott annyi időt és aprólékos figyelmet szentelni ezeknek a könyvészeteknek, repertóriumoknak, mutatóknak a kidolgozására, amelyek még a mai technika segédletével is maximálisan igénybe veszik az ember türelmét és kitartását (hát akkor a hetvenes–nyolcvanas években, mikor jórészüket összeállította)?

„Azért nem lett belőlem sohasem egy szakon belül igazi tudós, mert mindenben arra törekedtem, hogy az egyház számára használhatót adjak... Bizonyára ez egy kicsit – hogy úgy mondjam – megalkuvás, vagy feladása a tudósi habitusnak, és ez most már az én koromban helyrehozhatatlan. De amit írtam és amit összeállítottam, az mind arra volt jó, hogy használják, arra, hogy jobb lelkészek, jobb teológusok legyenek – egyedül ez vezetett."

KZs: Elsősorban azért, mert ehhez nem kellett különös történészi véna, csak az, hogy leüljek és jó pár könyvtárat végigjárjak. A másik az, hogy azért nem lett belőlem sohasem egy szakon belül igazi tudós, mert mindenben arra törekedtem, hogy az egyház számára használhatót adjak. S úgy láttam, hogy ezek a bibliográfiák – akkor is, hogyha nem hétszáz lelkész használja, csupán negyedennyi teológus – közkézen forognak. Bizonyára ez egy kicsit – hogy úgy mondjam – megalkuvás, vagy feladása a tudósi habitusnak, és ez most már az én koromban helyrehozhatatlan. De amit írtam és amit összeállítottam, az mind arra volt jó, hogy használják, arra, hogy jobb lelkészek, jobb teológusok legyenek – egyedül ez vezetett. Hogy megtudják, hogy ki az a Pákózdy László Márton, aki szerintem nagyon jó teológus volt (nem értettem mindenben egyet vele, az más kérdés), vagy hogy ki az a 18. századbeli egyházi író, ahhoz kellett egy ilyen bibliográfia. Tudtam, hogy nem vagyok történész, lehet, hogy hibás az, amit írtam, s most már tudom, hogy melyek azok a hibák. De azt gondoltam, hogy ezzel hozzá tudok járulni önmagunk megismeréséhez. Az értelme tehát az volt, hogy ha majd valaki meglát ott egy nevet s utána a közleményeit, figyeljen fel, hogy annak mennyi és milyen tartalmú írásai voltak. Ha például egy későbbi történész találkozik Tőkés István nevével, akinek több száz cikke jelent meg, akkor járjon utána, hogy a 20. század második feléből ki is volt ez a teológus s közleményei milyen értékűek.

Más: összeállítottam a Teológián végzetteknek a névsorát 1895-től 2008-ig. Nagy munka volt! Történész szemmel nézve, nagyon mezítlábas a dolog, de hát megkezdtem valamit, a történészek folytathatják szakszerűen. [*Keresi közben. Mutatja az előkerült névsoros lapokat.*] Ez az. Megvan a Teológia honlapján. Minden református lelkipásztor neve benne van: kétezer valamennyi, pontosan nem tudom, hány név. Miből dolgoztam? A teológiai értesítőkből (amik nagyon hiányosok) írtam ki és a tablókról másoltam le, s ez utóbbiban a teológusok is segítettek. Ez két összeállítás. Az egyik névsor szerinti, a másik pedig évfolyam szerinti. Ennek nagyon sok hibája van, például az, hogy olyanok kerültek be, akikből sohasem lett lelkész (ezt én nem tudhatom), vagy olyanok nem kerülhettek be, akik itt lelkészkedtek, de Debrecenben végeztek. Ezért mondtam, hogy ez nem az, aminek végső soron lennie kellene. De arra talán jó, és kiindulási pont, hogy valaki ezen a szálon mérje fel, hogy kik voltak ezek a lelkészek és milyen lelkészek voltak. Már jöttek is bírálatok, hogy például három-négy evangélikus is került bele, mert a régiek vallását nem tudtam mindig megállapítani. Olyanok is vannak, akik belekerültek az Értesítőbe, de az első világháborúban meghaltak, tehát soha nem voltak lelkészek. Ezt én nem tudhattam. Tehát ez a sok száz nem mind volt gyakorló lelkész, mert például volt olyan, aki otthagyta a lelkészséget. Ezek vagyunk, össze kell szednünk magunkat... Azért mondtam, hogy a kisegyház előny is lehet, s ezt jobban ki lehetne használni.

Kisebbség többségben
(2Kir 6,15–17)

Az egyház amilyen mértékben elveszti Krisztus-tudatát, olyan mértékben nő kisebbségtudata. Ez baj, mert eltüntetjük magunkat a történelemformáló erők színpadáról, és baj, mert hamis, a világ által nekünk tulajdonított és világi mintázatú öntudattal pótoljuk.
Izráel mindig kisebbségben volt: a birodalmak peremén és szorításában, de többségben érezte magát, és ennek megfelelően viselkedett. Az egyház is mindenkori létét annak (is) köszönheti, hogy a nagy missziók korában többségiként értelmezte magát. A számbeliséget fölülírta az a szilárd meggyőződés, hogy *Istennel* többségben van.
Elizeust és szolgáját Dótánban Arám (Szíria) veszélyezteti. A szolga ellenséges tábort lát, mégis ő a vak, mert nem érti a próféta tisztalátását: *Ne félj, mert többen vannak velünk, mint ővelük* (6,16). Amikor Elizeus imádságára megnyílik a szeme, Isten felmentő seregét látja, tüzes lovakat, szekereket. Ettől kezdve számára nem a számok aránya volt a döntő, hanem az a tudat, hogy Isten a kisebbségi helyzetből a többségibe hozta ki.
Kisebbségi egyházunk is csak így, többségiként felismerve magát, képes „védtelenségi energiákat" felszabadítani. Tabéry Gézának a kisebbségre vonatkozó megállapítását ide vonatkoztatva mondhatjuk: Az az egyház, „amelyet az államhatalom nem támogat, sőt meg sem védelmez, mérhetetlenül több energiát, életképességet tud kifejteni a hatalom által protezsált" egyháznál. (T. G.: Egyházunk aktuális kérdései. *Az Út* 1943. 36.)
Istent Jézus Krisztusban magunk oldalán tudva, a kisebbség többséggé válhat. Csak ilyen tudattal vállalhatjuk a hatalomnélküliséget, érezhetjük a missziói kötelezettséget és őrizhetjük meg méltóságunkat.

TL: Hallgatva és figyelve, hogyan beszél ezekről a személyekről, bár legtöbbjükről a fényképük alatti név és abszolválásuk évszáma maradt fenn csupán, mégis látom, hogy szavai mögött nemcsak a kutató lelkesedése van, hanem az adatok mögött sejthető emberek megbecsülése is. Most döbbenek rá arra, hogy a továbblépéshez nemcsak a viszonylagos önismeretet elősegítő értékmentő adatgyűjtés, hanem ezeket az értékeket jelentő embereket, illetve a velünk közös értékekért elkötelezett szolgatársakat igazán megbecsülő szeretet is szükséges. A szolgálatnak és a szolgá-

latot végzők közösségének az egyik alapvető meg- és összetartó ereje a kölcsönös megbecsülés. Mi az (mi maradt abból), ami megbecsülendő a mai lelkipásztorban, illetve napjaink lelkészi közösségében?

„Azt hiszem, hogy a mindenkori lelkészi társadalomban nincs korok szerint különbség. Tehát nem lehet azt mondani és nem szabad azt mondani, hogy most rosszabb a lelkészi társadalom, mint ezelőtt száz évvel volt, vagy akár háromszázzal. Ami a minőséget illeti, a lelkészi társadalom állandó.”

KZs: Azt hiszem, hogy a mindenkori lelkészi társadalomban nincs korok szerint különbség. Tehát nem lehet azt mondani és nem szabad azt mondani, hogy most rosszabb a lelkészi társadalom, mint ezelőtt száz évvel volt, vagy akár háromszázzal. Ami a minőséget illeti, a lelkészi társadalom állandó. Ha mégis más képet mutat, az először is attól függött, hogy milyen teológiai irányzatok voltak éppen akkor. Másodszor pedig attól, hogy mennyiben vette igénybe a közélet a lelkipásztort, mennyiben adták neki például azt a feladatot, hogy szervezze meg a falu művelődési életét, vagy szervezze meg a mezőgazdasági egyletet. Ettől függően lehet minősíteni az egykori lelkészi társadalmat, de azok a „régi papok” ugyanazok voltak és ugyanolyanok voltak (minőségileg, potenciálisan, mindenképpen), mint amilyenek most is a lelkészek. Ez azt is jelenti, hogy én nagyon nem szeretem, amikor bármilyen oldalról, akár teológiai, intézeti oldalról, akár a központi egyházkormányzás oldaláról azt mondják, hogy trehány, felelőtlen a lelkészi társadalom. Ez nem igaz... Ez nem igaz. Tudom, hogy vannak hanyag lelkészek, ez mindenkor így volt. A lelkipásztor, még akkor is, hogyha nem alkot kiválót a gyülekezeti vagy a tudományos munkában, csupán a szolgálatot komolyan vevő, tisztességes életet (magánéletet, családéletet) él, értékes tagja az erdélyi társadalomnak. S mint ilyent, meg kell becsülni. Nyilván nem jelenti azt, hogy el kell hallgatni a bűnöket (hogy ittak, kártyáztak, gazdasági ügyletekbe belekeveredtek, sikkasztottak, mert ilyen is volt), tehát el kell mondani, de nem szabad lebecsülni sem az elődöket, és nem szabad lebecsülni a mostani lelkészi társadalmat sem. Sokkal átfogóbb felmérés, szociográfiai hozzáállás kellene ahhoz, hogy kijelentsük (ezért inkább csak az érzéseimre támaszkodva mondom), hogy a lelkészi társadalom minőségileg fölötte áll minden más foglalkozás által meghatározott társadalmi rétegnek (orvosoknak, mérnököknek, mezőgazdászoknak, másoknak). Igen, fölötte állnak. Még akkor is, ha egy időben (mert volt ilyen) voltak mélypontjai

a teológiai képzésnek, általában az egyházi életnek. Arra gondolok, hogy olyanok jöttek a Teológiára, akik máshova nem tudtak bejutni, nyilván, voltak ilyenek, de ez nem volt olyan hosszú idő, hogy azt lehessen mondani: ez a lelkészi társadalom romlását jelentette... Nem volt ilyen.

TL: Melyik az a lelkész-modell (-ideál?), amelyre nézve, amelynek kialakítására történik a szolgálatra előkészítő teológiai képzés, és mennyire lehet ezt ki is ábrázolni a tényleges lelkészi szolgálatban?

KZs: Régen is és most is, és így lesz ez a jövőben is, egy lelkipásztori habitus, a lelkésznek a minősége attól függ, hogy mennyire tudta kazuisztikusan, az adott helyzetekre lebontva felmérni a prioritásokat. Érthetőbben, konkrétebben. A lelkészi szolgálat és a családi élet egy meghatározott időben olyan helyzet elé állítja a lelkipásztort, hogy választani kelljen: elsődlegesnek tartja a szolgálatot és elhanyagolja a családját, vagy számára elsődleges a család és akkor károsodik a szolgálat. Ha egy adott időpontra nézve, tudott helyesen választani a szolgálat és a család, a szolgálat és a közélet között, és ezt nem sematikusan tette (hogy például mindig a család, vagy mindig a szolgálat az elsődleges), akkor nyugodtan állhat a gyülekezet elé és az egyházi felsőbbségek elé is. Ez tehát helyzetfüggő. Bármilyen furcsa is, nem jó, ha minden esetben a szolgálatot tekinti elsődlegesnek – mondjuk – a családi élettel szemben. Persze tudjuk, hogy milyen fontos a szolgálat és milyen prioritással bír, de adott esetben a családom a fontosabb, mint akár a szolgálatom is... Persze a kritikus helyzetekre gondolok. Ha az adott helyzetben így döntöttem, ettől még nem adtam fel a lelkipásztori minőségemnek a lényegét. Tehát az a lelkipásztor (és ez a mindenkorira vonatkozik), aki ezeket a prioritásokat jól fel tudta mérni, és Isten előtt álló lelkiismerettel döntött, megtalálta az eszményi utat a lelkipásztori modell felé.

TL: Melyek azok a (nem mindig feltétlenül sajátos) aberrációk, amelyek leginkább eltávolíthatnak az elvárt lelkipásztori modelltől, és amelyek tönkretehetik a szolgálat emberi hitelét?

„Úgy gondolom, hogy a lelkipásztorság kétoszlopos építmény: a szolgálat és a család alapján áll. Ha részvétele a közélet bármely területén családja vagy a szolgálata a rovására megy, akkor az már aberráció.”

KZs: Ezek az aberrációk nagyon könnyen meghatározhatók és felsorolhatók: eltévelyedés a politikai mező, a gazdasági élet, a művelődés, a társasági életben való részvétel felé. Nem arra gondolok, hogy a lelkipásztor teljesen legyen apolitikus, hogy ne érdekelje a saját gazdasága, vagy hogy húzódjék vissza a társasági élettől, hanem arra, hogy

ezek ne annyira érdekeljék, hogy az a szolgálata rovására menjen. Hogy az aberrációk miért történnek meg, arra sokféle választ adhatnánk. Valószínű azért is, mert nem találja meg a lelkészi hivatásban, a szolgálatnak a sokféleségében a kielégülést, lelki életét nem tölti ki. Vagy mert anyagilag kifizetődőbb, hogyha gazdasági vállalkozásba kezd. Más: mert úgy gondolja, hogy a gyülekezeten kívüli közösségekben jobban ki tud teljesedni, mert ott népszerűbb, elfogadottabb. Fel kell mérni, hogy miért történik az aberráció, hogy lehessen orvosolni. Úgy gondolom, hogy a lelkipásztorság kétoszlopos építmény: a szolgálat és a család alapján áll. Ha részvétele a közélet bármely területén családja vagy a szolgálata rovására megy, akkor az már aberráció. Ez vonatkozik nem csupán a gazdasági, politikai, művelődési életterületekre, hanem a szórakozására, a kedvelt hobbijára is. Nem is beszélve a káros szenvedélyekről, amelyekről külön gondolatsorban kellene beszélni.

TL: Mi az, amit a szolgálatba induló lelkésznek feltétlenül tudnia kell ahhoz, hogy kellőképpen felvértezze magát a buktatókkal szemben?

KZs: Ezeket itt alig lehetne számba venni, mert nem egypár mondat kérdése, hanem többévi felvértezés. Már beszéltünk arról, hogy a Teológia nem készíti fel kellőképpen a diákokat arra, hogy milyen nehézségei, gondjai lesznek a gyülekezetben. De még fontosabbnak kell tartanunk ebből a szempontból a kötelező segédlelkészség éveit, tehát amikor principális mellett tölt el segédlelkészként két évet. Egy jó, pedagógiai érzékkel is rendelkező hivatali főnök tudja igazán megmondani, hogy mi vár a fiatal lelkipásztorra, amikor önálló gyülekezete lesz. Ez külön gond – s megint itt van a kisegyház nyomorúsága –, hogy ki kéne választani azt a pár principálist (nem feltétlenül esperest), aki jó segédlelkészképző [*nevet*], aki többet tudna adni a segédlelkésznek, mint amennyit ad a Teológia, még annál is, mint amennyit ad*hat*na a Teológia. Atyailag szólna: „Fiam, reád ez vár!" A teológiai tanárnak, a segédlelkészt fogadó parókus lelkipásztornak nem csupán azt kell elmondania, hogy milyen nehézségek várnak majd az önállóan szolgáló lelkipásztorra, hanem azt is, hogy őket a gyülekezetben szeretni fogják. Ezt nekem sem mondták meg annak idején, a gyülekezet közösségének befogadásáról, szeretetéről nekem magamnak kellett meggyőződnöm. Ennek a szeretetnek nagyon tágak a határai: az egészen kirívó esetektől eltekintve (paráznaság, alkoholizmus, sikkasztás) a gyülekezeteink nagyon türelmesek. A gyülekezet nem idegen közeg, hanem Isten nagy családja. Ahhoz, hogy ez megmaradjon, sok minden kell, mindenekelőtt az, hogy én is szeressem a gyülekezetet, hogy hűségesen végezzem a szolgálatot, hogy tisztességes magán- és családi életem legyen és annyi minden más... Tehát nemcsak arra kell felkészíteni, hogy milyen várható civilizatorikus vagy más nyomorúságok elé néz, hanem arra is, hogy az őt szerető emberek közösségébe megy. Ez roppant nagy dolog, mert nem biztos, hogy például egy gazdamérnököt vagy mást ugyanígy fogadnak. De az egyház éppen azért

egyház, hogy közösségében a szeretetet munkálja, gyakorolja. Erre rá kellene döbbenteni azokat, akik manapság szidják a gyülekezeteket. Bizonyára a Teológián többet kellene beszélni erről. Ennél fontosabbnak tartom, hogy a segédlelkészek olyan principálisok mellé kerüljenek, akik éppen erre néző pedagógiai érzéket, lelkigondozói talentumot kaptak Istentől. Nyilván előre nem látott helyzetek is vannak, amelyeket kazuisztikusan sem a Teológia, sem a principális nem tud elmondani. Ezért én csak általánosságban fogalmaztam: el kell mondani, hogy a fiatal lelkipásztor nehézségekkel fog majd szembenézni, de a szeretet közösségében ezeket el lehet hordozni. S ha a fiatal lelkész tudja, hogy ő *szeretve van* (nem magyartalan ez most, mert állapotot fejez ki), akkor nagyon taplólelkűnek kell lennie ahhoz, hogy ne szeresse viszont a gyülekezetet. Ha pedig viszontszereti, akkor sok mindent elnéznek neki: azt is, hogy gyengébben prédikál, hogy külseje nem olyan mutatós, hogy nem ért a gazdasághoz. Akkor a gyülekezet azon is túlteszi magát, hogy lelkipásztora nem olyan, mint amilyent elképzelt.

A peregrinációról

KZs: A protestáns, főleg a református peregrinációnak, tudjuk, hogy nagy múltja van a XVI. századtól (ma már kideríthetően lehet tudni, hogy ki hol, milyen nyugati egyetemeken járt). Aminek hiszem, hogy volt eredménye az erdélyi református egyház életére nézve. Nemcsak magukkal hozták azt, amit ott hallottak, és itthon érvényesítették, hanem hoztak könyveket, amik bekerültek közkönyvtárakba, iskolai, teológiai könyvtárakba, és gyarapították az akkor még bizony szegényes könyvállományt, amivel az erdélyi református egyház ittott rendelkezett. A peregrináció teljesen meghalt 1945 után – úgy tudom, hogy Tőkés Istvánék voltak (talán Molnár Dezső is) az utolsók, akik még kijutottak külföldre – egészen 1968-ig. '68-ban politikai enyhülés kezdődött, és ennek a medrében megindult úgy-ahogy, soványan, szegényesen a peregrináció. Fiatal lelkészek, akiknek nem volt lehetőségük '68 előtt külföldön tanulni, mentek ki egy vagy két évre is, de egyszerre, a református egyházból, csak egy. Csak zárójelben jegyzem meg, azért zárójelben, mert nem biztos, hogy hiteles az adat. Beszélgettem ortodox kollégákkal, s az egyik közülük azt mondta, hogy egy adott pillanatban – kb. a '70-es évek elején, közepén –, amikor tőlünk egyetlenegy lelkész volt Nyugaton, tőlük huszonnyolcan, s ezeknek a többsége protestáns ösztöndíjjal. Ilyen volt a peregrináció. '68-tól kezdve azonban jobban megindult... egészen '71-ig, s főleg a püspök jelölte ki azt, akit ő érdemesnek tartott. És hát nem is volt ez olyan nagy hiba. Ő minden évben ('68 után) a Teológiától kért egy három-négy névből álló listát, hogy kiket javasol a külföldi tanulmányútra. Ezeken mindig rajta voltam, az utolsó évben már az első helyen, de nem engedtek ki. Nagy törés volt az életemben, azért is, mert nem ismertem meg azt a nyugati teológiát, amiről hallottam – főleg ószövetségi vonatkozásban, hiszen akkor jöttek fel Gerhard von Radék, Martin Nothék, a még

fiatalabbak, s én még mindig valahol a Wilhelm Vischer-i irodalomnál maradtam el. (Ő persze jó, értékmentő teológus volt, de már akkor kritikával kellett olvasni.) Gondoltam, hogy bekapcsolódom valamennyire ebbe a tudós áramkörbe. Hát nem sikerült. '70-től vagy '71-től kezdődött az, amikor a vallásügyi titkárság Bukarestben vizsgát rendelt el. Ez számomra rettenetes élmény volt, megalázó mindenképpen, amikor hármunkat behívtak Bukarestbe – Dávid László egyháztörténészt, segesvári lelkészt, Szőcs Lászlót és engem – azzal, hogy vigyünk fényképeket, mert útlevelet kapunk. Wuppertal Elberfelből kaptam már levelet, hogy kész az ösztöndíj, a szoba, s ha akarok korábban menni, hogy a német tudásomat elmélyítsem, szoba áll rendelkezésemre. Lelkileg nagyon-nagyon beleéltem magamat, s amikor Bukarestbe megérkeztünk, bevittek egy nagy terembe, ahol megjelent a vallásügyi hivatal két tisztviselője, magas fokúak, akik mindenféle ostobaságot kérdeztek. Mi a demokratikus centralizmus, hány magyar tagja van a nagy nemzetgyűlésnek, hol és mikor találkozott a pápa a konstantinápolyi pátriárkával, s ezekhez hasonlókat. Ez a vallatás három órán keresztül folyt, s nem tudtunk majdnem semmit, mert olyanok voltak a kérdések. Megpirongattak, meg is aláztak, s azt kérdezték, hogy akarunk mi külföldre menni, amikor nem tudjuk azt, hogy mi történik az országban, és általában nincs teológiai tájékozottságunk? Nos, egyikünket sem engedtek ki. Később Kolozsváron is volt egy ilyen vizsga, akkor ők jöttek le, de akkor sem sikerült átmenő jegyet kapnom, úgyhogy a külföldi út végleg elmaradt. '90 után nem is próbálkoztam. Valószínű, hogy kaptam volna ösztöndíjat, de akkor úgy éreztem, hogy már késő, s különben is bekerültem a Teológiára, és nem akartam megszakítani még egy félévre sem a tanítást. Ebben az időszakban aztán özönében indult meg a peregrináció. Nyilván tudjuk, hogy nem olyanok mentek, akik arra érdemesek, illetve azok mellett, akik arra érdemesek voltak, olyanok mentek, akik itt-ott, így-úgy tudtak maguknak szerezni egy-egy ösztöndíjat. Többen azzal töltötték az idejüket, hogy gépkocsit vettek, vagy éppenséggel – mert ilyen is volt – végigkolduláták Németországot és gyűjtöttek valamit, inkább pénzt. Persze voltak olyanok, akik azért mentek ki, hogy tanuljanak, és azok valóban tudás-bagázsival érkeztek haza. A peregrinációnak lehet még egy vetülete, hogy az egyház olyanokat küldjön ki, olyanok számára szerezzen ösztöndíjat – és igenis járjon utána, hogy kerüljenek ilyen ösztöndíjak –, akik aztán a tudós munkában, a református egyház hasznára igénybe vehetők. Ezeket már ott egy teológiai laboratóriumba, műhelybe be lehet tenni, ahol nemcsak tudásban, ismeretekben gazdagodnak, hanem tapasztalatot szereznek arról, mit jelent egy tudósműhely, hogyan lesz valakiből tudós. Hallottam, hogy Münsterben van egy híres újszövetségi kutatóműhely. Jeruzsálemről nem is beszélve. Különben is vesszőparipám, hogy Jeruzsálembe egyszer valakit csak ki kell küldeni, olyant, aki arra érdemes, mert nincs olyan ószövetségi tudósunk, akiről azt mondhatnók, hogy:

„Igen, ez a héber nyelvben, a héber irodalomban, a Talmudban, s általában az egész héber szellemben ismeretes, járatos", pedig ilyenre szükség van.

Az alkalmazott kutatás módszertanáról

TL: A nyugati egyetemeken már régebbtől bevezetett tantárgy a kutatás módszertana. Nálunk is nagy sikere van Umberto Eco könyvének arról, hogy miképpen lehet szakdolgozatot írni. Egyfajta alkalmazott kutatási módszertannal foglalkozó cikket is publikált Professzor úr a *Quo Vadis*ban. Kár, hogy nem lett belőle egy terjedelmesebb írás. Hogyan kellene kinéznie a sajátosan teológiai kutatás módszertanának?

KZs: Azt hiszem, hogy Erdélyben vagyunk ötön (de tíznél nem többen) református teológusok, akik egyáltalán tudjuk, hogy miképpen kell megírni egy tanulmányt vagy előadást. Umberto Eco magyarra is lefordított könyvét túl igényesnek és túl részletezettnek tartom, bár nagyszerű könyv. Ennek kellene egy rövidebb változatát kiadni. Persze nincs arra feltétlenül szükség, hogy minden lelkipásztor olyan tudományos apparátussal dolgozzék, hogy írása azonnal nyomdába kerüljön. De arra igen, hogy legyenek olyanok, akik egy beadott kéziratot bírálni tudnak. Amiket mi, Juhász Tamás és én leírtunk a *Quo Vadis*ban, az elemi szintje annak, ami szükséges. Aztán ott van a Gyurgyák-könyv, ami nagyon hasznos, s sok minden használható a teológiában, de nem minden. Ennek is kézügyben kellene lennie. Meg kellene jelentetni egy sokkal alaposabban, megfontoltabban szerkesztett kis füzetecskét, amit minden lelkipásztor kezébe kellene adni, hogy érvényesítsék írásaikban. Ami a belső tartalmat illeti, ez már íráskészség kérdése. Olyanokat kell dolgoztatni, akik nemcsak gondolkodni tudnak, hanem írni is. Van egy olyan ismerősöm, éppen református teológus, már idős, aki nagyon jól tud előadni szabadon, ha pedig az írása a kezedbe kerül, akkor azt sem tudod, hogy hol húzd meg, hol javíts, mert egyszerűen nincs íráskészsége, noha a beszédkészsége kiváló. Kevés olyan emberünk van, akinek olyan íráskészsége van, hogy szövegét egyenesen a nyomdába lehessen küldeni. Viszont ott vannak a lektorok, a szerkesztők, akiknek a kezébe kerül, és akik – ha egyáltalán lehet – ezen tudnak javítani.

Íráskészség és papírkosár

TL: Az íráskészségnél tartva, szeretném megkérdezni, hogy hogyan jönnek létre a szövegei? Az, ami gördülékenynek látszik, sokszor rejtegethet magában verítékes munkát, vagy pedig ténylegesen úgy jött létre, amilyennek látszik. Mi van írásfolyamatának kulisszái mögött? Könnyedén vagy pedig nagy erőfeszítéssel fogalmaz?

KZs: Nem jelent nagy erőfeszítést. Ha kell, nagyon szívesen javítom a saját szövegeimet, s tudom, hogy erre szükség van. Az egészet többször átnézem, annak ellenére, hogy már az első változatnál minden mondatot külön is megfontolok, vigyázok arra, hogy milyen jelzőket használok, melyik az a szó, amely pontosan a mondatnak azt az értelmét adja meg, amit én elgondoltam. És – amint már említettem – vigyázok arra, hogy ne értsék félre. Némi munkával jár, de nincs sok kínlódás, izzadság mögötte, ez tényleg így van. A teológusoknak egypárszor mondtam: „Amit a kezetekből kiadtok, az legyen a ti mértéketek szerint tökéletes. Ne a tanár mértéke szerint, ne a kiadónak, a szerkesztőnek a mértéke szerint, mert az úgyse lesz. De a ti mértéketek szerint igen, legyen tökéletes". Mindig azt tartottam magamról, hogy szövegeimen más nagyon sokat tudna javítani, annak ellenére, hogy a maximumot adtam ki magamból. Átfontoltam, átírtam, vagy éppen kihúztam, ha gondolati kitérők voltak, akkor azokat nem sajnáltam a papírkosárba dobni. Tehát volt munka vele, de nem volt kellemetlen.

TL: Arról a véleményéről, hogy mások biztosan javíthatnának szövegein, jut eszembe, hogy még diákkoromban a *Veled Vagyok* című lapocskába kértem és kaptam egy szöveget, mellette egy cédulával, amely feljogosított arra, hogy szabadon rendelkezzem, húzhatom, átírhatom... Már akkor meglepett és most, hogy ez ismét szóba került, megkérdezem, hogy miért mond le saját írásainak „tulajdonjogáról", miért nem tekinti szövegeit kizárólagos birtokának, melyet mások csak annyiban „használhatnak" szabadon, hogy olvashatják, idézhetik, de anélkül, hogy majdnem „társszerzőként" beleírjanak?

KZs: Azért, mert a birtoklási ösztönt fölülírja az az akarat, hogy jobb legyen a szöveg. És hogyha valaki, egy szerkesztő javít a szövegen és azáltal az jobb lesz, akkor lemondok a „birtoklásról". Eddig ezt így sohasem gondoltam át, hogy lemondok, talán ösztönösen tettem. Ebben az is van, hogy egy időben a *Református Szemle* biblia-teológiai rovatának a cikkeit adták a kezembe, hogy átnézzem – akkor Gálfy volt a főszerkesztő –, s olyan emberektől kaptam kéziratot, akik különben jól fogalmaznak és akik teológiailag jól gondolkoznak, és mégis nagyon sokat kellett húznom, javítanom a szövegeken. Tehát saját tapasztalatomból tudtam, hogy ha odaadom valakinek az írásomat, akkor rá kell bízni a javítást. Persze nem akárkire lehet bízni.

TL: Beszélgetéseinkben sokszor emlegeti a „papírkosarat"; a teológiai tudományosságról írott tanulmányban pedig a „resztli" kerül szóba. Vajon ezeket a kosárba dobott resztliket nem lehetne-e hasznosan „reciklálni"?

KZs: Általában papírkosárba azokat dobtam, amelyeket újraírtam. Leírtam valamit, rájöttem, hogy nem jó, javítottam, megint kinyomtattam, s az első változatot eldobtam. Erre volt jó a papírkosár. Nem emlékszem arra, hogy olyant dobtam volna el, ami valamikor valakinek is hasznos

lett volna vagy lenne. Azonban általában a véleményem az, hogy vigyáznunk kell, ne dobjunk olyat a papírkosárba, ami ma, egy adott pillanatban ugyan nem használható, de lehet, hogy holnap az lesz. Továbbá: ne dobjunk el olyat, ami a teológiában nem használható, de más tudomány számára (pszichológia, történelemtudomány, néprajz stb.) értékes lehet. Lehet, hogy valami nem kerül be a teológiai irodalomba, de hátha bekerül oda, ahova való. Ezért az ilyeneket valóban nem kell papírkosárba dobni, de nem tudnám megmondani, hogy volt-e ilyen eldobott, de „reciklálható" írásom. Csak arra emlékszem – főleg a prédikációknál –, hogy leírtam valamit, és az biztos, hogy semmire nem volt jó, át kellett írni... és akkor nem sajnáltam azt, hogy az eredeti, az első szöveg a papírkosárba került.

TL: Vannak „lefagyasztott" szövegei is, mint például a megkezdett és félbehagyott kommentár a Zsidókhoz írt levélről. Mit szándékszik tenni ezekkel az írásaival?

KZs: Neked is mondtam, másnak is, hogy a Zsidókhoz írt levél magyarázatát megkezdtem, három rész készen van, szövegfordítás, exegézis, minden. Tovább már nem az én dolgom... ha valaki akarja valamire használni, akkor megteheti, de úgy néz ki, hogy én ezt nem fogom folytatni soha.

Az értelmezés keresztkulcsai

TL: Észrevehető, hogy a mások által került perikópákat, textusokat Professzor úr szívesen veszi „védelmébe". '87 karácsonya előtt az első év évfolyamfelelős diákja mesélte, hogy egyik este lement az első emeleti dolgozószobájába azzal a kéréssel, hogy írjon egy karácsonyi legációkor elmondható prédikációt. Másnap reggel már készen is volt a „slágerré" lett beszéd, *Én is élő tagja vagyok* címmel. Mindennél jobban csodálkoztunk azon, hogy az alapige nem akármelyik, hanem az egyik legnehezebb: a Máté evangéliumi könyvét megnyitó nemzetségtáblázat. Mi teszi vonzókká a kereszttel jelölt textusokat?

KZs: Tulajdonképpen két szövegről van szó: a Genesis 5-nek és a Máté 1-nek a nemzetségtáblájáról. ... Különösebben nem mondhatnám, hogy nehéz szövegeket kerestem. Kerestem azokat, amelyek látszólag könnyűek, de mégis ellentmondásosak önmagukban, vagy ellentmondásosak a felekezetközi párbeszédben, mint a Máté 16-ból a „te Péter vagy és ezen a kősziklán építem fel az én egyházamat". Erről is írtam, de nem közöltettem. Meggyőződésem, hogy a Szentírásban mindenütt üzenetek vannak, de arra vigyázni kell, hogy ne léptessük elő főüzenet-hordozóvá azt a perikópát, amelyiknek nincs üzenete, vagy nincs olyan üzenete, ami a hitre nézően lényeges lenne. Persze ettől még a tudomány számára értékes lehet. Ezért mégis elő kell venni az ilyen szövegeket is, mert hát ki lenne más, mint egy teológiai tanár (én vagy más), aki ezeknek a nehezen érthető szövegeknek a titkát megfejti? Hogy kikeressem mindazokat a nehéz szövegeket, amelyek főleg az Ószövetségben, de hát dogmatikai,

exegetikai szempontból nyilván az Újszövetségben, a Jelenések könyvében is vannak, erre nem tudok vállalkozni.

TL: Mit lehet kezdeni például a vérengzésekkel vagy kegyetlenkedésekkel tele szövegekkel? Ha prédikálni kellene a próféta társágán gúnyolódó gyerekek esetéről, ahol a megátkozott gyerekeket medvék tépik szét, vagy arról a zsoltárról, amelyik megdicséri azokat, akik az ellenség gyermekeinek fejét loccsantják szét a kövön?

KZs: Kell keresni a szerzőnek az intencióját és azt, hogy miért van a Kánonban. Tehát nem azért van benne, mert egy jó nevű, elismert szerző megfogalmazta, hanem azért, mert van egy olyan metaforikus, a történés mögötti értelme, amit elő lehet hozni. Igen, a „véres" szövegek. Lehetséges, hogy az író nemzeti érzésektől fűtve tette ezt. Ez az egyik. De lényegesebb, hogy a vérontás, mészárlás megtörtént, ezért kötelességének érezte, úgy ahogy megtörtént, leírni. Emberileg szólva, az Ószövetség írói majdnem mind elfogultak voltak népükkel szemben; egy elfogult zsidó leírja, hogy milyen vérengzések történtek saját népének törzsközi kapcsolataiban. Miért? Egyszerűen azért, mert ez így volt. Nekünk keresnünk kell, hogy mi a szöveg mögötti jelentés, s itt az exegétát már az üzenet érdekli, mert erre van szüksége ahhoz, hogy az igehirdetésre használható anyagot nyújtson. A nagy vérengzések leírásában nem az az üzenet, hogy meg kell bosszulni minden rajtunk esett sérelmet, hanem az, ami az Újszövetségen keresztül keresztyén üzenetté válik, például hogy meg kell bocsátani, ami ott nem történt meg. Ezért (se) értelmezhető az Ószövetség önmagában, csak az Újon keresztül. Ha megkapjuk ezt az igehirdetésben érvényesítendő és érvényesíthető jelentést (beismerem, hogy nem könnyű), akkor nekikezdhetünk megírni a prédikációt egy olyan szövegről, amely különben önmagában megbotránkoztató és mindenféle etikának (keresztyén és nem keresztyén etikának) ellentmond.

TL: Talán nem lenne érdektelen összeállítani egy ilyen – keresztekkel, az exegézis keresztjeivel megjelölt – sajátos szöveggyűjteményt, ahol egy kötetbe foglalva, ajánlott exegetikai, homiletikai megoldással, esetleg az írásmagyarázat történetéből szemelvényezett példákkal, együtt lennének a legnehezebben értelmezhető és hirdethető textusok.

KZs: Lehetséges. Attól függ, hogy mennyire szűkítjük vagy tágítjuk ezt a feltételezett textuáriumot. Mert ha nagyon tágítjuk, akkor ez nem egy ember munkája (rengeteg ilyen van), ha pedig kivesszük csak a háborúkban történteket, vagy csak a személyes megtorlásoknak az eseteit, marad húsz–harminc, s akkor valaki ráállhat, hogy erről értekezzék. S ez azért is értelmes dolog lenne, mert ezzel kivédnénk olyan gyülekezeti (vagy éppen lelkipásztori) megbotránkozásokat, felháborodásokat, amelyek különben nagyon természetesek, érthetőek.

TL: A bibliográfiák mellett textuáriumokat is összeállított. Milyen szándék, rendezői elv volt ezen válogatások mögött?

KZs: Bizonyára arra gondolsz, hogy a teológus bibliaórákra (harminc éven keresztül vezettem a bibliakört) sorozatokat állítottam össze. Ezek vagy lectio continua textusok voltak, vagy tematikusak. Közelebb akartam hozni a hallgatókhoz például Mikeás könyvét – belőle állítottam össze sorozatot. Vagy témák szerint állítottam össze: például azt akartam, hogy ismerjék meg, milyen nehézségekkel kerül szembe a fiatal lelkipásztor, amikor kimegy a gyülekezetbe. Persze ilyenkor arra kellett vigyáznom, hogy – mivel teológusok tartották – ne válasszak nehéz textusokat, amelyekkel nem tudnak megbirkózni. Rendszerint közismert és közkedvelt textusok voltak ezek; a lectio continuánál viszont szembe kellett nézni a nehéz textusokkal is, mert éppen az következett.

TL: A Bibliában, természeténél fogva, leírt dolgok találhatók, viszont vannak olyasmik, amik nincsenek leírva, mégis ott lehet őket sejteni. Most nem a leírt szövegnek a mögöttes értelmére gondolok, hanem a szándékosan elhallgatott (elharapott) gondolatokra, üzenetekre. Biztos vagyok benne, hogy többször rábukkant ilyenekre.

KZs: Igen, és legtöbbször gondot is okozott. Volt úgy is, hogy azt mondtam: „Na, ezt én másképpen folytatnám." Vagy rákérdeztem: „Miért hiányzik az eseménysorból egy cselekmény, miért nem fejezte be az író a történetet, miért fejezte be így? Mi lett volna, ha másképp történnek a dolgok?" Kérdésem volt, hogy szabad-e a hiányt pótolni, szabad-e más befejezést adni az eseményeknek. A szöveget természetesen nem szabad megváltoztatni, de a „más lehetőséget" meg lehet vizsgálni. Magam számára így tisztáztam a dolgot: a szöveg-kiegészítés, a más befejezés, a „mi lett volna, ha" kérdés nem a teológiai tudománynak a kérdése. (A történelemtudományban is tilos így feltenni a kérdést). De úgy vélem, hogy a prédikációra nézően szabad utánagondolkozni a leírtaknak, s ennek haszna is van, mert a gyülekezetet esetleg gondolkozásra indítja, cselekvési alternatívát adhat. Mondok két példát: az irgalmas szamaritánus példaelbeszélésében nem tudjuk, hogy a törvénytudó a hallottak után valóban elment és „ekképpen" cselekedett; nem tudjuk, hogy a nagyobbik fiú végül is bement a házba és elfogadta tékozló öccsét. Én ezeket az eseteket nem befejezetlen, hanem nyitott történeteknek tekintem.

TL: Például gondolok itt olyan esetre, mint az Ábrám édesapjának az esete, mikor a fiai közül meghal az egyik, erre az apa elköltözik és letelepedik egy olyan helyre, amelynek ugyanaz a neve, mint az elhalt fiáé. Vagy a szubtilitások egyik nagymesterére, Lukácsra gondolok. Annál a jelenetnél, amikor Péter megtagadja Jézust, miközben Jézus bent van a vádak kereszttüzében. Mikor kikísérik, akkor Jézus hátrapillant és a tömegből Péterre néz.

KZs: Hát azt kell megkérdezni, hogy miért hallgatta el, miért nem írta le azt, amire ma kíváncsiak vagyunk, volt-e ebben valami határozott szándék, vagy egyszerűen csak nem tartotta érdemesnek. Nem tudom,

hogy mi a jelentősége annak, hogy a Hárán személynév és földrajzi megjelölés összecseng. Lehet, hogy semmi. Hárán halála a további Lót-történet bevezetése, a helység neve ettől független. Más lenne a helyzet, ha az új lakhelyet Tháré nevezte volna el, de erről nincs szó a szövegben. Érdekes lenne utánajárni, de nem biztos, hogy az eredmény teológiailag használható lenne. A másik példád: csak Lukács említi, hogy Jézus hátrafordult és Péterre tekintett. Úgy látom, hogy a harmadik evangélistánál Jézus és a tanítványok kapcsolata közvetlenebb, életesebb, bensőbb, mint a másik háromnál. Ezek szerint Péter bűnbánatának a forrása nem a saját emlékezése, hanem tekintetének a Jézusával való találkozásából ered. Erre jellemző a Lukácsnál egypárszor előforduló kifejezés, hogy Jézus „látta" beszélgetőtársainak gondolatait, mint például a tanítványok rangvitájánál – s ez Máténál és Márknál nem olvasható. Ilyen esetekben kell keresni a szerző sajátos gondolkozását. Minden esetben pedig fel kell tenni a kérdést: miért van itt így leírva? De engem nagyon érdekelt az is, ami a szavak mögött feltételezhető: a mozdulat, a hanghordozás, a sóhaj, vagy éppen a nevetés. Lehet, hogy az exegéta részéről ez csupán egy gondolati játék, de lehet, hogy tartalmasabbá, életesebbé teszi a puszta szöveget.

Mondok egy olyan példát, amit valamikor régen olvastam. Aki leírta, szintén kérdőjelet tett a gondolat végére. „Te Péter vagy", *mutatott* Jézus a tanítványra, de én „ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat", *mutatott* Jézus saját magára. Ugye, az exegetikai kulcs ott van, hogy a καὶ, az nem „de", mert a görögnek van erre két ellentétes kötőszója, a δέ és az ἀλλά. Igen ám, csakhogy a sémiben ez a kötőszó igenis ellentétet is kifejezhet. A példa valószínű nem jó, de érdekes, és el lehet gondolkozni azon, ami ennek a teológiai üzenete. Csak azt mutatja, hogy a mimika, a mutogatás, az összeráncolt homlok, a dühtől tajtékzó száj és ilyesmik, amik kísérőjelenségek voltak, sok mindent elárulhatnának arról, hogy tulajdonképpen ott mi is történt. Az, aki járt a Boldogság Hegyén – s ezt elmondtam prédikációban is –, és szagolta a liliomokat [*nevet*], az a liliomoknak a szépségéről, az élet szépségéről, Isten gondviseléséről sokkal többet érezhetett meg, mint az, aki egyszerűen olvassa, hogy Salamon sem öltözködött úgy, mint ahogyan Isten ezeket felruházta. Az indulatoknak, a belső érzéseknek a kifejeződése mozdulatokban, mimikában, az sok mindent elmond*hat* a szövegről. Ez ugyan nem tartozik az exegézishez, de segítheti az exegetát, hogy jobban megértse azt, ami egykor történt, elhangzott.

TL: Az exegézisnek viszont éppen az a szerepe, hogy hozzáférhetővé tegye a szöveget, még ha nem is bármi áron, de a rendelkezésére bocsátható bármely eszközzel. A homiletika pedig illusztrációvá teheti a szövegben sejthető gesztusokat, hogy a szó kommunikatív értelmében, a hétköznapok testbeszédére fordítsa az elvontnak tűnő üzenetet. Például éppen a Hegyi Beszéd esetében, az említett szakasznál, a gondok terhe alatt fejét

lehajtó emberhez odahajol Isten, és mint a szülő a duzzogó gyermek álla alá teszi begörbített mutatóujját és felemeli fejét, s mintegy azt mondja: „Nézz rám! Gyere, beszéljük meg". A szöveg akár olyan kottának is tekinthető, melyből hiányzik az előadási módra vonatkozó utasítássor. De egy bizonyos „metatextuális" érzékenységgel akár azt is ki lehet silabizálni, hogy mi a textus belső gesztus-dinamikája, az írott szavaknak milyen lehet a kibeszélhető (közölhető) intonációja.

KZs: Igen. Ha a kérdés az, hogy a prédikációban mennyire használhatók ezek a metakommunikációs eszközök, azt felelem, hogy: igen, használhatók – mint színező, mint a valósághoz közelítő elemek. De azt mindig meg kell jegyezni, hogy ez nincsen a szövegben, a gyülekezet ne tartsa bibliainak. Szagolni a liliomot, látni a Genezáret-tó habjait, feltételezni, hogy Jézus összeráncolta homlokát és úgy kiáltott rá a kufárokra, hogy Mózes szeme villámlott, amikor összetörte a kőtáblákat... ez mind közelebb visz ahhoz, hogy megértsük, ami ott történt. Ismétlem: ennek feltételesen, mértékkel helye lehet a prédikációban.

TL: A prédikációban tulajdonképpen a testté lett Igének – a testté lételnek mint leképeződésnek – a további leképeződése, továbbtestesítése történik meg az Ige szóvá tétele által.

KZs: Igen – vigyázva, hogy az analógiában meddig megyünk el –, a prédikáció az Igének szavakban történő megjelenítése, testetöltése. Így volt ez az apostoli levelekben, s ennek kell megtörténnie a mindenkori igehirdetésben is.

TL: Mennyiben tekinthető az igehirdetés egyfajta továbbfolytatott kanonizációnak? Ugyanis a bibliai alapszöveg lezárt Kánon, de az értelmezés, a végeláthatatlan lehetőségek miatt, természeténél fogva lezáratlan – viszont úgy, hogy szakaszaiban, következtetéseiben mégis le-lezárulhat, mintegy másod-kanonikussá, vagy másodlagosan kanonikussá véglegesítődhet.

KZs: Egy bizonyos perikópáról az egyházatyáktól kezdve egész mostanig, született egy párezer prédikáció, főleg a „sláger-textusokról". Tehát hogyha Augustinus vagy Órigenész elmondott egy prédikációt, azt akkor vagy később lehetne „másod-kanonikusnak" nevezni, éppígy a következő korok prédikációs termékeit is. Ez azzal lenne igazolható, hogy nincs két Szentlélek, egy, aki a Biblia íróit ihlette, és egy, aki a későbbi korok prédikátorait. Az is kétségtelen, hogy az „atyák" igehirdetése tanulságos példa – lásd a hatástörténeti kutatásokat. Azonban mi protestánsok védjük a „Hatvanhat könyv" kizárólagosságát, és Kánonnak csak ezt nevezzük. Tesszük ezt reformátori hagyományaink értelmében, és annak ellenében, amit más egyházak vallanak a tradíció értékéről. Beszélhetnénk talán a Szentírásról mint „időtálló Kánonról" és a különböző korok igehirdetéséről mint „történelmi kánonról". A „Praedicatio verbi Dei est verbum Dei" pedig nem kánonkérdés. A klasszikus kánonfogalom azt jelenti, hogy ami ott le

van írva, az most és mindenkor érvényes, ami a prédikációra nem vonatkozhat.

TL: A bibliafordításnak a szövege a használat által bizonyos mértékig kanonizálódik. A több évszázados liturgiai használatban megmerevedhet egyfajta sajátos népi nemzeti Kánonná. Professzor úr részt vett a bibliafordítás revideálásában is. Milyen fordítói elvet követett?

„A fordítás munkája azt jelenti, hogy... a szemantikai blokkból ki kell nekem választanom azt az egyetlenegy szót, amit találónak tartok."

KZs: Mindenekelőtt: A teológus, a lelkipásztor számára az eredeti szöveg a Kánon – ezt kanonizálta az egyetemes egyház. A gyülekezeti tagok számára viszont az éppen használt anyanyelvi fordítás – amit a helyi zsinat „kanonizált". Ilyen értelemben beszélhettél népi nemzeti kánonról. Ezért nagy a felelőssége a bibliafordítóknak.

Mindenkori gondom az – hogyha egyáltalán valamilyen szűkebb értelemben bibliafordítónak nevezhetem magamat –, hogy egy szóval kell visszaadni azt, ami eredetileg többjelentésű. Ezt én már sokszor elmondtam. Ha adott egy héber szó, annak egy adott esetben lehet három, négy, öt, sokszor majdnem hogy egymásnak ellentmondó jelentése is. A fordítás munkája azt jelenti, hogy ebből a szemantikai blokkból ki kell nekem választanom azt az egyetlenegy szót, amit találónak tartok. Az exegézis viszont azt jelenti, hogy mind a hat jelentést, vagy ahány van, figyelembe veszem, annak érdekében, hogy a szöveget jobban megértsem. Tehát a fordításnak a kérdése: hogy adom vissza egy szóval, és melyik lesz az a találó szó. A további kérdés, úgy, ahogy ezt már egymás között beszéltük, vagy az előbb is említetted, hogy mennyire kell ragaszkodni a szó, a kifejezés eredeti jelentéséhez, és mennyire szabad a mai ember nyelvére lefordítva, mégis csak egy szóval megjelölt szöveget adni. Ami azt jelenti, hogy közismerten kétféle fordítás van, beleértve a kettő közötti változatokat. Van a szöveghez mereven ragaszkodó, és általában ez az, amit kanonizálnak, amit elfogadnak az egyházak, és van a szabad fordítás, ami adott esetben jobb is lehet, mint a másik, de ami soha nem kerül az egyházba mint elismert, hivatalos fordítás. Egész más volt az a munka, amivel engem megbíztak, ott más feltételek voltak.

TL: A bibliafordításnál két alternatíva van a szövegnek két külön síkján. Az egyik a fordításnak az eljárása, amikor az ember kell hogy döntsön, hogy az eredeti szöveg iránti hűség nevében kövessen el – jelen esetben, mivelhogy magyar fordításról van szó – magyartalanságot, vagy pedig a magyar nyelvhelyesség, a fordítás nyelve érdekében tegyen kompromisszumot, és esetleg – úgy, mint ahogy azt Károli is tette, hogy kurziválta

azokat a szavakat – az eredeti nyelvnek a rovására tegye ezt. Professzor úr melyik alternatívát szokta alkalmazni?

KZs: Az alternatívát élesen állítottad fel, mert nagyon ellenzem azt, hogy csak azért, hogy a szöveget pontosan adjuk vissza, kövessünk el a magyar nyelv rovására merényletet. Ezt nem szabad megtenni. Meg kell keresni azt a megfelelő magyar szót, amivel a lefordítandó szót ki tudom fejezni, hogy a mai olvasó a saját nyelvén értse meg. A másik szintén véglet, amikor azt mondom, hogy csak azért, hogy magyaros legyen, erőszakot veszek a szövegen, és nem azt adom vissza, ami ott van. Tehát ez is szélsőség. A kettő között meg kell találnunk azt a módot, hogy úgy fordítsunk, hogy az érthető magyar nyelven legyen, ugyanakkor minél inkább ragaszkodjak a szöveghez. Persze ezért nehéz a fordítás. Tóth Kálmán írt a bibliafordításokról egy egész könyvet, ezt részletesen is kifejti.

TL: Ezek szerint, úgy értem, hogy véleménye szerint a két alternatíva között kell megtalálni a helyes egyensúlyt. Viszont saját gyakorlatában mi a mérvadó: az eredeti, vagy az, amely nyelv felé kell fordítani?

KZs: Az eredeti. Az eredeti, hogyha olyan fordítást akarok készíteni, amit az én egyházam elfogad közhasználatra és istentiszteleti használatra. Az eredeti, amiben vigyázok arra, hogy magyartalanság ne legyen benne. Úgy vélem, nem csupán általános fordítási elvről van itt szó, hanem arról, hogy esetről esetre részesítsem előnyben az eredetit és a mi nyelvünket. Ez nem mond ellent annak, hogy a héber és görög nyelvnek van prioritása. És ismétlem, van egy másik, ami lehet egy egészen szabad fordítás is, de ennél lábjegyzetekkel kell jelezni, hogy miért tértünk el az eredeti szövegtől. Nagy hibának tartom azt (úgy emlékszem, Buber mondta), hogy egy héber szót mindig, végig a Kánonon keresztül, ugyanazzal az anyanyelvi szóval kell fordítani. Ez szolgai következetesség, amelyik az Ige jelentésének a rovására megy – már csak szemantikai megfontolásokból is, hogy tudniillik egy héber szónak lehet több jelentése. Tárgyak esetében lehet erről szó, mert hiszen például a שֻׁלְחָן mindenütt „asztal”. De már a פָּקַד igének sok jelentése van: „meglátogat”, „fegyelmez”, „kérdőre von”, s attól függően, hogy melyik talál a szövegbe, ki kell választani a megfelelő jelentést.

TL: Az eredetihez képest másodlagos szövegszint a fordítás szövege. Ott is felmerül egy alternatíva, ami főképp a revízió aktualizációs részénél szokott jelentkezni, az, hogy mennyiben lehet használni – az eredetihez való szöveghűség nevében, vagy az eredeti régiségének patináját őrizendő – regionalizmusokat vagy archaizmusokat, mennyire ragaszkodjék az archaizáló stílushoz, és mennyire aktualizálja a fordítás szövegének nyelvezetét. Itt milyen elveket követ?

KZs: Abban az esetben, ha ez az archaizálás nyelvtani kérdés, azt mondom, hogy „nem”. Tehát a félmúltakat törölni kell. Ha ez a szavaknak a kérdése (persze, hogy a szavaké), akkor azt mondom, hogy „minél közhasználatúbb szót”. Mégis: az archaizmust, adott esetben. Legyenek

olyan archaizmusok a legmodernebb fordításban is, amelyek megörökítenek szép, évszázados magyar szavakat. Hogy nem értik? Az igehirdető magyarázza meg, hogy ott mit jelent. „Lazsnak" – ugye? – ez ősi magyar szó. Ne töröljük ki a Bibliából! Archaizmus – tessék megmagyarázni, hogy az „cserge" vagy micsoda. De maradjon meg legalább a Bibliában az, hogy valamikor elődeink ezt a szót használták, és ez nagyon találó volt akkor és ma is nagyon szép, hangzása is tetszik a fülnek.

TL: Itt megint tovább lehet bontani a kérdést (az előbb már tettem róla említést), hogy a bibliai szöveg régisége miatt a szöveghűség, illetve a szöveg régisége (a magyarénál vagy az ómagyar nyelvemlékeknél is jóval korosabb régisége) miatt helyenként kénytelenek vagyunk archaikusak lenni. Lehet-e egyáltalán az archaizálással szöveghűnek maradni, s ha lehet, akkor milyen mértékben archaizáljunk?

KZs: Ez akkor indokolt, hogyha az a háromszáz, négyszáz éves magyar szó legalább annyira kifejezi a még régebbi héber szót, amennyire az archaikus szó helyett egy új szót tudunk. Tehát hogyha azt a több évezredes bibliai szót ki lehet fejezni – de ugyanazt a szót – egy archaikus magyar szóval és egy mai magyar szóval, akkor én az archaikus mellett döntök.

TL: A bibliafordítás tehát egyfajta nyelvi bárka is lehet?

KZs: Igen, az archaikus szavak, kifejezések mellett helyük van az újonnan képzetteknek, sőt, még a hebraizmusoknak is, főleg ha ezek már évszázadok óta átmentek a magyar köznyelvbe. A csak a Bibliában megőrzött archaikus szavak esetében a kérdés csak az, hogy mennyire váltak magyar nyelvünk közkincseivé. Figyelembe kell vennünk, hogy az igehirdetés nem tudja bebeszélni az egész magyar nyelvterületet, hanem csak az egyház kis körzetét, vagy éppenséggel csak az igehirdetést hallgató gyülekezetet. Akkor is. Ez azt jelenti, hogy ha én a bibliafordításban egy archaikus magyar szót használok (például azt, hogy „kösöntyű"), ezáltal még nem válik közhasznúvá a beszélt nyelvben. De legalább ott megvan, és az, hogy meg kell magyarázni, mi a „kösöntyű", a prédikációban nyilván követelmény.

TL: S az archaizálás – az exegetikus archaizálás, vagy exegetizáló archaizálás – mint fordítói eszköz, mely arra szolgálna, hogy megőrizze az eredeti régiségének nyelvi patináját?

KZs: Igen, amennyiben nem visszük túlzásba és nem minden archaikus magyar szót próbálunk behozni az új fordításunkba, hanem csak azokat, amelyek jól hangzanak, vagy amelyek magyarázhatók stb. Meg vagyok győződve, hogy ezek által gazdagodik, színesebbé válik nyelvünk.

TL: Elképzelhetőnek tartja-e azt, hogy egy exegetikus és egy irodalmi bibliafordítás szinoptikus kiadása legyen a legmegfelelőbb módja a fordítói dilemmák megoldásának?

KZs: Igen. El tudok képzelni egy ilyen kétoszlopos laptükrű Bibliát. Két kérdés van ezzel kapcsolatban. Az egyik az, hogy van-e emberünk, van-e pénzünk, van-e időnk arra, hogy szülessen egy ilyen. Mert szerintem nincs, és akkor csak elvi síkon beszélünk a kérdésről. A másik az, hogy mi lenne ennek a kétoszlopos bibliafordításnak a lábjegyzetében. Mert ott mégis csak meg kell bizonyos dolgokat magyarázni, azt, hogy miért éppen ezt a szót vettük be szövegünkbe. Szerintem kell egy részletes lábjegyzet, amelyik védné is a fordítót a szabadosság vagy bármilyen más vádtól. Nyilván nemcsak ezért, hanem hogy egyáltalán érthetővé váljék, hogy miért így fordított. Tehát elméletben elképzelhető, de te is tudod, és mindannyian tudjuk, hogy nemcsak az, hogy tudásban nincsenek ilyen fordítók – mert az elképzelhető, hogy kitanulnak emberek és erre szakosodnak –, de nincs pénz, nincs idő. Annyi személyi és tárgyi akadálya van ennek, hogy nem látom megvalósíthatónak. Mindenesetre érdekes kezdeményezés lenne.

TL: Mi volt Professzor úr hozzájárulása a bibliafordítás revíziója során?

KZs: Én különben eddig sohasem végeztem bibliafordítást. Arról van szó, hogy egy Baranyi József nevű magyarországi református ember fejébe vette, hogy a Károli-szöveget még egyszer és utoljára revideálni kell, mert az utolsó, az 1908-as már nemcsak régies nyelv, hanem más szempontból sem megfelelő. (Egyszer már régebben megszámoltam, hogy a kinyitott Károli-Biblia két oldalán átlagban 8–10 helyesírási hiba van, eltekintve a régies nyelvtől. Ilyen Bibliát adjunk a hívek, a gyermekek kezébe, azokéba, akiket naponként tanítunk helyesírásra?) Baranyi munkatársakat keresett, akik ezt elvégezzék, és valaki engem ajánlott. Feltételezem, hogy eredetileg próbálkozott Magyarországon, de visszautasították, s így kerültem én, mint... cserepadon a pótjátékos, a munkatársak közé. Megkért, hogy az Újszövetséget nézzem át. A feltétel az volt, hogy Károli legyen és a beszélt magyar nyelven fogalmazzam meg. Ez volt a feladat. Megjelent külön az Újszövetség, és már hallottam bíráló visszajelzést; magam is átolvastam, és helyesnek tartom az észrevételt. Ha lehet, szeretnék javítani rajta.

TL: A kritikus visszajelzésen kívül volt-e más érdemleges visszhangja?

KZs: Voltam Magyarországon – ahol haton-heten gyűltünk össze, miután elküldtem elektronikus úton az anyagot –, és ott az egyik püspök nagyon udvariasan, szép válogatott szavakkal elmondta, hogy ő miért nem ért egyet a fordítással. Akkor azt hittem, hogy dugába is dőlt az egész, mert hát egy püspök mondta. Legutóbb viszont Baranyi azt üzente, hogy semmi kifogás ellene nem érkezett, kivéve a hivatalos személyt, aki fenntartja véleményét. Nagyon igaz, hogy én benne hagytam – főleg az evangéliumokban – a mondat elején az „és"-eket, amik feleslegesek. Nyilván, itt a héber váv consecutivumról és a váv copulativumról van szó, amit nem

mindig kell lefordítani. Egyszerűen kihagyható, vagy pedig egy más kötőszóval lehet helyettesíteni.

TL: Az egyik füzetének a címe *Az Ige az évezred küszöbén.* Ezt a címet használom fel arra, hogy megkérdezzem: az évezredváltás jelent-e valamilyen paradigmaváltást a keresztyénségben, az Igével szembeni hozzáállásunkban?

KZs: Először is, nem látom azt, hogy valahol is a folyó időben jelentene valamit az évezredváltás. Egyszerűen van egy időfolyam, s hogyha van váltás, és kell hogy legyen, akkor az nem 1999-nek és 2000-nek a küszöbén volt, hanem máskor. Hogyha mégis azt mondjuk, hogy másmilyen az élet a huszonegyedik században, mint amilyen volt a megelőzőben, mert más, akkor indokolt a paradigmaváltás. De hát mit jelent a paradigmaváltás? A Bibliához és a hitvallásainkhoz hűségeseknek kell maradnunk, így gondolkozik mindenki a református egyházban. Ezek egyszerűen érinthetetlenek. A gondolatfeszítő kérdések a hitvallások és a református tanítások változhatatlanságához kapcsolódnak. Talán egyszer kitörünk ebből, s azt kérdezzük, hogy miért lennének érinthetetlenek, mert utóvégre a Kánont a Szentlélek, a Második Helvét Hitvallást nem a Szentlélek ihlette. Ha kitörünk ebből, akkor meg lehet fogalmazni egy olyan »világi« hitvallást, amelyben érdekeltté tesszük a huszonegyedik század emberét. És ez nemcsak frazeológiai váltást jelentene (na most fejezzük ki modern szavakkal azt, amit archaikusan vagy pedig dogmatikai nyelven mondtunk el), hanem az egész gondolkozásban valót.

„De hát mit jelent a paradigmaváltás? A Bibliához és a hitvallásainkhoz hűségeseknek kell maradnunk, így gondolkozik mindenki a református egyházban. Ezek egyszerűen érinthetetlenek. A gondolatfeszítő kérdések a hitvallások és a református tanítások változhatatlanságához kapcsolódnak. Talán egyszer kitörünk ebből, s azt kérdezzük, hogy miért lennének érinthetetlenek, mert utóvégre a Kánont a Szentlélek, a Második Helvét Hitvallást nem a Szentlélek ihlette. Ha kitörünk ebből, akkor meg lehet fogalmazni egy olyan »világi« hitvallást, amelyben érdekeltté tesszük a huszonegyedik század emberét. És ez nemcsak frazeológiai váltást jelentene (na most fejezzük ki modern szavakkal azt, amit archaikusan vagy pedig dogmatikai nyelven mondtunk el), hanem az egész gondolkozásban valót.”

nont a Szentlélek, a Második Helvét Hitvallást nem a Szentlélek ihlette. Ha kitörünk ebből, akkor meg lehet fogalmazni egy olyan „világi" hitvallást, amelyben érdekeltté tesszük a huszonegyedik század emberét. És ez nemcsak frazeológiai váltást jelentene (na most fejezzük ki modern szavakkal azt, amit archaikusan vagy pedig dogmatikai nyelven mondtunk el), hanem az egész gondolkozásban valót. Tehát az az erőlködésünk, hogy minél több embert szólítsunk meg az igehirdetéssel s a teológiai irodalommal, teljesen indokolt. Viszont arra megint kell vigyázni, hogy egyházi hagyományokat, amelyek jók és érvényesíthetők, ne érintsünk.

TL: Egyházi hagyományok alatt az általános „régieket", vagy csak az erdélyi sajátosságokat érti?

KZs: Is-is. Elsősorban a hitvallási hagyományokat – a Niceánumtól elkezdve egészen... a Heidelbergi Kátéig, sőt azt is, amit Barthig, vagy Barthtól máig a dogmatikában leírtunk.

TL: S az erdélyiségünk adta nemzeti hagyományok?

KZs: Az erdélyi hagyományokat, amennyiben tényleg sajátosak és tényleg erdélyiek, nagyon meg kell becsülni, és kell keresni azt, hogy például amit Méliuszig kimondtak, az 1500-as években, az ma hogyan igaz? Persze Méliusz éppen, hogy nem sajátosan erdélyi, de mindazok, akik Erdélyben írtak, prédikáltak, velünk vannak. Az erdélyi hagyományokból főleg istentiszteleti múltunk figyelembevételét tartom fontosnak.

TL: Kötetcímeiben olyan kulcsszavak, illetve -fogalmak fordulnak elő, mint „önazonosság", „küldetés", „hagyomány"... Mennyiben alakítja önazonosságunkat a hagyomány?

KZs: Úgy gondolom, hogy van egy tudatosan átmentő szándék (nemcsak egyháztörténészeké, dogmatörténészeké, dogmatikusoké), amely szerint azért kell megtartani a sajátosan erdélyi egyházi hagyományunkat, mert az része a mai önazonosságunknak. Én ezt a tudatosságot teljesen legitim gondolkozásnak, törekvésnek tartom. Van azonban egy tudat alatti dolog, egyszerűen az, hogy én, a református egyház most az ezredforduló küszöb-helyzetében azért az, és azért olyan, ami és amilyen, mert át van itatódva négy évszázad hagyományaival. Ez a nem tudatos átörökítés nagyon erős és nyomon kísérhető. 2000-ben jelenti azt is, hogy ez a tudatos és ez a tudaton kívüli átmentés az egyháznak, az egyházi gondolkozásnak a része, és egyénileg is bennem mint református emberben megvan. De ahhoz, hogy én magamat, hogy egyházam saját magát azonosítsa és elhelyezze a huszonegyedik század elején, sok minden más szükséges. Az például, hogy miképpen gondolkozunk ma, mit mond a világ, milyen az ökumenikus környezet, mi az erdélyi kisebbség helyzete – ez mind hozzátartozik önazonosságunkhoz. És az is, hogy Erdélyben nem csupán 450 éves protestáns hagyományokról kell beszélnünk, hanem általában keresztyén hagyományokról – s ezeket mind figyelembe kell venni, hogy a magam, a magunk önazonosságát meg tudjam fogalmazni.

TL: S az önazonosságunk, a személyekre lebontható önazonosság mennyiben tudja markánssá tenni a hagyományt?

KZs: Ha te személyre lebontva tetted fel a kérdést, akkor ez a ma élő egyénektől függ, attól, hogy ki mennyire ismeri az elődeit – tehát az írásaiból személyesen –, vagy mennyire ismeri a teológiai áramlatokat. Mert ha igen, akkor nem tud szabadulni attól, hogy volt egy Makkai, vagy volt egy Ravasz, és azok – mint hagyomány – azokkal átitatódik. De mi van akkor, hogyha egyáltalán valaki nem foglalkozott az elődökkel, de azért ő ma jó református, jó erdélyi, jó magyar és ebben ő a hagyományok nélkül is meg tudja határozni a maga identitását.

TL: Mit gondol, hagyománnyá fog válni a saját munkássága?

„Én azt hiszem, hogy nagyon hamar elfelejtenek.”

KZs: Én azt hiszem, hogy nem. Az biztos, hogy nem azért írtam, de... minden csoda három napig tart, ez azt jelenti, hogy most vagyok, hívnak konferenciákra, felkérnek előadásra, megjelentek a könyvek, van egy bibliográfia... Én azt hiszem, hogy nagyon hamar elfelejtenek. Nem tudom azt, hogy a magyar református egyházi életnek, vagy az erdélyi református egyházi életnek 1950-től kezdve, hogyha Ravaszt leszámítjuk (és az 1950 előtti Ravasz volt az, aki tulajdonképpen valami nagyot alkotott, utána nem lehetett), az 1950 utáni éveknek nem hiszem, hogy lenne olyan markáns alakja, ahol igehirdetőként, teológiai tanárként, akiről majd az utókor úgy beszél, hogy... úgy beszél, ahogy beszélünk mi Ravaszról és Makkairól. Ebben az is van, hogy itt negyvenvalahány évig egyszerűen nem tudott senki se kitörni, még hogyha lett volna is alkalmas személy, tehát képességét tekintve... s hát el voltunk hallgattatva.

Ami pedig a többször visszatérő mondatod vagy gondolatod, az, hogy én mennyit foglalkoztam a múlttal és a hagyománnyal, ez – amiből végül is majdnem az jön ki, hogy engem olyan nagyon-nagyon érdekelne és ez – nem így van. Egyszerűen felkértek előadások tartására.

TL: Azért is feszegettem ezt, mert furcsának találtam, hogy bár az egyháztörténet mindig kimaradt a teológiai tanári tevékenységéből, mégis viszonylag sok tanulmányt szentelt az egyháztörténetnek, bár azok inkább teológiai szellemtörténeti megközelítéssel beszélnek például Makkairól, Ravaszról, de a még régebbiekről is.

KZs: Tudtam, amit tudtam Ravaszról és Makkairól. Makkairól talán még többet, mert Makkai erdélyibb volt, mint Ravasz (no ezt is lehetne azért alaposabban vizsgálni)... Tehát tudtam róluk és olvastam tőlük írásokat és róluk, és sohasem írtam volna, Ravaszról biztos, hogy sohase írtam volna egy mondatot se, ha nem kértek volna fel. Makkairól lehet, hogy írtam volna a „lehet/nem lehet” kapcsán, mert az már engem is érdekelt mint teljesen aktuális téma, de... felkértek. Na most ezzel a felkéréssel van

egy kis baj... Tart az ember egy előadást valakiről – Makkairól, mondjuk, Ravasz Lászlót mondjam, mert talán még eklatánsabb a példa –, az megjelenik valahol vagy hallgatják, és akkor van egy másik konferencia, egy egészen másról, s akkor megkérnek, „tessék tartani erről előadást, nem azzal a címmel, de hát úgyis tetszett már azzal foglalkozni", szóval, megint... s akkor az a két cím, ha nem azonos is, az a két cím, az nagyon közel áll egymáshoz, s akkor most kell írnom egy mást. Most itt jön a nagy baj: nagyon sok ismétlés van az írásaimban, tehát azért, mert egyszerűen, amit ott elmondtam, az nagyon érvényes volt, és szinte azt mondom, hogy sajnáltam nem elmondani ott, egy másik közegben, mert azt... világos, hogy egy egész más hallgatóság volt, s akkor beszőttem azt, amit egyszer már leírtam, vagy hivatkoztam, vagy ha nem is hivatkoztam, de – általában azért hivatkoztam is egy újabb előadásban – szóval aztán tartottam vagy hat előadást.... [*nevet*] Most én – hogy mondjam? – egyáltalán nem vagyok egyháztörténész, s a szellemtörténettel sem foglalkoztam annyira, hogy én hat teljesen különböző előadást tudjak tartani. Különösen, hogy – mondom – a témák, a címek, azok majdnem azonosak voltak.

TL: A hagyományok szempontján keresztül talán a mai helyzetet is jobban meg lehetne látni, egy már elgondolt revízió újraértelmezése talán egy újabb revízióban lehetne tanulságos.

KZs: Ez mindig úgy volt, hogy nem különösebben érdekelt például Ravasz László, de felkértek. S amikor beleástam magamat, nem a történész kezével nyúltam bele a harmincas évekbe, mondjuk, mert tényleg nem vagyok történész, hanem, úgy, mint gondolkozó ember, mikor tehát elkezdtem foglalkozni, akkor elkezdett nagyon érdekelni a kérdés. S attól a pillanattól kezdve – lehet, hogy tudat alatt, de hát még tudatosan is – valójában azért kellett nekem meglátnom a Ravasz-életművet, a Makkai-életművet, bizonyos akkori aktualitásokat, akkori dolgokat, mert azokat nagyon aktuálisnak láttam éppen a „magunk revíziója" érdekében, tehát az, hogy történjen valamilyen változás. Nem tudom, mennyire volt ez tudatos, valamennyiben igen, de inkább tudat alatt... hogy az, amit én ott Makkairól mondtam, annak legyen mai üzenete. Ugye, klasszikus erre nézve a „lehet/nem lehet" kérdés. Azért foglaltam állást, azért írtam hármat vagy négyet is erről, mert ez a „lehet/nem lehet", „elmenni/itt maradni" kérdés, ez nagyon napi kérdés volt. Tehát az indítás mindig máshonnan jött, s amikor elkezdtem foglalkozni, akkor beleszerettem, akkor érdekelt, s akkor kerestem a mához szóló üzenetét. Ez az egyik, a másik pedig az, hogy ugye '90 után az a Magyarország (így most teljesen általánosan véve), amelyik majdnem semmit nem tudott rólunk (hát ez, tudjuk, hogy mi volt a magyarországi amnézia olyan hosszú időn keresztül), felfedezett minket, s akkor keresték – egy szárszói konferencia, vagy egy ifjúsági, vagy egy esperesi konferencia, az ami, keresték – azokat az erdélyi embereket, akik egyáltalán megszólalhatnak és ismertethetik saját magukat. S akkor ott

voltunk egypáran, próbálkoztak sokunkkal és egypáran voltunk, akiknek az előadásai vagy tanulmányai hát tetszettek, s akkor már ide-oda kértek fel. Tehát az, hogy én ezekről a dolgokról írtam, ez nem egy külső tényezőnek is tulajdonítható, és nem feltétlenül annak, hogy jaj, mostan hozzuk elő a ravaszi életművet, azért, hogy... Nem ez volt a start.

A prédikációírás műhelye

TL: Hetenként többször is megismétlődő felkérésnek mondható az a helyzet, hogy prédikálnunk kell. Tekinthető-e a prédikáció teológiai irodalmi műfajnak? S ha igen, akkor van-e különbség az elmondásra és a publikálásra szánt prédikáció között?

KZs: Igen. Nem sok olyan prédikációm van, amely írásban megjelent, de ne hangzott volna el élőszóban, tehát szószéken. Ha mégis van (mert van azért), sokkal több készülést jelentett, utánajárást, szövegelemzést, szemléltető képek kiválasztását, mint egy olyan prédikációnál, ami szószékre készül, s amit végül is vasárnapról vasárnapra el kell mondanom. Az viszont teljesen világos, hogy mind az igeiség, mind a gyülekezetszerűség szempontjából ugyanazok a követelmények az elmondandó (vagy elmondott) prédikáció és a soha el nem mondott prédikáció esetében.

TL: S a prédikáció mint irodalmi műfaj? Lehet-e egyáltalán irodalmi műfajnak tekinteni?

KZs: Hát feltétlenül igen. Azért is, mert ennek – mint olyannak is – nagy múltja van, és azért, mert olyan sajátos szóhasználat, megfogalmazás, stílus stb. feltételekkel készül, ami csak a prédikációra jellemző. S ha pedig vannak ilyen egészen sajátos vonások, akkor egy külön irodalmi műfajnak tekintendő.

TL: Írott prédikáció esetében a feltételezett olvasók között főképpen lelkészekre lehet számítani. Ha az elmondott prédikációban „végig" kell mondani a gondolatot, addig az írottnál nem feltétlenül szükséges ez a részletesség, talán az utalásszerű rövidség is elegendő ahhoz, hogy továbbgondolási támpontot kínáljon az esetleg saját szószéki szolgálatára készülődő, s a prédikációt ezért (is) olvasó lelkésznek.

KZs: Igen, de én azért nem sokat bízok a lelkipásztorra, aki abból fog prédikálni, amit én leírok. Azaz igyekszem a gondolatokat továbbfejleszteni és egészen a leggyakorlatibb alkalmazásig kell menni, nehogy az én leírt szövegemet véglegesnek tekintse. Ezért lehetséges, hogy egy-egy leírt prédikáció nem annyira kiélezett a gyakorlati alkalmazásra, mint az elmondott, de ez ritkább eset. Azaz én nem az én teológiai tanártársaim számára írom a prédikációt, ahol az írott szövegben lehetnének olyan indítások, amiknek nem jártam a végére, mert úgyis a teológiai tanár majd elvégzi, hanem én annak a közepes képességű lelkipásztornak a szemével (illetve behelyettesítve, az ő szemével) írok, akinek kész szöveg kell.

TL: Írásban mennyire kidolgozott prédikációval ajánlott szószékre menni? Legfeljebb jegyzettel, vagy teljesen kidolgozott, „végleges" szöveggel?

KZs: Én nagyon fontosnak tartom, hogy akkor is, hogyha az csak ötmondatnyi szöveg, de legyen meg, amit vigyen fel – igenis vigyen fel – a lelkipásztor a szószékre, eleve már ezért is, és azért is, hogy évek múlva tudja, hogy arról ő mikor, hol prédikált, és főleg hogy mit mondott. Úgyhogy én fontosnak tartom, hogy írásban is legyen meg.

TL: László Dezső a nagy példa, akiről az hírlik, hogy minden prédikációját leírta, illetve, főleg a szószéki szolgálat után, meg is írta.

KZs: Nem hiszem, hogy mindent leírt volna, mert a Belvárosban nagyon sok szolgálata volt, de sokat leírt. Úgyhogy László Dezső egészen sajátosan dolgozott, nem mondta nekem, de hát mások is mondták róla, hogy ő elmondta a prédikációt és utána írta le. Ő hétfőn írta le a prédikációit. Én sohase. Én mindig azelőtt. Ő nyilván készült, nem tudom, hogy volt-e vázlata, biztos, hogy igen. Elmondta, és amikor – de miután elmondta – minden, az ad hoc aktualizálástól kezdve a kifejezésekig, minden élővé vált, akkor hétfőn leült az írógép mellé és leírta.

TL: Milyen arányban lehet hagyatkozni a szószéken jövő „ihletre", arra, hogy menet közben olyan gondolatok is eszébe jutnak az igehirdetőnek, amikre a készülődése során nem gondolt?

KZs: Minimális arányban. Akkor, hogyha – mondjuk – a Teológián prédikál az ember, vagy feltételezetten, hogyha a hallgatóság inkább értelmiségi, akkor minimális... tehát akkor írja le az ember minél pontosabban (mindent), és mondja úgy el. Abban az esetben, hogyha egy gyülekezetben prédikál – teszem azt, falusi gyülekezetben – ebben az esetben nem feltétlenül.

TL: A prédikáció műfaján belül még idézőjelesebben külön műfaj a mottó-prédikáció. Erről általában rosszallóan hallottam beszélni a homiletika szakavatottjait. Professzor úr mit tart róla?

KZs: Azt, hogy nem prédikáció. Tehát van egy textus, adok neki egy mottót, valószínű, hogy utólag adom a mottót, miután már leírtam. Ez lehet egy esszé, egy akármilyen elmélkedés (és ez is egy műfaj utóvégre, sőt hasznos műfaj is lehet), de nyilván, hogy ez nem prédikáció. Tehát én is csak pejoratív értelemben beszélek a mottó-prédikációról.

TL: Azért, mert az Igét nem lehet mottóvá degradálni, vagy pedig egy csupán bibliai idézettel mint mottóval ellátott „prédikáció" nem lehet eléggé textusszerű, mert eleve nem textusként, nem Igeként közelít az Igéhez?

KZs: Igen, a mottó egyszerűen kilöki a textust, és tehát elfoglalja a textusnak a helyét, s hogyha a mottót már az elején megadom neki, akkor világos, hogy én a mottónak nagyobb jelentőséget tulajdonítok, mint a textusnak.

TL: A prédikációirodalom nem rejtegeti annak veszélyét, hogy mentesíti a lelkészt a készüléstől? Persze ez nem azt jelenti, hogy maguk a prédikációs kötetek, szaklapok lennének ebben az értelemben „veszélyesek", hanem azt, hogy vissza lehet velük élni.

KZs: Sajnos a kérdés kontextuális kérdéssé válik, mert ebben a mi világunkban, amikor a lelkipásztort annyifelé ráncigálják, nem jut ideje arra, hogy ő kidolgozzon egy prédikációt és hogy alaposan készüljön. Akkor pedig inkább készüljön egy feltételezetten jól megírt prédikáció alapján (most az nem, hogy olvassa fel, vagy szóról szóra megtanulja, de az, hogy a gondolatokat átvegye), inkább, mint hogy készületlenül menjen fel a szószékre és szalmázzon és összevissza mondjon mindent... Azért kontextuális, mert ha nem ilyen helyzetben vagyunk, akkor nem szabad megtenni, mert ellustítja a lelkészeket, mert hát úgyis ott van egy „számárvezető", és hát azt lehet használni.

Lapszerkesztés

TL: Munkásságának része volt a lapszerkesztés. Legutoljára *Az Út* újjáélesztett változatát szerkesztette. Miért éppen *Az Út*ra esett a választása?

KZs: Visszamehetek egy kicsit az időben?

TL: Persze.

KZs: A '90-es változások előtt, amikor Tőkést – úgy, ahogy ő is mondja – erőszakosan eltávolították a *Szemle*-szerkesztéstől, akkor Nagy Gyula püspök felhívott minket, Gálfy Zoltánt és engem, s mondta, hogy vállaljuk el, valamelyikünk vállalja el a szerkesztését. Természetesen mondtam, hogy Gálfy Zoltán, és ő elvállalta. S akkor adták nekem a bibliai teológiai tárgyú cikkeknek az átnézését, és Gálfy Zoltán volt, akinek annyiban segítettem, hogy a bibliai témájú cikkeket néztem át. Jött a '90-es változás, s én úgy gondoltam (noha nem feltétlenül törekedtem erre, de úgy gondoltam), hogy az új püspök engem fog felkérni a *Szemle* szerkesztésére. Beállított hozzám Molnár János (akivel, minden látszat ellenére, én a mai napig jó viszonyban vagyok), s mondta, hogy őt bízta meg Csiha Kálmán, és hát felkér engem, hogy a bibliai tárgy... S mondtam, hogy nem. Nekem az nagyon rosszulesett – Molnárra én egyáltalán ezért nem haragudtam, hogyha felkérték, persze, hogy elvállalta, de nagyon rosszulesett – a püspöktől, hogy... Én úgy gondoltam, hogy... mert én már végeztem ezt a munkát, mert korban is már inkább engem illett volna meg... Nem engem kért, s akkor elhatároztam, hogy mindenféle szerkesztéstől én ezentúl óvakodom, és többet én... ilyenre nem vállalkozom. Viszont éppen akkor vagy azután pár hónappal gyűltünk egy páran össze Juhász Tamásnál (Sipos Gábor, Kállay Csabára emlékszem, nem tudom... vagy ötön-haton voltunk), s ott határozták el, hogy indítsuk újra *Az Út* folyóiratot, és hogy hát én szerkesszem. S mondtam, hogy nem. Ott nem indokoltam meg, hogy azért nem, mert... hanem egyszerűen azt mondtam, hogy nem, ott huzakodtunk, hogy ők nem vállalják, de én igen. S főleg az volt az érvük, hogy én pontosan dol-

gozom, tehát ugye ott határidőkről van szó, eddig kell leadni a kéziratot, ekkor kell vinni a nyomdába stb... és hát hogy én azért is jó lennék, vagy azért lennék jó, mert akkor a számok rendesen jelennének meg. S akkor nem vállaltam el. Ez volt '90-ben vagy '91-ben, de inkább '90-ben... S akkor nem indult *Az Út,* és akkor 2001-ben... igen, 2001-ben megint szóba került, és akkor szintén huzavona után mégiscsak elvállaltam, és szerettem is. Próbáltam olyan lapot szerkeszteni, ami nem feltétlenül utódlapja a másik *Út*nak. Tehát a profil, az arcél, az mégis más volt, de olyan, aminek van teológiai súlya is, de ami mégis olvasmányos és hasznos is – nyelvhelyességi kérdések, ilyen kicsi betétablakban kicsi szövegek is, és hírek és ilyesmik... És nagyon szerettem ezt a munkát. Annak ellenére, hogy azért nem így képzeltem el, mert gondoltam, hogy sokkal több kézirat közül fogok én válogatni, mint ahogy a jó szerkesztésnek szinte egyedüli titka – a személyi tényezőn túl – az, hogy egy adott rovatba és egy adott számnak az adott rovatába kerüljön három-négy cikk, hogy ő kiválogassa a legjobbat. Nálunk szó sem volt erről, örültem, hogyha kaptam minden számhoz valamit, de nagyon szívesen végeztem.

TL: Mivelhogy nem egy új lapot indított, hanem egy már meglevőt elevenített fel, miért éppen *Az Út*ra esett a választása?

KZs: Hát egyszer egy szempont, hogy *Az Út* a teológiai tanároknak volt a kiadványa. Ravasz László kezdte a szerkesztést, s végig csak teológiai tanárok szerkesztették... S itt a Teológiai Intézetnek kellett indítani egy lapot, s ezért kellett, ezért lett *Az Út.* Ez... a régi *Út* sem csupán a teológiai tanárok írásait közölte, és ez sem. Ahhoz viszont ragaszkodtam, és sikerült, de nem egészen, hogy minden számban legyen legalább egy teológiai tanárnak az írása, hogy azért mégiscsak teológiai *intézeti* jellegét is adjuk meg. Volt, amikor kollégák közül nem vállalkozott senki, s akkor írtam én [*nevet*] valamit. Tehát ezért... ez kimondottan teológiai intézeti lap.

TL: Így akkor írásai mögött nemcsak felkérések voltak, hanem a publicisztikai kényszer is működött, hogy mint szerkesztő, írnia kellett akár mások helyett is.

KZs: Igen, de mindig olyan kérdésről írtam *Az Út*ba, ami valahol aktuális volt, vagy zsinati szinten volt aktuális, vagy pedig egyházmegyékben vitatkozás... egyház és teológia... hogy áll végül is ez a dolog, ami éppen aktuális volt, s ami feltételezetten a lelkipásztori társadalmat érdekelte. És ezért volt az, hogy nem felkérésre és nem is csak mechanikusan (na most már muszáj írni valamit, hogy legyen meg az oldalszám), hanem az, hogy kérdések jöttek elő, amiket teológiailag szerettem volna tisztázni.

TL: Szó esett arról, hogy a Teológiáról kikerülve a kezdő lelkésznek tudnia kell, hogy egy őt szerető gyülekezetbe fog kerülni. Saját tapasztalata viszont ellentmond ennek, hiszen Szovátra kerülve elutasítással szembesült. Vagy pedig saját tapasztalata ellenére mondta, hogy szerető gyüle-

kezet veszi körül a lelkipásztort? Mi lenne a magyarázata ennek a látszólagos ellentmondásnak?

KZs: A gyülekezet oldaláról nézve ez azért van, mert népünkkel senki nem foglalkozott úgy, mint mi, református lelkészek. Azt a lelkipásztort, aki minimális lelki befektetéssel törődik a gyülekezettel, a gyülekezet szereti. Mert se a tanítója, se az orvosa (nem beszélve a hivatalos közegekről), végül is nem törődtek népünk bajaival, a lelkipásztor pedig igen. Így néz ki ez a gyülekezet felől, a lelkipásztor felől – éppen az én személyem megvilágításában – a dolog úgy áll, hogy mint afféle városi, urbánus fiú, nem tudtam, hogy mi az, hogy gyülekezet; nem volt gyülekezetérzetem, annak ellenére, hogy papi családban nőttem fel és annak ellenére, hogy gyermekkoromban, fiatalkoromban bibliaórákra, templomba jártam. És ez – továbbmenve – azt is jelentette, hogy amikor segédlelkészként a Belvárosba kerültem, ahol én nagyon jól éreztem magamat, főnökeimtől nagyon sokat tanultam és nagyon rendesek voltak, de ott sem éreztem a gyülekezeti közösséget. Azzal mentem ki falura, hogy a gyülekezet végül is az, amellyel törődni kell, de amelytől visszajelzést nem nagyon kapunk. És ez nagyon érthető városon, érthető volt akkor, sajnos még mindig érthető. Kikerültem falura úgy, hogy nem vártam azt, hogy velem törődjenek, hogy gondoskodjanak rólam, de már az első napokban éreztem, hogy mögöttem és köröttem áll a gyülekezet. Télen érkeztem oda, és elindultam, mindjárt az első héten, családlátogatni. Este hat óráig, huzamosan, egyfolytában végeztem. Hazajöttem a jéghideg szobába, és gyorsan lefeküdtem a hideg ágyba. Hogy aztán, pár nap múlva, mikor hazamentem, be volt állítva egy kis dobkályha, ropogott benne a tűz, meleg volt a szobámban, mert az egyik presbiter úgy gondolta, hogy nem ülhetek olyan hidegben. Akkor éreztem, hogy mások is törődnek velem, nemcsak arról van szó, hogy én látogatom a családokat, hogy én beszélgetek az emberekkel, hanem arról, hogy ők akarnak gondoskodni rólam. Nem volt ágyam, összetákoltak egyet deszkákból, kerítettek szalmazsákot. Mindjárt az elején éreztem ezt, azután pedig folyamatosan került a tudatom fölé, hogy én nemcsak hogy nem vagyok idegen közegben, hanem hogy a gyülekezet mellettem áll. Persze ez nagyon kellemesen lepett meg, hiszen úgy tartottam, hogy én végül is érdemtelen vagyok arra, hogy ennyire szeressenek. Havonként egyszer hazajöttem Kolozsvárra, alig töltöttem ott két napot, és rögtön visszafutottam a gyülekezetbe. Miután ez sorozatosan

„Mint ahogy elmondtam, hogy emberré a fogságom nevelt, úgy lelkipásztorrá a magyarszováti gyülekezet nevelt. Nem a Belváros, ahol nagyon jó és nagyon tudós főnökeim voltak, hanem a szováti gyülekezet.”

történt, édesapám mondott valami nagyon furcsa dolgot, azt, hogy „a te életedben nemcsak a gyülekezet van, hanem mi is vagyunk, mármint mi, a szüleid". Nyilván arra is gondolt, hogy hát meg kellene nősülni, s mert ott nincs lehetőség, hát töltsek több időt mások között. Szüleim különösnek találták, hogy én annyira a gyülekezetben akarok élni, noha – ismétlem, és azt hiszem, hogy ez a mai napig érvényes – nem vagyok falusi lelkipásztor típus. Nem vagyok az az úgynevezett, a legjobb értelemben vett mezei prédikátor, aki annyira tud azonosulni a falusi ember világával. Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy egyáltalán megértsem azt, hogy ők miért érdeklődnek, hogy miért várják el azt, hogy én érdeklődjek. Kezdetben végigmentem az utcán mellettük, köszöntem: hogy „Jó napot kívánok!", „Békesség Istentől!", és annyi. Hogy aztán egy idő után már megálltam a kerítés mellett és beszóltam, hogy „Na hogy vannak?", „Hogy van a katona fiúk?", „Meggyógyult-e Mari?" és így tovább... hogy én is valamit adjak ahhoz, amit tőlük kaptam. Viszont amikor megindultak az imahetek (és ez most már egy kissé olyan negatív tapasztalat, amit nem illenék elmondani mindezek után, de mégis elmondom), akkor kezdtem megismerni más gyülekezetet is. Nem egy olyant találtam, illetve olyan gyülekezetben szolgáltam, ahol az emberek még a magyarszováti gyülekezetnél is sokkal jobban törődtek a papjukkal. Azért érdekes ezt elmondanom, mert eddig mind ennek az ellenkezőjét mondtam. S itt van az a klasszikus eset, amit itt jóval később tapasztaltam. Kolozsvári tanár voltam, amikor Palatkán (tehát szintén ugyanazon a tájegységen, ahol Szovát is van) lelkészhiány volt, és megkértek, hogy egy pünkösdi ünnepen szolgáljak, s egészen harmadnapja délig prédikáltam. Délelőtt tele volt a templom, még harmadnapján is, s délután is jó sokan voltak. Ez azért Szováton nem így volt. Amikor pedig autóval hazahoztak, akkor a csomagtartót megtömték mindenféle falusi jósággal (szalonnával, kolbásszal, túróval, tejjel, tejföllel, tojással, amit az ember csak elképzelhet)... nem tudtam, hogy honnan van. Én ilyent a szovátiaktól nem tapasztaltam. Ez nem is önmagában érdekes, hanem összehasonlítva. Ha egy vagy talán két hegyen, mezőségi dombon az ember továbbmegy, Visára érkezik. Ezután egypár évvel Visában volt szintén ilyen lelkészhiány, karácsonyi ünnepre hívtak ki, és ott is pontosan ugyanígy végeztem a szolgálatot. Ott is voltak a templomban, jóval kevesebben, de hát kisebb is a gyülekezet. Amikor eljöttem, kolozsvári kocsival hoztak, vittek, a gondnok kezet fogott velem, annyit se mondott, hogy „köszönöm szépen". Semmit. Egyszerűen nem lehetett beszélgetni a gyülekezettel. A kérdésem mindig az, és ez megválaszolatlan: öt kilométer a két falu között a távolság, miért van az, hogy Palatkán meleglelkű emberek laknak, papszerető emberek. Azt sem tudják, hogy' lássák el, vegyék körül gondoskodásukkal a lelkészt... és öt kilométerrel tovább nem is törődtek velem. Na most Szovát a kettő között van, tehát inkább a palatkai oldalra húz. Amikor eljöttem Szovátról, akkor azt mondtam, és ez nemcsak hangzatos

mondat volt a számon, hanem bennem is így élt: „Engem lelkipásztorrá a magyarszováti gyülekezet nevelt". Mint ahogy elmondtam, hogy emberré a fogságom nevelt, úgy lelkipásztorrá a magyarszováti gyülekezet nevelt. Nem a Belváros, ahol nagyon jó és nagyon tudós főnökeim voltak, hanem a szováti gyülekezet.

TL: A gyülekezetről mint olyanról, a Teológián egyfajta idillikus képet próbálnak beleültetni a diákba – nemcsak azok a tanárok, akik sohasem voltak gyülekezeti lelkészek, hanem azok is, akik bizonyos gyülekezeti szolgálat után kerültek be tanítani. Miért teszik ezt?

KZs: Azt hiszem, hogy ez a tanárok tudatában nincs meg így, hogy ők egy idealizált vagy idillikus képet adjanak, nem gondolom, hogy ők ezt tudatosan teszik. Viszont az nagyon magyarázható, hogy a fiatalokat nem akarják elijeszteni a falutól a lelkipásztori élet nyomorúságaival. Az viszont tényleg nagy nevelői kihagyás, baj, hogy nem mondták el a másik oldalt is, hogy mi vár reájuk ott, ahol hárman vannak a templomban, ott, ahol sárban kell gyalogolni. Úgy emlékszem, hogy a Teológián tanáraim engem se készítettek elő arra, hogy milyen rossz várhat rám a falun. Én is igazán nem tudom, hogy miket mondtam, de nem emlékszem, hogy idealizáltam volna a falusi életet. Azt viszont, amit állandóan ismételgetek, hogy szerető gyülekezet áll a papja mögé és a papja köré, azt mind el kellett mondani, s úgy emlékszem, el is mondtam.

TL: Saját mérlege a gyülekezetről a hála és elismerés nyelvén szól, viszont a gyülekezet mérlege, legalábbis egyetlen ember említett véleménye szerint az, hogy tizenhét év alatt nem csinált semmit. Mi lenne a reális következtetés mindkét oldalról?

KZs: Nem irányadó az, amit valaki mondott, hogy nem csináltam semmit, mert olyan szájából hangzott el, aki teljesen egyházidegen volt és nem tudhatta, hogy igen vagy nem. Lehet, hogy egy ilyen vélemény alakult ki akkor a gyülekezetben, viszont ez az ember azt is hozzátette, hogy „nem csinált semmit, csak állandóan a könyveivel ült az irodájában". Nem biztos, hogy ez elmarasztaló. Egyrészt igen, de felfoghatom úgy is, hogy ez dicséret volt, hogy tudós pap voltam, és akkor az elmarasztalás ebből a nézetből történt: tudós pap volt és nem törődött eleget a gyülekezettel. Aki ezt mondta, azóta már nagy vállalkozó lett ott a faluban, és az, hogy én nem csináltam semmit, azt egyáltalán nem a lelki munkára értette, hanem az egyházközség külső építésére, ami megint nem igaz. Lehet, ezt nem tudhatta. Lehet, hogy többet kellett volna építenem. De: építettem a semmiből egy új házat az egyháznak, harangozói lakást, négy helységbe vezettem be a villanyt, addig nem volt lépcső fel a templomba, és lépcsőt építettem, százhúsz gyümölcsfát ültettem a temetőbe, egy visszakapott hektárnyi területre, kétszer javítottuk a templomot, s kétszer a parókiát. Vagy: hatvan méter betonkerítést húztunk ki. Ameddig deszkakerítés volt, minden évben kétszer lemeszeltem, s a hívek elnézték, hogy én végzem. Hát azt, hogy

én nem építettem külsőleg a gyülekezetet, lehet így is, úgy is felfogni, mert valóban, nem rendeztem be fürdőszobát... és így tovább. Nagyon tanulságos eset: nyár volt, amikor közművesítették a falut, bevezették a vizet egy belső gyűjtőmedencéből, ahol bő forrás volt. Ki kellett ásni az utcán egy másfél méter mély árkot, ahol a főcsövek húzódtak. És mert munkaidőszak volt, senki nem jött segíteni; a feleségem szoptatta az egyik gyermekünket, nekem el volt törve a karom, s a húsz-huszonöt méter árkot csákánnyal és lapáttal, a feleségemmel együtt ástuk ki. Senki nem jött oda, mert hát az emberek dolgoztak, s én azt meg is értettem. Talán nem egyértelmű, hogy külsőleg nem építettem. Lehet, hogy többet kellett volna.

TL: Úgy gondolom, hogy ez a minősítés nem kimondottan Professzor úrnak szólt, hanem abban az emberben is az az általános vélemény szólalt meg, miszerint könnyű a papnak, mert egész héten nem csinál semmit, csak vasárnaponként egy-egy órányit papol. Az emberek felénk irányuló lekicsinylő véleménye még a legtürelmesebbeket is kihozza időnként a sodrából, s a jelenség Móricz *Fáklyá*jából sem hiányzott, közvetlenül a zárójelenet előtt. Vajon miért néznek így bennünket az emberek? Egyáltalán, hogyan néz a gyülekezet a lelkészre?

KZs: Nagyon attól függ, hogy ki a lelkész, illetve hogy' viselkedik, hogyan prédikál, s az, hogy a gyülekezetben hogy' látogatja a családokat. Ettől függ, hogy miképpen értékel a gyülekezet. Lehet, hogy minden gyülekezetben van egy ilyen szemlélet, hogy papja hat napig nem dolgozik, s miközben ő kapával, kaszával munkába megy, látja, hogy az az irodájában ül, s „nem csinál semmit". Tehát lehet, hogy van egy ilyen érzés, és sajnos sokszor indokolt is. De hogy a gyülekezet így vélekedik, ahhoz hozzájárul az is, hogy régen a papok több fizikai munkát végeztek. Mert volt földjük, kertjük, kapálták, a gyülekezet megszokta ezt, főleg a diktatúra idejében, most hiányolja, s azt mondja, hogy a pap nem csinál semmit. Ha viszont a gyülekezet azt látja, hogy papja az irodájában nemcsak ül, hanem dolgozik, azaz tanul, készül, azt látja, hogy a családjával törődik, akkor nem mondja, hogy nem csinál semmit, vagy ha mondja, nincs igaza.

TL: A tanulást, a készülődést – főleg faluhelyen, de nemcsak – általában nem tekintik munkának, nem becsülik a lelkésznek vagy az értelmiséginek az ilyenszerű munkáját. Kérdés, hogy mennyiben képes értékelni a gyülekezet a lelkészi szolgálatot, melyek azok a támpontok, amelyek alapján ezt reálisan megtehetné?

KZs: Általában a gyülekezet összehasonlítja lelkészének a szolgálatát és az egész magatartását valamelyik elődével. Így fogalmaz: „Bezzeg az a másik lelkész ezt vagy azt tette". Olyan dolgokat kell a lelkipásztornak elvégezni, ami nemcsak kötelessége, nemcsak jó, nemcsak helyes, hanem ami látványos is. Ez azt jelenti, hogy foglalkozzék az egyháztagok ügyes-bajos dolgával. Egy időben napjaimnak egy jó részét azzal töltöttem, hogy mikor kezdtek útleveleket adni Magyarországra, nem éppen tömegesen,

de mindenesetre nagyon sokan jöttek hozzám, hogy azt a nyolcoldalnyi vagy hány oldalnyi kérdőívet töltsem ki. Reformátusok, unitáriusok... Mindig akartak adni valamit, sose fogadtam el semmit. Vagy amikor az ember egyszerűen egy tízsoros kérvényt megír, mert erre kérik, kitölti azt az űrlapot. Ilyen kis szolgálatok után nem mondhatják, hogy „a mi papunk nem csinál semmit".

A gyülekezettel való azonosulás mértéke a lelkész önértékelése mérlegén

TL: A legtöbb kudarcérzés, ahogy mondják, „kiégés", abból adódik, hogy a lelkész nem érzi azt, hogy becsülnék a szolgálatát, nem látja munkájának az eredményét vagy eredményességét. Mennyire kell sikerorientáltan gondolkoznia egy lelkésznek, mennyire múlhat az önbecsülése a mások véleményén?

KZs: Először is, a lelkész ne tegye nagyon függővé alapérzéseit attól, hogy mi a gyülekezet véleménye. Teljesen nem tudunk szabadulni ettől, de ne tegye magát nagyon függővé. A gyülekezetnek lehet az a véleménye, hogy nem dolgozik eleget, de hogyha a lelkipásztor, ő maga, lelkiismeretében meg van nyugodva, akkor... ne nagyon törődjék azzal, hogyan értékelnek a hívek. Ahhoz pedig, hogy ne égjen ki, kell magának, a kimondottan liturgikus szolgálaton kívül is, egy olyan lelkészi életprogramot felállítania, amit a gyülekezet nem fog honorálni, de ami a lelkiismeret számára fontos. Nos, a sikerélmény viszont azt jelenti, hogy mások elismerik. Erről azért adott esetben le kell mondani. Arról, hogy mit tart felőlem a gyülekezet vagy a fölötteseim, mert erről is szó van. A sikerélmény mégiscsak, a mi esetünkben, ebből a kettőből adódik össze (hogyan értékeli a gyülekezet, és hogyan értékeli az egyházi felsőbbség az én munkámat). Ha pedig nem értékelik, de lelkiismeretemben nyugodt vagyok, hogy dolgozom, akkor pedig le kell mondanom a sikerélményről.

> **Kiégés**
> 1Kir 19,1–21
>
> Minden idők kórtünete (szimptómája), sőt tünetcsoportja (szindrómája), de mint ilyent, nemrég fogalmazták meg: kiégés, burn out. A teológusok azonnal észre is vették, hogy a kórisme (diagnózis) Illésre vonatkoztatható (Hézser G.: *Miért?*), és olyanok lelki betegsége, akik kisegítő szolgálatot végeznek: beteggondozók kórházakban, öregek és fogyatékosok intézetében. A teljes életodaadás, az egyhangú munka, a mások nyomorúságainak átvállalása juttat a fáradtság, kimerülés után a kiégéshez.

> Illés a Kármelen Isten ügyét a saját ügyévé teszi. A diadal teljes, a nép dönt: az Úr az Isten! De a tegnap hőse, a győzelem perceinek a nagy embere most menekül. Szolgáját is ott hagyja, egyedül akar lenni. Akik ma kiégnek, azoknak az orvos azt tanácsolja, hogy vonuljanak magányba, talán egy kis hegyi menedékházba. De hát megoldás ez? Vagy éppen az egyedüllétben fogannak a gondolatok: elég (tkp. sok), vedd el életemet. Fáradt, kiábrándult, a szolgálatban kimerült, vagy éppen a szenvedések alatt összeomlott emberek kérése: a Mózesé (4Móz 11,15), a Jeremiásé (Jer 20,17), a Jóbé (Jób 3,11), a Jónásé (Jón 4,3).
>
> Illés a Kármel-hegyen azonosult az Úr ügyével, most az Úr azonosul vele. Tudja, hogy az egész embernek kell talpra állnia, ezért parancsol, hogy *egyék, igyék* a fejéhez tett kenyérből, vízből. (Biztos, hogy egy kalóriadús étel alacsonyabb értékű Isten előtt, mint egy rossz prédikáció?) El kell jutnia a Hórebhegyig, ahol az előző szolgálatához képest *más feladatot kap*: Szíriában Hazáélt, Izráelben Jéhút királlyá, majd Elizeust prófétává kell kennie.
>
> A beérsebai halálvágy (19,3–4) mélységéből el kell jutnia az Isten-hegy (Hóreb, Sínai) magasságába, ahol az Úr új életcélt láttat vele (19,15–18), mert ő tudja, hogy így nem csupán lehet, de érdemes is az életet folytatni.
>
> Túl a pszichológia tanácsain, túl minden önmegváltó törekvésünkön, el kell jutnunk a hegy magasságáig, ahol egyedül vagyunk. Egyedül. Egyedül az Úrral.

TL: A gyülekezettel való együttlét, mint minden együttlét, kölcsönös kompromisszumokkal, egymáshoz való idomulással jár. A lelkész–gyülekezet szimbiózisban általában a lelkész az, aki nemcsak a saját maga népszerűsége érdekében (de ez a leggyakoribb eset), hanem akár az Ige „népszerűsítésének" megkönnyítése céljából inkább odaidomul a gyülekezet összmentalitásához. Ez sokszor elparlagiasodást, szint alá plafonálódást eredményezhet. Ezt elkerülendő, hol kell meghúzni az azonosulás határát?

KZs: Két határ biztos, hogy van. Az egyik a bűn, tehát például abban azonosulni a gyülekezettel, hogy leülök velük együtt inni és esetleg még le is részegedem. Ez világos határ. Még annak az érdekében sem, hogy engem jobban elfogadjanak. Mert attól még nem fogadnak el jobban a gyülekezetben, hogyha egyszer-kétszer leülök velük inni és nemcsak koccintani egy pohárral vagy kettővel, hanem leülök velük egészen addig, hogy nótázunk, vagy még messzibbre megyünk. Tehát a bűn biztos, hogy határ. A

másik egy belső határ, amit magam számára állítok fel. Azonosulhatok a gyülekezettel lelkileg (ez nem mindig könnyű) úgy, hogy minden nyomorúságában, örömében részt veszek. De nem szívom annyira magamba azt, amit ők éreznek, hogy ez lelkileg engem meghatározzon, vagy lelkileg én is olyan helyzetbe kerüljek. Hogyan is fogalmazzak? Tehát egy délután vagy egy nap meglátogattam tizennégy-tizenöt családot, és három embernek is elhallgattam a nyomorúságát, a panaszát a betegségről, a családi viszályról, azzal azonosultam, de mikor este hazaértem, akkor nekem ezt mind egy bizonyos fokig, amennyire tudtam – mint élményt – magamról le kellett vetnem..., mert másnap indultam egy következő útra. Tehát nem tartom jónak azt, ha valaki százszázalékosan azonosul a gyülekezettel. Más: soha nem sírtam el magamat egy temetésen, pedig olyant temettem, aki nagyon közel állt hozzám, gyülekezetileg, lelkileg is, mert tudtam, hogy nem szabad azonosulni a gyászolókkal, a sírókkal. A másik kérdés az önképzés. Ha hétfőtől szombatig van lehetőségem és képességem, Istentől kapott talentumom arra, hogy tanuljak, akkor mindig felteszem a kérdést: az, hogy tanulok, vagy az, hogy a gyülekezettel foglalkozom, mennyiben alternatíva? Tanulok, de nem foglalkozom annyira a gyülekezettel – ezt nem szabad így szembeállítani. Amikor a gyülekezetnek szüksége van rám, félreteszem a tanulást. De amikor nincs szüksége rám, akkor nekiülök tanulni. Nem úgy van tehát, hogy hétfő reggeltől szombat estig azonosulok a gyülekezettel. Azonosulok akkor és abban, amikor és amiben a gyülekezetnek erre szüksége van. Ezért mondtam, hogy ez valami belső korlát, amit nekem nagyon jól fel kell állítanom, de persze senki sem programszerűen teszi ezt, hanem mindenkiben van valamilyen belső akadály, mert másképpen tényleg nem megy.

A szolgálat buktatói

TL: Milyen buktatói lehetnek a lelkészi szolgálatnak? Vegyük sorra a szolgálat kibontakozási területeit, és kezdjük a városi gyülekezetben végzett lelkészi szolgálattal.

KZs: A városi szolgálatnak legnagyobb buktatója, hogy soha nem fekhet le este a lelkész azzal, hogy aznap jó munkát végzett. Soha. Egyszerűen nincs lehetősége arra, például, hogy családokat látogasson. Tehát mindig az az érzése, hogy nem végezte el azt a munkát, amit pedig a hivatásánál, rendeltetésénél fogva el kellett volna végeznie. Ez a legnagyobb buktató. Hogy ez megoldható azzal, hogy egy egyházközségben több lelkészi állást állítanak fel és töltenek be, ezt nem tudom. De ez állandó hiányérzet... akkor is, hogyha reggeltől estig csak lelkészi munkát végez, adminisztrációt és sok mindent, talán még egy-két családot is meglátogatna. Akkor is lelkiismeretileg hiányérzés van benne, nem tud megbékélni saját magával. A falusi helyzet viszont egészen más: csak akkor fekszem le azzal, hogy nem végeztem el a munkát, ha valóban nem végeztem el.

TL: S a falusi szolgálat buktatói?

KZs: Az, hogy belemerülök a sárba, és hogy az azonosulást – amiről az előbb szó volt – úgy fogom fel, hogy nekem a falusi emberek életét kell élnem, s ez nem igaz. A másik az, hogy jobban elszakadok az értelmiségtől, attól a társasági élettől – s ezt most nem kell rossz értelemben hallani –, amire pedig szükségem van, arra ugyanis, hogy beszélgessek egy-egy tanárral, orvossal, mérnökkel, művésszel, politikussal. Erre nincs meg a lehetőségem. De a legnagyobb buktató az, hogy többé-kevésbé (tájegységtől függően) el vagyok szakítva lelkésztársaimtól, akikkel igazán szót érthetnék, s egyszerűen nem tudom őket utolérni. Persze ez függ attól, hogy hol vagyok lelkész. Vannak olyan helyek, ahol sűrűn vannak falvak, ott nem ennyire, de bizony az én időmben ez gyakori volt. Egyfelől azért, mert a Mezőségen elég messze vannak a falvak egymástól, másfelől mert nem volt autós világ abban az időben, s ha lett is volna, olyan utak voltak, hogy nem lehetett egymást megközelíteni. Én magam nagyon éreztem, hogy hiányzik a lelkészi közösség.

TL: S a teológiai tanárságnak, mint szolgálatnak, mi a buktatója?

KZs: [*hosszabb gondolkozási szünet után*] ... Az emberi hiúság. Az, hogy a diákok szemében másnak, jobbnak, tudósabbnak, hívőbbnek akarok tűnni, mint amekkora, amilyen vagyok. Ez érthető emberileg, de nem igazolható. Sok mindent tesz egy teológiai tanár azért, hogy megnyerje a diákoknak az elismerését és a szeretetét. Ebből következően lehet szó úgymond igazolt népszerűségről, amit nem is népszerűségnek neveznék, hanem elfogadottságnak, és olyan népszerűségről, amelyiknek nincs lelki fedezete, a tanár mesterségesen azt hajhássza, hogy minél több diákot nyerjen meg. Nem tudom, hogy van-e olyan teológiai tanár – akár a múltban, akár most –, aki tudatosan törekedett volna arra, hogy népszerű legyen. Azt hiszem, hogy nincs. De lehet, mert tudat alatt történik, s akkor ez a legnagyobb kísértés.

TL: S mi lehet a buktatója az egyházi közszerepvállalásnak?

KZs: Az első buktató, csapda az, hogy elvállal olyant, amire nem képes. Esperes akar lenni, holott nincsenek olyan adottságai, hogy ezt vagy akármilyen más tisztséget betöltsön. A másik buktatója az, hogy mert ő szeretné minél teljesebben kitölteni az egyházmegyei, egyházkerületi, zsinati tisztséget, ezért hátrányba kerül a gyülekezeti munka, az, aminek különben elsőbbsége van. Nagyon meg kellene fontolnia mindenkinek, akinek felajánlanak valamilyen tisztséget, hogy alkalmas-e arra. Saját magának kellene meghatároznia, hogy mire jó és mire nem. Mert megtörténhet, hogy egy közösség (mondjuk egy egyházmegyei közgyűlés) valakit megválaszt egyházmegyei tisztségre, mert tényleg úgy gondolja, hogy az a személy alkalmas, de az, akit megválasztanak, erre mondhatja azt: „Ti így gondoljátok, de én erre nem vagyok jó”, s nem fogadja el. Nagyon kevesen voltak, akik ezért visszautasítottak valamilyen tisztséget. Mindenkinek kell tudnia nemcsak azt, hogy mire alkalmas, hanem azt is, hogy mire

nem alkalmas. És hogyha ezt mérlegeli, akkor előáll az a helyzet, hogy ha tudja, hogy kapott Istentől talentumot (ez nem karizma, hanem talentum kérdése), de nem vállalja el, az megint baj. Az optimális eset az, hogy kapott talentumot és elvállalja. Mindenki alkalmas valamire, az ember állandóan keresi magát, és jó esetben tudja, hogy az, amire jó, őt illeti meg, amire pedig nem jó, arról le tud mondani.

A szolgálat áldásai

TL: A buktatók minden esetben főképp abból adódnak, hogy frontemberként kell szolgálnia. Frontemberként, nem annyira azért, mert elöl jár (azért is), hanem azért, mert ütköző helyen, mindig ütközetben van. A szolgálatnak viszont nagyon sok áldása is van, nagyon sok örömnek lehet a forrása. Most ebből a szempontból vegyük sorra a különböző helyzeteket, különböző szolgálati területeket. Kezdjük megint a városi lelkész szolgálatával – mi a sajátos áldása?

KZs: Maga az, hogy a városi lelkész, egy segédlelkész is olyan embereknek beszélhet, akik közelebb állnak értelmi és műveltségi szinten hozzá, mint a falusiak. Ez roppant nagy dolog, mert nekem (és megint visszatérek ahhoz, hogy városon nevelkedtem, városon éltem) nagyon nehéz volt úgy prédikálni, hogy a falusi ember értse. Nagyon könnyű volt segédlelkészként a Belvárosban, mert körülbelül ugyanolyan műveltségű, képzettségű embereknek beszéltem, mint amilyen én voltam. Az, hogy élvezi az ember a civilizációnak, a művelődésnek, a tisztességes parókiának, és így tovább, az előnyeit. De úgy gondolom, hogy nem elsőrendű szempont.

TL: S a falusi szolgálatban? Mi az, ami sajátosan, igazán áldáshordozó?

KZs: Az, amiről beszéltünk. Számomra az volt, hogy mindig volt időm a tanulásra. A másik az, hogy másképpen gondol az ember a családalapításra. Négy gyermekem van, ezek mind falusi lelkészkoromban születtek... Nem hiszem, hogy négy lett volna, ha városi lelkész lettem volna. Tehát a tanulás (több ideje van a falusi lelkésznek arra, hogy képezze magát) és a család.

TL: A következő szolgálati terület a teológiai tanárság. Mik a sajátos áldásai, örömforrásai?

KZs: [*nevetve mondja*] Sok minden van. Most egy olyant mondok, ami értékét tekintve, egyáltalán nem az első helyen kellene hogy legyen. Én harmincnyolc éves koromban kezdtem a teológiai tanárságot. Az a tanár, aki bekerül a Teológiára, az egy kicsit megfiatalodik, mert hát fiatalok között van. Persze ez nincs így, csak ő gondolja, mert a diákok sohasem érzik azt, hogy a tanár fiatalodott volna. Ők mindig idős tanárt látnak a katedrán (ez az ő szemszögük), de itt szubjektív dologról van szó. Az, hogy a tanár úgy érzi, hogy ő most egy kicsit fiatalabb, mint ahogy a személyazonossági igazolványa vagy a születési bizonyítványa mutatja. Lehet, hogy nem ez az első és fő, de nagyon jó dolog. Az a jó, hogy beszélhetek velük

úgy, mintha fiatal lennék, noha tudom, hogy nem vagyok az, és ezt ők is tudják rólam. Ez nem csalás, egyszerűen legitim érzés, és ez teljesen a „bevétel"-oldalra, a pozitív oldalra teendő. Továbbá: az is jó, hogy a tanártársak között egyet-kettőt, hármat mindig is találtam, akikkel jól el tudtam beszélgetni, mármint teológiai, de akár családi dolgokról is. Ott voltak karnyújtásnyira, mert naponként, szüneten vagy lyukasórán találkoztunk, s ez megint olyan előny, amiben egy lelkész nem részesülhet.

TL: A tisztségvállalás pedig milyen elégtétel(eke)t tartogathat?

KZs: Azt, hogyha egy ciklus után, Isten elé állva el tudom mondani: „Nem végeztem tökéletes munkát, de százszázalékos lelki, szellemi s idői befektetéssel végeztem". Ha ezen túl még van elismertség a közösség részéről, amelyik megválasztott, akkor az plusz, de szerintem a legfontosabb az, hogy én magammal legyek elégedett, ismétlem, Isten előtt állva. Nem mellveregetéssel, de elégedett lehetek azzal, hogy én például igazgatótanácsosi tisztségemben úgy jártam el, hogy annál jobban már nem lehetett.

A lelkigondozó mint lelkigondozott

TL: A szolgálat kibontakozását emberi elemeire bontva, három összetevőt lehetne megkülönböztetni. Lenne a szolgálatot végző lelkész, maga a szolgálat és ennek címzettje, a gyülekezet. Vegyük sorra ezeket is. A szolgálatot végző lelkész – kiszolgáltatott helyzeténél fogva – sokszor bizonyul törékenynek, vagy talán még törékenyebbnek, mint más. Miképpen lehetne segíteni a bajba jutott lelkészeken? Mik a lelkészek irányába végezhető lelkigondozásnak a lehetőségei, illetve esélyei, amikor a mások lelkigondozására hivatott ember – maga – válik a lelkigondozás személyi tárgyává?

KZs: [*hosszabb szünet után*] Nagyon ismert, hogy ez nálam állandóan előjövő, illetve mindenütt, eddig is hangoztatott témám: a lelkipásztorok egymás közötti viszonya, az egymás közötti lelkigondozás. Erre gondolsz?

TL: Igen.

KZs: Azt mondtad, hogy nem nagyon készítjük elő a teológusokat arra, hogy mi várja őket a gyülekezetben, mármint a negatívumokra. De én jól emlékszem, hogy mindig mondtam, szinte minden évfolyamnak, nemzedéknek azt, hogy falusi lelkészekként milyen kapcsolatot tartsanak fenn egymás között. S ilyesmit is mondtam: „Legyen egy olyan »gyóntató« lelkészbarátotok (persze ezt jól kell érteni), akihez tudtok fordulni minden kérdésetekkel, amikor pedig kicsit idősebbek lesztek, akkor ti mint »gyóntató« lelkészek, válasszatok magatoknak olyan fiatalokat, akikkel bizalmas kérdésekről tudtok beszélgetni". Ez az egyik: hogy két ember, két lelkész tartja a kapcsolatot egymással. A másik pedig a lelkészi kisközösségeknek a kérdése, s ezt is nagyon sokszor mondtam, s nagyon örvendek annak, hogy most (nyilván nem azért, mert én mondtam, hanem mert a lelkészek

is felismerték, hogy ez milyen áldásos) több vidéken van ilyen. Nem sok – én vagy háromról, négyről tudok –, ahol kisebb tájegységek szerint a lelkészek találkoznak egymással, van olyan is, hogy fiatal lelkészek havonként tartanak kis értekezleteket. Hogy itt-ott lelkigondozás is történne, azt nem tudom, de hogy beszélgetnek lelki kérdésekről, az egészen biztos. Tehát egyfelől ott van a négy szem közötti, két lelkész közötti lelkigondozás, ahol mindig az egyik idősebb, tapasztaltabb, lelkileg érettebb, a másik pedig a ráutalt. Másfelől ott vannak a lelkészi közösségek, kisebbek, öt-hat, nyolc-tíz lelkipásztorból állók, akik találkoznak. Ezt nagyon sokszor elmondtam a Teológián, nagypapi dolgozatot is írattam ebből (kettőre emlékszem, de lehet, hogy három is volt), és elég jó munkák érkeztek be. A címük körülbelül így szólt: Hogyan valósítható meg a lelkipásztorok egymás közötti lelkigondozása?

TL: Nemcsak a válaszban használt kifejezések vagy a kapcsolatos allúziók, társítások késztetnek arra, hogy megkérdezzem, mi az, ami átvehető a katolikus ususból, ahol régi szokás a lelkiatya, a lelki vezető jó értelemben vett igénybevétele, vagy pedig a rendszeres lelkigyakorlatozás, a róla való naplóvezetés? Mi(ke)t lehetne kölcsönözni ezekből a sokszor bevált sajátos lelkigondozói eljárásokból és protestáns berkekben alkalmazni?

KZs: Nem tudom, hogy a katolikusoknál, a gyónást leszámítva, azok a kisebb közösségek, ahol az egymás dolgairól beszélgetnek, mennyire lezártak, bizalmasak, titkosak. De azt hiszem, hogy bennünk, református lelkipásztorokban még nincs meg a titoktartásnak, a bizalmas beszélgetésnek az a kötelezése, ami a katolikusoknál már ab ovo, a gyónás vonalán, megvan. Tehát egy katolikus lelki közösség (nem tudom, hogyan működik náluk, a jezsuitáknál és máshol) már eleve olyan, hogy nem mondják el másnak, kívülállónak azt, amit egymás között megvallanak. S ez nem biztos, hogy nálunk működne. Mert nincs bennünk a gyónás évezredes ösztöne. Tehát átvehető, de olyan emberek között, akik feltétlenül megbíznak egymásban. Ami pedig a gyónás külső gyakorlatát illeti, az már nem vehető át.

TL: Nem a külső, hanem a belső gyakorlat alkalmazhatóságára gondolva tettem fel a kérdést. Ezért is említettem a lelkigyakorlatot, vagy a jezsuitáknál szokásos lelki napló vezetését...

KZs: És mire lenne jó, ha egy református lelkipásztor elszánná magát arra, hogy ilyen belső naplót vezessen, amit esetleg a feleségének még elmond, vagy megmutat, vagy még neki sem. Ez akkor mire jó? Tehát arra, hogy naponként számot vessen azzal, hogy ő ki, hogyan áll az Isten színe előtt, hogyan érzékeli a gyülekezetet, satöbbi, satöbbi... Ez arra jó?

TL: Arra, hogy kanalizálja a benne felgyülemlett feszültségeket, amelyeket visszafogni volt kénytelen, nehogy visszaéljenek kockára tett bizalmával.

KZs: Igen. Mondjuk az imádság egy ilyen belső napló. Amikor a lelkipásztor igazán imádkozik, tehát egész bensejével Isten elé áll, akkor nemcsak arról van szó, hogy Isten elé viszi a dolgait, hanem arról is, hogy egy (kisebb vagy nagyobb) katarzist, tehát belső lelki tisztulást él át. Na most már, kérdés, hogy van-e ilyen katartikus szerepe egy ilyen naplónak, mert feltételezem, hogy van. Én magam soha nem vezettem semmilyen naplót.

Az építő őszinteség

TL: Ami az írást illeti, nekem se műfajom a napló, viszont a kedvenceim közé tartozik mint olvasmány. Persze azt a fajta naplót, amelyet szóba hoztam, eleve nem olvasmánynak szánja az, aki az ilyenszerű napló vezetését „gyakorolja". A műfaj apropóján egy több száz évvel ezelőtti lelki irodalmat szeretnék emlegetni, az úgynevezett vigasztaló könyvecskék irodalmát. Nemrég adták ki Imre Lajosnak egy – szerintem idesorolható – írását, *Szombatesték a parókián* címmel. Talán az ott megkísérelt hangnemet kellene meghonosítani a lelkipásztorok lelkigondozásában, s a „vigasztaló könyvecskék" irodalmának újbóli fellendítése sem lenne teljesen érdektelen. Egyáltalán, mennyiben lehetne felvállalni – akár a „pásztorközi" beszélgetésekben, akár a tematikus értelemben vett „parokiális" irodalomban – az építő célzatú feltárulkozást?

KZs: Az, hogy valaki építő célzattal írja le, az egy dolog, és az, hogy őszintén írja le, az egy másik. Nehogy az egyik a másiknak a rovására történjék. Tehát hogyha én őszintén – és nagyon őszintén – leírom, akkor lehet, hogy nem lesz építő. Esetleg azt mondja az olvasó, hogy: „Na igen, ez az ember is átélte ezt, és az én helyzetem is hasonló". Tehát nem biztos, hogy az, amit ő őszintén leír, az építő, vagy ha nagyon építő akar lenni, akkor lehet, hogy az őszinteségnek a rovására megy. Nagyon kell vigyázni az őszinteségre, mert ha építeni akarok, akkor nem feltétlenül írok ki mindent, ami velem történt, mármint a lelki történést, hanem csak azt, ami építő. A kettő nem mondom, hogy kizárja egymást, de nagyon óvatosan kell egymás mellé tenni – őszinte is legyen és építő is legyen.

TL: Magának a szolgálatnak a folyamata (itt főképpen az igehirdetésre gondolok) tekinthető-e burkolt önvallomásnak?

KZs: Kell arra vigyázni, hogy amikor nagyon igeszerű akarok lenni a prédikációmban és nagyon objektíven csak azt mondom, ami ott van, az ne legyen a személyemtől teljesen elvonatkoztatott, hanem én magam is benne legyek. A kérdés az, hogy mennyire vihetem be a magam személyét, mennyire olvaszthatom bele a magam életérzéseit, tapasztalatait a prédikációba. Óvatosan át kell vinnem, vigyázva arra, hogy ebből a gyülekezet ne azt következtesse, hogy amit mondok, azért igaz, mert átéltem, hanem azért, mert ott van a Bibliában. Csak az az érzése legyen, hogy még a lelkész is átélte, tehát nekünk is alkalmunk, módunk van erre, velünk is megtörténhet ugyanaz, ami megtörtént a lelkésszel. Nagyon kell óva-

kodnunk a személytelenségtől. Nem szabad úgy prédikálnom, mintha én ott sem lennék. Akkor egyszerűen vegyek fel egy okos, Bibliához hűséges szöveget kazettofonra, tegyem oda a szószékre. Az, hogy én hogy' gesztikulálok, hogyan élem át az üzenetet, hogyan pirulok bele, emelem fel a hangomat, ezek mind olyan dolgok, amik valahonnan mélyről, belőlem jönnek, s nagyon odatartoznak a prédikációhoz. Persze nem azt mondom, hogy elkezdjünk színészkedni. [*nevet*] Azt semmiképpen nem, hogy ott magamat mutogassam, de azt igen, hogy érezze a gyülekezet, hogy *én* vagyok a szószéken, én, aki az Igét tolmácsolja.

TL: Az, amiről már beszéltünk, az Ige magamszerűsége, nemcsak arra ad lehetőséget, hogy az igehirdető hitelesen végezze szolgálatát, hanem arra is, hogy a gyülekezettel együtt maga is eljusson a „katarzishoz", hiszen minden igehirdető egyben (előbb) igehallgató is. A szolgálat során „szerzett" sebekre a lelkészek sokszor a szolgálaton kívül keresik a gyógyírt, holott a szolgálati gondokra éppen maga a szolgálat lenne a legtermészetesebb megoldás. Vajon ez tényleg így van, a szolgálat egyben „öngyógyítás" is, mely által nemcsak a szolgálatot végző személy „gyógyul", hanem a szolgálata is „javul"?

KZs: Először is ott van az, hogy a felolvasott Igével kapcsolatban nekem már tapasztalataim, vagy ezen is túl, élményeim voltak. Ezek konkrét dolgok, amiket elmondhatok, vigyázva arra, hogy azért mégis az Ige szólaljon meg. Viszont nagyon kevés olyan igehirdetés van és olyan textus van, amiről azt tudom elmondani, hogy „ez engem teljesen átjárt és én ezt átéltem". Az eseteknek a többségénél arról van szó, hogy adva van egy szöveg, annak a szövegnek az üzenetét meg kell találni és azt át kell adni, anélkül, hogy azt átéltem volna. Tehát ha van egy ilyen szubjektív életérzés, egy igazi élmény azzal kapcsolatban, akkor azt (tudatosan, sokszor a tudat alatt is) átviszem, és ez helyes. De mi történik, hogyha nincs? Akkor úgy kell tenni, mintha én is átéltem volna, holott nem éltem át? Természetesen nem. Csak ritka eset az, amikor engem annyira érintett az Ige, annyira szólított meg Isten (készülés közben vagy a szószéken), hogy azt átadhatom mint személyes élményt. A legtöbb esetben nem ez történik.

A szolgálat gyönyörűségének elviselhetetlen teher-könnyűsége

TL: Miképpen lehet a lelkészi szolgálatra alkalmazni azt, hogy „az én terhem könnyű és az én igám gyönyörűséges"?

KZs: Minden teher és minden iga nem könnyű, metaforikus értelemben azonban mégis az lehet. Akkor fel kell oldani a metaforát, hogy ez úgy gyönyörűséges, ha megbékélek a lelkiismeretemmel, hogy ezt a terhet és ezt az igát önként vállaltam, ezt hordozom, mint ahogy az én Uram is önként vállalta és hordozta. Ez megadja életemnek az egyensúlyát. Ha nem kapom meg a gyülekezet részéről az elismerést, egyáltalán a vissza-

jelzést (mint ahogy a legtöbb esetben nem kapom meg), akkor marad ez: a lelkiismeretemmel való megbékélés. Igen, ez az iga és ez a teher gyönyörűségessé vált azáltal, hogy én a magam képességei szerint elvégeztem a szolgálatot.

TL: A szolgálat terhe milyen mértékben (vagy arányban) oszlik meg a lelkész és a gyülekezet között? Megoszlik-e egyáltalán?

KZs: A kérdést nem biztos, hogy értem, mert a szolgálat százszázalékosan a lelkész feladata.

TL: Az ószövetségi szóhasználatban eléggé elterjedt kifejezés a „teher" (a מַשָּׂא), úgymint „teher" valaki (valamely közösség vagy nép) „ellen". Ebből arra lehet gondolni, hogy a hirdetett Ige „ránehezedik" a gyülekezetre. De ehhez először az Ige hirdetőjére „nehezedik rá", hogy aztán „rávihesse" a közvetítés által a megszólítottakra. A kérdésem mögött a „teher" hordozásának ez az értelme húzódik. Ami pedig a „szolgálatot" illeti, nem kimondottan a *szak*szolgálatra (ami valóban csak a lelkész „kötelessége"), hanem (akár az egyetemes papság elve alapján is) az Igének arra az „általános" szolgálatára gondolok, amely a gyülekezetet is „kötelezi", közösségként, s tagjaiban egyaránt.

KZs: Azt akarjuk elérni, hogy a szolgálat olyan mértékben legyen kötelező a gyülekezetre nézve és olyan mértékben viselje ennek a terhét, amilyen mértékben a lelkipásztor viseli és amilyen mértékben Isten is követeli. Ez sohasem történik meg így, tehát a gyülekezet nem fogja viselni ilyen mértékben a terheket. A paritás elve nem is a szolgálat egyenlő mértékű megosztására vonatkozik. Az pedig, hogy a szószékről lelki terheket (terheket?) tegyek a gyülekezetre, hogy meggondolkoztassam, bűnbánatra juttassam, ez egyenesen a feladatom, ezért nekem mindent meg kell tenni. De nagyon kevés esetben történik meg az, hogy valóban a gyülekezet ezt átveszi, saját magára értelmezi, és hajlandó ezeket a lelki terheket viselni. Tudjuk, hogy mi a helyzet. Érdemes egy prédikációt elmondani akkor, ha az ötvenből, százötvenből legalább egy ember átveszi ezeket a terheket. De hogy hányan veszik át, és hogy mit jelent ez, azt nagyon ritkán tudjuk leméri, vagy sohase.

TL: A szolgálat „sikere" tulajdonképpen a szolgálat maga. Mutatója az lenne, ha a gyülekezet (bizonyos arányban) a magáénak is tekintené a szolgálatot (ideértve majdnem bármelyik összetevőjét). A szolgálat ügyének – mint (ilyen) „köztehernek" – a gyülekezet részéről való felvállalása és hordozása az egyház hétköznapjainak talán a legnyersebb gondja. Milyen esélye van annak, hogy egy igazán „interaktív" egyházi, gyülekezeti élet alakuljon ki?

KZs: Egyfelől ott van az a múltbeli tapasztalat, hogy – mert papközpontú egyház és gyülekezet voltunk – a gyülekezet megszokta, hogy ebben neki nincs semmi része, mert úgyis elvégzi a pap. Másfelől ott van az a mai helyzet, hogy kellemetlen dolog a gyülekezetnek, hogy részt vegyen, s az,

hogy egyáltalán magára vonatkoztassa azt, amit a lelkész mond. Ez a lelkészi életnek az egyik nyomorúsága, hogy nincs szolgálatának visszhangja. Mert azt, hogy én miről prédikáljak a következő ünnepkörben, a gyülekezet nagyon ritka esetben mondja meg. Rá vagyunk utalva arra, hogy – ebben az értelemben – egyedül érezzük magunkat a gyülekezetben. Az viszont, hogy a családlátogatásnál a pásztori beszélgetések alkalmával, a presbiteri gyűlésen ezt a kérdést felvessem és megkérdezzem a presbitereket, a családot, hogy miről szeretnének hallani, egy ilyen „nevelésre" szükség lenne, de ez nagyon ritkán történik meg, vagy sohasem.

TL: Az egyházi élet nálunk kialakult „szereposztásában" a gyülekezet a „passzív fél". Hogyan lehetne ezen változtatni, vagyis hogyan lehetne „aktiválni" a gyülekezetet?

KZs: Ott kellene kezdeni, hogy a vallásórán és a konfirmációi előkészítések alkalmával tudatosítani azt, hogy ez az egyház ügye, az ők ügyük. Utána pedig elbeszélgetni erről. Én nem látom ennek sok esélyét, noha szükségét igen.

TL: Tényleg ijesztő a vallásórákon tapasztalható érdeklődéshiány. Főleg, hogy az ott unatkozó gyerekek jelentik a jövő egyház gyülekezeteit. Furcsán fogalmazom meg a kérdést, de... mit lehetne tenni azért, hogy lehessen tenni valamit? Mit szól Professzor úr, mit lehetne tenni a mai gyermeknemzedékkel azért, hogy az egyház méltó jövő nemzedékévé váljék?

KZs: Először azt, hogy ehhez kevésbé értek. [*nevet*] Utána azt, hogy azért mégis vannak elképzeléseim. Az egyik: a gyülekezetből még valakit be kell vonni a katekézisbe, hogy ne csak a lelkipásztor végezze. Ha például a lelkipásztor feleségének csak minimális képzettsége van arra, akkor minden második vallásórát ő tartsa, de bárki más, kántor vagy értelmesebb gyülekezeti tag. Ez az egyik. A másik az, hogy (és ezt nagyon fontosnak tartom, és egy kis, de nagyon kis mértékben próbáltam is ilyesmit tenni, de... nem... többet kellett volna) a gyermekeket – már mondjuk tízéves kortól kezdve – meg kell bízni valamivel. Így: „Menj el, s mondd meg János bácsinak, hogy rég nem láttam templomban, s akarok vele beszélni". Vagy: „Menj el, vidd el ezt a kis csomagot annak az öreg néninek, annak a szegénynek, aki rá van szorulva". Tehát feladatokat kellene adni a gyermekeknek. Ez, persze... úgy sohasem fog működni, hogy van tíz gyerek a vallásórán, és mind a tíznek adok feladatot, minden vallásórán mind a tíznek, mert nincs annyi feladat. De ha ott van tíz gyermek, s a tíz gyermek *előtt* én az egyiknek azt mondom, hogy „menj el", megbízom valamilyen feladattal, s a kilenc hallja, akkor esetleg belátják, hogy ők is jók valamire. Jók most, s hátha jók lesznek majd, amikor az ifibe járnak. Ezt meg lehet tenni az ifjúsági csoporttal is. Mindez akkorra szól, amikor ezek a gyülekezet felnőtt tagjai lesznek. Ez, amit a tízéves gyerekekkel meg lehet tenni, elég esetlenül... és úgy gondolom, hogy az ifjúsági körrel még inkább. Meg kell bízni őket valamivel: „szervezzétek meg azt, hogy...", „menjetek el ide

vagy oda", „vegyétek fel a kapcsolatot ezzel vagy azzal" (adódik ugye a gyülekezeti helyzetekből az, hogy mit lehet rájuk bízni). Ha így mozgósítani tudom, akár kis mértékben is, a gyermekeket, illetve az ifjakat, akkor azt hiszem, hogy ez egy nagyon jó lépés, s remélem, hogy még hatékony is lenne arra nézve, hogy majd mint presbiterek, vagy mint gyülekezeti tagok, ők is részt vegyenek a szolgálatban. De nem csupán a katekézisre gondolok. Ugyanilyen nevelési feladat leírni egy-két bibliai igét s azt mondani egy öregembernek, aki eljött a templomba, s akinek van egy *öregember* szomszédja, hogy vigye el ahhoz a másikhoz, aki nem tud eljönni a templomba. Miért jó ez? Azért is, mert eljut az Ige oda, ahol szükség van rá, de azért is, mert egy embert mozgósítottam. Vagy: elküldeni, hogy mondja meg annak a Pista bácsinak, hogy rég nem láttam a templomban, és szeretnék már vele beszélni. Ez arra is jó, hogy esetleg Pista bácsi tényleg eljön, de arra is, hogy az, akit én megszólítottam, úgy érzi, hogy neki van feladata.

TL: Manapság sokan kísérleteznek vagy honosítanak meg a katekézisben olyan modern eszközöket, amelyekkel az ifjabb nemzedéket próbálják megszólítani; „komputerizálják", „hi-technizálják" a vallásoktatást. Alkalmazhatók-e a szolgálatban ezek a kommunikálási módozatok, s ha igen, akkor milyen mértékben?

KZs: Jogosultak, kell egy kis nyitottság és egy kis fantázia ahhoz, hogy ezeket az elektronikus, gépi és más eszközöket felhasználjuk. Sokkal nyitottabbaknak kellene lennünk, mint amennyire azok vagyunk. Egy baj van (lehet, hogy több, de egy jut eszembe): sohase szorítsa ki a verbális üzenetet. Tarthatok egy egyórás elektronikus valamit, bemutatok egy filmet vagy mást, de vagy azelőtt, vagy azután közvetlenül, esetleg a következő alkalomkor, prédikáljak, beszéljek nekik az Igéről. Tehát ha a technika, vagy általában a képiség kiszorítja az élőbeszédet, akkor ellene vagyok. Ha nem szorítja ki, akkor nagyon is javallom.

> **Bálványok**
> Jer 10,1–16
>
> A bálványellenes próféciák akkor hangosodtak fel, amikor Izráel Babilonba került. A modern bálványokról beszélni mindig korszerű, veszélyükről ma is sokat prédikálunk. A tudomány és a műszakiság kiszélesedése Isten eszközei, az eredményeknek örvendünk, létesítményeit használjuk. De a mai „információs Bábelben" bálványok is születnek, vonzkörébe kerülhetünk, s Isten ma is figyelmeztet erre a veszélyre.

> Az a szerkezet, gép, amelyet az ember készít, alannyá válhat, s mi tárgyként engedelmeskedünk neki. A gépkocsi, a tévé, a számítógép bálványként uralkodhat fölöttünk, nincs időnk az imádságra, elhanyagoljuk családunkat, megszakítjuk baráti kapcsolatainkat.
> Méreteikben kis, hatásukban esetleg nagy bálványaink is vannak: nem mindig tudjuk meghúzni a határt az ártatlan kabalababa és a bűvös erejűnek tartott amulett, fétis, vagy éppen az asztronómia tudománya és a sorsmeghatározó erővel felruházott asztrológia között.
> A bálvány átrendezheti értéklistánkat. A tévé önmagában nem bálvány, de vérből és kéjből szőtt világa erőszakra, pornográfiára indíthat, életünk válságos pillanataiban álmegoldásokat ajánl – úgy viselkedik, mint bálvány.
> Hiábavalók, nevetségesek, szól a próféta: *„nem beszélnek... menni sem tudnak. Ne féljetek tőlük, mert nem tudnak sem roszszat, sem jót tenni”.* Hinnünk kell, hogy amiképpen az elmúlt századok bálványait Isten önromjuk alá temette, majd holnap a maiakon is csak elnézően nevetünk. De ehhez az kell, hogy egyedül az Istenbe vetett hit erejével megkezdjük magunkban a bálványrombolást.

Az adminisztrációról

TL: Professzor úrtól hallottam ötödéves koromban, hogy az adminisztráció, amint a szó latin értelme mutatja, a szolgálat (megkönnyítése) érdekében történő ügyvitel. Ez az etimologizálás, bár tetszetős, a gyakorlatban mégsem túlságosan lelkesítő. Tény, hogy szükség van az adminisztrációra, még ha nem is közvetlenül, szervesen a szolgálat érdekében, de azért mindenképpen, hogy az adminisztráció végeztével zavartalanul lehessen foglalkozni magával a szolgálattal. Az adminisztrációnak, széptartalmú jelentése mellett, mi a tényleges jelentősége?

KZs: Azért különös erről beszélnem, mert én szeretem az adminisztrációt. Mindig szerettem, hogy aktákban is rendben legyen az, amit én elvégeztem. Ez egy dolog. Egy másik kérdés az adminisztráció túltengése a mai időkben, és ez egy olyan teher, amit valahogy le kellene venni a lelkipásztorok válláról. A harmadik, ami a legsúlyosabb, az adminisztráció becsületessége, ami azt jelenti, hogy csak azt fektessem írásba, ami megfelel a valóságnak. Ha elvégeztem egy szolgálatot, akkor beírom, ha nem végeztem el, akkor nem írom be. Ez így természetes. Ha jelen voltak harmincan a templomban, akkor nem írok be még harmincegyet sem, hanem csak harmincat, és nem többet. Ez hozzátartozik a keresztyén élethez, s a becsületesség kérdése. A meghamisított adminisztráció bűn, mert olyan színben akarom magamat feltüntetni, amely nem felel meg a valóságnak.

Na most, ami a hasznát illeti. Én hasznát vettem. Haszonról beszélni szinte komikus. Amikor adminisztrációt végeztem, akkor pihentem. Tudományos munkát végeztem, az mindig fárasztó volt, mármint mentálisan fárasztó, és akkor leültem, hogy három napnak a pénzügyvitelét elkönyveljem. Ehhez pedig nem kellett különösebb intellektuális erőfeszítés, egyszerűen csak kitartás... s ekkor pihentem. Mondok egy példát, amit én ajánlottam, nem tudom, hogy elmondtam-e ekléziasztika órán, de a kurzusomban megvan. Ez arról szól, hogy miképpen segítheti az adminisztráció a szolgálatot. Mindenkinek ajánlom – s kezdje meg már akkor, amikor először kikerül önálló lelkészként falura –, hogy grafikont készítsen. Ez tiszta adminisztráció, s azt jelenti, hogy be kell vezetnie a népmozgalmi adatokat, a kereszteléseket, esketéseket, temetéseket, és a szolgálatokat, vasárnap délelőtt, vasárnap délután s a többieket. Felül írja fel az éveket, 2008, 2009 stb., s vezesse be az adatokat. Miért segít a szolgálatban? Világos, hogy azért, mert amikor látja, hogy a vasárnap délelőtti istentiszteleti jelenlét fogyatkozik, és a gyülekezet lélekszáma (beköltözöttek, kiköltözöttek) nem változott nagyon, akkor levonja a következtetést, hogy itt valami baj van. Ezt én annak idején elvégeztem, de adós maradtam azzal, hogy presbiteri vagy közgyűlésen feldolgozzam, mert közben eljöttem a gyülekezetből. Van, amiről persze a lelkipásztor nem tehet, például hogy hányan haltak meg. Hát ez egyik példája annak, hogy az adminisztráció miképpen segítheti a szolgálatot.

„Amikor az első, második vizitációt kaptam, eljöttek autóbusszal a betérőig, szekereket küldtem értük, megérkeztek kilenc órára, megbeszéltük, hogy mi a program, együtt voltunk egész nap, késő estig, emlékszem, lámpafényig. Utána nálam vacsoráztak, tisztességesen elláttuk őket, elbeszélgettünk talán éjfélig is, másnap reggel elmentek egy másik gyülekezetbe. Igaz, azt akkor sem tették meg, hogy elmenjenek a szórványba."

Ami pedig a becsületességet illeti, hamis adatokkal kit akarok becsapni? Az egyházi felsőbbséget? Elsősorban igen, az egyházmegyei vizitációt. Jobb színben akarok feltűnni, mint amilyen vagyok. Erről nem is kell mondanom, hogy erkölcstelenség.

Bennem
Jer 31,31–34

A régi szövetség okmánya, a kőbe vésett Tíz Ige, keményen kopog akaratunk ajtaján. A törvényt nyűgnek, korlátnak érezzük, félünk tőle, védjük emberi méltóságunkat, függetlenek akarunk lenni minden külső kényszertől, nemcsak a törvénytől, hanem magától Istentől is – miközben többször is rájövünk, hogy ha nem engedelmeskedünk, elveszünk. Jeremiás olyan *új szövetséget* ígér, amelynek az alapokmánya szintén a törvény, de ez majd a *szívben* lesz, nem kívülről kényszerít, hanem belülről akarja áthatni ösztöneinket, hajlamainkat a bűnre. Mózesék a tanítás útján akarták eljuttatni Izráelt az istenismeretre, de „eljön az az idő", amikor a megtanítottak belső tapasztalással ismerik meg az Urat és saját magukat, mert Isten megbocsátja bűnüket.
Egy országban nem akkor lesz rend, ha sok és jó törvényt hoznak, az egyház nem akkor talál magára, ha szigorral érvényesíti Statútumát, s tudjuk, hogy az iskolai kényszerfegyelem ellenállást szül. Persze így is fenn lehet tartani az államokat, a megszervezett egyházközségeket, a tanintézményeket. De mindezek akkor töltik be hivatásukat, a polgárok, egyháztagok, diákok akkor érzik magukat jól, ha nem a külső muszáj, de a meggyőzött lelkiismeret szabadsága irányítja életüket. Isten szívünkbe írja a törvényt (Róm 2,15). Nem akar vele legyőzni, hanem szeretetével meg akar győzni, s ez már az evangélium.
Egyszer-egyszer az az érzésünk, hogy az evangéliumot megkövesítjük, s belőle ismét törvény lesz. Ez a belülről-meghatározottság akkor marad életté vált evangélium, ha Pállal együtt vallhatjuk: él *bennem* Krisztus (Gal 2,20).

Amikor fogadom az egyházmegyei vizitációt, nagyon kell vigyáznom, hogy ne akarjam a jóindulatát, szimpátiáját megnyerni semmivel sem. Se azzal, hogy traktálom étellel, se azzal, hogy „főtiszteletűnek" szólítom, vagy ki tudja hogyan másképpen, hanem próbáljak tárgyilagos lenni, hogy engem is ugyanilyen tárgyilagosan ítéljenek meg. Az, hogy valaki magát egy kicsit jobb színben akarja feltüntetni, önmagában még nem nagy baj, de hogyha ez hazugsággal jár, akkor bűn. Ezt jelenti az én oldalamról, tehát a lelkipásztor oldaláról az adminisztráció, az egyházmegyei vizsgálat felé. Ami pedig azokat illeti, akik végzik, tehát a „vizitátorok" („vizitatárok") [*nevet*] oldaláról nézve, olyan eseteket hallottam, amelyek... ijesztőek. Eljönnek, és két-három óra alatt összecsapják az egész vizitá-

ciót, és nem állnak szóba a gyülekezettel. Mindent elhisznek, nem nézik át alaposan az ügyvitelt. Nézd, régen ez másképpen volt (én nem feltétlenül dicsőítem a múltat, a régi dolgokat, de jól tudom csak a tizenhét év viszonylatában is, mi volt a változás). Amikor az első, második vizitációt kaptam, eljöttek autóbusszal a betérőig, szekereket küldtem értük, megérkeztek kilenc órára, megbeszéltük, hogy mi a program, együtt voltunk egész nap, késő estig, emlékszem, lámpafényig. Utána nálam vacsoráztak, tisztességesen elláttuk őket, elbeszélgettünk talán éjfélig is, másnap reggel elmentek egy másik gyülekezetbe. Igaz, azt akkor sem tették meg, hogy elmenjenek a szórványba. Ma ez hogy van? Akkor nem volt autója még az esperesnek sem, busszal jöttek, megszekereztettük őket. Másnap pedig eljött a következő falu egyházközségének a szekere és elvitte a bizottságot. Ebből az lett, hogy bejelentik, megjelennek két vagy három autóval, és gyorsan intézkednek: „Na mutasd, mutasd... igen, igen... ügyes vagy, jól van... Na mikorra hívjuk össze a presbiteri gyűlést? Délután két órára? Jó". Háromkor már el is búcsúznak: „Megyünk, sietünk, mert még ma el kell mennünk egy másik egyházközségbe". Hát ez így... ez így nem vizitáció.

TL: Az adminisztráció nemcsak arra hivatott, hogy a szolgálatot, hanem hogy a szolgálat véleményezését is megkönnyítse. Általában csak az adminisztráción keresztül mérik le a lelkész szolgálatát. Viszont az adatok, még a becsületesen beírt, ténylegesen reális adatok sem többek önmaguknál, hanem csupán csak adatok. Hogyan lehetne szolgálatcentrikussá tenni a túlzottan, vagy inkább egyoldalúan adatközpontú hivatalos egyházi (végső soron ön)vizsgálatot?

KZs: Az egyik ajánlatom lenne, hogy kérjen be az esperes minden hónapban egyetlenegy olyan kazettát, amelyiken egyetlenegy vasárnap délelőtti szolgálat rajta van. Tehát nem azt kéri, hogy írja le, mert írni lehet jót, szépeket, hanem azt, hogy vegye fel azt, amit ő a templomban elmondott, s ne csak a prédikációt, hanem az egész istentiszteletet. Gondolom, hogy ez senkinek sem okoz gondot, mindenütt van villany és a rögzítésre megfelelő eszköz. Felveszi és beküldi az espereshez: így szolgál a lelkipásztor. Ja persze, a lelkipásztor akkor esetleg jobban készül, de nagyon nem lehet csalni. A másik az (lehet, nem mindenki ért ezzel egyet), hogy a vizitáció alkalmával az esperesék álljanak szóba a gyülekezet tagjaival. Úgy kellene – nem tudom, hogy gyakorlatban van-e –, hogy az esti záró istentisztelet után azt mondják a lelkésznek, hogy menjen ki a templomból, és megkérdezik a gyülekezetet, hogy meg vannak-e elégedve, mi a kifogásuk a lelkipásztor szolgálatával szemben. És akkor a gyülekezet elmondhatja kifogásait. Továbbá: úgy tudom, hogy az egyik egyházmegyében, a Marosiban – ahol Csiha Kálmán volt az esperes – megvalósították. Az egyházmegyei katekétikai előadó is ott volt a bizottságban, s megkérdezte a lelkésztől, hogy mi volt az utolsó vallásóra anyaga, illetve megnézte a munkanaplóban. És akkor tartott *ő*, az egyházmegyei katekétikai előadó,

egy vallásórát, kérdezgette a gyerekeket a múlt órai anyagról, s így megbizonyosodott arról, hogy tényleg azt tartotta a lelkipásztor, tényleg úgy tartotta, hogy az megmaradjon a gyermekek agyában. Ez is hatékonnyá teheti a vizitációt. De hát... nem én vagyok az, aki ehhez ki tudna dolgozni egy olyan menetet, amelyet általánossá vagy éppen kötelezővé lehetne tenni.

TL: Hol kellene hogy legyen a vizitáció emberi súlypontja: a lelkészen vagy a gyülekezeten?

KZs: Én azt hiszem, hogy jelenleg a vizitáció inkább lelkészcentrikus, s ez nem baj. Azonban valamiképpen meg kellene a módokat keresni arra, hogy gyülekezetcentrikus *is* legyen. Azaz amit mondtam: megkérdezni a gyülekezetet arról, hogy miképpen szolgál a lelkész.

TL: Egyensúlyról lévén szó, nem tűnik túladminisztráltnak az egyház szolgálati élete, illetve szolgálat-szemlélete?

KZs: De igen. Feltétlenül igen. Viszont a törekvés mégiscsak az, hogy valahonnan meg kell tudni, valahonnan, valamiből, valamilyen adminisztrációs adatból le kell mérni azt, hogy hogyan végzi a szolgálatot. Hogy mi a megoldás, azt nem tudom, de így, ahogy van, amikor az adminisztráció az adminisztráció*ért* van, önmagáért van, biztos, hogy így nem jó.

Feltételezve, hogy a vizitáció egy egyházközségben reggeltől és estig tart, tanácsosnak tartom azt is, hogy a vizitáció elnöke, az esperes vagy a főjegyző, legalább egy órát vagy félórát szánjon arra, hogy négyszemközt beszélget a lelkipásztorral. Hogy az elején-e vagy végén, azt megint még át kell gondolni. Azért is, hogy a lelkipásztor ne gondolja azt se, hogy el lehet tussolni a dolgokat, de azt se, hogy a vizitáció csak azért jön, hogy lesújtson reá, hogy meglássa, indítson-e fegyelmit vagy nem. Mert ha az esperes szóba áll a helybeli lelkésszel, nem gyóntatja, de megbeszélteti, s azt mondja neki, hogy „Kedves szolgatársam, szeretném, hogyha elmondanád őszintén, félretéve a bizalmatlanságot, hogy milyen gondod vagy milyen örömöd van", akkor többet érne el a megelőző lelkigondozással, mint az esedékes fegyelmivel. Tehát ha lenne egy ilyen négyszemközti beszélgetés és utána következnék az, hogy most lássuk a pénzügyeket, a munkanaplót s a többit, ha megelőzné egy ilyen beszélgetés, akkor másképpen nézne a lelkész is a vizitátorokra, és másképpen nézne az esperes is a lelkipásztor szolgálatára. Akkor ennek a beszélgetésnek a tükrében azt is meg lehetne állapítani, hogy azok az adatok, amiket ő beírt a naplóba vagy oda, ahova kell, megfelelnek-e a valóságnak vagy nem. Ilyen értelemben lehetne lelkészcentrikus. Tehát úgy, hogy először a lelkésszel áll szóba, hogy ő mondja el azt, hogy tulajdonképpen milyen a szolgálata.

A „szolgálati minimum"

TL: Lelkészértekezleteken hallottam ezt a (gondolom nemcsak) számomra új „norma"-jelölő kifejezést, hogy „szolgálati minimum". Indokoltnak és jellemzőnek tartja-e ennek a fogalomnak a bevezetését a lelkészi

szolgálatra vonatkozó szóhasználatban? Egyáltalán mi kell hogy beleférjen ebbe a bizonyos „minimumba"?

KZs: Ha ezt a bizonyos „szolgálati minimumot" mint elméletet szabállyá léptetjük elő, akkor vetődik fel tulajdonképpen a kérdés, hogy jogosult-e vagy nem. Azt viszont kell tudni, hogy minden szabály és minden törvény azért születik, hogy a várható renitenseket, hanyagokat, lustákat, alkalmatlanokat rendben tartsa, s ennyiben a szabálynak, a törvénynek van értelme, és valóban, ennek is van értelme. Megszabni általános szabályként, tehát hogy mindenkire érvényes legyen, azért nem lehet, mert mások a lelkipásztori szolgálatnak a körülményei, adottságai. Annak a lelkipásztornak, aki olyan helyen van, hogy nincs alkalma, például, egy bizonyos számú istentiszteletet megtartani, hiába mondják azt, hogy egy évben háromszáz vagy hány istentiszteletet kell tartani. Egyszerűen nem lehet annyit tartani. Aki viszont nagyvároson van, annak nagyon hasznos, ha kötelezik ennyi vagy annyi család meglátogatására, és így tovább. A maximum mindenkinek a szolgálati körülményeire és a képességeire van bízva, a minimumot – ilyen feltételekkel – meg lehet követelni, ismételve, hogy egy ilyen szabály nem a tisztességes, tehát becsületes, felkészült lelkészek számára születik, hanem az alkalmatlanok és a hanyagok számára. Némileg idetartozik, nem tudom, hogy a kérdéskörön nem esik-e kívül, de engem mindig érdekelt az, amit ezelőtt huszonvalahány évvel terveztek központilag, hogy tudniillik állítsanak össze tíz pontból egy olyan szolgálati keretet, amellyel lehet pontozni, és amely a lelkipásztornak a szolgálati értékét leméri. A tíz pontban az lett volna, hogy hány istentiszteletet tart, hány családot látogat meg, hogy' minősíthető az adminisztrációja, hogy' kezeli a pénzt stb. Azonban a tizedik (ha jól tudom, a tizedik) az volt, hogy részt vesz-e a közéletben. És – tudtommal – ezért utasították vissza valamilyen szinten (mondjuk igazgatótanácsi szinten, mert valahol előkerült ez a javaslat), mert félős volt, hogy az, aki kollaborál úgymond a hatóságokkal, az kap egy olyan nagy pontszámot [*nevet*], ami elegendő lesz ahhoz, hogy legalább átlagos lelkipásztornak minősítsék, függetlenül attól, hogy a szolgálatokat esetleg nem végzi el. Úgy tudom, hogy ezért bukott meg ez a bizonyos tízpontos értékelés, amit nevezhetünk valamilyen „minimumnak". Ez azért volt, hogy ne minden alkalmatlan és rendetlen lelkész pályázhasson például minősített, városi egyházközségbe, csupán azért, mert megvan a minősítéshez szükséges szolgálati év, hanem vegyék figyelembe, hogy hány pontot ért el. Persze ez eléggé – hogy úgy mondjam – sematikus, adminisztratív dolognak tűnik, és én se javasolom, azt azonban mégiscsak valahogy helyre kellene hozni, hogy olyan lelkipásztor, aki eltöltött egy fél életet nehéz civilizatorikus közegben, körülmények között, az ne tudjon előrejutni, csak azért, mert vannak törtetőbbek, protezsáltabbak és így tovább. Most ez a „minimum", ez azt jelenti, hogy ha a lelkipásztornak megvan a lehetősége arra, hogy ezt a minimális

szolgálatot teljesítse (ez számszerűséget fog jelenteni, hány istentiszteletet tartott, hány családot látogatott meg), ha megvan a lehetősége, akkor számon kell kérni tőle, hogy miért nem valósította meg. Ha nincs meg a lehetősége, akkor számára egy más „minimumot" kell megfogalmazni. Ez viszont azt jelenti, hogy több ilyen „szolgálati minimum", szabály (vagy ami) kell hogy szülessék.

TL: A szolgálat bibli-kus értelmezése szerint az egész élet logikus – igeszerű – istentisztelet kell hogy legyen. Ha pedig a szolgálatot szabályokkal méricskéljük, „minimumokkal" minimalizáljuk, akkor ezzel az életünket is, Istennek legdrágább ajándékát is alábecsüljük. Mégis nem illetlen vagy méltatlan ez az eljárás, főleg hogy maga az egyház fogalmaz meg ilyen normákat?

„Félre akarok oszlatni egy félreértést, egy olyan elméletet, amit tudom, hogy sokan képviselnek, hogy minden, ami a lelkipásztori habitushoz tartozik, az igehirdetés... Ez akkor se igaz, hogyha az igehirdetésnek a fogalmi körét kitágítjuk."

KZs: Én persze félre akarok oszlatni egy félreértést, egy olyan elméletet, amit tudom, hogy sokan képviselnek, hogy minden, ami a lelkipásztori habitushoz tartozik, az igehirdetés. Ez nem igaz. Nem igaz, szerintem, hogy a lelkipásztor magánélete igehirdetés, nem igaz, hogy az adminisztrációja igehirdetés. És van még egypár dolog. Ez akkor se igaz, hogyha az igehirdetésnek a fogalmi körét kitágítjuk. Szerintem négy igehirdetési terület van: az istentiszteleteken tartott prédikáció, a vallástanítás, a pasztoráció és a diakónia. Ez igehirdetés. A többi nem. Ez nem azt jelenti, hogy a lelkipásztor példás élete nem hat a gyülekezetre, mert ez biztos, hogy így van. Nem azt jelenti, hogy nem fontos az adminisztráció, olyan értelemben, ahogy erről már beszéltünk. No, de az nem igehirdetés. A prédikáció, katekézis, lelkigondozás, diakónia területén a „szolgálati minimum" számon kérhető, az említett feltételekkel. De erről le kell választani például a magánéletet. A magánéletet szintén számba kell venni, és erre valók nemcsak a fegyelmi bizottságok, hanem a lelkészek egymás közötti lelkigondozása, erre való az esperesi vizitáció és így tovább. Meg kell állapítani, hogy mi az az „erkölcsi minimum", amit meg lehet követelni a lelkipásztortól, de erre szabályt nem kellene, nem is lehet hozni. Ez az „erkölcsi minimum" a Szentírásban olvasható etikum. Igen ám, de ezt sokféleképpen lehet érteni és értelmezni, ennek sokféleképpen lehet eleget tenni. Ismétlem: én leválasztanám a lelkipásztor személyét a lelkipásztor szolgálatáról, mégpedig abból a szempontból, hogy az igehirdetés számon

kérhető, ez a szolgálat adatszerűen kimutatható. De hogy a lelkipásztor milyen életet él, az már lelkigondozói, nyilván bizonyos esetben fegyelmi kérdés is lehet, és ez egész más.

TL: A „szolgálati minimum" mint a renitensekkel szemben létrejött „óv-fogalom", lehet, hogy indokolt, ha kazuisztikusan használják. Viszont ez általánosan alkalmazottá vált, „esetektől" függetlenül, mindenkinek idézgetik, és ezzel az egyházi hatóságok azt a benyomást keltik, mintha mindenkiből a renitenciát néznék ki.

KZs: Hát a hatóságok nagyon tévednek, ha így gondolkoznak, és azok is tévednek, akik magukra ezt így értelmezik. Szerintem ez nem tesz lázadóvá, renitenssé, ellenkezővé valakit, aki különben a szolgálatát becsületesen végzi. Ha tudja, hogy alatta van egy minimum, s arra kell vigyáznia, ez csak figyelmezteti. De ismétlem, azokkal szemben van értelme ennek a „szolgálati minimumnak", akiknek van lehetőségük bizonyos szolgálati alkalmakat megvalósítani, és ezt nem teljesítik. Tehát nem a tisztességes, szolgálatukat jól, becsületesen végző lelkipásztorok ellen. Kérdésem viszont, hogy lehet-e bizonyos kritériumok szerint – lásd az egykori tízpontos minősítés tervét – a lelkipásztorokat besorolni. Mert ezzel a lelkiismeretes lelkipásztorokat lehetne előnyben részesíteni a hanyagokkal, lustákkal szemben, mondjuk egy-egy pályázatnál.

A „szolgálati maximum"

TL: Ha már van „szolgálati minimum", mi lenne a „szolgálati maximum"?

KZs: A „szolgálati maximumról" az a véleményem, amit gyakran el szoktam mondani. Nagyon kell vigyázni arra, hogy Isten nem adott egyformán mindnyájunknak karizmát és talentumot, nem lehet ugyanazt elkívánni, *ugyanúgy* elkívánni minden lelkipásztortól. Tehát egy ilyen sablonnak az érvényesítése mindig azt a veszélyt hordozza magában, hogy általánosítunk és például tőlem, aki mindig azt tartottam magamról, hogy nem tudok jó vallásórát tartani, ne várjanak el nagyon jó vallásórát, de azt igen, hogy minden vallásórát megtartsak. Hogy mi a „maximum"? Az, hogyha – mondjuk – én jól prédikálok, akkor bizony várják el tőlem azt a maximumot, amit nem lehet persze lemérni, ami teljesen attól függ, hogy lelkiismeretem szerint mennyire ismertem fel a karizmámat és szintén lelkiismeretem szerint ezt a karizmát mennyire érvényesítem, mondjuk az igehirdetés szolgálatában, amire úgy éreztem, hogy kaptam karizmát.

TL: A „szolgálati maximumra" törekedve, némelykor olyasmit erőltetnek, amiről kiderül, hogy nem működik, mégis makacsul ragaszkodik hozzá a lelkész vagy az egyházi vezetőség. Például bibliaórákat tartani a mezőgazdasági munkák csúcsidejében, ifit szervezni kiöregedő gyülekezetekben, hétköznapi istentiszteleteket tartani ott, ahol csak a harangozó megy be duzzogva a templomba, ha idejében csípi el a lelkész. Lelkészváltáskor még élesebb lehet a helyzet, mert olyankor még maga a gyülekezet

is olyasmit vár el az utód lelkésztől, amelyet az elöd sem volt képes meghonosítani, de ha már szokássá csontosodott, akkor is meg kell tartani, ha régóta értelmét vesztette. Vajon feltétlenül szükséges ilyen esetekben is a „maximumig" forszírozni a szolgálatot?

KZs: Egyáltalán nem lehet forszírozni. Abban az esetben, amikor az utódtól ugyanazt követelik, amit az elöd megvalósított, megint csak arra kell gondolni, hogy az utód nem kapott talentumot arra, amire az elöd igen. De egy másvalamire igen, kapott karizmát. Akkor tőle azt kell számon kérni. Hogy ki az, aki számon kéri, tehát a gyülekezet, aki elvárja, hogy ugyanúgy végezze a valamilyen szolgálatot, mint az elődje, a gyülekezet várja el? Vagy az úgymond egyházi felsőbbség várja el? Tehát akárki várja el, rossz az, hogy az elöd elért eredményeinek a tükrében mérjék az utód szolgálatát.

Kétféle maximum van. Az egyik az, amit az egyházi hatóság előír, azt, hogy maximálisan amennyit lehet ott, abban a gyülekezetben, olyan körülmények között megvalósítani, azt a lelkész valósítsa is meg. A másik maximum bennem van: amire kaptam elhivatottságot, van érzékem (megint a talentumról és a karizmáról van szó), azt maximálisan fejtsem ki. Csak erről van szó. De az, hogy a lelkipásztor áltassa magát azzal, hogy ő nem kapott erre karizmát, talentumot, és ezért valamit ne végezzen, az... megint a minimum kérdésévé válik.

A szolgálat nyelve

TL: A szolgálattal kapcsolatos következő kérdésem a szolgálat nyelvére vonatkozik. Esetenként, általában alkalmi szolgálatokkor, megtörténhet, hogy a lelkésztől elvárják a magyar nyelvű igehirdetés fordítását, vagy legalább más nyelvű rövid összefoglalását is. Habár a hazai református egyház liturgiájának hivatalosan elismert nyelve a magyar nyelv, mégis időnként engedményti génelnek a lelkészektől. Ilyenkor mi lenne a helyes eljárás?

KZs: Azt hiszem, hogy minden lelkész egyetért abban, és nekem is ez a véleményem, hogy olyan helyzetekben, amikor a hallgatóságnak egy része nem érti a magyar prédikációt, románul is össze kell foglalni. A temetésen, ezt ritkán ugyan, de magam is megtettem. Sohasem az anyaegyházközségben, mert magyarok voltak, hanem amikor a szórványban prédikáltam. Ennek nincsen semmi akadálya, ez nem vezet elnemzetietlenedéshez, nem jelenthet valamilyen megalkuvást – egyszerűen meg kell tenni. Vannak azonban feltételek. A régi feltétel az, hogy először hangozzék el az egész istentisztelet (főleg temetésekről van szó) magyarul. Az magyar református istentisztelet, és nem más. Hogy utána a prédikációt (és szerintem csak a prédikációt, persze a textust *és* a prédikációt) összefoglalom románul, megengedett. A kérdés nagyon bonyolult. Most olyan valakivel beszéltem a múltkor (nem is olyan régen, két-három hete), aki elmondta, hogy vizitációban volt a Hunyadi Egyházmegyében, és neki kellett prédikálni. Tizenvalahányan voltak a templomban, ő nem

ismerte a gyülekezetet, magyarul prédikált, magyar istentiszteletet tartott. A végén kiderült, hogy egyetlenegy jelen lévő gyülekezeti tag sem értett egyetlenegy szót sem abból, ami ott elhangzott. Mi tehát a helyzet? Akkor is magyarul tartom az istentiszteletet. Hogy ott aztán összefoglalom, elmondom még a bűnvalló imádságot is románul, mert annak is van már fordítása, erre nézve ki kell alakuljon egy közálláspont. A kérdést én az egyház szempontjából vetettem fel. Adva van egy református egyház, ahol a belső használati nyelv magyar. Ez minket kötelez. Vannak olyan híveink, akik ugyan reformátusok, magyarnak születtek, de ma már nem tudnak magyarul. Mi lesz ezekkel? Miért egyház-kérdés ez? Azért, mert megalakulóban van a romániai *román* református egyház. Ezt tudjuk, az adatok eléggé eltérnek egymástól. Innen-onnan hallja az ember, hogy van Bukarestben, Iaşi-ban... mondanak más regáti városokat is, s ezeknek (egyelőre) semmi közük nincs azokhoz, akik magyar reformátusoknak születtek. Lehet, hogy holnap külön egyház lesznek. Miért egyház-kérdés? Milyen egyház legyen? Legyen egy református egyház, ahonnan leírjuk a református magyarnak születetteket, és beírjuk a leendő – nem tudom, hogy megalakult-e, azt hiszem, hogy még nem – román nyelvű református egyházba, vagy ragaszkodunk ezekhez, merthogy ők a mieink, és hát valahogyan mégiscsak magyarok. Ha tehát lesz egy román ajkú református egyház, amelyik függetlenül attól, hogy tőlünk kitértek (illetve még nem tértek ki, de kitérőben vannak), vagy hogy „új" román reformátusok, akkor ez egy új egyházi képlet, és nekünk, reformátusoknak, ezzel számolnunk kell. A minta (negatív minta) az a felvidéki, szlovákiai helyzet, ahol van két, a keleti vidéken levő szlovák nyelvű egyházmegye, és – azt hiszem – hat magyar nyelvű. Ez egy egyháztest, egy szlovákiai református egyház. Szerintem ezt nem szabad mintának venni. Tehát nem úgy képzelem el, hogy lesz egy református egyház, s annak lesz egy többségében (kilencven százalékban) magyar ajkú tagja, a többi román ajkú. Nem. Legyen egy külön református egyház, a legjobb kapcsolatot kell velük tartani, közös hitvallás, liturgia stb., de az egy teljesen külön egyház. Most kérdés az, hogy azok, akik – mondom – magyarnak, reformátusnak születtek, de elvesztették a kapcsolatukat a magyar református egyházzal, azok átírandók a román református egyházba, vagy pedig az új román református egyház tagjaivá válnak.

TL: A kérdést most szolgálati szempontból tettem fel...

KZs: Igen, én eltértem ettől... Mert hát ez egyházi kérdés...

TL: Szolgálati kihívásként, mi lenne a véleménye szerinti megfelelő válasz? Más nyelv alatt nemcsak a román nyelvet értem.

KZs: Ez már lassan nem is kérdés. Annyira, hogy az új ágendás könyvben, amely most már majdnem kész, van függelék, ahol több nyelven is megvan egypár kötött szöveg, főleg az esküszöveg a házasságkötésnél. Ezt feltétlenül azon a nyelven kell bevenni, amit ő ismer, de csak

abban az esetben, ha valóban nem tud magyarul. Ehhez az is kell, sok minden mellett, hogy előzőleg ezt a szöveget (a román vagy más nyelvűt), azt odaadjuk nekik egy pár nappal azelőtt. Ha van jegyesbeszélgetés, akkor kell odaadni nekik, hogy tudják, hogy mit mondanak. Semmi akadálya nincs tehát annak, hogy az esküszöveget az ő nyelvükön vegyük be. Ha egyik református sem tud magyarul, akkor mind a kettőtől be kell venni az ő anyanyelvükön. Azt is meg lehet tenni, hogy az esküt követő úgynevezett kinyilvánítást („én, református anyaszentegyházunk nevében, titeket házastársaknak nyilvánítalak...” stb.) is más nyelven mondja a lelkipásztor. Ilyen esetben szinte elengedhetetlen a jegyesbeszélgetés, amikor a lelkipásztor megmagyarázza, hogy ez hogyan és miért van, és ha valami olyasmit tud a kezébe adni, amiből megismerheti a református hitünket, istentiszteletünket. Mondom azt is, hogy mit. Már egy éve, hogy elkészítettük (hárman írtuk, én szerkesztettem) azt a hatvan–hetven oldalas román nyelvű ismertetést, amely három részből áll. Van egy, a református egyház tanításait összefoglaló, mondjuk így, hogy „népszerű református dogmatika”, ezt Veress László marosszentkirályi lelkipásztor írta. A második rész a romániai református egyház története, ezt Buzogány Dezső írta. S van egy harmadik rész, a református egyház istentisztelete, amelyet én írtam. Ennek a harmadik résznek aztán van egy függeléke, amelyik minden kötött szöveget, az előfohásztól kezdve, a bűnvalló imádságon keresztül, a konfirmációi fogadalomszövegekig mindent tartalmaz. Péter Miklósnak a fordítása ez a függelék. Nos, egy ilyent lehetne odanyújtani a vegyes házasságok esetében az egyik jegyesbeszélgetés alkalmával. Ez feltétlenül kell, hogy tudják, hogy nem vagyunk szekták, mert széltében-hosszában – gyakran éppen a görögkeleti egyház – terjesztenek ilyesmit rólunk. Ismertetés van tehát ebben a kicsi füzetecskében, már régen kész van, s nem értem, hogy miért nem adták ki, mert már a második lektorizáláson is túl van. Egy ideiglenes formában meg is jelent, de ezt még javítgatni kell – mondták. Mi hasznosnak látjuk.

TL: Az ilyenszerű irodalmi gesztusoknak már múltja van, hiszen a román bibliafordítás is nem román – protestáns – berkekből indult... Talán egy román nyelvű protestáns prédikációs kötet megjelentetése sem lenne érdektelen, főleg abból a célból, hogy a szórványokban szolgáló lelkészek jobban tudjanak megfelelni a kétnyelvűség alkalmi igényeinek. Ez a kötet akár úgy is készülhetne, hogy magyar prédikációkból válogatva fordítani románra, vagy már eredetileg románul írni és korrektúráztatni.

KZs: Sose gondoltam reá, de így, első hallásra, csak egyet mondhatok: miért ne? Jó lenne. Az már csak kivitelezés kérdése, hogy fordítani kell-e, vagy egyenesen románul írni. De mindenképpen jó lenne. Egypárszor prédikáltam temetésen a szórványban, vagy helyettesítettem más egyházközségben, ahol a temetési gyülekezetben csak kevesen értettek magyarul. Azt figyeltem meg, hogy a görögkeleti hívek nagyon figyelnek

a református prédikációra, és nagyon dicsérik a lelkészt, nemcsak mert megszólalt az ő nyelvükön, hanem mert érdekli őket a feltámadás evangéliuma.

TL: Pontosan erről van szó. Mivelhogy az ortodox istentisztelet nem Ige-központú, ezért ritkaságszámba megy, hogy igazán igeszerű prédikációt hallhassanak. Ezek az alkalmak akár a misszió alkalmaivá is alakulhatnának.

KZs: Igen, és valószínű, hogy – nem nagymértékben, de kis mértékben mégiscsak – a románok szektásodása erre is visszavezethető. Elmennek egy román baptista, adventista, pünkösdölő gyülekezetbe, s ott olyan prédikációt hallanak, ami inkább protestáns (úgy-ahogy), mint ortodox, és érdekli őket, azért is, mert ott másképpen szólítják meg őket. Jó, persze tudjuk, hogy a baptisták, az adventisták, a pünkösdölők másképpen, mint mi, de mégiscsak megszólítják a híveket. És a görögkeleti egyházban, a görögkeleti prédikálásban ez nincs meg.

TL: A református egyházra nézve mennyire jelent valódi veszélyt, illetve tényleges kihívást a szektásodás általános jelensége?

KZs: Nekem megvan a külön véleményem – általában – arról, hogy mennyire kell félni ettől a szektásodástól, mert egy dolgot nagyon nem szeretek. Azt, hogy mi jobban haragszunk a szektákra, mint akár az ateistákra is, és nem látjuk, hogy a barikádnak ugyanazon az oldalán vagyunk, szemben egy hitetlen világgal, még akkor is, hogyha különbözők. Ez az egyik. Továbbá: azt figyeltem meg, hogy lelkészek aszerint szidják a szektákat, hogy az ő gyülekezetüket milyen szekta fenyegeti. Ha baptistákká lettek, akkor szidja a baptistákat, hogyha pünkösdölőkké, akkor azokat, hogyha jehovisták tértek ki tőle, akkor azokat. Nyilvánvaló, hogy hozzánk a baptisták állnak a legközelebb, és miért ne tartanánk velük jó kapcsolatot. Haragszunk a neoprotestánsokra és a szektákra. Ez érthető például nemzeti, nyelvi szempontból, mert náluk eltűnik a nyelvi különbözőség és szinte mindegy, hogy magyarul vagy románul történik az istentisztelet, sok helyen együtt vannak, együtt hallgatják a magyar és a román prédikációt. És ez elnemzetietlenedéssel jár, és érthető, hogy ezért idegesítenek. Érthető az is, hogy visszautasítjuk őket, mert – úgymond – belőlünk élnek. Ahelyett, hogy a hitetlen világban végeznék a missziót, tőlünk ragadják el a híveket, nemegyszer éppen azokat, akik nálunk érdeklődnek az evangélium iránt s komolyan veszik keresztyén életüket. Végül, és főképpen: Mi

„Más egyházak, vallásos csoportok kibérelik az üdvösséget a maguk számára, mi ezt nem tehetjük. Az Írás alapján állva kell bírálnunk a szektákat, de ellenségnek nem tekinthetjük őket.”

tudjuk, hogy református hitünk az igazi, a Szentíráson alapuló hit. Erről meg vagyunk győződve. De azért a mennyországból mégsem tagadjuk ki azokat, akik például felnőttkorban keresztelnek. Helytelenül teszik. Más egyházak, vallásos csoportok kibérelik az üdvösséget a maguk számára, mi ezt nem tehetjük. Az Írás alapján állva kell bírálnunk a szektákat, de ellenségnek nem tekinthetjük őket. Jó, tudom, utálatosak a jehovisták. Bekopognak ajtónkon, nyomják a kezünkbe az *Őrtorny*ukat. Vissza kell utasítanunk minden térítői próbálkozásukat. Talán ők azok, akiket nem is lehet keresztyéneknek nevezni.

TL: Azt is el lehetne ismerni, hogy sokkal jobban tudják magukat megszervezni, mint a reformátusok. A „teljesítményt" illetően sokszor lekörözik a többieket. Például egy református lelkész kilométereket tesz meg, hogy eljusson egy szórványba, ahol a házi istentiszteletre még a szomszédból sem jönnek át. Náluk viszont a hívek akár gyalog is elmennek a harmadik faluban tartott istentiszteletre. A reformátusoknál az sem ritka, hogy mikor körútja során megérkezik a lelkész, még a kezdés előtt arra kérik, hogy fogja rövidebbre, mert úgyis kevesen vannak, és „a tiszteletes úr is siet dolgára". Náluk viszont a háromórás együttlét után sem oszolnak szét, mert még mindig hallgatnák a prédikátor bizonyságtételét vagy a térítői körutak élménybeszámolóit. Mi lehet a sikerük „titka"?

KZs: Hát azért én gyanítom, hogy mitől szektásodott a népünk, református egyházunk. Nekem megvan a saját véleményem, ami nem biztos, hogy különbözik azokétól, akik erről mondjuk megalapozottabban írtak, mint ahogyan én most gondolkozom, de lehet... Sok minden.

Először is, számolnunk kell azzal, amit a kis gyülekezetek titkának nevezhetünk. A szekták kisebbségben vannak, s „súly alatt nő a pálma". Úgy érzik, hogy mások kiközösítik őket, és ezért összetartóbbak. Főleg az újonnan alakult kis szektás gyülekezetek téves hitűek, de ez a hit élő. Ugyanaz van most, mint ami volt Jézus idejében és a reformáció idejében. Amikor Jeruzsálemben, Antiókhiában... Genfben és ott, ahol megalakultak az első gyülekezetek, vonzásuk volt és elterjedt a keresztyénség, a reformáció. Miért? Mert kicsik voltak, összetartottak, egy bizonyos hitben megegyeztek, és tudták, hogy ők azok, akik. A reformáció első gyülekezetei hitvalló és élő, misszionáló gyülekezetek voltak. Meg voltak győződve hitük igazságáról és tudták, hogy a nagy katolikus tömbben akkor maradnak meg, ha összetartanak, ha együtt imádkoznak, együtt hallgatják a prédikációt. Nos, ezen a harmadik szinten (első keresztyének, reformáció egyházai, mai helyzet) ugyanez történik. Persze az áttételeknél mindig kell vigyázni, hogy a történelmi körülmények azért mégiscsak mások voltak. De ha ezeket figyelembe vesszük, ugyanez van ma is. Tíz, húsz év alatt kiszakadt a református egyházból egy kis gyülekezet. Miért? Azért, mert úgy érzik (igazuk van, vagy nincs igazuk, sajnos sokszor igazuk is van), hogy ott, ahol háromszázan vagy ötszázan vannak, velük – mint egyé-

nekkel – nem törődik senki. Ott, ahol a gyülekezet csak egypár tagból áll, gondozzák egymást. Amikor a prédikátor (olyan-amilyen) máshonnan jön közéjük, mindegyikkel szóba áll, ők maguk is beszélgetnek egymással. Ez tehát a kis gyülekezeteknek mindenkori előnye a nagyokkal szemben.

Másodszor. Ők nem igeszerűen prédikálnak, mint mi, akik nagyon ragaszkodunk az igeszerű és textusszerű prédikációhoz – jól tesszük. Náluk ez nincs így. Prédikációiknak sokkal több gyülekezeti vonatkozásuk van, és ez vonzó, még akkor is, hogyha ebben nagyon sok az ítélethirdetés, a megfélemlítés, a pokollal való rémisztgetés, mert ilyen is van.

Harmadszor. A szekták kizáróak, s ez azt jelenti, hogy mások nem üdvözülnek, csak ők. Így gondolkoznak az adventisták, a pünkösdölők még inkább, a legszélsőségesebbek ebben a jehovisták. Akik úgy gondolják, hogy csak ők az üdvözültek, a száznegyvennégyezer (vagy amennyi), azok összetartanak. Mi nem így gondolkozunk.

Negyedszer. Jobban meg tudják szervezni magukat, főleg a diakónia területén. Jó, persze, tudom, hogy ennek is van nagyon sok hátulütője, és nagyon-nagyon sok bűn is tapad hozzá. Meg tudják szervezni azt, hogy ha közöttük, a húsz vagy negyven tagból álló közösségben van egy szegény, egy elesett ember, azt körülvegyék, megsegítsék anyagilag, s ezt jobban megteszik, mint mi. Részint azért, mert nem tesszük, részint azért, mert sokan vagyunk, és nem tehetjük.

TL: Még mindig kérdés az, hogy miért működik eltérően a kicsinység. Ha a református egyházban rohamosan apadni kezd egy gyülekezet, akkor azt a halódás jeleként értelmezik. Náluk pedig éppen a kicsiny voltuk garantálja az életképességet. Ha náluk egy-egy prédikátor (nem feltétlenül mindig ugyanaz a személy) kiszáll néhány órára, megtartja az istentiszteletet és továbbmegy, szolgálatának mégis több résztvevője és foganatja van annál, mint mikor egy református lelkész lakik a kis gyülekezettel egy faluban, naponta ott forgolódik népe között, és így sem tud a jézusi ígéretben meghatározott alsó határnál valamivel többtagú, vasárnapi templomozásra való közösséget összetoborozni...

KZs: Először is, az *újság*. Tehát lelkipásztoraink ugyanúgy prédikálnak öt évet, tíz évet, húsz évet. A gyülekezet megszokja, megunja, és végül nem érzi az igazi közösséget. Az új közösségek mindig másképpen gondolkoznak. És amikor elmegy hozzájuk, városról „kiszáll" egy prédikátor, a következő vasárnap pedig egy másik, akkor mindig megvan az újságnak a vonzása, hogy na lássuk, hogy ez mit mond. Szeretnők azt mondani, hogy az apadás azt jelenti, hogy a népegyházból hitvalló egyház felé tartunk. A lemorzsolódás sajnos nem jelenti azt, hogy a hitvalló egyház van kialakulóban. Amikor mi kétségbe esünk, panaszkodunk, hogy fogy a gyülekezet, hogy apadunk, akkor ebben benne van a lelkipásztoroknak a személyes keserűsége, de hiányzik az az akarat, hogy ezt a kisgyülekezeti helyzetet jobban kihasználják, hiszen a gyülekezet áttekinthetővé vált, az egyes hí-

vekkel többet tudunk foglalkozni. És persze kellene az igehirdetési stílusunkon is változtatni.

TL: Mit kellene eltanulnunk másoktól, mit kellene tennünk annak érdekében, hogy jobban tudjunk „gazdálkodni" a még meglevőnkkel?

KZs: A közvetlenséget. Egyfelől igaz az, hogy népünk bizonyos „papságot" vár el tőlünk. Nem vagyok biztos abban, hogy ez a képzet csupán görögkeleti hatásra alakult ki. Az egyházban mindent a *papnak* kell végezni. El kellene tanulni tehát azt, hogy a szolgálatunkban és magánéletünkben közvetlenek legyünk. Le kell tehát szállni a papi hivatásnak arról a magaslatáról, amibe behelyezett minket az egyház, és ami a hívek évszázados hagyománya.

TL: Hogyan kell viszonyulni azokhoz, akik kitéréssel „fenyegetőznek"?

KZs: Kérdés, hogy mi az indíték. Ha az, hogy haragszanak valamiért a lelkipásztorra, akkor másképpen kell viszonyulni hozzájuk. Ha az indok az, hogy nem kapják meg a református egyházban azt, amit elvárnának, akkor ezen a vonalon kell beszélgetni. Lehet, hogy arra hivatkoznak, hogy a család többi része vagy a rokonság (mert van ilyen) már kitért és ott jól érzik magukat, akkor ismét másképpen kell hozzájuk viszonyulni. Tehát ez attól függ, hogy mi a motiváció. Nem tudom, hogy elmennék-e addig a határig, hogy kimondjam: hát akkor térjen is ki. Mindenképpen arról próbálnám meggyőzni, hogy értelmetlen dolog, hogy elhagyja egyházunkat. Meg kell próbálni meggyőzni, hogy értelmetlen a kitérés, mert mi a református egyházban ugyanazt meg tudjuk adni, amit ő ott vár. Ez tehát attól függ, hogy miért akar kitérni. Az egész, végül is, pasztorációs kérdés, amit nemcsak a lelkipásztornak kellene végeznie a gyülekezetben, hanem a körzeti presbiternek, vagy a lelkipásztor feleségének, adott esetben magának a gyülekezetnek.

TL: Szolgálati helyeimen, a lelkipásztori munkanaplóban láttam, hogy itt-ott előfordul Professzor úr aláírása is. Ez azt jelenti, hogy tanársága idején is elvállalt szolgálatokat – főleg a kis gyülekezetekben. Mi a magyarázata ennek az exmissziós késztetésnek? Az, hogy alapvetően lelkésznek tekinti önmagát? Hiányzik a gyülekezettel való közvetlen kapcsolat? Vagy pedig egyszerűen „csak" a szolgálat iránti töretlen ragaszkodás?

„Szeretem a kis teret, a kis templomokat, szeretem látni a nénikéket, bácsikákat két méterrel magam előtt, és ilyen »elrendezésben« szívesebben prédikálok tíz embernek, mint nagy templomban ötszáznak. De különben a szolgálatvállalás szempontjából nem teszek különbséget."

KZs: Én úgy éreztem, hogy a tizenhét év idején, amikor gyülekezeti lelkipásztor voltam, a legtöbbet az igehirdetésekben tudtam adni. Tehát nem a lelkigondozásban, nem a vallástanításban, nem a diakóniában (erről szinte nem is volt szó a diktatúra idején). Azt hiszem, a tudat alatt működött ez így, hogy ha meghívtak igehirdetésre, elfogadtam. Ebben volt egy elvem. Nem hiszem, hogy különösebben magasztos elv, de mindenképpen fontosnak tartottam, hogy ne válogassak. Ha olyan helyre kellett elmenni, ahol tízen gyűltek össze, éppen olyan szívesen elmentem, mint egy nagy templomba. Ezt nagyon őszintén tudom mondani, hogy egyáltalán nem határozott meg az, hogy milyen nagy, „előkelő" a gyülekezet. Sajnos (nem tudom, hogy „sajnos", vagy másképp kell fogalmaznom) sok minden más is meghatározott. Például állandó kérdés abban az egyházközségben, ahova lakhelyem szerint tartozom. A Kétágú templom lelkészeivel jóban vagyok, de felkérésüket állandóan visszautasítom, mert nem szeretek és nem is tudok nagy templomban prédikálni. Ezért nem vállalok szolgálatot a nagy templomban, de elmegyek a Napkelet utcába, és ott nagyon gyakran szolgálok. A nagy, háromhajós templomban jobbra és balra kell tekintenem, s maga a nagy tér is zavar, mert nem látom a szemek visszajelzését. Ez lehet, hogy nagyon emberi szempont, de bárhogyan is álljon a dolog, erre igényt tartok. Ha a Magyar utcai vagy a Farkas utcai szószékről nézek a gyülekezetre, nem látom azt, hogy van-e foganatja annak, amit mondok, hogy egyáltalán értik-e. Szeretem a kis teret, a kis templomokat, szeretem látni a nénikéket, bácsikákat két méterrel magam előtt, és ilyen „elrendezésben" szívesebben prédikálok tíz embernek, mint nagy templomban ötszáznak. De különben a szolgálatvállalás szempontjából nem teszek különbséget.

„Ez a titok – persze egy teológiai tanár, különösen, hogyha annyi év áll már mögötte, mond ilyen »örök igazságnak« tartott dolgokat, hogy »titok« – mégiscsak a keresztyénségnek az egyik titka: hogyan válik a templom otthonná, s hogyan válik az otthon templommá (a fenti értelemben). S akkor egyszerűen a liturgiális tér és idő is áttevődik az otthonra. Persze most az otthon nem a négy fal és tető közötti tér csupán, hanem a mindennapi élet, amit ilyen értelemben kell liturgikussá tenni."

TL: Okozott-e különösebb gondot a textuskezelés, amikor egymástól nagyon eltérő gyülekezetekben kellett szolgálni?

KZs: Nem. Tudat alatt is alkalmazkodtam a gyülekezet értelmi szintjéhez, szókincséhez stb. Valamennyire mégis át kellett állnom a falusi (magyarszováti) prédikálási módról a teológiaira, de ez elég hamar történt. Persze a kérdés az, hogy milyen értelemben szükséges az átállás. A teológusoknak, tanároknak igényesebben kellett fogalmaznom, s hogy ez sikerült-e vagy sem, az mindig kérdésem volt.

TL: Még a szolgálatnál maradva, a szolgálat keretére és tartalmára, a liturgiára vonatkozóan kérdeznék egyet-mást. De ezt megelőzően az érdekelne, hogy az első beszélgetéseink során egyszer unalmasnak minősített liturgikát mégis miért részesítette oly nagy figyelemben, hogy a nagypapi dolgozatot is ebből a tárgyból írta, majd pedig éveken át foglalkozott az ágendáskönyvvel, annyira, hogy az utóbbi időkben is az új istentiszteleti rend összeállításán dolgozik? Egyébként, de nem mellékesen, mi volt a nagypapi dolgozatának címe? Megvan még?

KZs: Meg. Megvan a szöveg, hogyne. *Az 1929-es istentiszteleti reform*, ami tulajdonképpen '29 és '32 között történt.

TL: S az „unalmas" liturgika iránti vonzalmának mi a magyarázata?

KZs: Lehet, hogy így fogalmaztam, de most ezt meg kell magyaráznom. Úgy képzeltem, hogy a diákok számára unalmas. Számomra a liturgika nem unalmas tudományág és tantárgy. De elképzelem, hogy unalmas azoknak, akik teológiai előadásban vagy akár bizottságban hallgatják, azok számára, akikkel arról beszélek, hogy miképpen kell összeállítani egy istentiszteletet, s mi maga az istentisztelet. Kétféle ember van, ugyebár, ahogy szoktuk mondani. Az egyik számára az az igazi istentisztelet, amelyikben egy megszokott liturgikus formát talál minden vasárnap. Ez elmehet a liturgizmusig is, tehát addig a szándékig, akaratig, irányzatig, hogy nekik más nem is kell. S vannak olyan emberek, akik teljesen liturgika-ellenesek, és ezek állandóan újat akarnak. Szerintem a liturgiára szükség van. Ami a katedrákat illeti, ebben a legbarátságosabb megegyezés történt, amikor a gyakorlati tanszékre kerültem. Péntek Árpád már ott volt, s a tantárgyak elosztása úgy történt, ahogy kezdettől fogva és egész a mai napig is történik. Két gyakorlati teológiai tanár van, ezek sohase egyszerre mennek nyugdíjba, tehát nem egyszerre történik a váltás. Aki idősebb, mindig az választja meg a tantárgyakat, a másiknak marad a többi tantárgy. Péntek Árpáddal megegyeztünk: ő természetesen a homiletikát választotta, ami szerintem első helyen van a gyakorlati teológiai tudományoknak a sorában. Én a liturgikával maradtam. Kényszerhelyzet is volt, ezt *kellett* elfogadnom. Na most, amikor jött Kelemen Attila, amikor tehát én voltam az idősebb, nekem volt választási lehetőségem, megtehettem volna, hogy azt mondjam: átadom a liturgikát. De inkább a homiletikát adtam át. Az már más kérdés, hogy miért tettem ezt, miért nem tartottam

meg a legfontosabbnak vélt homiletikát. Az egészbe belejátszik az, hogy édesapám, aki magát homiletikusnak tartotta, végül is az ő nagy, több mint ötszáz oldalas műve liturgika: *A református istentisztelet elvi alapjai*. Én ezt, úgymond, örököltem. A vonzalmat is és a munkát is, tehát nekem ahhoz, hogy megírjam a kurzusomat, ott állt édesapámnak a munkája, és sohasem tagadtam, hogy azt alapul vettem, noha nyilván nem lemásoltam. Ezért (is) rekedtem meg a liturgikánál, és hát ezért választottak be – azt hiszem, szinte minden ciklusban – a zsinat liturgikai bizottságába. Még csak annyit ehhez, hogy édesapámén kívül nem találkoztam még olyan liturgikával, amelyik olyan teologikus lett volna, mint az övé. Ami azt is jelentette, hogy túl elméleti (szemére vethetik, hogy nincs benne történeti rész), de azt is, hogy igazán teológiai. Az összes többi liturgikák lehetnek jobbak mint tankönyvek, de nem mennek annyira mélyre a liturgia elvi megfogalmazásánál.

TL: Az elviekhez érkezve, lehet-e az emberi élettartam egészét (az időbeliségben kirendelt alkalomszerűségénél fogva) liturgiális időnek tekinteni?

KZs: Igen, de ezt a nagyon [*nevet*] jól hangzó kifejezést, hogy „liturgiális idő", azért mégis feloldanám abba, hogy az „élet istentisztelete".

TL: Tulajdonképpen erről van szó.

KZs: Így többet mond. Igen... Az az elérendő valami, amikor a templomi istentiszteletet otthonossá tesszük és az otthonunkat templommá. Tehát le kell vetkőznünk a templomban felvett „liturgusi" magatartásunkat. Persze legyünk ünnepélyesek, de azt a merev szószéki pózt (bocsánat a kifejezésért, mert nem tudatos az, amit ott felveszünk) le kell vetkezni, hogy minél közvetlenebb és otthonosabb legyen az istentisztelet, a prédikáció. Elmenni (a viccelés, szellemeskedés ugyan kerülendő) egy találó humoros bemondásig is. Tehát érezzék az emberek, hogy velük most éppen úgy beszélgetek, mint otthon, csak most Isten Igéje az, ami irányít engem. S hogyha ezt a liturgiális tért [*nevet*] kivisszük és behelyezzük az otthonba, ez azt jelenti, hogy ha a templomban Isten az Úr, akkor a családban is az Ő akarata, parancsa érvényesüljön. Akkor templommá lesz otthonunk. Ez a titok – persze egy teológiai tanár, különösen, hogyha annyi év áll már mögötte, mond ilyen „örök igazságnak" tartott dolgokat, hogy „titok" – mégiscsak a keresztyénségnek az egyik titka: hogyan válik a templom otthonná, s hogyan válik az otthon templommá (a fenti értelemben). S akkor egyszerűen a liturgiális tér és idő is áttevődik az otthonra. Persze most az otthon nem a négy fal és tető közötti tér csupán, hanem a mindennapi élet, amit ilyen értelemben kell liturgikussá tenni. Nyilván senki sem érti ezen azt, hogy kaszálás közben a paraszt bűnvalló imádságot mond. Nem, de láttam olyant (igaz, hogy csak egy-két esetben, és nagyon régen), hogy az öreg paraszt kiment szántani reggel, megállt a barázda szélén, levette a kalapját, összefogta a kezét, nem tudom mit

mondott, azt hiszem, hogy egy Miatyánkot vagy más imádságot. És ez liturgiális tér és liturgiális idő volt. Senkinek sem tűnhetett pózolásnak, mert amit én láttam, azt senki más nem látta. Nem valaki előtt tette, hanem úgy érezte, hogy neki ott, most úgy kell nekifognia a munkának, hogy leveszi a kalapját és imádkozik.

> **Az idő temploma**
> 2Móz 20,8–11
>
> Amikor Izráel fiai beléptek a templomba, érezték, hogy az az áldásosztás és a szentség helye. Isten az időben elkülönítette népe számára a hetedik napot: megáldotta és megszentelte a sabbátot. Mi az Úr napján vesszük tőle az *áldást*, s mert ez a jövőre szól, kivisszük a következő napokra, hogy hatnapi munkánkon is az ő áldása legyen, hogy az egész idő áldott legyen. Belépünk a *megszentelt* időbe: ott hagyjuk munkánk tövisét és bogáncsát, bűneink poros saru-terhét, hogy a liliomok gondtalanságával és tisztaságával „végezhessük minden dolgunkat".
> És még valami, amiről nem szabad elfelejtkeznünk. A megszólított, felelős „te" a családfő, az igazgató, az üzlettulajdonos, aki nem engedi dolgozni gyermekeit, beosztottjait, alkalmazottait, akik az ő *„kapuin belül vannak".*
> A tilalom az Úr napjára is érvényes, ha *munkád* célja a csűrökbe gyűjtés, a több-kereset. Sokszor a harácsolási ösztön, elégedetlenség, irigység bűnei állnak mögötte. A világot nem fogod megváltani a túlórákkal, mert már meg van váltva. A többletmunkával terheled magad, de meg is bontod a menny–föld szimmetriáját: Isten a hetedik napon megszüntette munkáját – te nem ülhetsz nyugton? De a Krisztusban nyert szabadsággal megengedheted magadnak a szükség-munkát, kihúzhatod fiadat, ökrödet, ha kútba esik (Lk 14,5), a tiédet és a másét is. Ha pedig embertársad segítségére sietsz, és olyan munkát végzel, amiért nem kapsz talán még köszönetet sem, ez Úr-napi kötelességed, s mint ilyen *szolgálat.*

TL: Viszont ennek a természetes ösztönszerűséggel megnyilvánuló áhítatnak is volt egyfajta forgatókönyve, amely a mozdulatokat, ugyanúgy, mint az igei vagy csak emberi szavakat, beidegzett pontossággal rendezte istentiszteletté. Az istentiszteleti ágenda összeállításakor tulajdonképpen sajátos dramaturgiai szempontok érvényesülnek, mert egy konszekrált tér-időben a „szent" és a „profán" találkoztatása (ütköztetése?) történik

meg oly módon, vagy avégre, hogy a „profán" megszentelődhessen, a „szent" pedig emberközelivé legyen anélkül, hogy profanizálódjék. Persze ez a „drámai" folyamat, a maga történelem hosszúságú idejével és nagyvilág szélességű terével, csupán reprezentatív mozzanataiban lehet jelen a templomi liturgiában, de sűrítve ugyan, minden lényegi elemében meg kell hogy jelenjék ahhoz, hogy hitelesen „érvényes" legyen. A liturgiában mint konszekrált keretben miképpen oszlik meg a „szent" és a „profán" szerepe? Homiletikusan fogalmazva, miképpen érvényesül a liturgiában az igeszerűség és a gyülekezetszerűség elve, az „isteni" és az „emberi oldal"?

KZs: Az istentiszteletnek, amely eleve konszekrált térben és időben történik, vannak olyan alapfeltételei, amelyek nemcsak hogy meghatározzák azt, hanem amelyek bizonyos profanizálást kizárnak. Mindaz a profanizálás, amit nem zárnak ki ezek az alapfeltételek, beengedhető a templomba. Hogy most ez mit jelent? A szóhasználatot jelenti, a gyülekezetnek a bekapcsolását az istentiszteletbe, a népi szokásoknak, öltözetnek, rigmusoknak stb. behozatalát a templomba – ha ezeknek az alapelveknek nem mondanak ellent. Hogy ezek az alapelvek mik, az egy egész liturgika. Ezeknek a megtartásával igenis profanizálni kell. Azt kellene tüzetesebben megvizsgálni, mi volt a helyzet az Ószövetségben. Sajnos nekem erre nincs időm, vagy most már egy kicsit kimentem a korból ahhoz, hogy erre időt szánjak. Talán érdemes lenne megfigyelni a bibliai analógiát. Az Ószövetségben a teokrácia azt jelentette, hogy az életnek tulajdonképpen nem volt két külön szelete, hanem mert csak egy Úr volt, ezért az életnek minden területe konszekrált volt, illetve azzá kellett válnia: a családi, a gazdasági életnek, a kereskedelemnek, a bíráskodásnak, amit csak el tudunk képzelni, s amire ott mind példák vannak. A nép az egy Úr fennhatósága alá tartozott, ezen belül nyilván volt profán és szent (szent sátor, a gyülekezet sátora, s így tovább), de *ez* a szent és profán nem azt jelentette, hogy az élet ketté van osztva, hanem csak azt, hogy a szentnek ki kell hatnia a profán területre, illetve a profánnak be kell jutnia a szentség térségébe, úgymond a liturgikus térbe. Egyfelől Izráel mindenképpen papok birodalma, szent nép volt, másfelől Isten követelményként parancsolta: „szentek legyetek, mert én szent vagyok!" Az igazi profán (a profán profán) Izráelen kívül volt: más népek, országok, erkölcsök, sőt azt is mondhatjuk, hogy Izráel szemében a pogányok kultikus gyakorlatai is profánok voltak. Lássuk most már az említett analógiát. Ha tehát az Ószövetségben csak egy élet volt, és ennek az életnek minden szelete, a kultikus éppen úgy, mint a többi már említett, mind egy, szent valóság volt, akkor ez a mi istentiszteleti felfogásunkra nézve a következőket jelentheti. Nincsenek külön istentiszteleti helyeink abban az értelemben, hogy ezeket elszigetelnők a többi helyektől, nincsenek ünnepeink abban az értelemben, hogy vasárnap nem szabad káromkodni, hogy a templomban nem szabad veszekedni, mert ezek hét-

köznapi dolgok. Az élet ma is egy, s mint ilyen Isten dicsőségének a színtere – ahogyan Kálvin megfogalmazta. Ez az egyházra kiterjesztett szentségszemlélet nem a templomnak, az ünnepeknek a szentségét veszi el, ellenkezőleg, a profán egyházi élet megszentelését mint erkölcsi követelményt szorgalmazza.

Tudom, hogy a kérdésnek behatóbban kellene utánanézni az Ószövetségben, és annak megfelelően kellene kidolgozni egy módosított liturgikai szemléletet.

A kérdést másképp is, a gondolkozásnak egy magasabb szintjén is meg lehet válaszolni. A keresztségben megszentelt életünk profanizálódott, ezt visszük a liturgikus, a szent térségbe. Egész benső életünket: gondjainkat, nagyon világi elvárásainkat az istentisztelettel szemben, és természetesen bűneinket. A Szent és mindaz, ami Tőle származik (Ige és igehirdetés, apostoli köszöntés, áldás) „fogadja" ezt a profánt, és azt akarja, hogy egész bensőnk megszentelődve hagyja ott a kimondottan szent térséget.

TL: Az „élet istentisztelete" nemcsak azt jelenti, hogy az otthon válik templommá (és viszont), hanem azt is, hogy a liturgikus idő, tehát az ünnep mint az „idő temploma" ugyanígy kiterjed az egész életidőre, kifeszíti az alkalom kereteit a teljes élethosszra. Viszont a reformáció nemcsak a templomokat, hanem az egyházi évet is „megfehérítette", legalább féléves terjedelemben „ünnepteleníteté". Nem lenne ideje revideálni az egyházi év liturgikus idejét?

KZs: Egy ünnepnek és az ünnepi istentiszteleteknek van nyilván egy lelki előzménye (készülünk az ünnepre) és van egy „utóélménye", az tudniillik, hogy mégiscsak továbbviszünk valamit az igei üzenetből, és így tovább ünnepelünk. Ne legyünk túl szkeptikusak. Így az előzetes lelki készülés és az utóélmény „utolérik" egymást. Abban, hogy más egyházaknál sűrűbben vannak az ünnepek, az a jó, hogy egy ünnepnek a feltöltődését, az ajándékát nem kell túl messzire vinni, mert három hét múlva jön egy újabb ünnep, amikor megint érez valamit az ember. A szigorú és következetes biblicitás követelménye a reformációban azt eredményezte, hogy a szentek ünnepét törölték az egyházi naptárból. Ha az ünnep különös alkalma annak, hogy Isten jelenlétét a személyes életünkben érezzük, akkor szükség lenne arra, hogy gyakrabban tartsunk valamilyen ünnepet. Mert a Szentháromság vasárnapjától (ha egyáltalán még ünnep), de inkább a Pünkösdtől egészen el Karácsonyig, nincs olyan ünnepünk, amelyikben a gyülekezeti tagok valamilyen ünnepi érzéssel vesznek részt az istentiszteleten, amikor tehát az ünnep ajándékaiban gyarapodnak. Túl hosszú ez a bizonyos „ünneptelen" félév szakasza, és én nagyon egyetértenék azzal, hogy valaminek az ünneplését valahova még be kellene tenni ahhoz, hogy az egyik ünnepnek a „szent légköre" tartós legyen a következő ünnepig. Viszont egyáltalán nem látom, mit kellene behozni az ünneptelen félévre.

Az a törekvésünk, hogy a reformáció napját (vasárnapját) bensőségesebbé, lelkibbé tegyük, szinte kivihetetlen. Talán az Újkenyéri ünnepet lehetne nagyobb gyülekezeti eseménnyé tenni. Hogyan? Erre a kérdésre nem tudok válaszolni.

TL: Az ünnepi igehirdetés olyan sajátos homiletikai alkalom, amikor az ünnep igeszerűségére és a Kijelentés ünnepszerűségére, az Ige ünnepalapító és ünnepalakító erejére lehetne rámutatni. Nem kellene-e jobban kiaknázni (talán akár ágendásított változatban is) ezt az alkalmat arra, hogy a túlfesztivizált külsőségek mögül az ünnep tényleges üzenete kerüljön a gyülekezeti köztudat méltó előterébe?

KZs: Azt meg lehet tenni, hogy abba a bizonyos, általad (részben általam is) negatívan értékelt ünneptelen félévben egy pár vasárnapot szentelünk annak, hogy megmagyarázzuk az ünnepeket. Ekkor lenne az az alkalom (júliusi, augusztusi, szeptemberi vasárnapok istentiszteleteiről van szó), amikor egy ünnepre emlékezünk, és lefejtjük az ünneplésről, ami fesztív, és meghagyjuk azt, ami csak valóban üzenet. Ami azt jelentené, hogy miért ne lehetne augusztusban – nem Húsvétot, Pünkösdöt tartani, hanem – a Húsvétról vagy a Pünkösdről prédikálni? Ennek nincs semmi akadálya. Általában szorgalmaznám, hogy az ünneptelen félévben hiterősítő, tanító, a szemléletváltást elősegítő prédikációkat tartsunk.

TL: Ünnepeinkből szinte teljesen kiveszett az onomasztikus jelleg. Pedig a névnapok nemcsak azt példázzák, hogy minden kalendáriumi nap a névszerintiségben személyes emberéletnek egy-egy napja, hanem azt is, hogy Isten Lelkének személyalakító ereje miképpen tud és akar névtelenül is neves embereket hasznossá tenni üdvterve megvalósításában. Mert a névnapok elsősorban nem a mártíroknak, hanem a mártíriumnak (ha úgy tetszik, a protestálásnak) állítanak emléket, nem az emberi hitteljesítményt, hanem Isten hit-ajándékának hathatósságát dicsérik. Véleménye szerint elbírna-e a protestáns ünneprend, illetve ünnepszemlélet annyi onomasztikus árnyalatot, amennyi elegendő legyen a személyesebb megszólítottsághoz?

KZs: Nagyon érthető, hogy averziónk, visszautasításunk a szentek tiszteletéről a reformációban gyökerezik, s ez megmaradt a mai napig. Ha jónak látja valaki azt, hogy behozza az onomasztikus ünnepeket, akkor sem lenne szabad arra gondolni, hogy bizonyos vasárnapokat személyeknek, például Augustinusnak vagy másnak szenteljünk. Ha elő tudok hozni az egyház történetéből (a mártíroktól elkezdve Bonhoefferig... vannak ilyen személyek) példákat, személyeket és a hozzájuk fűződő eseményeket, a róluk való megemlékezés kétféleképpen történhet: vagy úgy, hogy a prédikációban részletesebben beszélek arról, hogy ki volt Hieronymus, Augustinus, vagy akár Aquinói Tamás is, és mit akartak az egyházban. Ezt szemléltetőeszközként használnám. A másik az, hogy előadásokban, istentisztelet után (rövidebbre fogva a prédikációt) azt mondom: ma különösen

emlékezünk Savonarollára, aki... ez és ez volt. És elmondom egy tízperces kis előadásban, az úrasztalától. Így igen, de másképpen nem. Annyira kell hangsúlyoznunk az Ige-központúságot, hogy ezzel sok mindent kizárunk (lehet, hogy olyanokat is, amik különben értékes elemei lennének az istentiszteletnek), de kizárjuk azért, mert féltjük az Igének az egyeduralmát az istentiszteleten. Félünk attól, hogy egy „Augustinus-vasárnapon" nem a textusról fogunk beszélni, hanem a személyről, mondjuk megható történeteket (megtérése vagy ilyesmi). De – mondom – szemléltetőeszközként, vagy külön, kis előadásként, ezzel egyetértek.

TL: Érthető, ha nem is mindig indokolt a féltés, de talán a Reformáció ünnepe sem mentes attól a gyanútól, hogy könnyen lehet belőle álcázott „Luther-nap". Szó volt arról, hogy a reformáció sok mindent kirekesztett, többek között olyasmiket is, amelyeknek talán nagyobb volt az értékük, mint a hitre veszélyes voltuk. A protestantizmus vajon nem teljesítette túl az esetenként amúgy jogosult célkitűzéseit, amikor bizonyos ősi keresztyén szokásokat, jelképeket, formulákat vagy mozdulatokat száműzött az istentiszteleti rendből, a templomból, vagy akár a hétköznapok rituális automatizmusaiból?

KZs: Elvileg semmi akadályát nem látom annak, hogy benn a templomban, egy nagyon egyszerű, puritán faragott, öntött kereszt is ott legyen. Adott esetben még annak sem, hogy helyezzünk el a templomban egy *szimbolikus* oltárt. Kérdésem, hogy mit nyernénk ezzel. S lehet, hogy alaptalan a félelmem, de tartok attól, hogy elveszítjük az istentisztelet egyszerűségét és református jellegét, bár tudom, hogy ezt a jelleget nem a szimbólumok adják, hanem a reformációval a központba került igehirdetés. Még egyszer: elvileg nincs ellenemre, de nagy jelentőséget nem tulajdonítok neki, s ismerve hagyománytiszteletünket, kivitelezésének lehetőségét sem látom.

TL: Kissé más megfogalmazásban, de közhelynek számít az a ténymegállapítás, hogy a liturgiát, de egyáltalán a teológiát, az Isten felől felajánlott „interaktív" viszony teszi lehetővé az ember, a gyülekezet számára. Kérdésem nem a reszponzórikus istentiszteleti elemekre fog irányulni, mert az már régi, bevett módja a liturgikus interakciónak, hanem azoknak az újabb módozatoknak a bevezetésére szeretnék rákérdezni, amelyekkel újabban próbálnak „lazítani" az istentiszteleti kötöttségeken, egyáltalán a templomi „hangulaton" (gondolok itt akár tárgyi elemekre, kellékekre is – például gyertyákra – vagy a dizájnra, a dekorációra). Az istentiszteletek – túlzott – interaktívvá tétele, a liturgia „emancipálása" nem annullálná a liturgikumot?

KZs: Maximálisan egyetértek az interaktivitással, hogyha ez közvetlenséget, a gyülekezet bevonását jelenti. Helyeslem, ha a lelkipásztor a gyülekezetet beszélgetőtársnak tekinti, s új módozatokat kell kitalálni, hogy ez hogyan történjék. De ha a gyülekezet bevonását erőltetjük, ha

az istentiszteletet egyfajta „szent kabarévá" tesszük, akkor éppen azt veszítjük el, ami minden istentiszteletnek lelki alapmeghatározója, az ünnepélyességet. Az emberek elidegenedtek a templomtól, tartalmilag kell olyanná tenni a liturgiát, hogy vonzó legyen, mindenekelőtt a megújult, érdekessé tett prédikációval. Úgy gondolom, ez nagyobb feladat, mint új tárgyakat elhelyezni, új párbeszédes formákat kitalálni. Most csak megismételni tudom, hogy a presbiterek, az ifjak bekapcsolása a liturgiába nem csupán úgynevezett korkövetelmény, hanem igeileg is megalapozott szükségesség.

Talán ide tartozik a képiség kérdése, ami nem csupán idegen Istennek ó- és újszövetségi gyülekezetétől, hanem másért is jogos bírálattal kell illetnünk. Nyugaton ugyanis az egyházak úgy próbálják közvetlenebbé, barátságosabbá tenni az istentiszteletet, érdekeltebbé tenni a híveket, hogy az evangélium üzenetét szemlélet tárgyává teszik. Ez megfelel annak, hogy az egész nyugati szemlélet a képiség irányába megy el. Ma már nem írják ki azt, amit jelölni akarnak, hanem odatesznek egy figurát. Azt hiszik, hogy a képek teljesen visszaadják a valóságot. Ez nem igaz. Márpedig nekünk az igazságot, a teljes igazságot kell továbbadnunk. Egy festménnyel – gondoljunk egy őszi erdőrészletre – a művésznek nem az volt a szándéka, hogy a valóságot adja vissza, hanem hogy valamilyen benyomást keltsen... például az elmúlásról, vagy hogy meggondolkoztasson. Persze a templomban is „benyomást akarunk kelteni", „meg akarunk gondolkoztatni", de a képiesítéssel nem ez történik, inkább az, hogy rövidül, csonkul az igazság, az az igazság, amit a kép csupán érzékeltetni tud, de „képtelen" teljes jelentés-valóságában feltárni. Lehetnek olyan kötetlen gyülekezeti alkalmak, amelyeken helyük van a képeknek. Ezeken a lelkipásztor magyarázhatja a művészi alkotást, elmondhatja, hogy Leonardo da Vinci miért képzelte el így az utolsó vacsorát, hogy mit jelent a felszarvazott Mózes, adhat akár ikonmagyarázatot is, ezzel a képiséget bevonja a szóbeliség területére. Itt aztán sor kerülhet a legtágabb értelemben vett interaktivitásra.

De térjünk vissza a verbalitáshoz. Teljesen megértem mindenkinek, akár a központi egyházi gondolkozásnak, akár pedig a gyülekezeti tagoknak azt az akaratát, hogy egy olyan liturgikus tért szeretnének, amelyikben a gyülekezet sok-sok eszközzel részt vesz, akár verbálisan végzi az istentiszteletnek valamelyik részét, akár pedig másképpen, amit még ezután kell kitalálni. Ezt a kérdést én annak a függvényében *is* tárgyalnám, hogy lelkipásztori szolgálatunkban vannak olyan kötetlen alkalmak, amelyeken a javallt interaktivitást érvényesíteni lehet. Ilyen például a bibliaóra. Elképzelünk, ugye, a fiatalokkal egy táborozást valahol kinn a szabadban. Évente egy-két alkalom bizonyára adódik. Az a kérdés, hogy amit nem tudunk bevinni a kimondottan szakrális térségbe és nem tudjuk beiktatni az egyes számú liturgiának a menetébe, mert féltjük az Ige mindenhatóságát,

egyeduralmát, azok mennyiben hozhatók be a kötetlenebb formájú istentiszteletekbe. Ezért én a múltkori liturgiai bizottságban (úgy emlékszem, a mostaniban is) azt javasoltam, hogy a bibliaórát ne tekintsük a klasszikus értelemben vett istentiszteletnek, és ne vegyük be az Ágendáskönyvbe. Legyen a bibliaóra rábízva a lelkipásztorra, hogy közvetlen kapcsolatot tudjon kialakítani a gyülekezettel, illetve az ifjú vagy felnőtt közösséggel, és ebbe belefférnének a képi szemléltetések, a hozzászólások, a viták. Ez lenne a helye és ezek lennének az eszközök a közösség közvetlen kialakulásának, miközben a lelkipásztor vigyáz, hogy az igeiség ne csorbuljon. Tehát én elválasztanám az eddig klasszikusnak ismert és az ágendáskönyvekben is előforduló formákat, alkalmakat a kötetlenebb alkalmaktól, amelyeket már nem is lehet „formáknak" nevezni. Ezeknek az alkalmaknak feladhatjuk az ünnepélyességét, de a komolyságát sohasem. Nálunk, Erdélyben nem az a kérdés, hogy szabad-e ezt megtenni vagy sem, hanem az, hogy hagyományokhoz szokott, falusi (például mezőségi) gyülekezeteknél megvalósítható-e. Tapasztalatból mondom, hogy nagyon nehéz.

A jövőről felelősen gondolkozó egyháznak nem csupán a kimondottan liturgikus alkalmakkal kell törődnie, hanem új lehetőségeket kell keresnie, új alkalmakat kell kitalálnia, hogy a templomon kívüli életistentiszteletnek ezt a szegmensét is elképzelje. Ez elsősorban nem korkövetelmény, hanem felelet arra az isteni akaratra, amelynek gyökerében ez a mondat van: az Ige testté lett.

„A liturgiai egység nem feltétele *az* egységnek, sem a lelkinek, sem a szervezetinek."

TL: A kilencvenes években állítottak össze egy új ágendát, azzal a szándékkal (is), hogy a világ minden magyar református egyházában egységesítsék az istentiszteleti rendet. Ahogy az lenni szokott, sokat vitatták, még mindig kifogásolják. Jóformán még be sem vezették, készül az újabb ágenda. Miért van szükség az ágendák – főleg ilyen sűrű – váltogatására?

KZs: 1998-ban jelent meg az az Ágendáskönyv, amelynek címe szerint az lett volna a célja, hogy a Kárpát-medencében, sőt az egész világon élő református egyháztestek ugyanazon liturgia szerint tartsák az istentiszteletet, ugyanaz legyen a menet, s ez alapjában véve jó törekvés volt. Mi lett ebből? Két nagy hiba. Az egyik, hogy Erdélyen kívül senki nem fogadta el, Magyarország kimondottan nem. Hogy mégis keresztülment az Egyetemes Tanácskozó Zsinaton, az Csiha Kálmán személyi vonzásának volt köszönhető, de végül is nem az lett, aminek készült. Ez megint felveti persze a liturgia egységességének kérdését. Jó lenne, hogyha megvalósulna, de tudjuk, hogy a liturgiai egység nem feltétele *az* egységnek, sem a lelkinek, sem a szervezetinek. Ez volt az egyik baj, tehát hogy nem vált azzá, aminek szánták. A másik pedig az, hogy szinte minden olda-

lon volt hiba, elírás, teológiai tévedés, stiláris egyenetlenség stb., mintegy százötvenet számoltam meg. Ezt hosszú távon nem tartottam elfogadhatónak. Tehát ezért kellett egy új. Azt viszont megint csak el kell ismernem, s örömmel teszem, hogy a legnagyobb dolgot ez az ágenda véghezvitte: megvalósította az úgynevezett kétközpontú istentiszteletet, hogy a homíliás és a sákramentumos rész, az egy istentiszteleti keretbe került, ami teológiailag is helyes és kikerüli a duplázásokat (két előfohász, két áldás, két bűnvalló imádság stb.). És ez nagy dolog. Ezért kellett egy új ágenda, amely csak ott változtat, ahol szükséges. Ez most már majdnem kész van. Remélem, hogy 2009 közepére a liturgiai bizottság véglegesíti a szöveget, s csakhamar a zsinat elé kerül. Az igazi elvi kérdés itt az, hogy mennyi időre szánunk egy liturgiát, ágendás könyvet? 1929-ben megjelent az Imre Lajos-, Makkai Sándor-, Gönczy Lajos-féle Ágendáskönyv, amelyet a '32-es zsinat – sajnos megalkuvó kiegészítéssel, de végül is – elfogadott. Ezt ők hosszú távra szerkesztették, '33 január elsejétől lépett érvénybe és egészen '98-ig használatban volt. Roppant nagy időszak, ahhoz képest, ahogyan változtak az igények, jöttek az újabb és újabb felismerések. A bibliaiak, hogy az írott Igének nagyobb súlyt adjunk az egyes istentiszteleti formákban. Vagy: mennyire szabad, lehet, kell visszamenni a reformáció korabeli istentiszteleti gyakorlatok, elemek felújításához, ami tulajdonképpen megtörtént '29 és '33 között? Szabad-e és mennyire lehet visszahozni az óegyházi elemeket, ami mindig azt a veszélyt hordja magában, hogy katolizáltuk az istentiszteletet a reszponzóriumokkal, a régi, latinból lefordított szövegekkel. Ezeknek és más kérdéseknek a közegyházi megvitatása után szükséges, hogy időnként új istentiszteleti rendet alkossunk. Amit most végzünk, ami tehát nagyon közel van a befejezéshez, az ne legyen hosszabb életű, mint tíz–tizenöt év. Már most mondtam a liturgiai bizottságban: nem engem és még nem is az alattam való korosztályt kell beválasztani a bizottságba, hanem egy jóval fiatalabb nemzedéket, amely korszerű igényeknek megfelelően alkot egy hosszabb életű rendtartást, mint az, ami most készül. Ez persze a népünk tradicionális szemléletébe ütközne, de mégiscsak meg kellene valósítani. Mi marad? Az, hogy meg kell keresni azokat az istentiszteleti formákat, amelyekben szabadabbnak érzi magát az eljövendő nemzedék. S ez nem történt meg. Ez vonatkozik az énekeskönyvre is, amiről, hogyha erre sor kerül, ismét elmondom, hogyan képzelem el. Annak ellenére, hogy a készülőt jónak, alkalmasnak látom, nem hosszú távra képzelem el.

TL: A rövid távra beállított Ágendáskönyvnek az a hátránya, hogy amikor a hagyománykedvelő nép nagy nehezen beleszokik az újba, alighogy azt végre magáénak érzi, máris le kell szoknia a „hagyománnyá" még nem vált új „régiről" egy még újabbnak a gyakorlatba ültetése érdekében. Vagyis elveszítheti a liturgikus tájékozódási alapját s az istentiszteleti rend iránti bizalmát. A gyülekezet már azt sem fogja tudni, hogy mikor hogyan

„viselkedjék" a templomban: álljon fel, vagy üljön le, melyik változatát mondja a Miatyánknak és melyikét az Apostoli Hitvallásnak, meg így tovább. A fogyasztói társadalomból átszivárgó rövid távos beállítottság vajon nem fogja eltorzítani (ha nem éppen megszüntetni, „egyháziatlanná" tenni) a számunkra még természetesnek számító szellemi-lelki életteret, az egyházias gondolkozásmódot?

KZs: Én nem hiszem, hogy ezek a *formális* változtatások valamilyen zavart okoznának. Az minden lelkipásztornak, egy új ágenda bevezetése során (vagy után), a kötelessége lenne, hogy bizonyos dolgokat megmagyarázzon a gyülekezetnek: miért kell ezt így és miért nem úgy tennie, miért nem volt jó az, ahogy volt, és miért kellett újítani – beleértve a „leülni / felállni"... s annyi minden mást. És ez nem nagy dolog. Szerintem egy-két év alatt kialakul egy olyan gyakorlat, amelyben mégiscsak otthon érzik magukat. Mit jelent a tradicionalizmus ebben a vonatkozásban? Azt, hogy református népünk szereti magát biztonságban érezni a templomban. S ez a biztonság azt is jelenti, hogy bemegy, ő tudja, hogy most ezzel kezdődik, végződik, hogy most neki ezt kell tennie, most ezt együtt mondja, most leül, most feláll, most ez és az következik. Ezért nem szabad nagyon megbolygatni az istentiszteleti rendet, mert ő *így* érzi magát otthon, még hogyha ez a szó nem a legjobb, mert az „otthon", az mást jelent, nagyobb szabadságot, közvetlenséget jelent. És mégis akkor érzi magát otthon, ha tudja, hogy mire számíthat. Azt pedig nem hinném, hogy ez a tízévenkénti liturgiai megújulás a fogyasztói társadalomból átszivárgó rövid távos beállítottság lenne.

TL: Vajon az nem lenne alkalmazható alternatíva, hogy bizonyos „örökérvényű" (mind az óegyháznál már megvolt, mind később, a megreformált liturgiában is még megtartott) alapelemek mellé „ajánlott" változatokat csatolni annak érdekében, hogy a helyi gyülekezeti adottságok szerint az utóbbiakkal lehessen megtölteni a változatlanul hagyott előbbi keretet?

KZs: Vannak olyan – jórészt bibliai, teológiai és liturgikai – alapelvek, amelyekből nem szabad engedni. Most már ezen belül, hogy hány variánst, vagy milyen variánsokat lehet megengedni, ez megint olyan kérdés, amiről kell beszélgetni. Ha túl sok variánst engedünk meg, és rábízzuk – mondjuk – a presbitériumra, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a lelkipásztorra bízzuk, akkor utat nyithatunk egy olyan szabadosságnak, ami aztán megint nem egyeztethető össze az istentiszteleti ékes és jó renddel. Hol van helye a változatoknak? Én megint csak azt mondom, hogy a bibliaórán, szeretetvendégségen, ifjúsági táborozások alkalmával és egyéb kötetlen találkozásoknál, noha tudom, hogy ez csak kiskapu, és ezek ritkább alkalmak. Ahogyan erről már szó volt, ezekkel sem a régi ágendáskönyvek, sem a készülő új nem foglalkozik. Ez a lelkipásztor leleményességére van bízva, aki megkérdezi a csoportot (fiatalokat, asz-

szonyokat, akiknek a közösségéről van szó), hogy mit kívánnak. Itt a gyülekezetnek, a lelkipásztornak szabadsága van és élhetnek a variánsokkal. De ha például a vasárnap délelőtti istentiszteleten túl sok variánst (vagy akár csak egyet is) kínálunk, akkor teret, lehetőséget adunk arra, hogy a lelkipásztorok, presbitériumok elmenjenek a szabadosság felé, és így sérüljenek a református liturgikai elvek.

TL: Mi a kifogás az óegyházi elemek bevezetésével szemben? Hiszen ez olyan értékeknek a megőrzését biztosíthatná, amelyek az Ige örökérvényűségével párhuzamosan az istentisztelet maradandóságát, folyamatosés folytonosságát is kiábrázolná, valamint a mindenkori keresztyénséggel való történeti/történelmi közösségünket fejezhetné ki, s az egységkeresésnek egy esetleg megvalósítható (liturgiális, elvi) módjára nézve is részben esélyt adhatna.

KZs: Nincs benne semmi rossz, s én egyáltalán nem ellenzem azt, hogy nyúljunk vissza ehhez az óegyházi liturgiához és hozzunk át olyan elemeket, amelyek elveinkkel, és általában a bibliai tanítással nem ellenkeznek. Csak éppen hogy ki kell válogatni, csak éppen hogy rá kell szoktatni a gyülekezetet, és ki kell védeni azt, amit már említettem, hogy ezzel katolizáljuk, „pápista ízűvé" tegyük liturgiánkat. Nyilván nem lesz azzá, mert végül is a reformáció előtti hagyományok a mi hagyományaink is. Ezért nincs benne semmi rossz. Mondom, ki kell védeni ezeket az ellenvetéseket, kifogásokat.

TL: A reszponzóriumtól is sokan idegenkednek, pedig ezzel lehetne az istentiszteletet igazán gyülekezetivé tenni. Az egyetemes papság elve is érvényesülhetne ebben a liturgikus módozatban, mert ahelyett, hogy továbbra is inkább egyszemélyes legyen az istentisztelet, a reszponzóriummal úgy lenne közössé, illetve közösségivé, hogy a „hívek papsága" is teret kapna.

KZs: Egyetlenegy istentiszteleti formában, mondjuk a vasárnap délelőttiben, be lehet hozni egy vagy két ilyen reszponzorikus elemet. Szerintem nem többet. Mit kell tenni? Kiválasztani az óegyházi hagyományból azt, ami beilleszthető, ami nem ellenkezik a felfogásainkkal s a bibliai tanítással. Tehát először kiválasztani, helyére tenni. De az igazán nagy feladatot nem ebben látom, hanem a gyülekezetnek a bekapcsolásában *úgy*, hogy minél több istentiszteleti elemet a gyülekezeti tagok végezzenek. Tudjuk, hogy miről van szó, a Teológián (nem minden vasárnap, de van olyan vasárnap, hogy igen) megtörténik, hogy a bűnvalló imádságot, a lekciót (és még más elemet is) a gyülekezeti tagok mondanak. Jó, a Teológián a gyülekezeti tagok, azok teológusok. De megvalósítható kisebb falusi gyülekezetben is. Rá kell nevelni, meg kell tanítani, szájukba kell rágni az elején azt, hogy nekik ott mi a feladatuk. Tehát ez nagyobb gond, pedig jobban bekapcsolná a gyülekezetet, mint az, hogy több reszponzóriumot vonunk be. Én magam különben reszponzórium-ellenes vagyok. De eny-

nyit engedek, hogy egy-két ilyen elemet be lehet hozni. Azért, mert a megszólítás és a válasz mindig az igei elemnek és a gyülekezeti elemnek a „reszponzóriumában" történik: Isten szól, és mi felelünk – ez már önmagában is reszponzórium. Na jó, kérdés, hogy ez a felelet kinek a részéről jön? A lelkész részéről, hogy elmondja a bűnvalló imádságot, vagy pedig a gyülekezet részéről?

TL: Egy másik fontos liturgiai elem az egyházi ének-zene. Ezt is nemrég újították fel, ami nemcsak új énekek bevezetését jelentette, hanem régi dallamoknak a felelevenítését, a zsoltároknak a régi ritmika szerinti éneklését. Nemcsak szó-, hanem dallamhasználatában is sok minden módosult: a szóhasználat részben modernizálódott, aktualizálódott, a dallamvilág pedig inkább archaizálódott. Ha az Ágendáskönyv, az istentisztelet verbális része revízióra szorult, akkor mi a helyzet a liturgia zenei részével, az Énekeskönyvvel?

KZs: A zenei részhez nem tudok hozzászólni, s nem tudom, hogy az újítások szempontjából hol tartunk. Azonban az éneklésben van tennivaló. Nemcsak az, hogy meg kell tanítani a gyülekezeteinket énekelni és a kántorainkat jól, korálból játszani, hanem az, hogy meg kell szerettetni ezeket az énekeket. Van egy Énekeskönyvünk, amit Magyarországon állítottak össze, s amit mi zsinatilag is elfogadtunk. De ezt a Tanácskozó Zsinat által jóváhagyott Énekeskönyvet csak mi vezettük be. Magyarországon ezt az Énekeskönyvet főleg a zenészek éles kritikával illették, mi azonban elfogadtuk. Erről az Énekeskönyvről nincs különösebb szakvéleményem, inkább csak mint gyülekezeti tag szólok hozzá. Először: Fontosnak tartom összeállítani egy olyan énekeskönyvet, amelynek egyötöd részében, a végén ifjúsági énekek lennének. Természetesen szakértelemmel, gondosan kiválasztott ifjúsági énekekről van szó. Ennek benne kellene lennie a gyülekezeti énekeskönyvben. Ez a harminc–negyven ének a „jövő zenéje" lenne, és ha megérdemli, majd gyülekezeti használatba, azaz a „nagy énekeskönyvbe" is bekerül. Ehhez az kell, hogy a gyülekezet „rászokjon az új dallamokra". Az így egybekötött énekeskönyv (tudom, hogy bizonyos fokig formális az, hogy egybekötjük, de talán mégsem) egy hagyományos énekanyagot és egy újabb ifjúsági énekanyagot tartalmaz. Ennek az az előnye, hogy kölcsönösen megismerik egymás énekeit. Az ifisekhez közelebb kerülnek a zsoltárok, az óegyházi énekek, Tinódi Lantos Sebestyén és a többi tizenhatodik, tizenhetedik századbeli jellegzetesen magyar dallamok és szövegek. Másfelől pedig a felnőtt, hagyománytisztelő gyülekezethez közel kerülnek a modern, új dallamúak, s talán bibliaórákon, nőszövetségi találkozókon megszeretik. Így meg lehetne szerettetni a másik dallam-, szövegvilágot azokkal, akik ma már és még idegenkednek a másmilyen énekléstől. Ez az egyik dolog. Van még valami, amihez nem biztos, hogy értek. Az újabb angolszász és német dallamoktól idegenkedünk. A régieket ugyanebből a zenei térségből elfogad-

juk, és nem csupán Bachról, Händelről, Crügerről van szó, hanem más, késő középkoriakról is. Indokolt-e az ellenszenv a huszadik, huszonegyedik századi dallamok iránt? Hiszen valamikor ezek szintén idegenek voltak magyar eleink számára. Ha tehát ezeknek az új ifjúsági énekeknek megvan a zenei értékük, s nyilván hitvallásilag, bibliailag megfelelnek, akkor miért nem lehet ezeket bevenni? Én magam nem vagyok annyira ellenzője ezeknek az ifjúsági énekeknek. Zeneileg nem tudok hozzászólni, de tartalmukat tekintve ki kell dobni azokat, amelyek üresek, csupán „hallelujáznak", anélkül, hogy lenne lelki vagy érzelmi üzenetük. Bizonyára vannak olyanok, amelyek újszerűek, de tartalmilag, zeneileg érdemesek arra, hogy egy ilyen „egységes" (régit és újat egybefoglaló) énekeskönyvben helyet kapjanak.

TL: Még a zenénél maradva, mi a zenei preferenciája? Mennyire része a zene az életének?

KZs: Nem annyira, amennyire illenék. Édesapám Akadémiát is végzett, és kilenc évig prímhegedűse volt a Magyar Operának. Édesanyám zongoratanárnő volt, és az egyedüli testvérem, a húgom pedig zongoraszakot végzett és zongorista volt. Rólam azt mondták, hogy nagyon muzikális vagyok, hallásom is van, de nem volt tehetségem, hogy hangszert tanuljak. Úgy nőttem fel, hogy otthon reggeltől estig zenét hallgattam: vagy a húgom, vagy édesapám gyakorolt, vagy édesanyám tartott zongoraórát. Tehát a zene ott volt a környezetemben, ami nem feltétlenül volt pozitív, sőt sokszor zavaró volt, és talán ezért idegenkedtem a komolyzenétől – akkor. Most természetesen már nem. Nagyon szeretek énekelni, a templomban is, társaságban is. Fiatalon többféle kórusban vettem részt, még hivatásosban is. Most is sokszor bennem van egy-egy dallam. Azt mondták, hogy ez azért van, mert muzikális vagyok, de nem hiszem, hogy ezért. De a zene különösebben nem tartozik az életemhez. Az, hogy éneket tanítottam, szükségszerű volt, mert annak idején különös módon a gyakorlati teológiához tartozott. Ezen kívül jó hallásom van, alacsony szinten ugyan, de tudok zongorázni. Talán tudtam volna zenét is tanítani, de hát volt zenetanár, erre nem volt szükség.

„Ezek a dallamok, ha nem kell nagyon összpontosítanom a teológiai munkára, ismét megjelennek, mert már kitörülhetetlenül bennem vannak."

TL: Milyen dallamról beszélt, mikor azt mondta, hogy „állandóan van bennem egy dallam"?

KZs: Édesanyám nagyon sokat énekelt. Jó hangja volt. Zongoratanárnő volt és elég sokat énekelt. Reggel zsoltárokat, vagy az énekeskönyvben is található reggeli énekeket énekelt. Ő abban a lányszövetségi és nőszövetségi korban élt, amikor ezeket a halleluja-énekeket nagyon szerették és

énekelték. Ezeket nagyon sokat hallottam. Úgyhogy most is jól emlékszem, hogy reggel édesanyám vetette az ágyat, kinyitotta az ablakot, kitette az ablakba a párnákat szellőzni, és énekelte a hatvanadik éneknek az egyik versszakát: „Most a munkára vetem elmém, kezem, / Ha nehéz lészen, állj, Uram, készen, / Mert benned bízva, könnyül az én terhem". Ezt reggelenként elénekelte háromszor-négyszer. Ez a dallam és szöveg *ma* is, reggelenként „visszajön". Vagy egy nagyon kedves kis halleluja-ének: „Ha szívem néha elszorul, s rossz kedvem árnya rám borul" – ezt is nagyon gyakran énekelte, főleg ha „szíve sokszor elszorult". Ezek a dallamok, ha nem kell nagyon összpontosítanom a teológiai munkára, ismét megjelennek, mert már kitörülhetetlenül bennem vannak. Persze világi dallamok is, nagyon sok népdal, de főleg ezek.

TL: A zeneszerzők közül kinek a szerzeményeit hallgatja szívesen?

KZs: Talán különös, hogy zenészszülők gyermeke a „szerzeményen" főleg egy műfajt ért, a kórusműveket. Mások azt is mondhatják, hogy ez zeneileg egy kissé primitív, mert nekem szükségem van a szövegre is ahhoz, hogy átéljem a zenét. „Felszállott a páva", nekem ez Ady-vers is, nem csupán egy csodálatos Kodály-feldolgozás. „Jézus és a kufárok" – amikor hallgatom, nemcsak a zenét csodálom, hanem a bibliai szöveget is átérzem. Tehát hogy Kodály... És a régi népzene, például Tinódi Lantos dalai. Otthon, szüleimnél majdnemhogy versengés volt, hogy ki tud több népdalt. De ez csak édesanyám és köztem volt, mert se édesapám nem volt népdalos, se a húgom, ők a klasszikus zenét szerették és művelték.

TL: S a hangszeres művek teljesen kiestek a kedvencek köréből?

KZs: Nem tudnám megmondani, de ha mégis választanom kell, akkor Mozart. Ez azt jelenti, hogy nála a könnyedség, csillogás, de a rendszer is, mind együtt van. Rendszer – sok más szépséggel együtt – például Bachnál is megvan. Otthon most az egyik gyermekem, amikor csak teheti, Beethovent hallgat, úgyhogy állandóan hallok itthon klasszikust, „nehéz" zenét.

TL: Tehát a bécsi klasszicizmus komponistáit kedveli leginkább.

KZs: Igen, igen, de rám nézve ez így túl igényes megfogalmazás. Nem szerettem sohase az operetteket, de nem néztem le, nem mondtam azt, hogy „Húj, ez csak operett!" Egyszerűen nem áll közel hozzám... És nem szeretem az operát.

TL: Pedig ott a zene tényleg együtt jár a szöveggel. Viszont az oratóriumokat, gondolom, szereti.

KZs: Valóban, de itt is az van, hogy nyilván ezek a (bibliai) szöveggel együtt hatnak. Ezek után talán különös, de így van, az operát nem szeretem.

TL: Visszatérve a teológiai kérdésekhez, a szolgálathoz, s ezen belül a liturgiához – az istentiszteletnek talán a legemberibb összetevője, amelyben bárki, bárhol és bármikor otthon érezheti magát úgy, hogy egyidejű-

leg templomot is alkot maga köré, s amely által biztos lehet Isten közelsége felől, az az imádság. A Bibliában előttünk álló tanítványi kérést, hogy „Taníts minket imádkozni!", Jézus már teljesítette. Viszont mégsem tanultuk meg igazán és még kevésbé tudjuk „tanítani" az imádságot. Talán azért, mert nem tanulható, és mert nem tanítható – legalábbis emberek által. A kérés sokszor felénk is érkezik, akár önmagunk részéről a lelki tikkadtság idején, de mások felől sem ritkán. Hogyan lehetne „tanítani", illetve „tanulni" az imádságot?

„A magánimádkozásnál szavak vagy gondolatok vannak, és Isten nem fog engem javítgatni azért, mert a mondatomnak nincs állítmánya, vagy mert valamelyik mondatrész hiányzik. Isten elfogadja imádságomat úgy, ahogy gondolatban elé viszem. De én lelkipásztorként szinte kötelezőnek érzem a szabatos fogalmazást. Tehát amikor imádkozom, akkor mindig fogalmazok is, pedig tudom, hogy ez nem szükséges – s nem is jó. És ilyenkor mindig eszembe jut, hogy erre semmi szükség, ez nem irodalmi feladat. De mindig rajtakapom magamat."

KZs: Tudjuk, hogy két dologról van szó: a liturgikus imádkozásról az istentiszteleten – erről külön is lehet, és kell is beszélni –, de azt gondolom, hogy inkább a magánimádkozásra gondoltál.

TL: Igen, főleg erre. A liturgikusról majd akkor lesz szó, amikor a lelkész imádkozásáról is fogunk beszélni, aki „közimádkozóként" még akkor is kénytelen liturgikusan imádkozni, amikor életének, szolgálatának olyan szakaszában van, hogy nem tud „magánimádkozni". Induljunk ki tehát a magánimádkozásból.

KZs: Abból kell kiindulni, hogy Isten nem teremtett egyformára. Mindenkinek sajátos, egyéni lelki alkata van, ami meghatározza azt is, hogy miként, mikor, hányszor imádkozik. Ezért van az, hogy nem lehet ezekre szabályt adni. A metodisták előírták, hogy hogyan kell imádkozni, és hogyan jó, és egyedül csak úgy jó. Ez így nem helyes, ezeket nem lehet kívülről meghatározni. Azt például, hogy az ember hányszor imádkozzék egy nap. Egyszerűen vannak emberek, akiknek szükségük van arra, hogy naponta háromszor-négyszer imádkozzanak, s vannak olyanok, akiknek

elég, hogyha egy nap egyetlenegyszer imádkoznak, rendszerint este. Ezt el kell fogadni úgy, mert nem ettől függ a keresztyén élet, hanem attól függ, hogy az az egyszeri vagy a többszöri imádkozás mennyire az én imádságom. Most ezzel az „én imádságommal" nekem az a bajom (és azt hiszem, a lelkészeknek is, habár nyilván semmilyen felmérés erről nem történt), hogy amikor imádkozom, akkor mindenképpen „fogalmazni" akarok. Mert lelkész vagyok, megszoktam, hogy nyelvileg, stilárisan (mondattanilag, változatos szóhasználattal stb.) helyesen fejezzem ki magamat. És én saját magamat állandóan javítgatom, körülbelül úgy teszek, mintha saját kéziratomat javítgatnám, pedig erre most nincs szükség. A magánimádkozásnál szavak vagy gondolatok vannak, és Isten nem fog engem javítgatni azért, mert a mondatomnak nincs állítmánya, vagy mert valamelyik mondatrész hiányzik. Isten elfogadja imádságomat úgy, ahogy gondolatban elé viszem. De én lelkipásztorként szinte kötelezőnek érzem a szabatos fogalmazást. Tehát amikor imádkozom, akkor mindig fogalmazok is, pedig tudom, hogy ez nem szükséges – s nem is jó. És ilyenkor mindig eszembe jut, hogy erre semmi szükség, ez nem irodalmi feladat. De mindig rajtakapom magamat. A liturgikus imádságnak vannak bizonyos *előírt* elemei, s ezek a lelkipásztornál átjönnek a magánimádkozásba is. Liturgikailag is tudjuk, hogy az istentiszteleten az imádságban (gondoljunk egy mindent összefoglaló imádságra) kell lennie hálaadásnak, bűnbánatnak, kérésnek és magasztalásnak. Amikor egyedül vagyok, akkor nem liturgikai sémára imádkozom. Tudom, hogy hálaadással kell kezdenem az imádságot, de most éppenséggel nem ezt érzem, mert valakit megbántottam, és akkor a bűnbánattal kell kezdenem. Vagy pedig fordítva: valamelyik tervemet sikerült véghezvinni, valami nagyszerű történt, most ennek örvendek, és akkor hálaadással kell kezdeni. Ezek az elemek vissza-visszajönnek a magánimádkozásban, nem tudok (és, szerintem, miért? – *nem is kell*) szabadulni attól, hogy igenis, az imádság ezekből az alkotórészekből áll, noha – természetesen – ez nem szabály. Ha szabályokat tartok be, akkor már nem az én imádságom és nem onnan belülről jön, egy lelki kényszerből, de talán jobb így fogalmazni, egy bizonyos ráutaltságból. Ez a ráutaltság azt jelenti, hogy van Valakim *fenn*, Aki jobban meghallgat, vagy Akinek őszintébben elmondhatom, mint bárki másnak. Ez az őszinteség azt jelenti, hogy amikor imádkozom, akkor mindent le kell vetkőznöm: azt, amit letagadtam, azt, amiben képmutató voltam (mindannyian azok is vagyunk), mindent le kell vetkőznöm, és el kell mondanom Istennek azt, amit senki másnak nem tudok elmondani.

TL: Hol tart ma az imádság-irodalom? Egyáltalán mi az esélye az imádság-irodalomnak? Hiszen annyira belső dolgokról, az őszinteségnek és a megfogalmazhatatlanságnak egy olyan parttalanságáról „szól" (vall) az imádság (anélkül viszont, hogy beszéljen róla), amely nem kívánkozik írásba (s talán szóba sem foglalható).

KZs: Ahogy én tudom, elég sok imádságoskönyv látott napvilágot az utolsó húsz évben. Nem tudnám ezeket bírálni, mert nem néztem át... Az imádkozó ember felől nézve, az imádságoskönyveknek kettős jelentősége van. Vannak olyanok, akik érzik az imádság szükségességét, de úgy gondolják, hogy nem tudják szavakban *kifejezni* gondolataikat. Ezek számára segítség a megfogalmazott imádság. Viszont vannak, akik önmaguk is tudnak Istennel kapcsolatot teremteni, és őszintén személyesen elmondani kérésüket, hálájukat, bűnbánatukat. (Erről a személyességről még szót fogok ejteni.) Az ilyeneknek nincs szükségük imádságoskönyvekre. Szomorú és elmarasztaló is lenne, ha én csak imádságoskönyvből tudnék imádkozni. Az imádságoskönyv másnak segítség, engem megbénítana. Nincs erre szükségem, és bizonyára sokan vagyunk még így. Visszatérek tehát a személyességre. Őszinteséget említettem az előbb, és ez azt jelenti, hogy az imádságnak csak úgy van értelme, ha Istenre mint *személy*re gondolok. Nekem az ő szent Személye előtt kell őszintének lennem, és elmondanom bűnbánatban, hálaadásban, kérésben azt, hogy milyen lelkiállapotban vagyok. S ekkor jön a kérdés, amire az előbb is utaltál: hogyan vezet át az Istennel való beszélgetésem az *embertársaimmal* való személyes kapcsolatomba? Vagyis, mit jelent az, hogy egy este megvallottam Isten előtt, hogy megbántottam valakit? Ennek komoly és őszinte bűnvallás-megnyilatkozásnak kell lennie Isten – mint *személy* – előtt. Igen ám, de a következő lépés, hogy ha este imádkoztam, akkor holnap elmegyek és bocsánatot kérek. Hogyha úgy éreztem, hogy kaptam valamit Istentől, akkor holnap elmegyek és abból, amit kaptam, esetleg adok másnak is. Noha nem mindig lehet átvezetni ezt az Isten-kapcsolatot az embertárs szintjére, imádságom akkor válik katartikussá, ha ebből igazi, őszinte személyes, testvéri kapcsolat lesz. Na most, az emberközi kapcsolatokból megint – *mert* személyességről van szó, a gyermekemhez, az élettársamhoz, a szüleimhez viszonyulok, barátaimhoz, szomszédaimhoz s kollégáimhoz – vissza kell mennem az imádságba. Az egész imádság és élet kommunikációs folyamat, aminek a feltétele a személyesség és az őszinteség, ez együtt van, s együtt adja az imádkozó és cselekvő életet, ami egy kissé áttételesen megjelenik az ismert „imádkozz és dolgozz!" bencés mondatban.

TL: Imádság és élet – nemcsak kommunikációs folyamat, hanem vérkeringés... Miképpen lehetne „elevenné" tenni, élettel (fel)tölteni az automatizmusoktól rutinossá lett imádkozást?

KZs: Csak egy módon, csakhogy ez nagyon nehéz út. Az, hogy aki leírja az imádság szövegét, aki a szószéken elmondja, az empatikusan tudja azonosítani magát azzal az olvasóval, azzal a gyülekezeti taggal, akivel együtt akar és fog imádkozni. Viszont – mert említetted – nem szeretem, hogy egyes teológusok, lelkipásztorok, gyülekezeti tagok, úgymond, leértékelik az automatikusan ismételve, a lelkipásztorral együtt mondott imádságot. Azt sem szabad felhozni, hogy az istentiszteleten azt az egy-

perces (sokszor még egy percig sem tartó) imacsendet, csendes imádkozást, azt az emberek már unják, ezért nincs is szükség rá a liturgiában. Azoknak pedig, akik ellenezték a bűnvalló imádságot és száműzni akarták az istentiszteletből, mindig azt mondtam, hogy lehet, száz emberből kilencvenkilenc automatikusan mondja, és nem gondolja át... olykor (sokszor?) beleértve a lelkészt. De *hátha van egy,* akinek – éppen, amikor a bűnről van szó, vagy éppen amikor vallást tesz arról, hogy egyedül a Jézus Krisztusba vetett hit által igazul meg – az életében, igen, *annak az egy embernek* az életében valamit jelent. Én hiszem azt, hogy a csendes imádkozásnál vannak olyanok, akik éppen akkor valóban imádkoznak, és éppen azt imádkozzák, amit nem mondott el a lelkész a nagy imádságban, s ami éppen az ő saját imádságuk. Én azt, hogy bevezették, nagyon jónak találom, és a '98-as ágenda (egyik) nagy előnyének tartom. Mondom, lehet, hogy kilencvenkilenc *nem*, de egy igen, valóban imádkozik. Hiszem, hogy többen is vagyunk, akik egy-két mondatban megfogalmazzuk, hogy mire van szükségünk, miért adunk hálát, milyen bűnöket viszünk Isten elé.

TL: A több mint egy évtizede írt tanulmányaiban már megkockáztatott egy-egy prognózist a '90 utáni erdélyi református egyház várható alakulásáról. Mi vált be abból, amit akkoriban az akkori előjelekből következtetve megsejtett?

KZs: Nem számol*tunk* a nyolcvanaskilencvenes változással, s ennek nagyon sok következménye van mind a közegyházra (tehát az erdélyi református egyházra, mint amelyik testületeiben gondolkozik), mind pedig református népünkre nézve... és ennek negatív következményeit látom. Amit én most elmondok erről – sajnos – jobbára csak negatívum, noha nem akarok destruktív lenni. Először is: a vasfüggöny

„Talán zsinati szinten kellene lelki terveket kidolgozni, talán egy előbb, közvetlenebb prédikálási módra van szükség. Visszaszerzett épületeinket lelki kincsekkel kell megtölteni, illetve legalább ennek módjáról kellene gondolkozni. Egyelőre talán csak ennyi: értelmezni kell és komolyan venni a Hegyi beszédet. Már egy-két helyen mondtam, hogy úgy véljük, romolhatatlan kincsünk van a földben és romlandó a mennyben. Persze tudjuk, hogy Jézus nem ezt mondta, de a gyakorlatban az értékeket azóta felcseréltük."

az megszűnt, és úgy látjuk, hogy – immár majdnem húsz éve – szabadon jöhet be Nyugat felől minden (jó és rossz szellemi csatornákra gondolok) ide Erdélybe. Az anyagiasságtól kezdve (erről én nagyon sokat, sokszor, sok viszonylatban beszéltem) az erkölcsi liberalizmuson keresztül az új egyházi szekularizációig elmenve... sok minden. Ennél a kifejezésnél én megállnék, mert eddig csak arról volt szó, hogy a francia forradalomtól kezdve (illetve a történészeknek kellene pontosan megállapítaniuk, hogy mikortól kezdve) megindult egy olyan szekularizáció, amelynek következményeként rétegek, emberek, csoportok váltak le az egyháztól, úgymond elidegenedtek. És az egyház megmaradt egyháznak. Ezeket „leírtuk", ezekkel vitatkoztunk, ezeknek elmondtuk azt, amit... s ez egy külön réteg volt. Most azonban nem ez történik csupán, hanem szekularizálódik *maga az egyház*. Tehát most is nyilvánvalóan vannak, akik úgy szekularizálódnak, hogy teljesen hátat fordítanak az egyháznak, bírálják, feleslegesnek tartják... „úgyis meg fog szűnni", mondják. Most nem ezekre gondolok, hanem azokra, akik itt benn az egyházban gondolkozásukban szekularizálódnak – talán ez még nagyobb baj. Hogy ez mennyiben megy át az egyházvezetésbe, annak sok vetülete van: hogyan politizál, és egyáltalán miért politizál az egyház? Hogyan rendezi az anyagi dolgait, és egyáltalán miért tartja olyan *nagyon* fontosnak az egyház anyagi alapjait? És így tovább. Egy olyan egyház-szekularizációnak vagyunk a tanúi, aminek a végét nem látom. Tehát nem tudom, hogy mi lesz ebből. Egy újabb, talán gyökeresebb reformáció, vagy pedig tényleg teljesen elmosódik az egyház és a világ közötti határ, és a végén ahelyett, hogy a világból lenne egyház (mert végül is az egész missziónak ez a lényege), az egyházból lesz világ, *ha*... ha nem történik valami. Persze ez a kérdés nemcsak arról szól, illetve az, amit mondok, nemcsak arra vonatkozik, hogy mennyire tér észhez a református egyház (mint olyan, tehát testületei, vezetősége), hanem arról, hogy mit akar Isten a református egyházzal, és mert az Ő kezében van, ezért van reménység, és ezért nem szeretnék én sem teljesen destruktív lenni. De az, ami most folyik, ez... ez... efelé alakul.

TL: Vajon feltétlenül a külföld felé elzáró vasfüggönynek kellett leomolnia ahhoz, hogy a mai helyzet kibontakozzék, vagy pedig már idebent is megvoltak azok a feltételek, amelyek – erre alkalmas körülmények közé jutva – lehetővé tették a mai helyzet kialakulását? Feltétlenül importcikknek kell tekintenünk a mai állapotokat, vagy pedig „belterjes termékként" is már megvolt, csak nem kapott olyan és akkora teret, mint manapság?

KZs: Igen. Igen, mert ahhoz, hogy napvilágra kerüljön a romlás, voltak külső (a diktatúrából adódó) korlátjai. Egyszerűen nem lehetett tisztán látni, hogy mi a helyzet. De a hanyatlás megvolt, megvolt, mint eszme, mint szemlélet. Most, hogy nincs vasfüggöny és megszűnt a diktatúra, ugyanaz, ami megvolt (mindjárt mondom a példát), tehát ugyanaz, ami megvolt, most szabad teret kapott, mert ma már úgy gondoljuk, hogy „minden sza-

bad, ami lehet" (rossz, negatív szlogen). Például az anyagiasság. Eddig is, a diktatúrában is megvolt bennünk, csak egyszerűen a szűkös világban nem volt értelme az anyagiasságnak. A vasfüggönyt felemelték, jött a korlátlan szabad gondolkodás... Most már, ami *bennünk megvolt* in nuce (magjában), most korlátok nélkül érvényesült az egyházi közéletben.

TL: Ilyenkor derül ki, hogy a cenzúra áldásos is lehet, ha önkontrollként önmagunkból ered és önmagunkra vonatkozik. Hogyan lehetne helyreállítani az egyensúlyt, megfékezni a féktelenséget? Hogyan lehetne kilengéseiből helyére billenteni a „kitért" egyházi mentalitást?

KZs: Azt mondtam, hogy általában senki sem (és az egyházban sem) készült fel a változásra. Ebben a vonatkozásban ez azt jelenti, hogy azt kellett volna tudnunk, hogy ha egyszer megszűnik a külső cenzúra, akkor életbe kell lépnie egy belsőnek, egy öncenzúrának. És – mert nem voltunk felkészülve erre – ez nem történt meg. Hogyan lehetne? Talán a református egyház központi testületeiből, vagy éppenséggel a zsinatból kiindulva, egy új szemléletre lenne szükség. Hogy ennek át kell mennie egészen a prédikációs szintig, illetve a gyülekezetekig, ezt mindannyian tudjuk. De hogy mennyi erre a lehetőség, azt nagyon nehezen lehet megmondani.

TL: Vegyük sorra az említett gondokat. Szó volt az anyagiasságról. Mi lett a külföldről kapott segélyeknek s az itthon visszaszerzett tulajdonoknak az erkölcsi (inkább fosztóképzővel kellene fogalmazni) hozadéka? Mondjam így (nem páli értelemben): miképpen szegényedett le a gazdagodó egyház?

KZs: Az a baj, hogy amikor bejöttek a nyugati eszmék, a bennünk levő érték*cserék* táptalajt kaptak és felszínre kerültek. Azaz mi a Bibliából tudjuk, az egyház tanításában meg is fogalmazzuk, hogy az egyháznak nem anyagi alapja van, de úgy teszünk, mintha az lenne. Ha visszaszerezzük azt, amit tőlünk elvettek, amihez jogunk van s amit a törvény többékevésbé biztosít is, valóban azt gondoljuk, hogy *ez* meg fogja tartani református egyházunkat? Mert ha igen, akkor nagyon szekularizáltan, nagyon istentelenül gondolkodunk. Én is azt mondom, hogy vissza kell szerezni... De visszaszerzünk épületeket, amikkel egyszerűen *már most* nincs mit csinálnunk. És ezen túl még kevésbé lesz. Annyi mindent számba kell vennünk: a népszaporulatot, illetve az apadást, a kivándorlást, a beolvadást, az általános szekularizálódást, kikkel népesítjük be visszaszerzett ingatlanainkat. Úgy gondoljuk, hogy ezekre fel lehet építeni valamilyen lelki struktúrát, de sajnos ez nincs így. A benépesítés felől kell gondolkozni, s erre nézve vannak is próbálkozások, egyelőre kis eredménnyel. Nem tudom megmondani, hogy hol kellene kezdeni a tudatosítást, s azt sem, hogy ennek mi a „technikája". Talán zsinati szinten kellene lelki terveket kidolgozni, talán egy élőbb, közvetlenebb prédikálási módra van szükség. Visszaszerzett épületeinket lelki kincsekkel kell megtölteni, illetve legalább ennek módjáról kellene gondolkozni. Egyelőre talán csak ennyi: értelmez-

ni kell és komolyan venni a Hegyi beszédet. Már egy-két helyen mondtam, hogy úgy véljük, romolhatatlan kincsünk van a földben és romlandó a mennyben. Persze tudjuk, hogy Jézus nem ezt mondta, de a gyakorlatban az értékeket azóta felcseréltük.

TL: Az egyház elanyagiasodásának számtalan következménye közül csak egypárat említek. Például: az egyház mint „cég", vagy a „menedzser-pap" divatos típusa, akinek jövedelmező külföldi kapcsolatai vannak, jól tud pályázni. Véleménye szerint hogyan jutott oda az egyház, hogy ne csak az állam, a világ, hanem a gyülekezetek is így tekintsék az egyházat, és ezt várják el a lelkészektől? Tehát hogyan jutott oda az egyház, hogy most már önmagát is ilyen torzképben lássa, és ha már ide jutott, hogyan kerülhetne ki ebből az önértelmezési válságból?

„Nem az a baj, hogy a világ bennünket gazdasági egységnek vagy minek tekint, hanem az, hogy mi magunk is ennek tekintjük magunkat, és ezt normálisnak vesszük."

KZs: Feltettél egy kérdést, és utána meg is válaszoltad. De ugyanezt mondtam volna, amikor elhangzott a kérdésnek az első része, hogy tudniillik nem az a baj, hogy a világ bennünket gazdasági egységnek vagy minek tekint, hanem az, hogy mi magunk is ennek tekintjük magunkat, és ezt normálisnak vesszük. Én magam nem tudok mást, jobbat mondani, mint azt, hogy mindarra, amit ma a lelkipásztor mint „menedzser" végez, kell keresni a gyülekezetből, valahonnan alkalmas embert. Persze nincs mindegyik gyülekezetben menedzser típusú egyháztag, akkor pedig más gyülekezetben kell keresni olyant, aki ezt végzi. Ha kerül ilyen, akkor a lelkipásztor még több időt fordítson az igehirdetésre, arra például, hogy tegye gyülekezetszerűbbé, lelkibbé a prédikációt, és hát többet készüljön erre... azon belül, hogy mennyi karizmát, talentumot kapott erre. Nincsen más. Ezt vagy a hasonló elképzeléseket lehet központi, közegyházi intézkedésekkel elősegíteni, ajánlani a lelkipásztoroknak, de én erre „receptet" nem tudok adni. Egyenként kellene a lelkipásztoroknak a szemléletüket megváltoztatni.

TL: Szintén az elanyagiasodás következménye az, hogy a lelkésztársadalmon belül egyre élesebbek és kirívóbbak az életszínvonal alapján kialakult rétegződések. Ugyanúgy, mint ahogy a gyülekezeteket (bár nem úgy bevallottan, mint mondjuk az ortodox egyháznál, de) egyre inkább „kategóriákba" sorolják, attól függően, hogy milyen (jórészt anyagi) körülményeket biztosítanak a lelkésznek. Tudom, hogy ez mindig így volt, de talán nem ennyire, mint manapság. Vagy talán tévednék?

KZs: Hát először is én már nagyon régen nem élek gyülekezeti életet s nincs mai tapasztalatom. Éppen ezért erről a rétegződésről és a rétegződés következményeiről alig tudok valamit, vagy alig érzékelek valamit, ami lehet, hogy megint az én hibám, hogy hát elszigetelődtem. Ha tehát megvan ez az áldatlan állapot, a kérdéseket a kisebb vagy nagyobb lelkészközösségekben meg lehetne beszélni, hogy a lelkipásztorok jobban megismerjék egymást. Ez lenne az egyik módja annak, hogy ezek a különbségek megszűnjenek. A másik az, hogy a nagyobb gyülekezetek – és jó lenne, ha erre a kérdésre még sor kerülne a további beszélgetéseinkben – segítsék a kisebbeket. És nemcsak mint gyülekezetek, egyházközségek, hanem maguk a lelkipásztorok is. Ha ez általánossá válik, ha a rétegződések közötti különbségek szakadékokká válnak, a lelkipásztori társadalom, közösség felbomlásához vezethet. Remélem, ettől még messze vagyunk. A bajokat központilag (is) megszüntetni nehéz, bár erre is szükség lenne. A felelősség magukon a lelkipásztorokon van, hogy egymás között a kérdéseket *ne csak megbeszéljék*, hanem tegyenek is valamit. Mégpedig lelkileg is, anyagilag is.

TL: Az anyagiasság mellett bizonyos szellemi áramlatok beszüremkedéséről is szó volt, mint manapság különösebben aktuális veszélyről. Milyen szellemi áramlatokra gondolt, és milyen konkrét veszélyeket rejtenek ezek a kívülről (tehát nemcsak úgy „kívülről", hogy „a világból", hanem akár belülről az egyházból, csakhogy a külföldiből) jövő áramlatok?

„A hagyományőrzés főleg a liberalizmus ellenében »becses specifikum«, mert különben lehet maradiság, elzárkózás mindentől, ami új. Egy mértékletes modernségre szükségünk van."

KZs: Egy szóban is össze lehet foglalni: liberális szemlélet, amelyet jó távol tudtunk magunktól tartani, vállalva, hogy mások túl tradicionálisnak nevezzenek. Egy olyan, amely az egész gondolkozást felborítja. Ez most már benne van gyülekezeteink, lelkipásztoraink életformájában. Hogy mit jelent a „liberális szemlélet"? Sok mindent, elég ha csupán a házaséletre, a pénzkezelésre gondolunk. Sajnos sokszor az igehirdetésünkön is meglátszik.

TL: Szeretjük ugyan hangoztatni mint becses specifikumot, hogy „hagyományosak" vagyunk, de vajon tényleg így van ez? Mert ha annyira tradicionálisak lettünk volna, talán nem sikerült volna csekély két évtized alatt (sem) ennyire elliberalizálódni.

KZs: A hagyományőrzés főleg a liberalizmus ellenében „becses specifikum", mert különben lehet maradiság, elzárkózás mindentől, ami új. Egy mértékletes modernségre szükségünk van. Bár sohasem fejtettem ki

részletesen, de az egyik tanulmánykötetem címe, a *Hagyomány és időszerűség* éppen a kettő áldásos egymásmellettiségére akart utalni. Úgy gondolom, hogy a hagyományos szemléletmód tekintetében különbséget kell tenni falusi és városi gyülekezetek között, mert az egyházi és más tradíciót jobbára csak falun őrzik. Minél eldugottabb és minél kisebb a gyülekezet, annál inkább hagyományőrző, ezzel szemben a városi és a városhoz közel élő gyülekezetek kevésbé mondhatók annak. És minél nagyobb a város, amelyben él a gyülekezet, annál kevésbé mondható tradicionálisnak. Mindenesetre, a Nyugathoz viszonyítva, mi (még) hagyománytisztelők vagyunk.

TL: A harmadik aktuális veszély a szekularizálódás, ami a régi egyházat is fenyegette, de nem oly mértékben, mint manapság. Ennek egyenes következménye, hogy az egyház olyan dolgokba is belevegyül, amely nemcsak meghaladja kompetenciáját, de esetenként idegen tőle, sőt éppen ellenkezik sajátos lényegével. Miképpen hat ez a mai (és mostani mértékű) szekularizálódás az erdélyi református egyház mindennapjaira?

„Nagyon úgy néz ki egyszer-egyszer, hogy alárendelt szerepet utaltunk ki saját magunknak. Ebből valahogy ki kell lépni. Az egyháznak meg kell őriznie azt a *méltóság*tudatát, ami nem önlétéből fakad, hanem amit felülről kapott. Amit mond, arról legyen meggyőződve, hogy jó és igaz, mert az evangélium »magasságából« beszél lefelé, a politikai életterület felé. Ezt a tudatot nem szabad elveszíteni, s ha megtörténik, vissza kell nyerni.”

KZs: A világ, tehát az a közeg, amelyben az egyház él, három csatornán folyhat be az egyházba, s elidegenítheti önmagától: a politikai, gazdasági, művelődési hatásokra gondolok. Talán a legaktuálisabb az elsőről, a politikáról beszélni, mert mostanában ez okoz gondot az egyháznak, és ebben a kérdésben nem mindig egyértelmű a gondolkozás, és sajnos sokszor a rendelkezések sem. Azaz az egyház nem mindig viszonyul helyesen a felmerülő kérdésekhez. Kihívásoknak tekinti, amelyekre megfelelő választ akar adni, noha ezek csupán jelzések, mégpedig olyanok, amelyekre csak az Írásból kereshetjük a választ. Egyértelmű, hogy az egyházat mint olyat – akár a gyülekezetekre gondolunk, akár az erdélyi református egyházra – senki sem akarja kivonni abból az élettérből, amelyben mindig is élt. Nyilván feleletkényszerben vagyunk, de ez mindig is így volt, Jézus tanítványaitól

kezdve, el egészen a mai napig. Gyülekezeti tagjaink politikailag érintettek, gondolkozásuk, állásfoglalásuk adott esetben lelki kérdés *is*, s nemegyszer az egyháztól várják kérdéseikre a feleletet. Így, rajtuk keresztül maga az egyház egyeteme is politikailag megszólítottá válik, s erre válaszolnia kell, nem mondhatja, hogy „semmi közöm hozzá". A megszólítottság tehát elsősorban nem azt jelenti, hogy az RMDSZ, a Polgári Párt vagy más tesz fel kérdéseket (ez másodrendű), hanem azt, hogy a gyülekezet tagjai kérdeznek. *Ilyen értelemben* van köze az egyháznak a politikához. Azt kell eldöntenie, hogy miként adjon „egyházi" és ne más választ, ami természetesen igeiséget jelent. A kérdésre egyetlenegy felelet van, még akkor is, ha ez túl elméletinek látszik: meg kell keresni az evangéliumi választ. A zsinatnak elveket is meg kell fogalmaznia, eljárási módokat is kell szabályoznia. Tudjuk, hogy az igeiség nem a Szentírás automatikus idézését jelenti, hiszen ezekre a 21. századi kérdésekre nem találunk megfelelő „textust", de igenis jelent egy olyan biblikus „átitatottságot", amelyből felelet születik. Ha tehát a politikum térségéből jönnek a jelzések, ezeket oda kell tenni az evangélium mérlegére. Így aztán ki lehet mondani: „Ilyet nem szabad tenni, ezt vissza kell utasítani, mert evangéliumellenes", vagy: „Igen, az evangélium ezt mondja, ezt meg szabad, sőt meg kell tenni". Az egyház felelete tehát lehet akár pozitív is. Az pedig teljes céltévesztés, az önazonosság feladása lenne, ha az egyház, egyetemében valamelyik párt esernyője alá állna. Ez nem zárja ki, hogy valamelyik párt jó, keresztyén erkölcsileg lefedett gondolkozását, intézkedését magáévá tegye. Ennyit a politikumról. Lehet, hogy ebben én szélsőséges vagyok: az egyház ne politizáljon, a lelkipásztor ne politizáljon, punktum. Ha valaki mégis továbbkérdez, akkor a válaszom már árnyaltabb lehet. A politikailag megszólított egyház, lelkipásztor kötelezett a válaszadásra. Nem mondhatja, hogy „semmi közöm hozzá", mert *mindenhez* van köze, mert Istennek is „mindenhez köze van". A konkrét kérdéseknél a feleletet jól meg kell fontolni, pontosan meg kell fogalmazni, a társakkal alaposan meg kell beszélgetni. A „nincs közöm" szektás válasz. Felelnem kell, de csak egy feleletem lehet, amit az evangélium határoz meg.

TL: A szekularizációra azért is vigyázni kell, mert nemcsak az önazonosság feladását, hanem az önbecsülés sérülését is jelentheti. Ugyanis a hasonulásnak van egy nagyon egyszerű (sok mindenre alkalmazható) lélektani mögöttese: mindig az alacsonyabb rendű, a gyengébb akaratú, a kevésbé intelligens az, aki hasonulni próbál ahhoz, akivel szemben komplexáltnak érzi magát. A külső káros hatásokkal szembeni védelmet leginkább talán nem a belterjes immunitás biztosíthatná az egyháznak, a(z ön)tudatos önértékelés ébrentartása?

KZs: Igen, nagyon úgy néz ki egyszer-egyszer, hogy alárendelt szerepet utaltunk ki saját magunknak. Ebből valahogy ki kell lépni. Az egyháznak meg kell őriznie azt a *méltóság*tudatát, ami nem önlétéből fakad, ha-

nem amit felülről kapott. Amit mond, arról legyen meggyőződve, hogy jó és igaz, mert az evangélium „magasságából" beszél lefelé, a politikai életterület felé. Ezt a tudatot nem szabad elveszíteni, s ha megtörténik, vissza kell nyerni.

TL: Hogyan minősítené a '89 utáni általános magatartásformák esemény-hozadékát, úgy az Intézetben, mint az egyházban?

KZs: Nem tudunk szabadulni attól a szemlélettől, hogy '89 olyan időtengely, amely felosztja a magatartásformákat, a szemléleteket, tehát általában hogy azóta valami más van. Bizonyára nincs tökéletes lelki-szellemi kontinuitás az azelőtti és az azt követő idők között. Mégis azt mondanám, hogy nem *gyökerében* változott meg a szemlélet, csupán a kivitelezések, az eljárási módok másak. Amit én a legnagyobb változásnak neveznék, az az igehirdetésnek az eljelentéktelenedése. Mi mindig igehirdetés-központú egyház voltunk, s bizonyára most is azt tartjuk magunkról. Ez az egyik, és erről külön kellene beszélni, talán ott kellett volna említenem, ahol az Igéről beszélgettünk. Abban, hogy mi a baj az igehirdetésben, mindenki okos, mert mindenki prédikál, mindenkinek van véleménye. Mindannyiunknak keresnünk kell, hogy tulajdonképpen mi *annak* a kérdésnek a gyökere, hogy nem úgy prédikálunk, ahogy azelőtt, illetve ahogy kellene. S ha már itt vagyunk az igehirdetésnél – mert itt látom a legnagyobb változást, az igehirdetés súlyának a csökkenését –, akkor vissza kell mennünk valahova az azelőtti időkbe, amikor a diktatúra beszorította az egyházat, a gyülekezeteket a templomba. Ez természetesen rossz volt, de azzal járt, hogy a templomi szolgálatunkra, főleg az igehirdetésre, *sokkal* nagyobb gonddal készültünk, sokkal többet tudtunk nyújtani, mint most, mert hát másfele nem lehetett szolgálatot végezni. Az igehirdetés azért (is) vesztett súlyából, mert szétszóródtunk: a gazdasági, a politikai, a társadalmi feladatokat éreztük fontosnak, mert hát addig nem lehetett ezekhez az életterületekhez nyúlni. Ez így egyrészt érthető is. Igen ám, de ezzel a lelkipásztoroknak az ideje, a szellemi energiája elfogyott, kimerült, s kevésbé összpontosítottak a templomi igehirdetésre. Ami pedig magát a közegyházat illeti, átvettük a világ gondolkozásmódját (anyagiasság, új struktúrák létrehozása) és azt hittük, hogy ha visszaszerezzük az ingatlanainkat, ha egyesületeket szervezünk, intézményeket alapítunk, akkor ezzel megoldottuk egyházunk kérdéseit. Ez nincs így. Korántsem becsülöm le azokat az eredményeket,

„Nem tudunk szabadulni attól a szemlélettől, hogy '89 olyan időtengely, amely felosztja a magatartásformákat, a szemléleteket, tehát általában hogy azóta valami más van."

amelyeket az egyház ezen a téren elért, de a hangsúlyeltolódást hibának tartom.

TL: '90-ben, az akkori, valamelyest érthető túlzott mohóságban, az egyház, illetve az Intézet olyan intézkedést tett, amelynek következményei mára egy jelentős egyensúlybomlást okozott. A '90-ben létrehozott „százas" évfolyam, s az utána következő években megnövelt létszámmal most ott tart az egyház, hogy nem képes szolgálati helyet biztosítani a végzett teológiai hallgatóknak. Ezzel párhuzamosan a gyülekezetek, amelyek még a '90-es évek elején kapva kaptak az alkalmon, ha egy lelkész szolgálni kívánt az egyházközségben, a mostani lelkész-túljelentkezés miatt már méltatlan módon bánnak a jelentkezőkkel, s erre a bánásmódra még az új Statútum is bőséges lehetőséget nyújt. Mit lehetne tenni az egyház „ökonomikus" és szemléleti egyensúlyának helyreállítása érdekében?

KZs: Voltunk egypáran, akik tudtuk, vagy legalábbis sejtettük, hogy az Igazgatótanácsnak az a határozata, hogy túlzottan sok teológust vegyen fel, nem vezet jóra. Mi, tanárok, éreztük igazán az oktatásban, a nevelésben, a fegyelmezésben azt, hogy ez nagy baj. Egypáran mondtuk, de szerintem elég bátortalanul, hogy a nagy évfolyamokat „selejtezni" kell, ki kell tenni azokat, akik értelmileg vagy erkölcsileg nem odavalók. Hát ennek nem volt semmi foganatja. Jóhiszemű, de csupán számokban gondolkozó tisztségviselők határoztak, akik úgy vélték, hogy a kimutatható lelkészhiányt azonnal és akárkivel lehet pótolni. „Megszületett" a százas évfolyam, de a következő is majdnem hatvantagú volt. Az évek során elérkeztünk ugyan a hagyományos körülbelül huszonöt-harmincas számhoz, de akkor már végeztek a „százasok", könnyen elhelyezkedtek, s a parókiák elég hamar beteltek olyanokkal, akik vagy nem voltak képesek a különben is megsokasodó szolgálatokat végezni, vagy erkölcsileg megbotránkoztatták a gyülekezeteket. Nincs módomban előre látni, de lehetségesnek tartom, hogy visszatérünk az egykor reánk erőszakolt évfolyamonkénti tíz hallgatóhoz. Már most huszonöt-harminc alatt vagyunk. Mi a helyzet azzal az anomáliával, hogy ma már szinte munkanélküli lelkészeink vannak? Annak idején tagja voltam az Erdélyi Egyházkerület Igazgatótanácsának, és úgy emlékszem, hogy harmadmagammal sok mindent ellenéztünk, de végül a többség döntött, és ez a nagy létszámú évfolyamra is vonatkozik. Elérkezett az 1993-as év, amikor egy furcsa dolog történt. Azt terjesztette elő javaslatként az akkori eladótanácsos, hogy az Erdélyi Egyházkerületből (lehet, hogy eggyel-kettővel tévedek, ami a számokat illeti) vegyenek fel tizenötöt, de ebből csak tizenegynek vagy tíznek biztosítsák az elhelyezést, a többieknek pedig mondják meg, hogy *ha* lesz hely, akkor elhelyezik, ha pedig nem, akkor „várólistára" (ez az én kifejezésem) kerülnek, mert az egyház nem kötelezett őket elhelyezni. Az volt egyeseknek a véleménye, hogy ez majd ösztönözni fogja, hogy igyekezzenek, jobban tanuljanak. Hozzászóltam, elleneztem ezt, s azt mondtam, hogy annyit

vegyünk fel, amennyit el tudunk helyezni. Ez nem lehet a versenyszellem, a piacgazdaság kérdése, mert anomáliákhoz vezethet, jegyvadászathoz, törtetéshez, protekciókereséshez, hízelkedéshez. Ha jól emlékszem, az egyetemeken nem sokkal azelőtt vezették be azt, hogy nem biztosítják az elhelyezést, s azt is, hogy legyenek úgynevezett fizetéses helyek. Arra is hivatkoztam, hogy az egyház legyen az a hely, ahol mindenkit el tudunk helyezni, s a tizennyolc–húszéves fiatalember azzal a tudattal lépjen be a Teológiára, hogy ő öt év múlva segédlelkész, majd lelkipásztor lesz. Akkor nem mondtam, mert nem jutott eszembe, hogy az anyaszentegyház úgy is anya, hogy gyermeke számára biztosítja a megélhetést. Ezt leszavazták, és maradt ez a bizarr képlet, hogy tíznek tizenötből biztosítják az elhelyezést, ötnek pedig nem. Ez volt '93 május körül az Igazgatótanácson, s ősszel ez az évfolyam így is indult. Az öt még kötelezvényt is írt alá, hogy nem igényel elhelyezést. Amikor viszont végeztek, akkor nem eszerint jártak el. Mindegyiknek megadták a választási lehetőséget, választhattak, hogy segédlelkésznek menjenek, vagy segédlelkészként önálló szolgálatot végezzenek a gyülekezetben. Az a torz helyzet állt elő, hogy negyed- és ötödéves korukban már kezdtek kijárni egy-egy gyülekezetbe, ott fészket raktak, mégpedig olyanok is, akik az évfolyam leggyengébb hallgatói voltak, de ügyeskedésükkel jó helyekre jutottak. A tizenötből csak négy vagy öt volt, aki ezt nem tette, s noha jó eredményeik voltak, lojalitásból átengedték a helyeket a helyezkedőknek, és a választásnál a lemaradt gyülekezetekbe kerültek. Mi történt? Az egyház nem érvényesítette saját testületének a határozatát. Az Igazgatótanács tehát kettős hibát követett el: rossz határozatot hozott, és nem alkalmazta az általa kimondott szabályt. Ezeknek mind jó tanulmányi eredményük volt, s médiájuk volt, s ezek végül a legvégén választottak. Térjünk vissza a jelenbe. Igaz-e az, hogy manapság a lelkészeket nem lehet elhelyezni? Mástól hallottam a kifejezést – mint kifejezés tetszik is, lehet, hogy kicsit dehonesztáló –, hogy „szatellit-lelkészek", tehát olyan, Teológiát végzettek, akik az első, második lelkészképesítő vizsgát letették sikeresen, de nem lettek gyülekezeti lelkipásztorok, elhelyezték őket más, egyházi állásba. Nincs nekem semmi bajom személy szerint ezekkel az emberekkel, de kérdezem: valóban nem tudták őket elhelyezni? Igaz-e ez? Statisztikai adatok nincsenek birtokomban, ezért a következőket csak feltételesen mondom. Valóban, ma a kis gyülekezetek nem tudják fenntartani a lelkészi állást. Ezek legtöbb esetben egypár évvel ezelőtt még kétszáz lelkesek voltak, ma már csak negyvenen vannak. Ilyen helyeken sajnálatos módon, de hát természetszerűen megszűnik a lelkészi állás, noha az anyaegyház jelleg megmarad. De ez azt kellene hogy jelentse, hogy *ahány* lelkészi állás megszűnt a falvakon, kis gyülekezetekben, *annyi* lelkészi állást kellene, kellett volna városon létesíteni. A legtöbb esetben a városi gyülekezet el tudta volna tartani a második, harmadik lelkészt is,

de ez csak egypár esetben történt meg. Pedig így nem lennének elhelyezkedési gondok.

TL: S a kérdésem második felére mi lenne a válasza? Amint már említettem, a lelkészlétszám túlnövekedése nemcsak „ökonómiai" egyensúlyvesztést okozott az egyházban, hanem a gyülekezetek lelkészbecsülését is a lebecsülés felé terelte.

KZs: Nem hinném, hogy a gyülekezetek lebecsülik a lelkészeket csak azért, mert válogathatnak a sok lelkész közül. Lehet, sőt valószínű, hogy vannak gyülekezetek, amelyek nem becsülik meg eléggé őket, mert nem törődnek velük. De nem hiszem, hogy lebecsülnék. Az viszont megint igaz, hogy egyes gyülekezetek nem tesznek meg mindent, hogy eltartsák lelkészüket. Én azt hiszem, hogy a lelkészeknek a falvakban még mindig van olyan *közéleti* súlyuk, mint amilyen volt régen, de nem biztos, hogy a lelkészek ki tudják használni szolgálatuk érdekében.

TL: Manapság, nem feltétlenül telhetetlenségből (egyik-másik esetben azért is), hanem valamelyes kényszerből, egyre több lelkész vállal másodállást. Ezek közül nem mindegyik kompatibilis a lelkipásztori szolgálattal, de mindegyik elvonhatja (és sokszor el is vonja) attól, hogy teljes emberként végezze/végezhesse azt, amit elsődlegesen vállalt fel. Ha már a másodállás „főállássá" degradálta Isten szolgálatát, hogyan lehetne elejét venni annak, hogy ne lépjen a helyébe is?

KZs: Nagyon nehéz megvonni a határt, hogy hol (tehát milyen egyházközségben) és ki (személy szerint) hol szükséges és ki alkalmas (ki képes arra), hogy az adott helyen a lelkészi állás mellett még egy polgári állást is vállaljon. Elvileg én ezt nem helytelenítem. Abban az esetben, hogyha a lelkipásztornak, mondjuk, nemcsak mert kis gyülekezete van, hanem mert nincs szórványa, abban az esetben, s hogyha a lelkipásztornak fenn kell tartania a családját, nincs semmi akadálya annak, hogy polgári állást foglaljon el. Nyilván ehhez kell egyházmegyei és majd egyházkerületi közgyűlés jóváhagyása, *de* abban az esetben, hogyha ez elvonja a szolgálattól, ha erre nincs feltétlenül szüksége (csak azért, mert a lelkész túl anyagias és sokat akar keresni), abban az esetben az egyházmegye, az egyházkerület ne adja meg neki ezt a lehetőséget. Ismétlem, *elvben* én egyetértek azzal, hogy a lelkész vállaljon/vállalhat polgári foglalkozást, amennyiben családja fenntartását segíti elő, fenntartására néz és amennyiben ez (időben, elfoglaltságban) nem károsítja a szolgálatot.

TL: A lelkészlétszám növekedése a (már vagy mindig meglevő) versenyszellem elfajulásához is vezetett, amely a pályázások alkalmával bontakozik ki igazán mindkét fél (tehát a gyülekezet és a pályázók) és még több (valamennyire érdekelt, vagy csak éppen beavatkozó) oldal részéről. A (nem feltétlenül) jobb megélhetés érdekei ilyenkor teljesen kizárják a szolgálatkészség jogosan elvárható szempontját. Egyébként is, a (hallgatólagos) kategorizálások szerint, a „deficites" gyülekezetek nem is számít-

hatnak a „konkurencia" figyelmére. Az „egyházi börzén" hallani olyanokat egy-egy szolgálati helyről, hogy „ugródeszka", vagy ha még rosszabb, akkor „büntetőtelep". „Kollégától" (igaz, hogy nem reformátustól, de ennek itt most semmi jelentősége nincs, hanem csakis annak, hogy „papi embertől") hallottam, mikor költözésekor meglátogattam, hogy elköszönjek: „Megyek, mert (és itt az egyházközség neve következett, ahonnan költözni készült) *nem üzlet*". Szélsőséges, de nem ritka példákat soroltam fel.

„Ha ma gyülekezetbe kellene mennem, nem aszerint választanék, nem aszerint pályáznék, hogy mit tud nekem biztosítani, hanem aszerint, hogy hogyan lehet ott dolgozni... a többi csak második, harmadik szempont lenne."

KZs: Az, hogy a gyülekezeteket a lelkészek vagy éppen a központi egyházkormányzat kategorizálja, listát készít, régen is megvolt. A szempontok voltak másak. Nem biztos, hogy *azok* a szempontok – megint csak '89 előtt és után – nagyon helyesek vagy „lelkiek, szellemiek" lettek volna, amelyek régen voltak és ma már nem azok. Tehát nem éppen ennyire tiszta a képlet... De megvoltak. Ezzel nincs semmi baj. A kérdés csak az, hogy amellett, hogy egy gyülekezet, egyházközség mennyi pénzt tud juttatni, mennyi anyagival tudja ellátni a lelkészt. Emellett van másik szempont. Tudok olyanról, de sajnos ez nem általános, hogy olyan gyülekezetekre pályáznak, vagy olyan gyülekezetekre áhítoznak a lelkipásztorok, ahol nem az anyagiak az elsőrendű szempontok, hanem az például, hogy járnak-e templomba, hogy lehet-e egyáltalán a gyülekezetben dolgozni. Még van ilyen. Említem például Kiskapust, mert tipikus eset, de bizonyára van még. Mi a helyzet '89 előtt és '89 után? '89 előtt, visszamenve egypár évtizedre, egyértelmű volt, hogy amennyi földet, amennyi stólát, amennyi kepét tudott biztosítani egy gyülekezet, annak a viszonylatában voltak nagyon jó gyülekezetek, kevésbé jók és gyengék. Ez volt szinte az egyedüli szempont. Ma kepe nincs, a földek sokszor még terhet jelentenek. Inkább az számít, hogy van-e iskola (a lelkész kisiskolásai számára), van-e közlekedési lehetőség (aszfaltút és a többi), de az már ritkábban vonzó, hogy mennyire lehet ott dolgozni, és mennyire érdeklődik a gyülekezet a lelkipásztor szolgálata iránt. Nem baj a kategorizálás, csak ennek a szempontjaival van baj. Ha ma gyülekezetbe kellene mennem, nem aszerint választanék, nem aszerint pályáznék, hogy mit tud nekem biztosítani, hanem aszerint, hogy hogyan lehet ott dolgozni... a többi csak második, harmadik szempont lenne. Ahol a gyülekezetben tizenöt vallásórás gyermek van, és abból tizenkettő jelen van, ahol tudok bibliaórát tartani, ahol van egy többta-

gú ifjúsági csoport – kis számokat mondok –, ahol a háromszáz lélekből nyolcvan-száz-százhúsz ott van a vasárnapi istentiszteleten, ez számomra sokkal fontosabb, mint az, hogy milyen anyagi előnyöket tud biztosítani. Remélem, hogy vannak még mások is, akik számára *ez* a fontos. Hogy van minősített és nem minősített egyházközség, ez már más kérdés.

TL: S a pályázatok levezetésének, illetve a lelkészi állás ilyen úton történő betöltésének mi lenne az egyháziasan méltó és „szakmailag" méltányos módja? Miképpen lehetne megoldani azt, hogy igazán illetékesek döntsék el azt, hogy ki érdemesült az őt valóban megillető helyre?

KZs: Alig hiszem, hogy meg lehet oldani. Sajnos nem egy esetben (talán még szó lesz róla a fegyelmezésnél) az, hogy a gyülekezet határoz az állás betöltésének a kérdésében, nem mindig jó, noha református felfogásunk szerint és a Kánon előírásának megfelelően helyes. Mert a gyülekezetnek a szempontjai arra nézve, hogy ki legyen a lelkész, nem mindig vezetnek jó eredményre. Az egyházmegye, az egyházkerület szinte semmit sem tehet, nem tud, nem is akar beleszólni a lelkészválasztás kérdéseibe. Még lelkigondozóilag is kétséges az irányítás. Több helytelen szempontról lehet szó. Egyet említek, olyant, amelyről mindenkinek van ilyen-olyan tapasztalata. Egy olyan lelkészt, akinek holland, svájci kapcsolatai vannak, ha gyengén prédikál, akkor is előnyben részesítenek egy másikkal szemben, akinek nincsenek meg ezek a kapcsolatai. Ezt a szemléletet nem hiszem, hogy meg lehetne változtatni.

TL: A gyülekezetek – hallgatólagos – kategorizálása lelkészeik kategorizálását is maga után vonja. A gyülekezet anyagi szituáltsága lelkészének anyagi beskatulyázását is jelentheti a lelkésztársadalomban, melynek rétegződéséről már beszéltünk. Megjegyzek például egy olyan jelzőt is, amelyet lehet, hogy viccesnek szántak, de amit a valóságban fed, egyáltalán nem vicces. Szórványban működő lelkészre mondták, hogy „rongyos pap". Nem azért, mert rongyosan jár, hanem azért, mert segélyben kapott használt ruhákkal kénytelen foglalkozni, hogy adományokat gyűjtsön gyülekezete bevételének pótlására. Nemcsak szomorúnak, hanem keresztyénietlennek, lelketlennek találom azt, amikor lelkészi (főleg ha „felsőbb") körökben poénná degradálják az egyre súlyosbodó szociális gondokat, amelyekkel a gyülekezetek és lelkészeik, illetve családjuk naponta küzdeni kénytelenek. Itt nemcsak szociális gondokról van szó, hanem arról is, hogy ezek miatt a lelkészi szolgálat, a keresztyén lelkiség és az egyháziasság húzza a rövidebbet.

KZs: Az, hogy ez az embertelen felfogás változzék, a lelkipásztorok egymás közötti lelkigondozásán és a személyes lelki kapcsolatok kiépítésén múlna. Ez pedig hiányzik, és szkeptikus vagyok arra nézve, hogy egyáltalán valamikor is el lehet érni. Ha úgy valósul meg a lelkészi közösség, hogy nemcsak a szokásos, hivatalos közösségi formák – az egyházmegyeiekre gondolok most – lelkészei tartoznak együvé, hanem az egyes tájegységek-

ben szolgálók, mégpedig kivétel nélkül mindenki, s ezek találkoznak egymással, azt hiszem, hogy ez egy kis lépés lehet afelé, hogy ez az áldatlan állapot megváltozzék. Talán így valamennyire megszűnnék a szegények irigysége és a gazdagok lenéző gőgje. Mire gondolok? Ha van egy olyan tájegység, amihez tartozik tíz egyházközség, tíz lelkipásztor, ezek találkozzanak úgy, hogy mindenki ott van: gazdagok, szegények (persze sok más különbséget is fel lehetne sorolni). Ha valaki nem jön el egy ilyenre, akkor keressék fel és hívják el. Úgy gondolom, hogy ha – mondjuk – havonként tíz lelkész találkozik, elmenve addig, hogy a hiányzókat ráveszik, hogy ezután vegyenek részt, akkor valamelyest megszűnik az irigykedés és a lenézés, és mégiscsak kialakul a közösség. (Például Alsó-Nyárádmentén, ahol közel vannak egymáshoz a gyülekezetek, könnyű megrendezni ilyen találkozókat. Tudtommal ott ennek egy több mint ötvenéves hagyománya van.) Sajnos ez az egyenetlenség *teljesen* soha nem fog kiveszni az egyházból.

Nem hinném, hogy valamelyik központi kormányzati testület (zsinat, egyházkerületi közgyűlés, igazgatótanács stb.) mint olyan, kategorizálná és lenézné ezt az úgynevezett rongyos rétegét. Az viszont lehet, és sajnos igaz, hogy az ezeket a testületeket alkotó személyek ezt megteszik. Ez soha nem fog megváltozni. Mi az, amivel segíthetünk? Ha tudatosítjuk mindenkiben – szóban és írásban –, hogy ez nem a lelkészekre nézve elmarasztaló, hanem arra, aki így kategorizál, és aki lenéz vagy hátrányba helyez egyes lelkészeket. Ezt tudniuk kell azoknak a lelkészeknek, akiknek ilyen sérelmei vannak, vagy akiket bántanak. A szemléletváltásnak nem annyira a központban kell megtörténnie, hanem a sértők és a sértettek lelkében, tudatában. A kategorizálással járó lenézés megszüntetése minden lelkipásztor kérdése kell hogy legyen, hogy a lelkésztársadalomban senki se kerüljön hátrányba.

TL: Egyházról beszélve, sokszor használatos az a kifejezés, hogy „közegyház". Ez akár egy semmitmondó, de sok mindenre alkalmazható fedőnév is lehet, amely mögé el lehet rejtőzni, ha konkrét felelősség vállalásáról esik szó, vagy amely alá sok mindent be lehet seperni, ha problémakezelésre kerülne sor, hogy legalább alkalmanként ne látszódjék az, ami nem mutat jól, de amire nincs elég készség, hogy végképp megszabaduljanak tőle. Mit vagy – még inkább – kiket jelent a „közegyház"?

KZs: Én magam a „közegyház" kifejezést akkor használom, amikor nem a központi egyházkormányzásra, nem a lelkészi társadalomra, nem a gyülekezetek összességére gondolok, hanem mindezekre együtt. Mint jelzőt – közegyházi – általános gondolkozási formára vonatkoztatom. Ennek a közös szemléletnek az anomáliáiról beszélgettünk az előbb.

TL: A hazai református lelkésztársadalom önszerveződéseként jött létre a RORLÉSZ, az értekezleti szövetség. Milyen esélye van a lelkészek érdekképviseletének?

KZs: Szükséges és jogosult, de megvalósíthatatlan. A RORLÉSZ-nek ez volt megalakulása óta (1990) mindig is az egyik, talán a legélénkebb vitát kiváltó, a gondolkodást megindító kérdése, hogy érdekszövetség-e vagy nem? Jó lenne, ha lehetne. Miért nem lehet? Egyszerűen be vagyunk épülve a püspöki egyházkormányzásnak a struktúrájába, és a RORLÉSZ mint érdekvédelmi szövetség, teljesen a püspök, az egyházmegyei lelkészértekezlet pedig az esperes hatásköre alá van rendelve. Mert miről is lenne szó? Éppen a központi, személyi (püspök, esperes) vagy testületi visszaélésekkel szemben képviselni azoknak a lelkészeknek az érdekeit, akiket sérelem ért, akikkel szemben igazságtalanul, jogtalanul bántak el. Általában ezt jelentené az érdekvédelem. *Ez* azonban megvalósíthatatlan. Én mindig is azon a véleményen voltam, hogy szükséges, de mert megvalósíthatatlan, le kell mondani róla. A RORLÉSZ csak elméletben képzelhető el érdekszövetségként, de másképpen, gyakorlatban, sosem. Annak idején arról volt szó, hogy amikor a RORLÉSZ meghívót küld egy konferenciájára, akkor azt a püspök is írja alá és az ő határidőnaplójával egyeztessék. Ez némileg érthető, nem is baj, de már akkor látszott, hogy a RORLÉSZ a püspöktől függ. Amikor a püspök eljön (nekem nincs kifogásom a püspökök ellen, tehát itt nem személyekről van szó, akárkik legyenek) és tart egy egyórás beszédet, ahol nemcsak beszámol arról, hogy mi történik az egyházban, amire valóban szükség van, hanem fenyeget, lekicsinylően beszél a lelkészekről, akik még tiltakozni sem mernek, akkor hogyan beszélhetnénk érdekszövetség-

„Egyszerűen be vagyunk épülve a püspöki egyházkormányzásnak a struktúrájába, és a RORLÉSZ mint érdekvédelmi szövetség, teljesen a püspök, az egyházmegyei lelkészértekezlet pedig az esperes hatásköre alá van rendelve. Mert miről is lenne szó? Éppen a központi, személyi (püspök, esperes) vagy testületi visszaélésekkel szemben képviselni azoknak a lelkészeknek az érdekeit, akiket sérelem ért, akikkel szemben igazságtalanul, jogtalanul bántak el. Általában ezt jelentené az érdekvédelem. *Ez* azonban megvalósíthatatlan."

ről, ami adott esetben intézményes védelmet nyújtana. A püspök (adott esetben az esperes) székét fenntartják a tanácsok, a közgyűlések, az egész struktúra. A húszas–harmincas években volt egy ilyen püspökellenes irányzat, ami aztán hamvába hullt, nem lett belőle semmi, de egy ilyent a RORLÉSZ keretében megindítani ma elképzelhetetlen. Így, ahogyan erről beszélek, már az egész episzkopalizmusnak a kérdése, amit lebontani csak úgy lehetne, ha maga a püspök, az esperesek, a kormányzati testületek együtt az egész lelkészi társadalommal végeznék. Akkor tényleg nem is lenne szükség arra, hogy a RORLÉSZ érdekvédelmi szervezet legyen.

TL: S akkor a RORLÉSZ-nek mik a lehetőségei? Mi az, amiben ténylegesen hathat és amit megvalósíthat az eredeti célkitűzéseiből?

KZs: Ha nem érdekvédelmi szövetség, akkor egyértelműen az, hogy a lelkészeknek a szemléletén változtasson, hogy olyan kérdéseket tegyen asztalra, vitasson meg, amelyeknek éppen aktualitásuk van. Ezeket, amennyiben lehetőség van, tudományos szinten és mégis közérthetően dolgozza fel. És egyéb nincs.

TL: A zsinat-presbiteri egyházkormányzási elvet valló erdélyi református egyház a valóságban episzkopális(ta) felépítésű. Működése csak bizonyos irányban (és mértékig), csupán némelyik szegmensében zsinat-presbiteri. Miképpen és milyen arányú megoszlásban létezhet együtt ez a két egymásnak ellentmondó (elméletileg egymást kizáró) egyházkormányzási elv?

„(Különben, csak zárójelben mondom, nálunk nincs püspökség, csak Püspöki Hivatal van. Nem mondhatom, hogy »megyek fel a püspökségre«, mert olyan nincs. A püspök*ség* tisztséget jelent, de hivatalt nem.)”

KZs: Megint csak olyan dolgokról kell beszélnem, amelyek *alig* valósíthatók meg, noha nem hiszem, hogy teljesen elrugaszkodnék a realitástól. A püspök, először is, nem kormányozhat. Kormányozni csak a testületnek van joga. A püspöknek, esperesnek csupán adminisztratív hatásköre kellene hogy legyen, „közigazgatnak”, ebben segítségül veszik az adminisztratív munkatársakat és aládolgoznak a testületeknek. Ez az egyik. Lehetséges, megvalósítható ez? Nemcsak azért ütközik ez nehézségbe, mert végül is a testületek tartják a talapzatot a püspökök, esperes lába alatt, hanem azért is, mert az egész közegyházi szemlélet (megint a „közegyház”, azaz gyülekezetek, lelkipásztorok, testületek) olyan, hogy nem tud megélni püspök, esperes nélkül. (Különben, csak zárójelben mondom, nálunk nincs püspökség, csak Püspöki Hivatal van. Nem mondhatom, hogy „megyek fel a püspökségre”, mert olyan nincs. A püspök*ség* tisztséget jelent, de hivatalt nem.) A másik elképzelés már közelebb áll a megvalósít*hat*óság-

hoz. Ha a püspök önmagától belátja, hogy feladata az egyház (köz)igazgatása, akkor válasszon maga mellé (számokat is mondhatok, de el lehet ezektől tekinteni) három-négy-öt tanácsadót. Nem feltétlenül hivatalnokokra (titkár, első, második, harmadik ügyosztály előadótanácsosai, bár jó lenne, ha ezek a „közeli" munkatársak megfelelnének), hanem olyanokra, akik az ügyintézésekben segítenek. Eddig általában az történt – és ez a püspöki szisztémának az egyik hátránya –, hogy nem azokra hallgatott a püspök, akik teológiailag, „egyházban, gyülekezetekben" gondolkoztak, hanem azokra, akik bólogatni tudtak. Tudom, kivételek is voltak, de nem gyakran. Ha feltételezzük, hogy van egy olyan tanári kar a Teológián, ahol a fungens tanárok valamikor gyülekezeti lelkészek is voltak, akik tényleg tudnak egyházban gondolkozni, teológiailag tudnak látni dolgokat, akkor a püspöknek azt kellene mondania, ezzel a két-három tanárral megbeszélek minden – az egyházat érintő – kérdést. Tenné ezt, mielőtt a testület elé viszi a kérdéseket. Nyilván nem csupán teológiai tanárokra gondolok. Talán ez már egy lépés lenne afelé, hogy a püspökközpontú szemlélet változzon. Ezt általában nem teszik meg, régebb is, ma is inkább azokra hallgatnak, akik egyfolytában neki adnak igazat, akik végül is beépülnek a személyekből és testületekből épült talapzatba. Ez így nem jó. Tehát... olyan tanácsadókra lenne szükség, akik nem feltétlenül tagjai, sőt ne is legyenek tagjai a különböző testületeknek. A püspök azt mondaná: „Gyertek most fel hozzám ötön, mert meg kell beszélnünk például a kis gyülekezetek sorsát, helyzetét, támogatását". És akkor ezek teológiailag és egyházban gondolkozva – ismétlem ezeket a szempontokat – tanácsolnának valamit a püspöknek, és a püspök *hallgatna is reájuk.* Ami így a püspök agyában ezeknek az alapján megszületik, azt ő odavinné a testületek (Püspöki Szék, Igazgatótanács stb.) elé. Bizonyára ettől messze állunk, de hátha nem lehetetlen a megvalósítás. Hogy ez eddig nem történt meg, annak nem mindig csupán a püspök az oka, legtöbbször személyi ellentétek akadályozták... és itt több „hibás" volt és van.

TL: Tehát a tanácsadók a teológiai-konfesszionális megfelelést, hitelességet lennének hivatottak biztosítani, mielőtt még a tárgyalásra került egyház(ügy)i kérdés adminisztratív vonalra jutna... Tulajdonképpen a teokratizmusnak az egyházkormányzásban történő restaurációjáról lenne szó, arról, hogy az eleve teo-, illetve krisztokratikus lényegű egyház azzá/olyanná legyen, amivé, illetve amilyenné eredetileg rendeltetett.

KZs: Ez így van. Ha ez az öt személyből álló kis közösség mindig minden megoldandó kérdést Isten-szempontúvá, Krisztus-szempontúvá tudna tenni – és elképzelhető egy ilyen grémium, egy ilyen szellemi-lelki kis csapat –, akkor még a demokráciára sem lenne szükség. Ez az, amit én többször is leírtam: a demokrácia az egyházban csak akkor működhet, hogyha a demokráciát felülírja a teokrácia vagy a krisztokrácia. Ennek pedig, hogyha ez lenne az útja, hogy akik Isten-központúan tudnak gondol-

kodni, ez az öt személy (ez az én régi [*nevet*] „elméletem"), s ha mindenki így tudna gondolkozni, akkor akár dicsekedhetnénk is azzal, hogy demokratikus egyház vagyunk, mert *tényleg* azok lennénk! Egy olyan demokratikus egyház, amelyet áthat a krisztokrácia.

Ismétlem azt, amit többször is elmondtam: ha van egy tizenkét tagú testület, s abban a tizenkét tagú testületben hét Isten-központúan gondolkozik és öt nem, akkor jöhet a demokrácia, a többségi elv, mert Isten-központú határozatok születnek.

Ehhez viszont az kell, hogy valaki valahonnan lépéseket tegyen, hogy egy ilyen kis tanácsadó csapat alakuljon meg. Távol vagyunk ettől, de nem megvalósíthatatlan.

TL: Az egyház mai állapotának vajon nem az az oka, hogy bizonyos mértékig oklokratikus lett, hogy ebből a szempontból is hasonult a világgal?

KZs: Tehát arra gondolsz, hogy a központi egyházvezetés túlságosan a tömegekre, a végül is nem illetékes gyülekezeti tagokra bízta a döntéseket?

TL: Arra, hogy miközben bizonyos személyek, önös vagy alkalmi érdekszövetségesek kicsinyes érdekei körül tülekedtek az ügyeskedők, az egyház tényleges ügye sikkadt el és került méltatlan kezekre.

KZs: Tehát megtörténik, hogy a gyülekezeti tagok vagy éppen presbiterek erkölcsileg elmarasztalhatók egy kérdésben, és erről feljelentés megy az egyházmegyéhez, az egyházkerülethez. Akkor az esperesnek, püspöknek nem az a feladata a központban, hogy erről véleményt mondjon, mert nyilván meg kell hallgatnia a másik részt is. Hanem hogy rendkívüli alkalomként szálljon ki a vizitációs bizottság, és az egész gyülekezet előtt, tehát a közgyűlés keretében tárgyalja meg a kérdést és hozzon határozatot. Hátha esperesi szóval vagy a vizitáció tagjainak a szavával lehet odahatni, hogy megváltozzon a gyülekezetnek a szemlélete. Mert más módot nem látok.

TL: Az előbb említett zsinat-presbiteri elv és a demokrácia házasítása milyen eredményhez vezethet az egyházban?

„A zsinat-presbiteri elv nagyon szép, de egy püspöki felépítésű egyházban sokszor csak szólam."

KZs: A '89-es változások előtt mi egyre-másra azt próbáltuk bizonyítani a világ felé (és végül még magunkat is meggyőztük), hogy mi demokratikus egyház vagyunk, és ezt mindig a zsinat-presbiteri elvvel igazoltuk. De amennyire nem érvényesült a zsinat-presbiteri elv, annyira nem voltunk demokratikus egyház sem. Nem az utóbbi (demokratikus), hanem az előbbi (zsinat-presbiteri) a baj. A zsinat-presbiteri elv nagyon szép, de egy püspöki felépítésű egyházban sokszor csak szólam.

TL: Nem egy olyan szólam, ami tulajdonképpen az egyházi oklokráciát próbálja takargatni?

KZs: Az oklosz (ὄχλος) túl kemény kifejezés, mert nemcsak tömeget, hanem csőcseléket is jelent, s ezt természetesen a testületekre nem lehet mondani.

TL: Nem a testületek, hanem az általuk (is) okozott egyházi közállapotokra alkalmaztam ezt a kifejezést: az oklokrácia személytelen sokfejűségére, azaz fejetlenségére.

KZs: Vissza kellene menni az időben, és helyre kellene állítani egyházközségi szinten a közgyűlés és a presbitérium méltóságát, s ez nem tudom, hogyan történhet meg.

TL: Vajon nem az egyház elegyháziatlanodásának lehetünk tanúi, illetve tevőleges (még akkor is ha, vagy éppen azáltal, hogy semmit sem teszünk) – tehetetlen – okozói?

KZs: Lehet, hogy '89–90 után ebben volt változás, és negatív irányba ment el a gondolkozás, de azért azelőtt is így volt, sajnos.

TL: Viszont akkor más okok miatt volt így.

KZs: Igen, de mint régi korjelenséget, nem vagyok hivatott elemezni, talán ez az egyháztörténészek kérdése. Sokkal mélyebbre, a reformáció korára, vagy éppenséggel az újszövetségi korra kellene visszanyúlni, hogy ezen változtassunk. De én az egész egyházi helyzetet, amit sokan (te is [*nevet*]) nagyon szomorúnak látnak, nem látom ennyire annak. *Az*, de nem olyan értelemben, hogy „bezzeg '89 előtt!" Ez nem igaz, mert '89 előtt is rengeteg baj volt. Akkor a gondok, anomáliák nem kerültek, nem kerülhettek elő (nem lehetett), és az embereket nem az ilyen kérdések érdekelték. A bajok régen is megvoltak, lehet, hogy nem ilyen mértékben. Nem szabad azt mondanunk, hogy egykor milyen jó volt, most pedig elfajultunk. Általában a *köz*egyházi helyzetről, ahol bizony sok baj van, s főleg a lelkészi társadalomról nincs olyan rossz véleményem, mint amilyen általában kialakult egyházi körökben, és sajnos azokon kívül is. Erről lehet, hogy a későbbiekben még fogunk beszélgetni.

TL: Milyen kellene hogy legyen az igazán „egyházias", szükséges, méltányos és ténylegesen hatékony, tehát építő egyházkritika?

KZs: Hogy szükség van egy ilyen egyházkritikára, abban mindannyian egyetértünk, remélem, hogy a püspöktől kezdve, vagy a püspökkel végezve, mind. Ennek azonban vannak kritériumai. Azt szoktam mondani, hogy amikor Jeremiás ostorozta a népet, az az ő hátán is csattant, és neki jobban fájt, mint a népnek.

„Azt szoktam mondani, hogy amikor Jeremiás ostorozta a népet, az az ő hátán is csattant, és neki jobban fájt, mint a népnek."

A szentek lázadása
Jer 20,7–11

A prófétai hivatás csődjének mélységében született ez a keserű panaszének. De Jeremiás helyzetével nem csupán a prófétautódok azonosulhatnak, hanem mindazok is, akik számára a hivatal hivatást jelent, és erre odaszánják teljes életüket, akik keresztyénekként lelki kötelességüknek tudják Isten előtt beszámolni arról, hogy ezt miképpen tették. A válság éppen abból adódik, hogy ez a szent elhatározás, az egész élet-odaszánás jut csődbe.
Ez az ember szembekerülhet *életközegével*, saját népével. Ha Istenre hivatkozik, kinevetik, ha pusztulást helyez kilátásba, csúfolják, ha őszinte, feljelentik. Nem látják be, hogy ez a „társadalmi kritika" olyan ostorozás, amely fájóan a próféta hátán csattan. Pedig csak az ilyen ítélethirdetés hiteles.
A *belső*, lelkiismereti meghasonlás a „kell" és a „nem lehet" feszültségéből adódik. Összeütközik benne a hivatásának élni akaró és a „lehetetlenség konok falába" (Reményik) ütköző ember. Lehet-e még folytatni ezt a „többé nem szólok", de „tűz éget bennem" életet?
De igazi keresztyén válságba (van ilyen?) akkor jut, amikor *Istennel* kerül szembe. A próféta elhívásának pillanatára emlékezik, amikor az Úr rávette (mint ígérgető ifjú menyasszonyát!), de most cserbenhagyta. Megengedhető-e egy ilyen szemtelen szemrehányás? Igen, mert őszinte imádság, amely a hit körzetén belül hangzik el, mert amikor a fájdalom felfakad, akkor muszáj Istennek elmondani, s ez a kényszer mentesít a szabad/nem szabad vívódástól. Számomra elfogadhatónak tűnik Luther meredek megfogalmazása: Isten előtt kedvesebb az ő szentjeinek az átkozódása, mint a képmutatók hallelujája.

Azaz ha beindulna egy *belső* kritika, ahol azok, akik kritizálnak – testületekre, egyes személyekre gondolok – összeállnának és megszerkesztenének egy ilyen, mondjuk tíz pontból álló egyházkritikát, akkor ezt ők ne kívülről tegyék vagy mondják, hanem úgy, hogy érintve érezzék magukat és nekik is fájjon. Ezt – így – erkölcsileg jogosultnak tartanám. Ez lenne talán az első feltétele annak, hogy elhangozzék. A másik az, hogy azoknak, akik ilyen egyházkritikát fogalmaznak, nagyon kellene vigyázniuk, hogy ne személyek ellen szóljanak, hanem elvileg, általában és elvszerűen. Mert ott, ahol személyekről van szó, legyenek azok püspökök vagy esperesek, a személyeket védő testületek már eleve visszautasítják a bírálatot. Nem gondolkoztam azon, hogy milyen elvi szempontok szerint állhatna ösz-

sze egy ilyen egyházkritika. De mindenki látja, hogy erre szükség van. Ha pedig születik egy ilyen memorandum vagy mi, akkor az a kérdés, hogy annak – így szoktam mondani – csak „terem-visszhangja" lesz? Tehát csak arról van szó, hogy öt – okos, jó gondolkozású, teológiailag képzett – személy megfogalmaz valamit, ami igaz, ami jó, amit elfogadtat, amire bólintanak (mindenki: testületek, püspök), csak éppen hogy nem történik semmi? Erről van szó, vagy pedig lennének olyan módozatok, eljárások, hogy az, amit megfogalmaznak, annak aztán legyen valami eredménye, hatása?

TL: Olyan is volt, hogy a „terem-visszhangot" elkerülendő, az egyház némelyik vitatott ügyét a szélesebb nyilvánosság elé vitték. Ennek aztán olyan szabadtéri felhangja lett, hogy szórakozhatott rajta mindenki, akinek nem sebe az egyház sebe, és akinek hátán még a jóindulattal megsuhintott ostor sem csattan. A vége az lett, hogy egyetlen seb sem gyógyult, csak tovább mélyült. Melyik fórum lenne a legalkalmasabb az egyházügyi viták megfelelő lebonyolítására?

KZs: Az én kérdésem éppen az, hogy egyáltalán szabad-e vagy nem kivinni a belső, egyházi kérdéseinket. A te kérdésed az volt, hogyan lehetne úgy kivinni, hogy pozitív visszhangja legyen.

TL: Nekem az a kérdésem, hogy a kettő szorításában mi a tényleges megoldást jelentő köztes lehetőség?

KZs: [*hosszabb szünet után*] ... Nekem egyértelmű a véleményem: minden egyházi kérdést belül az egyházban kell megoldani, legyenek azok bűnök vagy akármi más.

„Nekem egyértelmű a véleményem: minden egyházi kérdést belül az egyházban kell megoldani, legyenek azok bűnök vagy akármi más."

TL: Tehát még akár az egyházi sajtóba se kerüljenek ezek az ügyek?

KZs: Más az egyházi sajtó. Én most nem erre gondoltam, hanem arra, hogy megszellőztetik a napilapokban, az országos lapokban a mi belső ügyeinket, amit én teljesen helytelennek tartok, függetlenül attól, hogy ki és miért tette, még ha jóindulattal teszi, akkor is. Megint más kérdés az egyházi sajtó. Át kell gondolni, hogy mi tartozik a gyülekezetekre, és mi nem. Vigyázni kell, mert azok, akik olvassák, nem azt értik, nem úgy értik, amit és ahogyan van és kell. Főleg mert a tárgyilagos beállítás, a másik fél meghallgatása gyakran elmarad. Tehát egyes kérdéseket csak nagyon válogatva és nagyon pontosan megfogalmazva lehet megírni az egyházi sajtóban. Valakinek (ki is lenne az?) meg kell válogatni, hogy mi közlendő, és mi nem.

TL: Manapság a kibővült kommunikációs csatornák olyan fórumot is lehetővé tettek, amely nyilvános ugyan, de ugyanakkor (elvileg) a nyilvánosság avatatlan vagy illetéktelen részétől is megóv. Az internetes fórumra gondolok, a jeligés beiratkozással szavatolt ellenőrzött nyilvánosságra, melyben több (vagy más) mint „terem-" , mondhatni „hálózati" visszhangja lehet a csoporttagok által megvitatott kérdéseknek. Ez a fajta (mondhatni burokba vont) nyilvánosság sem lehetne megfelelő arra, hogy belső ügyek kerüljenek megtárgyalásra?

KZs: Bizonyára, az internetnek köszönhetően, a közlésnek nagyobb szabadsága van (ami a kommunikációnak az irányát és terjedelmét illeti), mint az egyházi újságoknak. Igen, lehet. Kell vigyázni arra, hogy ott elvileg szóljunk hozzá azokhoz az egyházkritikai kérdésekhez, amik éppen felszínen forognak. Tehát elvileg szóljunk hozzá, és ne személyeskedjünk. A személyeskedést pásztorilag kellene megoldani, illetve a fegyelmit pásztorilag megelőzni. Mindnyájan tudjuk, hogy ez így van, illetve így kellene hogy legyen. Tehát óvatosan, elvileg kell megfogalmazni a kérdéseket, minden oldalról megvilágítva. Az interneten én talán nagyobb lehetőségét látom annak, hogy az egyházi kérdések előjöjjenek... nagyobb lehetőségét, mint az egyházi sajtónak.

TL: Mikor az egyház mai állapotáról kérdeztem, tudtam, hogy látásmódja eleve a jó (vagy csak a jó) meglátására irányzott életszemlélet, így azt a választ kaptam, amire számítottam. Azt, hogy nem annyira borúlátó, vagyis hogy nem tekinti annyira vagy úgy szomorúnak, amennyire vagy amilyennek általában látják (állítólag én is) az egyház mai helyzetét. Mindezek után miképpen prognosztizálja az erdélyi református egyház jövőjét?

„Azt gondolom, hogy a jövő egyháza sokkal kisebb egyház lesz. Nem merném azt mondani, hogy a népegyház felől a hitvalló egyház felé tartunk, mert ez már túl optimisztikus vagy túl ideális kép lenne, de mégiscsak valami ilyesmiről van szó. Várható, hogy a népegyház testéről leszakadnak olyanok, akik eddig csak vallásosak voltak, és ez nem a hit krízise, hanem csak a vallásé."

KZs: Amennyiben ellen tudunk állni annak, hogy a világ (a már említett szemléletekkel: anyagiasság, szabadosság stb.) behatoljon az egyházba, annyiban nem látom szomorúnak a jövőképet sem. Kérdés, hogy ezt

mennyire tudjuk megoldani, hogy tudniillik gátat vessünk annak, hogy a világ behatoljon az egyházba. Lebontva az egyes kérdésekre, nem tudnám megmondani, hogy ennek mekkora lehetősége van.

TL: Az egyház krízise vajon csupán a hitnek a krízise, vagy pedig egy általános világkrízisnek (a világ metafizikai krízisének) az egyházban is megmutatkozó leképeződése; a vallás krízisének, illetve a vallástalanságnak a keresztyénségen is meglátszó eredménye, következménye az, amit észlelhetünk?

KZs: Metafizikai krízisről csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy a mai ember keresi életének nagy kérdéseire a metafizikai válaszokat, s maga a keresés a krízis. Arra, hogy az egyházon belül beszélhetünk-e hit-krízisről vagy sem, nehéz felelni. Ha igen, ez azt jelenti, hogy a népegyház igenis krízisben van. Mi várható? Azt gondolom, hogy a jövő egyháza sokkal kisebb egyház lesz. Nem merném azt mondani, hogy a népegyház felől a hitvalló egyház felé tartunk, mert ez már túl optimisztikus vagy túl ideális kép lenne, de mégiscsak valami ilyesmiről van szó. Várható, hogy a népegyház testéről leszakadnak olyanok, akik eddig csak vallásosak voltak, és ez nem a hit krízise, hanem csak a vallásé. Ez tehát az egyház külső szerkezetének a krízise. A „kis" egyházban élénkebb lesz az egyházi élet, mert a hitet jobban meg tudjuk élni ezekben a kisebb közösségekben. Hogy ez miképpen fog történni, vagy hogy mikor válik egyházunk kis egyházzá, hitvalló egyházzá, ezt nehéz lenne most felmérni. Főleg annak függvényében nehéz, hogy az élet üteme felgyorsult, és az, ami eddig egy fél évszázad alatt jött be az egyházba, most bejön öt év alatt. Ennek az üteme egyelőre felmérhetetlen, ezért sem lehet megmondani, hogy mikor érünk el odáig, hogy hát inkább hitvalló egyházzá váljunk.

> **Magától**
> Mk 4,28
>
> A magától felnövő vetés példázatában az igemag sorsáról, Isten országa kiteljesedéséről, a vetés, növekedés, aratás fejlődésszakaszairól tanít Jézus. A vetés, majd az aratás jelenthet lázas munkálkodást, de a *növekedés* idején az ókori földművelő tétlen volt (alszik és felkel 4,28), mert tudta, hogy a föld *magától* (görögül automaté) terem. Ehhez a szóhoz kapcsolódva emeljünk ki két üzenetet.
> Jézus a túlbuzgókat türelemre inti. Isten az idő Ura, ő tudja, hogy mikor jön el az ítélet, a vég (aratás), ez nem tőletek függ. Isten országa kiteljesedését *nem siettetik* sem a természeti katasztrófák, sem a pogány terrorizmus, de még a keresztyén bűnbánat sem. Isten óráján hiába visszük előre a mutatót. Or-

> szága növekedésének éppúgy megvan a maga „ritmusa", mint a szántóföldnek, amelyről a türelmes magvetőnek tapasztalata volt. Egy távol-keleti mese szerint a buzgó földműves minden szál növényt meghúzogatott, hogy siettesse a növekedést, de a palánta elszáradt. A véget *kiszámítani* sem lehet. A Biblia számadatait nem lehet betáplálni egy, a szekták által összeállított, a véget jelző, eszkatologikus komputerbe, hogy a képernyőn megjelenjék például a 2010-es év, mert ez nem tőlünk, hanem *magától* következik be.
> A kicsinyhitűek felé ez az üzenet: az ige(hirdetés) magjában benne van Isten országának a teljessége. Jézus felszabadítja hallgatóit az önemésztő kételkedés és a prédikálás görcseitől. Nekik „csak" *hinniük* kell – amint a tapasztalt magvető tette –, hogy lesz termés.
> A példázatban a nyelvtani alany a föld, az automaté mégsem reá, hanem a föld Urára vonatkozik. Mi nem az igehirdetésben hiszünk, hanem abban, Aki ezt bennünk és közöttünk Lelke által végzi.

És akkor a (bizonyos értelemben vett) népegyházról le kell mondani, arról, hogy a szó legbibliaibb értelmében „egyháznak" nevezzük. Egyértelmű, hogy ami a missziót illeti, nem kell lemondani a népegyházról, sőt azt még erősebben kell végezni. Tehát hogyha egy gyülekezetben háromszáz lélek van, és ebből a háromszázból csak százra lehet azt mondani, hogy valamilyen fokon, intenzitással hitéletet él, akkor a feladat az, hogy a kétszázat, a megkereszteltteket ne írjuk le, hiszen ők is az egyházban vannak, és – mert hát megkereszteltek – az egyháztestnek olyan tagjai, akiket el kell érnünk, akik felé végezni kell a belmissziót.

TL: Vajon továbbra is megmarad a „papi egyház" képlete?

KZs: Ezt a képletet mindenki fenntartja, noha senki sem helyesli. Miért? (Ha erről valaki tanulmányt írna, akkor nyilván jobban összeszedné a gondolatokat, mint ahogy én itt most kapkodva elmondom...) Egyszerűen azért, mert a többi egyház mellett, a református egyház úgy véli, hogy versenyképesnek kell lennie, és mert a többi egyháznak ez a struktúrája, hát mi is megőrizzük ezt. Már csak ezért is. Annyira belefagytunk ebbe a helyzetbe, hogy nem látom a változásnak még csak a jeleit sem.

TL: A jövő egyházát illetően, lehet-e azt mondani, hogy egyfajta „ekléziasztikai" „természetes szelekció" fog bekövetkezni az egyházban?

KZs: Igen. Az egyház be fog szűkülni. Ez nagyon fájdalmas lesz, mert rájövünk arra, hogy tényleg a népegyházi képlet azt jelentette, hogy egyesek vagy keresztyén módra éltek, vagy tehetetlenségből – mert hát odatartoznak, valahova kell tartozni, csak azért – voltak egyháztagok. Rá kell

jönnünk, hogy ez így van most, és még inkább így lesz. Így kell elfogadnunk önmagunkat.

TL: A természetes szelekció az evolucionista elméletben a haladás érdekében történő alkalmazkodást jelenti. Az egyház életében, illetve élete alakulásában hogyan minősül(ne) át ez a folyamat? Az egyházban is ugyanúgy haladást, fejlődést jelentene-e ez? Az evolucionista elmélet szerinti szelekciós folyamatban a *külső* tényező jelenti az alapot, melyre nézve alkalmazkodni kell, az egyházban ez fordítottan érvényes: nem külső, hanem belső, az egyház lényegéből fakadó tényező, a „térjetek meg!" imperatívusza kényszerít arra, hogy a világ új körülményeihez való alkalmazkodás helyett az egyházat egyházzá tevő sajátos (és saját) értékeihez ragaszkodjék, illetve – mivelhogy ettől eltért, ezekhez – újraalkalmazkodjék. Aki pedig nem képes vagy nem hajlandó ezekhez a belső örökérvényű hitkörülményekhez vagy hit-adottságokhoz alkalmazkodni, az (persze nem véglegesen, de tényleges megtéréséig, azaz „alkalmazkodásáig") lemorzsolódik, kiesik az „evolúciós lánc(olat)ból".

KZs: Ez így van, de sohase lehet nem figyelembe venni a külső hatást. Tehát az egyház saját maga kell hogy megélje a hitéletét, és ez a szelekciónak az egyedüli helyes feltétele, függetlenül attól, hogy milyen a szekularizáció, milyenek a hatások. Azonban attól eltekinteni nem lehet, hogy van egy külső hatás, és ez lemorzsolhatja a gyülekezet tagjait.

TL: Hogyan könyvelje el az egyház ezt a veszteséget, ami tulajdonképpen már régóta tény, de csak akkor válik adattá, amikor az egyház ezt tudomásul veszi és ténylegesnek látja be?

KZs: Lemondani róluk nem szabad, őket a „kihelyezett" és irányított igehirdetéssel kell megszólítani. Az előbbin a missziót értem, aminek az eszköze a lelkigondozás, az elveszettnek a meg-, illetve felkeresése. (Ilyen értelemben „kihelyezett".) Ez viszont, nagyvárosi gyülekezetek képletében gondolkozva, nagy feladat. Ezek irányába egy bizonyos pontig el lehet, el kell menni, végezni kell a missziói szolgálatot, de ha a konokság, közömbösség falát nem tudjuk áttörni, le kell mondani róluk. Az ő személyes felelősségükké válik, hogy miután a lelkipásztor meglátogatta, lelkigondozta, és *mégis* úgy döntöttek, hogy távol maradnak az egyháztól, akkor ezekről végleg le kell mondani.

„Igehirdetéseinkben megmondjuk, hogy mi az *igazság*, de adósok maradunk azzal, hogy ennek *valóság*tartalmát a gyülekezet elé vigyük."

KZs: Bármennyire is unos-untig hangoztatott, majdnem hogy sztereotípiává vált, én még mindig azt mondom, hogy ahhoz, hogy az egyházunk megújuljon, *elsősorban* az igehirdetésnek kell megújulnia. Med-

dig lehet elmenni, visszamenni abban a kérdésben, hogy milyen legyen az igehirdetés? Az újszövetségi igehirdetésig, illetve Jézus igehirdetéséig. – És ez nem valami tőlünk idegen, anakronisztikus vagy ásatag dolog. – Hogyan prédikált Jézus? Nyilván erről tanulmány-folyamok jelentek meg. Én a következőket mondanám el, de biztos, hogy felsorolásom nem lesz teljes. Először. Jézus *hatalmi* pozícióból prédikált, ami abból adódott, hogy neki istenfiúsági tudata volt, mégpedig olyan, amellyel hatott a hallgatóira. „Nem úgy beszélt, mint az írástudók, hanem úgy, mint akinek hatalma van", ahogyan Máté megjegyzi a Hegyi beszéd zárómondatában. Amikor tehát az egyház prédikál, akkor ebből a hatalmi pozícióból kell prédikálnia. Gondolom, ezek után nem lehet félreérteni ezt a prédikáló egyházra vonatkoztatott mondatot. „Tudom, hogy ki vagyok, tudom, hogy mit akarok, én mondom meg, hogy mik az erkölcsi normák, én mondom meg, hogy miképpen kell viselkedni, én mondom meg, hogy – éppen kazuisztikusan lebontva – mit kell cselekedni, mert én *tudom*". Ha nem vagyunk ennek a tudatában, erőtlenné válik igehirdetésünk, és nem felelünk meg a Küldő akaratának sem. Nyilván merész dolog Jézus istenfiúság-tudatát és az egyháznak *ezt* a tudatát egymás mellé állítani. Ha nem ebből a hatalmi pozícióból, ha nem ezzel a tudattal tesszük, akkor igehirdetésünk egy akármilyen beszéd marad, amit akárhol hallhatnak, amit leírhatnak, és a hatása is ugyanannyi lesz, mint bármely politikai szpícsnek. Hatalmi pozíciónk tudatából kell prédikálni: „Nekünk igazunk van. Nekünk van igazunk és nem másnak". Ez a lelkipásztoroknak az ilyen értelemben való ránevelését jelenti, és annyi minden más eszközt, konferenciát, értekezletet, amit fel lehet használni. Tehát ez az egyik. A másik az, ami nekem vesszőparipám, de még nem írtam le. Jézus igehirdetésében nagyon jól párosul a „központi" és a „kihelyezett igehirdetés". A központi igehirdetés azt jelentette, hogy Jézus megjelent a hegyen, a síkságon, a tenger mellett, a zsinagógában, sokan gyűltek köréje, ötezer ember vette körül. Volt egy központi igehirdetés, s oda sereglett a nép.

> **A hegyen**
> Mt 5,1–10
>
> ...mindig történik valami. Az alföld mélységéből a hegyek irányába nézünk, s a láthatáron egybe ér az ég és a föld... a hit szeme látja a mennyek országának és a földi országnak az egybeolvadását. Felmegyünk a hegyre, mert érezzük, hogy ott „érintettek" leszünk: Isten boldogság-akarata és a mi boldogság-vágyunk találkozik.

> Mózes a Sínain átveszi a Tíz Igét, s megszületik *Izráel népe*. A Kármelen meggyúl az Úr oltára, a nép felkiált: az Úr az Isten! – Izráel *hitvalló néppé* lesz. Az ószövetségi váradalmak szerint Isten megjelenik a Sionon, törvényt szól, s megvalósul a *békeország*. A Genezáret-tó melletti hegyen elhangzik egy csodálatos beszéd: Jézus kihirdeti *Isten országát*.
> A tanítványok a szegényeknek, a síróknak, az igazságot éhezőknek, a háborúságot szenvedőknek, az irgalmatlanság, a háborúk áldozatainak az országából érkeznek ide. Ott fenn boldogok, mert már most birtokba kerültek: övék a mennyeknek országa (3. 10. v.). Továbbra is a szegények, a sírók, a háborúzók világában fognak élni, de boldogságukat, azaz lelki egyensúlyukat senki sem veheti el. És még valamit tudnak: el kell menniük a szegényekhez, éhezőkhöz, kivetettekhez, megalázottakhoz, hogy az új birodalom polgáraivá s boldoggá tegyék őket.
> Ritkán, de mégiscsak eljutunk a hegyre: csendes, bibliaolvasó, imádkozó otthoni perceinkben, a gyülekezeti közösségben. S belső gazdagsággal telve leszállunk, és érezzük, hogy boldoggá kell tennünk azokat, akiket a siralom völgyében éppen reánk bízott az Úr.
> Jeruzsálem hegyen épült város. Az is, amely a mennyből száll alá, amelyben végleg nem lesz könny, halál, gyász, jajkiáltás, fájdalom, mert az elsők elmúltak (Jel 21,1–4).

Ez nálunk a templom. Egy olyan központi igehirdetés, ahol az előző feltételt megvalósítva, tehát a hatalmi pozíció tudatával, a központi igehirdetés helyén, a templomban prédikálunk. Jönnek? Nem jönnek *úgy* az emberek, mint ahogy Jézushoz jöttek, bár Ő is sokszor egyedül maradt. Ez az egyik, a „központi". A másik: Jézus viszont elment és észrevette Zákeust, a vak Bartimeust, elment oda, ahol az emberek halásznak. Ez a bizonyos „kihelyezett igehirdetés", amikor nemcsak egy központi helyen szólt, hanem megjelent a helyszínen. Kissé áttételesen, ez lenne a lelkigondozás. Van egy templomi igehirdetésünk, s emellett van lehetőségünk arra, hogy elmenjünk azokhoz, akik leszakadtak, akik bűnben vannak stb., és ezekhez pásztorilag szóljunk. Az egész jézusi igehirdetésben, vagy Jézusnak mint igehirdetőnek az egész magatartásában ez a kettősség nagyon jól kiegészíti egymást. Abban, hogy melyik fontosabb, a templomban végzett „központi igehirdetés" vagy a „kihelyezett igehirdetés", a pásztoráció, megosztottak a vélemények. Szemléletünkben és gyakorlatunkban még mindig a „központi igehirdetés" van előtérben, túlsúlyban. Viszont ne áltassuk magunkat, hogy ez elég. Lehet azt mondani, hogy nem az a fontos, hogy a templomban hogyan prédikálunk, mert hát oda nem sokan jönnek,

hanem az, hogy menjünk mi el az emberekhez. Ez megint nem így igaz. Ha megtaláljuk a jézusi arányt a „központi" és a „kihelyezett" igehirdetés formái között – és ezt keresni kell –, akkor megszólítjuk a gyülekezetnek a hitét gyakorló törzsét is, a peremre kerülteket is, és megértünk valamit abból, hogy a mai helyzet bizonyos értelemben azonos azzal, ami az első század elején Izráelben volt. Persze nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a diakónia, a katekézis is igehirdetés. A diakónia éppenséggel a „kihelyezett igehirdetés" egyik formája. A teológiai nevelésnek, a tudományos elaborátumoknak, a lelkészértekezleteknek ezzel a kérdéssel foglalkozniuk kell. Amit mindenki elmond Jézusról, csak éppen hogy nem vonunk le ebből semmilyen, vagy nem elégséges következtetést, a sokat hangoztatott szemléletes igehirdetés. Adva van egy fogalmi nyelv, sok-sok teológiai kifejezés, s ebben, erre, mi, teológiai tanárok – ha akartuk, ha nem – ráneveltük a teológusokat. Dogmatikai, elvi fogalmakkal tömjük tele túlságosan is a hallgatókat, és nem tanítjuk meg őket szemléletesen prédikálni. Jézusnak a metaforái, a példázatai, szóképei mind azt mutatják, hogy azért volt olyan hatása, mert mindenki megértette, mert képekben fogalmazott. Itt az ideje, hogy ehhez visszatérjünk. A középkor skolasztikája, a reformáció, az újreformátori teológia megfogalmazta ugyan azt, amit a Szentírás alapján igazságnak tartott, s ez rendjén van. De a teológia nem lépett tovább, s az elvi, dogmatikai nagy kérdéseket nem vitte szemléletes igehirdetéssel a gyülekezet elé. Igehirdetéseinkben megmondjuk, hogy mi az *igazság*, de adósok maradunk azzal, hogy ennek *valóság*tartalmát a gyülekezet elé vigyük. Tudjuk, hogy a szemléletességnek is megvannak a hátrányai. Az egyik, hogy a gyülekezet túlságosan bennragad a képekben, és nem a képekből következő gyakorlati útmutatás lesz a fontos, hanem maga a kép. Egy, a tékozló fiúról szóló prédikáció mindig csak egy tékozló fiúról szól és nem arról, hogy mi bűnösök vagyunk és meg kell térnünk. Másik kérdésem tehát az, hogy hogyan tudnánk visszatérni a képi gondolkozáshoz, hogy feloldjuk a dogmatikumokat. Annak idején beszélgettem, illetve majdnem vitatkoztam egy holland házaspárral (itt tanultak nálunk a Teológián) arról, hogy milyen a mi igehirdetésünk. Én azt mondtam, hogy mi általában jól prédikálunk – mondtam ezt a hetvenes–nyolcvanas években –, és általában magunkra ismerünk, amikor másokat hallgatunk. Ez vonatkozott azokra, akik egyáltalán komolyan vették a prédikálás szolgálatát. Ha én elmentem imahéten valahova, vagy jött hozzám valaki vendégprédikátor és hallgattam őt, akkor azt mondtam, hogy ő éppen úgy prédikál, mint én. Ezt természetesnek tartottam, hiszen a teológiai oktatásnak ugyanazon az emlőin nevelkedtünk, ez pedig az újreformátori teológia volt. Erre értettem azt, hogy jó az erdélyi igehirdetés. Ők azt mondták, hogy ez nem így van, mi túl dogmatikusan prédikálunk. Ebben megint volt részigazság, éppen azért (amit mondtam), mert a kérdéseket csak dogmatikai, csak elvi szinten tálaltuk a gyülekezetek elé. Az a bírálat, hogy mi

nem térünk ki népünk életének politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési stb. szegmensére, igaz volt ugyan, de ők (még) nem ismertek annyira minket, hogy belássák, abban az időben ez teljességgel lehetetlen volt.

TL: Az egyház jövőbeni alakulása tehát azt jelenti, hogy népegyházként átminősül (papi egyházként minden- és végképpen), igehirdető egyházként pedig (ami végül is pleonazmus) csak akkor van/lesz esélye, ha ebben a lényegi tulajdonságában, küldetés-adottságában teljesen megújul. Ez pedig nemcsak esélye, hanem kötelező feladata is.

„Nem azt mondom, hogy ha az igehirdetés megújul, akkor minden kérdésünk megoldódik. De a legfontosabb kérdésnek ezt tartom."

KZs: Ezt teljesen így értettem. Azzal kiegészítve, hogy nem azt mondom, hogy ha az igehirdetés megújul, akkor minden kérdésünk megoldódik. De a legfontosabb kérdésnek ezt tartom.

Nem vagyunk tudatában annak, hogy milyen nagy dolgokra vagyunk képesek. Nincs lelkipásztori, nincs igehirdetői öntudatunk. Nem tudjuk, nem hisszük sokszor azt, hogy amit mondunk, az úgy igaz és az úgy jó, és nem az jó, amit más mond. Vissza kell térnünk ahhoz a tudathoz, hogy mi mondjuk ki azt, hogy mi az igaz, mi a jó, mi a kellő, mi a helyes cselekvés, mert megbízottak vagyunk. Ennek tudatában merészebben, biztonságosabban szólhatunk, a trombita nem fog bizonytalan zengést adni.*

TL: Ezek szerint az egyháznak talán az a legnagyobb problémája, hogy lényegi kincsét, a kapott, tényleges és valós hatalmat aprópénzre váltotta. Kisszerű (és kicsinyes) hatalmi harcokba bonyolódott, miközben elodázta (másra használta fel) azt a történelmi alkalmat, mely lehetővé tette volna, hogy betöltse a világban számára kiosztott, tőle elvárt szerepét.

KZs: Sajnos ez így van. Persze nem úgy, mint a középkorban, amikor az egyháznak tényleg hatalma volt, és a világgal (az államokkal) hatalmi harcot folytatott. Európának ezen a részén az egyház elismertsége nem arra való, hogy a világ versenytársa legyen, nem arra, hogy előnyöket szerezzen abból, hogy a népszerűségi toplistán előkelő helyen van, hanem arra, hogy éljen a „szolgálat hatalmával" – ezt olvassuk a tanítványok kiküldetésének történeteiből. Ez vonatkozik nem csupán az egyház egyetemére, hanem a lelkipásztorokra is (talán főleg rájuk). Nagyon sok esetben a lelkészek olyan hatalomra törekednek, amelyet *nem* kaptak, és nem

* Kor 14.

élnek azzal, amit valóban felülről, a szolgálatra kaptak. Mindenki azt akarja, hogy őt szeressék, ez nem bűn, nagyon emberi dolog. El akarja magát fogadtatni a gyülekezettel, a faluval, és ha ezt azért teszi, hogy ezáltal őt mint igehirdetőt elfogadják, a népszerűségre törekvés még erénynek is tekinthető. De amikor a népszerűség keresésére megalkuvásokat tesz: politizál, valamelyik csoportnak a kedvébe akar járni, anyagi vagy más előnyt akar megszerezni saját magának, akkor félreérti küldetését, mert nem erre kapott hatalmat. A lelkipásztornak mindig fel kell tennie a kérdést: mi az alapja a népszerűségének? Ha az, hogy családokat látogat, hogy jól végzi az igehirdetés szolgálatát, foglalkozik a gyermekekkel, akkor ez a népszerűség az igehirdetés, végül is az egyház érdekében történik. Ha pedig csak arra jó, hogy közkedvelt gyerek legyen a gyülekezetben, akkor valami olyasmit használt ki, olyan „tőkét" kamatoztatott, amelyet nem Istentől kapott, hanem a világtól.

TL: Az egyházi népszerűség tulajdonképpen a gyülekezetszerűségnek egy olyanfajta megélését, példázását kellene hogy jelentse, ami a szolgálat igeszerű vagy igei részét, az igehirdetést hivatott – nagyon szó szerint – előmozdítani a szószékről, a templomból az emberek szívébe, hétköznapjaik életterébe.

„A Teológiával mind lazább és lazább a kapcsolatom, s ez azt is jelenti majd, hogy közelebb kerülök ahhoz az egyházközséghez, amelyhez lakóhelyem szerint tartozom."

KZs: Teljesen így van, sőt azt mondhatnám, hogy ez a szolgálatnak egyik (nyilván nem a legelső) feltétele.

TL: „Civilként" melyik egyházközségnek a tagja?

KZs: Az Alsóvárosi egyházközségnek.

TL: Gyülekezeti tagként mennyire vesz részt az egyházközség életében?

KZs: Annyira kötődöm a Teológiához (harmincévi háttere van ennek), hogy nem tudok teljesen bekapcsolódni a gyülekezet életébe. Úgy érzem, egypár vonalon mégis az Alsóvárosi gyülekezethez tartozom. Szolgálatokat vállalok (a nagy templomban nem) a Napkelet utcai imaházban, a központban bibliaórát, előadásokat is tartottam. Amikor a Teológián nincs istentisztelet, akkor mindig idejárok a Kétágú templomba. Teljesen függetlenítettem magamat attól, hogy ki, melyik lelkész vagy segédlelkész prédikál. Egyformán szívesen hallgatom mindegyik lelkészt. A véleményem nem ugyanaz, persze, de ez nem von le semmit abból, hogy én mind a két lelkészemet szeretem, becsülöm és szívesen hallgatom. Nyilván az egyházközség anyagi fenntartásához is hozzájárulok. A Teológiával mind lazább és lazább a kapcsolatom, s ez azt is jelenti majd, hogy közelebb kerülök ahhoz az egyházközséghez, amelyhez lakóhelyem szerint tartozom.

TL: Szolgálatvállalásainak része az is, hogy előadásokat szokott tartani. (Bevallása szerint kötetekben megjelent tanulmányainak jelentős része is ezekből az alkalmakból jött létre.) Milyen szempontok szerint „válogat", milyen meghívásokra mond „nemet", és melyek azok, amelyeknek készséggel tesz eleget?

KZs: Nagyon tudatosan a szempontjaim, azok „gyülekezetiek" és hát az időrendhez kötöttek. Nagyon szívesen szolgálok a Napkelet utcában, ahol az istentiszteleten húszan, legtöbb negyvenen vannak egy-egy alkalommal. Az időrend azt jelenti, hogy természetesnek tartom, hogy ha a felkérések ugyanarra az időre szólnak, az első felkérésnek teszek eleget. Nem szívesen szolgálok nagy gyülekezetben, mert az mindig nagy templomot jelent és a nagy templomot, a nagy teret nem tudom kellően bebeszélni. Vannak formális szempontok: megközelíthetőség (nincs jogosítványom, nincs autóm), hogy el tudok-e jutni oda időben, hazaérkezem-e még aznap. Meghatároznak a családi körülményeim is. Általában nem vagyok „válogatós" a szolgálat végzésében. Volt egy elég hosszú időszak, amikor semmilyen szolgálatot nem vállaltam. Ezt általában tudták, és a lelkészek már nem is hívtak. Ez akkor volt, amikor a központi egyházkormányzat részéről elindult az általános támadás a Teológia ellen, amivel némileg a lelkészek is egyetértettek. Én mindig teljesen azonosítottam magamat a Teológiával, ezért, amikor szidták a Teológiát, nagyon fájt. Pedig tudtam, hogy személy szerint nem engem szidnak. Azokban az időkben nem vállaltam szolgálatot. Volt olyan egyházkerületi lelkészértekezlet, amikor a Teológiát sok méltatlan szidalom érte, és egyetlenegy lelkész se volt a jelen levő háromszázból, aki megvédte volna. Elgondoltam, hogy elmegyek valahova, valamelyik lelkészhez prédikálni, utána persze leülünk vacsorázni. Miről beszélgetünk? Nem tudok nem a Teológiáról beszélni. Persze csevegni lehet, de az ilyen esti beszélgetések nem csevegések. Az a lelkész, akinek most vendége vagyok s különben nagyon kedvesen fogad, adott esetben nem védte meg a Teológiát. Nekem pedig kerülnöm kell ezt a témát, hiszen vendégként udvariasnak kell lennem. Ebben az időszakban nagyon hiányzott a gyülekezeti szolgálat. Később ez a „zárlat" feloldódott.

TL: Valamikor az Igazgatótanácsnak és a zsinatnak is tagja volt. Pontosan miből álltak ezek a szolgálatok és miért hagyott fel velük?

KZs: Az igazgatótanácsi és a zsinati tagság külön eset. Az Igazgatótanácsban több kérdés is úgy jött elő, olyan javaslatok hangzottak el, hogy azokban nem tudtam „igennel" szavazni. Ellenzékben voltam. Még két másik társam volt, akik az ilyen javaslatoknak szintén ellene szavaztak... én ezt meguntam, hiábavalónak találtam, s nem akartam, hogy azt mondják: „Ez az ember mindent ellenez, megint csak azért jött, hogy mást mondjon". Ezért lemondtam tisztségemről. Nem volt ebben semmi rossz érzés. Abban már igen, amikor a zsinati tagságomat szüntettem meg. Míg tagja voltam a zsinatnak, volt egy jó pár ülés, én mindegyiken ott voltam és ne-

hezményeztem, hogy érdemi kérdéseket alig tárgyaltunk. A zsinat egyszerűen elvesztette a talajt a lába alól, és mindenről – a két kerület egymás közötti viszonyáról, a politizálásról – beszéltünk, s lényegi kérdések maradtak el. Amikor egy-két javaslatomat elmondtam, amikor mások is lényeges kérdéseket hoztak elő, akkor meghallgattak, de nem lett belőle semmi, azaz nem tárgyaltuk meg, nem határoztunk. Azt mondtam, hogy én ebben a zsinatban többé nem veszek részt. Ez úgy történt, hogy egy egyházkerületi közgyűlésen elmondtam, hogy kérdezzenek meg minden javasolt személyt, hogy egyáltalán akar-e zsinati tag lenni. Nem kérdeztek meg, egyszerűen megválasztottak a zsinatba. Már az első ülésen nem jelentem meg, beírtak hiányzónak, ősszel pedig a második zsinat, megint nem jelentem meg [*nevet*]. Tehát nem mondtam vissza a zsinati tagságot, egyszerűen nem mentem el a gyűlésre. Nem mentem el, mert megint csak ilyen teljesen hiábavaló, egy törvényhozó testülettől *idegen* témák jöttek elő, és ebben én nem kívántam részt venni. Mindenkinek megmondtam: ha megkérdeztek volna, hogy akarok-e tag lenni, megmondtam volna, hogy nem akarok, s akkor már a jelöltlistáról töröltek volna. Így nem mentem el. Az atyák értetlenül álltak a szokatlan magatartás előtt, én pedig – hogy mondjam? – egy ilyen „felsőbb" pozícióból néztem az egész zsinatot [*nevet*]. Az pedig közömbösen hagyott, hogy az egyik javaslat szerint (nem lelkészi tag részéről történt) Kozma Zsolt ellen fegyelmit kell indítani! Vártam is a fegyelmit, mert akkor legalább megmondhattam volna a véleményemet. Hát persze nem indítottak fegyelmit. Ezt követően vették be a Statútumba azt, ami addig csak a presbiteri gyűlésre vonatkozott, hogy ha valaki három egymást követő gyűlésről hiányzik, és ezt nem igazolja, akkor annak megszűnik a zsinati tagsága. Most már törvénybe vették.

„Nem mondtam vissza a zsinati tagságot, egyszerűen nem mentem el a gyűlésre. Nem mentem el, mert megint csak ilyen teljesen hiábavaló, egy törvényhozó testülettől *idegen* témák jöttek elő, és ebben én nem kívántam részt venni."

A Biblia mint „tárgy"

TL: Tárgytól eltérően, mégis „tárgyra" vonatkozóan szeretnék feltenni egy kérdést: milyen Biblia-példányokat használt, illetve használ – mint „tárgy(ak)at"? Van-e olyan Biblia-példánya, amely végigkísérte szolgálatában?

KZs: A példányt tekintve, az idők folyamán több Bibliám is volt, mindegyik az 1908-as revíziós szöveg, de mindig ugyanaz a beosztású volt. Lokális memóriám van, mint az emberek nagy részének, kellett tudnom,

hogy a Hegyi beszéd, a Szeretet himnusza melyik oldalon, hol van. Mindig egyforma beosztású Bibliát olvastam és mindig ilyenből dolgoztam. Ilyent olvasok reggel vagy este... inkább reggel. Van egy olyan Bibliám, amit teológus koromban karácsonyra édesapámnak ajándékoztam, és beírtam: „Szeretettel Édesapámnak...". Ő meghalt, most én olvasom.

TL: Szokott-e beleírni a „munka-Bibliájába", vagy aláhúzni?

KZs: Nem. Soha.

TL: Vagy szokott-e jegyzeteket őrizni a Biblia lapjai között?

KZs: Nem. Ami pedig a beírást illeti, én akkor beírtam, hogy „Szeretettel Édesapámnak...", de mást nem. Talán abból a megfontolásból, hogy ne legyen a Bibliában semmi más, Isten Igéjén kívül. Régen szép szokás volt a családfát megörökíteni a Biblia első üres lapján. Sok adat került így nyilvánosságra. Én ezt, magamra nézve, nem tartottam helyesnek.

TL: Az egyik karácsonyi igehirdetésében, amit Jézus Krisztus nemzetségtáblázata alapján írt, ott is emlegette illusztrációként ezt a valóban szép ősi szokást.

„Az elítéltet minden irányból – gondolok itt a fegyelmi bizottságra, a különböző testületekre, az egész lelkipásztori társadalomra –nem csupán mint lelkipásztort, hanem mint embert kell értékelni. Büntetni lehet és kell, de ember mivoltában megalázni, megsérteni nem szabad."

KZs: Igen? Lehet...

TL: Az egyház ismertetőjegyei közül különös hangsúlyt kapott Kálvin idejében az egyházfegyelem. Az utóbbi években minálunk is (nem annyira az egyházfegyelem, mint inkább) az egyházfegyelmezés, a „fegyelmizés" vált általánossá: új fegyelmi szabályzatot állítottak össze, egyre több értekezletnek visszatérő témája a fegyelem, a fegyelmi esetek száma és zajossága pedig az eddigieknél magasabbra szökött. Mennyiben indokolt ez a fajta magatartás a központi egyházkormányzat részéről? Mitől kapott éppen az egyházfegyelem ekkora aktualitást a többi egyházi ismertetőhöz képest? Hiszen éppen az utóbbi beszélgetésünk alkalmával hangzott el az, hogy az egyház megújulása az igehirdetés megújulásán múlik (persze nem a többivel szemben, de a többinél lényegesen nagyobb súllyal).

KZs: Azt hiszem, hogy a református egyház több évszázados történelmében mindig is vitát kiváltó kérdés volt az egyházfegyelem, főleg az eljárás, a fegyelmezés kérdése. Vagy azért, mert nem volt fegyelem és akkor arról beszéltünk, hogy miért nincs és kellene, vagy azért, mert volt fegyelem, de nem jól fegyelmeztek. Ezért odakerült különböző konferenciáknak,

értekezleteknek a témasorába, és ez rendjén van. Hogy az utolsó években van egy olyan áramlat, irányzat – úgy néz ki, hogy közakarat –, hogy kell fegyelmezni, ez önmagában nem rossz. A fegyelmezésnél egy jó pár dolgot azonban figyelembe kell venni. Olyanokat, amelyeknél mélyről kellene kiindulni, és nem pusztán onnan, hogy van egy fegyelmi szabályzat, és azt alkalmazni kell. Ez a „mélyről" azt jelenti, hogy elvileg kell dolgokat tisztázni. A legfontosabb kérdés az, hogy az egyházfegyelmezés mennyiben veheti át a polgári bíráskodás struktúráit? Mert hogy át kell vennie, az biztos, mert ott már kialakult egy olyan procedúra, ami alkalmazható. De az igazi kérdés az, hogy mi az az egyházi többlet vagy teológiai többlet, amit nekünk hozzá kell adnunk, amikor átveszünk gyakorlatokat a világi bíráskodástól. Ez pedig az egyházi életnek sok-sok területén előjön. Ugyanazt a kérdést kell megválaszolnunk, amelyet az egész teológiai tudományosságra nézve felvetettem, hogy tudniillik vannak-e a teológiai tudományosságnak olyan külön kritériumai, amelyek felülírják az általánost, vagy amelyek többletet adnak ahhoz képest, amit a világi tudományok előírnak. Például vannak-e a Teológiai Intézetben a didaxisnak olyan feltételei, amelyek az általános neveléstől eltérnek, vagy azt felülírják? Visszatérve a fegyelemre, kérdés, hogy vannak-e olyan kritériumok – és hogyha igen, akkor meg kellene teológiailag határozni, hogy melyek azok –, amelyeket (természetszerűleg) a polgári bíráskodás nem vesz figyelembe, illetve amelyek azt nem érdeklik, de az egyházban fontosak. Én ilyennek tartom a „felfüggesztett ítéletet". (Bizonyára több van, az *egyház*jogászoknak kellene ezt kidolgozni.) Ezen most nem enyhébb ítéletet értek, hanem azt, hogy akármilyen szigorú ítéletet hoznak, meg kell adni már ott, az ítélet kimondásakor az alkalmat a bűnbánatra, a megtérésre. (Szigorú ítéleten például azt értem, hogy elveszik a lelkész palástját és kizárják a lelkészi társadalomból.) Tudom, hogy ez lehet képmutatás, vagy szükséghelyzetben elmondott úgynevezett töredelmes bűnbánat, ezt nem tudjuk ellenőrizni, de ettől függetlenül megadni a kizárt lelkésznek azt a lehetőséget, hogy a letöltött büntetési idő után (ez lehet tíz év vagy amennyire elítélik) visszatérjen az egyházba és visszakapja a palástját. Ezt mindenkinek meg kell adni. Persze itt megint feltételek vannak. Meg kell vizsgálni azt, hogy vallomása őszinte-e, hogy nemcsak beismeri a bűnt, hanem bánkódik-e, megbánja-e, amit tett. Bizonyos esetekben ezt még a polgári bíráskodás is figyelembe veheti, nekünk viszont kötelességünk ezt tenni. Talán ez lenne a legfontosabb különbség a polgári és az egyházi bíráskodás között. Az, hogy most előkerültek ezek a fegyelmi ügyek, még nem baj. Gondoljunk arra, hogy majdnem fél évszázadig nem volt, vagy csak nagyon ritkán volt fegyelmezés az egyházban. Az viszont baj, sőt bűn, hogy nem tudjuk félretenni a személyeskedést. Egyéni vélemények, ismeretségek, közbenjárások befolyásolják a bírókat, és az ítélet ezért vagy túl szigorú, vagy túl enyhe, vagy egyáltalán nincs. Az én véleményem az volt – többször is elmond-

tam, amikor a Teológiai Intézetben fegyelmit indítottunk vagy akartunk indítani –, hogy a fegyelmi indítása nem jelent feltétlenül elmarasztaló ítéletet, egyszerűen csak annyit, hogy egy ügyet az illetékesek kivizsgálnak. *Önmagában* nem helytelenítem azt, hogy mostanában sűrűsödtek a fegyelmi kivizsgálások. Nem tudom, hogy kinek az érdeke és miért érdeke valakinek, hogy egy ügyet húzzon, nyúzzon. Megtörténik, hogy egy, két, sőt öt évig is tart egy eljárás, amíg végleges ítéletet mondanak. Ennek mindenképpen negatív kihatása van az ítéletre nézve. Azaz *azonnal* kell eljárni és azonnal kell ítéletet hirdetni, természetesen figyelembe véve a fellebbezési határidő(ke)t.

TL: Milyen pasztorációs megoldás lenne azok számára, akik fegyelmi alatt állnak és azok számára, akikre vonatkozóan már elmarasztaló döntés született, tehát akik „bűnhődnek" annak érdekében, hogy legyen számukra visszaút, igazi és ne csak formális, kényszer alatti megbánás, hogy – szintén kölcsönzött kifejezéssel élve – ténylegesen reintegrálódhassanak abba a közösségbe, amelyből (nemcsak az ítélethozatal után, de már azelőtt is, bűneik miatt) kiszakadtak?

KZs: Nem mondtad ki, de úgy érzékeltem, hogy *lelkipásztorok* ellen indított fegyelmi eljárásról van szó, a válaszom is főképpen rájuk vonatkozik, bár innen általánosítani is lehet. Azt mindenki tudja, hogy a fegyelmi eljárást meg kell előznie a lelkigondozásnak. Ez az, ami teljességgel (vagy hát majdnem) hiányzik az egyházból. Az egyik baj itt az, hogy amikor az egyházi hatóságoknak egyáltalán tudomásukra jut egy fegyelmi vétség, akkor már, legtöbb esetben, késő lelkigondozással közbelépni, mert ott már megtörtént a törvénytelenség, a bűn, és akkor ott már a fegyelmi következik. Viszont a kivizsgálás idején, ami többé-kevésbé hosszabb folyamat, azoknak, akik ezt végzik, tehát akiket megbíznak azzal, hogy utánajárjanak az ügy részleteinek, azoknak a lelkigondozói feladata nagyon jelentős, vagy jelentősnek kellene lennie. Ha jól értettem, a kérdés főleg arra vonatkozik, hogy mi történik, miután kimondták az ítéletet. Mi lesz az elmarasztalt sorsa? Lelkigondozásra szorul, s ez talán ott kezdődik, hogy már az ítélkező fegyelmi bizottság megadja a bűnbánat, a megtérés lehetőségét, az egyház mint közösség (gondolok itt főleg a gyülekezetre és az egyházmegyére) pedig nyitott a visszafogadásra. Mi lesz vele ezután? Ő valahol *van*, valamelyik egyházközséghez, gyülekezethez tartozik. Azt szoktuk mondani, hogy a kiszabott büntetés ideje alatt ő valakire van bízva. De az, hogy a megbízott – rendszerint lelkipásztor – „rajta tartja a szemét", nem jelentheti csupán azt, hogy ebben az időszakban ellenőrzi viselkedését. A megbízott személy nem rendőr, hanem pásztor, aki meglátogatja és beszélget vele, nehogy még jobban elidegenedjék az egyháztól, a lelkészi társadalomtól. Ebben, úgy gondolom, az esperesre, az esperesi vizitációra, a szomszéd lelkészekre, lelkipásztor barátokra hárul a felelősség. Sajnos ez csak kivételes esetekben történik meg. Eljutunk oda, hogy

ebben megelőz minket a világ? Manapság azt, akinek lejár a büntetése, nem csupán a rendőrség figyeli, hanem vannak társadalmi csoportok, amelyek segítik nemcsak a hivatali visszailleszkedést, hanem a lelki rehabilitációt is. Térjünk vissza ahhoz, akit valamelyik fegyelmi bizottság „elítélt". Hogy mennyire tud, mennyire akar újból lelkipásztori szolgálatot vállalni, ez tőle függ; az őszinte megbánást, a lelki alkalmasságot viszont az egyház mint vissza- és befogadó közösség állapítja meg. Nem csupán egy befogadó testületre, bizottságra gondolok, hanem az egész illetékes (például egyházmegyei) lelkészi közösségre, amelynek el kell hinnie, hogy a bűnbánat őszinte volt, s teljes bizalommal szolgatársként kell őt befogadnia. Az elítéltet minden irányból – gondolok itt a fegyelmi bizottságra, a különböző testületekre, az egész lelkipásztori társadalomra – nem csupán mint lelkipásztort, hanem mint embert kell értékelni. Büntetni lehet és kell, de ember mivoltában megalázni, megsérteni nem szabad. Ha a visszanyert hivatalban bűnbánata, elhatározása a megjobbulásra mégsem bizonyosodik be, az a visszaeső bűnös lelkiismeretét terheli, és az egyház akár a legkeményebb, azaz a végleges kizárást is alkalmazhatja.

TL: A kérdésemnek tulajdonképpen két szakasza volt, az egyik a procedúra alatti, a másik pedig – ha lehet így fogalmazni – a poszt-traumatikus pasztorációra vonatkozott. Elvileg az egyházi fegyelmezés egy olyan folyamat, amely pojmenikus alapokon törekszik rendet tartani az egyházban. A fegyelmi bizottságok feltétlenül a szelídség lelkével kell hogy végezzék a kivizsgálás és a döntéshozatal kényes feladatát, a maximális diszkréció (kötelező és elemi) szabályai szerint.

KZs: Azt mondtam eddig is, hogy ez hiányzik, mert a kivizsgáláson rendszerint azt értik, hogy nyilatkozatokat vesznek be *róla*, legjobb esetben tőle is. Ezek általában ellentmondanak egymásnak. A kivizsgálással megbízott személy ne csupán egyszer keresse fel a vétkest, amikor egy „mentség-szöveget" kap tőle, hanem többször látogassa meg. Meg kell ismernie nem csupán az esetet, hanem magát a személyt is. A beszélgetésekben mindig tisztázni kell, hogy abból, ami elhangzik, mi kerülhet a fegyelmi bizottság elé, és mi az, amire a gyónási szabály érvényes, mert lehet ilyen is. Ezért is, de hát mindenképpen, nem csupán fegyelmi bizottságokra van szükség, hanem fegyelmi bizottsági tagokra, személyekre, akik nemcsak kivizsgálók, hanem lelkigondozók is. Nem is ismerem a fegyelmi bizottságok összetételét, ezért nem vagyok abban a helyzetben, hogy bíráljak. Én csak hiányokat látok, s ebben bizonyára nem vagyok egyedül.

TL: A fegyelmi eljárás, a döntés előjelétől függetlenül, olyan megbélyegzettséget von maga után, hogy még azt is gyanakodva nézik, aki nem szakította meg kapcsolatát a kivizsgált vagy elítélt kollégájával. Olyant is láttam, hogy még nem jutott jogerőre a döntés, de már szervezkedtek, hogy elfoglalják a kizárásra kerülő lelkész szolgálati helyét.

KZs: Akik fegyelmi előtt állnak, vagy akiknek az esetében kimondták már az ítéletet, különbözőképpen élik meg a traumát. Van, aki úgy, hogy egyszerűen visszautasítja másoknak a közeledését. Bizonyára ezek kevesebben vannak. Azoknak a részéről, akiknek mellé kellene állniuk, akár hivatalból is mint fegyelmi bizottsági tagok, vagy barátokként, szomszédokként, ez olyan lelkigondozást jelentene, mint amelyet Jézus végzett a bűnösök és a vámszedők esetében. Kérdésedre nézve: Jézus nem törődött azzal, hogy a farizeusok mit mondanak róla, hogy miért eszik a bűnösökkel, a vámszedőkkel együtt, hanem leült velük egy asztalhoz. Az a lelkipásztor, aki azért nem látogatja meg fegyelmi alatt levő vagy fegyelmi ítéletben részesített társát, mert fél attól, hogy őt is megbélyegezik, nem értette meg azt, hogy mi a jézusi lelkigondozás.

„Az a lelkipásztor, aki azért nem látogatja meg fegyelmi alatt levő vagy fegyelmi ítéletben részesített társát, mert fél attól, hogy őt is megbélyegezik, nem értette meg azt, hogy mi a jézusi lelkigondozás.”

Bizalmi válság
(Mik 7,5–6)

Társadalmi látlelet. A szőlő, füge, tövis (7,1.4) gyümölcsöst juttat eszünkbe, s amit a kertész szüretel, az férges. Erőszak (alattomban vért ontanak 7,2), megvesztegethetőség (a bíró fizetségre vár 7,3) rothasztja a közéletet. Ennél is szomorúbb, hogy kívülről befelé furakodik be a bizalmatlanság (7,5–6), s a kisközösségek is oszlásnak indulnak. A *barát* (felebarát) megbízhatatlan, noha ugyanahhoz a népi közösséghez tartozik, ugyanazt a nyelvet beszéli, de ez még nem biztosíték, hogy nem fog becsapni. A *jó ismerős* (tanító, vezető is!) hiteltelen; tanító és tanítvány között eldugult a tudás és a szeretet csatornája. A legintimebb kapcsolat is megszakadt, mert titkolózni kell a *házastárs* (akit magadhoz ölelsz, Delila testközelségből árulja el Sámsont Bír 16) előtt is. Amit kinn, a politikai mezőn a nemzedékek vívnak egymással, az forradalom (lásd a támad, felkél kifejezést 7,6), s amikor ez befurakodik a családba, megvetéssé, gyűlöletté válik: a fiú gyalázatosnak, bolondnak tartja apját, az apa mezítlábasan törtetőnek fiát, anyának és leányának, anyósnak és menyének egymás támadásától kell

> félniük. A hivatalban a nyugdíj előtt álló tarkóján érzi leendő utódjának a leheletét, az utód karrierje akadályának tartja az öreget. *Nemzedéki* ellentétek otthon, mert a családban is vannak ellenségek: az apa úgy érzi, hogy fia az ő halálát várja, az örökös minél előbb szeretne jussához jutni. A nőket az elirigyelt fiatalság, a házvezetés elsőbbsége borzolja.
> Nem meddő kérdés, hogy napjaink kuszált gazdasági, társadalmi, politikai válságai szűrődtek be a családba, vagy fordítva, azért olyan, amilyen a külső helyzet, mert a kisközösség, a társadalmi sejt, oszlásnak indult. Talán kölcsönhatásban vannak.
> Pedig ott, kívül-belül, mindenütt és mindenki arra vágyik, hogy az igazi értékek visszarendeződjenek. Mikeásék a Messiásra vártak, számunkra már eljött az, Aki jóságával olyan köztünk, mint a tüskebokor (7,4), hogy a társadalomnak és a családnak lehetősége legyen megújulni az ő képére és hasonlatosságára.

Azoknak, akik a kérdést szívükön, lelkükön hordozzák, nem kellene törődniük azzal, hogy mások mit mondanak róluk. Nekik a melléállás a feladatuk. És megint csak azokat marasztalom el, akiknek többet jelent az emberek véleménye annál, ami az ő hivatása és feladata. Ebben az esetben nem lenne szabad törődnie az elmarasztaló, ítélkező vagy éppen pletykaszerű közvéleménnyel. Aki mégis fél attól, hogy majd mit mondanak róla az emberek, és ezért eláll szolgatársa mellől, az elveszít valamit pásztori önazonosságából. Aki viszont az elítélt mellé áll, annak emberi méltóságát adhatja vissza, a lelkét mentheti meg. És ha őt is elmarasztalják ezért? Hát akkor mi van? Senki sem kapott több „elmarasztalást", mint maga Jézus. Bizonyára hozzá kell tennem, hogy nem szabad a bűn fölött elnézni, nem szabad cinkosságot vállalni. Ritkábbak azok az esetek, amikor megátalkodott, visszautasító bűnösről van szó, amire nézve Pál figyelmeztetése érvényes: ezekkel ne éljetek közösségben.

TL: Mit lehetne tenni annak érdekében, hogy a lelkészek jobban megbecsüljék egymást? Hiszen az esendőségünk bármikor és bármelyikünket elesetté teheti. Még az egyházüldöző állam is időnként rehabilitálja a meghurcoltjait. Az egyház vajon miért nem gyakorolja ezt a szokást? A nagy történelmi, közösségi mentegetőzéseket leszámítva, vajon miért oly ritka (ha egyáltalán) a személyekre lebontott egyházi rehabilitáció?

KZs: Nagyon mélyre beidegződött magatartásokról van szó, amelyeken nagyon nehéz változtatni. Arra gondolok, hogy a teológiai oktatásban, ott, ahol nyilván közösségre nevelünk, ott, ahol kezdik az emberek megszokni egymást és azt, hogy ugyanahhoz a közösséghez tartoznak, már ott kellene erről beszélni. Sajnálom (most jut ez eszembe), hogy amikor a

kerületi értekezleti előadást tartottam, nem tértem ki részletesebben arra, hogy mit jelent az egymás lelkigondozása a fegyelmi előtt, a kivizsgálás alatt és az ítélethozatal után. Talán nem is tudtam, hogy ez mennyire fontos, illetve hogy egyáltalán kérdés. Mert erről többet kellene beszélni. Kérdésem, hogy egy erre tekintő, ezt figyelembe vevő teológiai intézeti oktatás, a lelkészértekezleti feldolgozás, amelyet időnként meg lehetne ismételni, jelentene-e valamilyen szemlélet-, magatartásváltozást, és ha igen, mennyi időnek kellene eltelnie, hogy ez bekövetkezzék.

TL: Most vegyük az eljárást, a maga folyamatszerűségében. Egy eljárás akkor indul be valaki ellen, hogyha az illetőt feljelentik. Nagyon könnyedén jelentgetnek fel embereket. Tulajdonképpen úgy, ahogy régebb az volt, hogy „mindenki gyanús, s az a leggyanúsabb, ha valaki nem gyanús", most a helyzet úgy alakult, hogy mindenki feljelenthető. Tehát egyik kiszolgáltatottságból belecseppentünk egy másikba, de mind ugyanabban a kikezdhetőségi, megtámadhatósági állapotban maradtunk. Gyakorlatilag bármely gyülekezeti tag besétálhat az esperesi vagy a püspöki hivatalba és beadhat egy feljelentést. (Olyan esetről is tudok, hogy a hivatalnokok segítettek is abban, hogy feljelentését megfogalmazza, sőt szövegszerkesztőn írták meg helyette, kinyomtatták, s a panaszos egyháztagnak csak alá kellett írnia. A későbbiekben még „szaktanácsolták" is, hogy hogyan tovább.) Megindul tehát a lelkész ellen az eljárás, nyilatkozatokat gyűjtenek be, véleményeket, vádakat, de mindig csak a lelkészről. Az egész fegyelmi csak a lelkész ellen irányul, és meg sem vizsgálják azt, hogy a feljelentő, a nyilatkozatokat adó személyek milyen egyháztagok, milyen érdekek fűzik egymáshoz, panaszuk mögött valóban tárgyilagos okok vannak-e, s ami „szubjektív", az csak és kizárólag az egyházukért és lelkészükért érzett féltő aggodalom és szeretet? Ha kiderülne, hogy ez nem így van, hanem éppen ellenkezően: személyi érdekek, bosszúvágy, aljas szándékok indítottak fel egyháziatlan beállítottságú embereket, hogy rágalmakkal illessék annak az egyházközségnek a lelkészét, amelynek ők csak névlegesen tagjai, mert templomba nem járnak, közteherhordozást nem vállalnak – ha mindez kiderülne, mit tehetne a fegyelmi bizottság? A lelkész megmaradna a meghurcoltatás sérüléseivel, a feljelentőket pedig eltiltanák attól az úrvacsorától, amelyet csak nagyon ritkán (vagy éppen egyáltalán nem) vettek konfirmálásuk óta, és átmenetileg kirekesztenék abból a gyülekezetből, melynek tagjait más (tehát nem egyházi) vonalon úgyis

„Ha valaki feljelent valakit, akkor nem ott kezdi, hogy elmegy a hatósághoz, nyilatkozik és akár írásban is ad véleményezést, hanem elmegy ahhoz, akit fel akar jelenteni."

ők tartják továbbra is befolyásuk alatt. A lelkész helyzete tarthatatlanná válna, továbbmenne, de legtöbb helyen kiderülne róla, hogy fegyelmije volt, itt-ott is elutasítanák, s a lehetőségei minimálisra csökkennének... Az egyházfegyelem – elvileg – nemcsak a lelkészekre vonatkozik, az csak egy nagyon sajátos (de még mindig csak egyik) oldala az egyházfegyelemnek. A másik – ugyanolyan súlyú – oldala az egyháztagok fegyelmezése (ebben – ugyancsak elvileg – benne lehet a lelkésznek is mint egyháztagnak, de csakis mint egyháztagnak a fegyelmezése). A lelkészek – szolgálati, hivatali – fegyelmezését inkább egyházkritikai problémának tekinteném, s mint ilyet csak a lelkészi társadalmon belül rendeztetném, beleértve annak minden fázisát a gondok észlelésétől, azok tudatosításán, kezelésén keresztül az orvosló megoldásáig. (Nem jogi, hanem inkább orvosi fogalmakat kölcsönöznék.) Mert tulajdonképpen mit ért el az egyház törvényhozása? A kormányzás hatalmi immunitásának biztonságában egy olyan fegyelmi szabályzatot hozott forgalomba, amely teljes mértékben kiszolgáltatja az immunitás előnyeiben nem részesített szolgatársait, viszont korlátlan hatalmat biztosít olyan egyháztagoknak, akiknek sem emberi, egyházi jóhiszeműsége, sem pedig morális jogosultsága nem garantálható, s akikkel szemben semmilyen hatékony óv- vagy ellenintézkedést nem tud foganatosítani. Mindez persze csak egy nagyon hosszúra sikeredett hangos morfondírozás. Mit lehetne tenni az adott helyzetben? Ami a lelkészeket illeti, miképpen lehetne a megtámadhatóságot ugyanolyan mértékű, hatékony védelmezhetőséggel ellensúlyozni, az egyháztagokat pedig miképpen lehetne mérsékelni abban a kétes kényelmű helyzeti előnyükben, hogy büntethetetlenül meghurcolhatják a kényelmetlenné vagy megunttá vált lelkészüket?

KZs: Nagyon sok kérdést vetettél fel, bizonyára ezek mögött több szomorú tapasztalat van, s abban, hogy az általad felsorolt visszaélések megtörténtek, igazad is van. Azt hiszem, mindnyájunknak, akik kritizálunk, óvakodnunk kell az általánosításoktól – az egyházbírálatnak is tárgyilagosnak kell lennie. Megpróbálom sorjába venni kérdéseidet. Először. Lehet, hogy túl gyakoriak, és nagy baj, ha megalapozatlanok a feljelentések. Annak, aki ezeket kézbe veszi – és elsősorban a személyre gondolok – a legnagyobb körültekintéssel és tárgyilagossággal kell eljárnia. Az érintettet is meg kell hallgatnia, s az lenne a legjobb, ha őket szembesíteni lehetne. Tudom, hogy ez nem nagyon kivihető. De tovább érdeklődve, el kell beszélgetni azokkal, akik a feljelentett környezetében élnek, s ez nem „tanúkeresést" jelent, hanem pásztori tájékozódást. Ha kiderül ártatlansága, természetesen nem szabad fegyelmi eljárást indítani. Lehet-e többet tenni? Igen, mert ha az eset közismertté vált és a feljelentett nem marasztalható el, abban a közösségben tisztázni kell ártatlanságát. Gondolok itt a gyülekezetre, adott esetben az egyházmegye lelkészi közösségére. A Szatmári Egyházmegyében jelen voltam (meghívott előadóként csöppentem

közéjük) egy ilyen, a lelkipásztort védő, személyét tisztázó esperesi és lelkészközösségi rehabilitációnak. Nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy a hamisan, csupán bosszúból feljelentő ellen lehet-e fegyelmit indítani. Elvileg igen. Persze ki kellene vizsgálni azt, hogy ki az, aki beszél, azt, hogy milyen személyi érdeke fűződik ahhoz, hogy a másikat aláássa, befeketítse, és hogyha személyi érdekből teszi, akkor el lehet menni addig, hogy a feljelentő ellen indítanak eljárást. Nem tudom, hogy ilyen történt-e vagy sem. Gyanítom, hogy jelenleg erre nincs példa. És ez baj. A polgári törvénykezésben lehet, és ezt rágalmazási pernek nevezik. Másodszor. Szükségesnek látom egy általad fel nem vetett kérdést is, legalábbis a magam részéről, helyére tenni. A feljelentést, ahogyan te beállítottad, egy másik eshetőség felől is nézem. (Említettem már, hogy szeretem kifordítani a kérdéseket, engem a bekecs bundája is érdekel.) Szerintem gyakoribb eset, hogy egyáltalán nincs feljelentés, mert az emberek félnek, hogy árulónak, besúgónak tekintik őket, így aztán inkább hallgatnak, ami persze azt jelenti, hogy néma cinkosai a vétkesnek. Erre nézve az elmúlt, majdnem fél évszázadnyi tapasztalatomból több példát is fel tudnék sorolni. Máshol is kitértem a kérdésre, most is hangsúlyosan mondom. A feljelentésnek van egy etikai normája. Ha valaki feljelent valakit, akkor nem ott kezdi, hogy elmegy a hatósághoz, nyilatkozik és akár írásban is ad véleményezést, hanem elmegy ahhoz, akit fel akar jelenteni. Ha tehát egy lelkipásztor parázna életet él, alkoholista, veri a feleségét, nem végzi el szolgálatait stb., akkor annak, aki erről tudomást szerez, erkölcsi kötelessége, hogy elmenjen *hozzá* – és ez megint lelkigondozói kérdés –, adjon neki egy bizonyos határidőt vagy éppenséggel feltételeket, hogy változtassa meg erkölcstelen életvitelét. Talán már az első, vagy ha nem, hát a második beszélgetés alkalmával kilátásba kell helyeznie, hogy ha nem változik meg, akkor jelenteni fogja az egyházi hatóságnál. Ha a megszólított tovább is folytatja erkölcstelen életét, akkor meg kell mondani neki: „Továbbra is barátod, lelkésztársad vagyok, de most elmegyek az espereshez, a püspökhöz, és feljelentelek". Nem feljelenteni – részesség a bűnben. Harmadszor. A fegyelmi szabályzatok természetesen vonatkoznak a nem lelkészi egyháztagokra is. Az ilyen fegyelmi eljárás az egyházközségben kezdődik, a gyülekezeti tagokkal. Az, hogy egyes helyeken a szöktetéssel kezdődő (tehát) vadházasság után van fegyelmi, már nagyon formálissá vált, de így meg kell tartani. Más erkölcsi kihágás esetében teljesen hiányzik a fegyelmezés. Itt megint szemléletet kellene változtatni. Kérdés az, hogy kiket kell fegyelmezni? Az egyházközség minden tagját. Ez természetes, de főleg a presbitereket, mert ez különösen megbotránkoztató bűn, márpedig ez a fegyelmezés egyik feltétele. Ez nem jelent mást, csak annyit, hogy ott, ahol választott egyházközségi tisztségviselőkről van szó, szigorúbban kell eljárni, hiszen ők „példányképei a nyájnak", ahogy olvassuk az Újszövetségben. Végül. Az egyházban nincs senkinek immunitása. Sajnos a gyakorlatban úgy néz ki, mintha

lenne, hiszen a vezető tisztségviselőket senki sem meri feljelenteni, mert fél a retorziótól. Úgy gondolom, hogy az a lelkipásztor, aki fegyelmit kérne egy „magas" tisztséget viselő ellen, végül is egyedül maradna, és adott esetben valamilyen téren hátrányba kerülne. Ez az immunitás mind a Biblia szellemének, mind az általános erkölcsnek ellentmond.

TL: Jogi – egyházjogi – kérdésekről lévén szó, elkerülhetetlen a kazuisztika. Itt most olyan „kázusról" kérdeznék, amely nem szerepel egyetlen rendszabályozásban sem, még abban sem, amelyik a legképtelenebb esetekkel is számolni próbál. Ez pedig azoknak az „esete", akik nemrég, egy más „rendszerben", különösen felkarolt, futtatott személyek voltak, annyira, hogy a fegyelminek még az árnyéka sem vetülhetett rájuk, most pedig fegyelmi úton felfüggesztettekké lettek. Tudom, hogy ez általános kísérőjelensége a „rendszerváltásoknak", de mivel magyarázható ez az egyházi alkalmazásban?

KZs: Hát vagy az lehetett, hogy az illetőnek az életét jobban megismerték, vagy éppen negatív irányban változott, és akkor eljárást indítottak egy olyan ember ellen, aki pedig régen az egyháznak nagyon hasznos szolgája volt. Tehát vagy az ő életében történt valami és akkor teljesen indokolt a fegyelmi, vagy egyszerűen csak az, hogy félreállították. Megtörtént, hogy a ciklusok váltakozása után jött egy olyan egyházi vezetés, amelyik úgy látta, hogy az a személy, aki kiszolgált úgymond egy előző garnitúrát, vezetőséget, annak most itt nincs helye. Persze, hogy rossz ez a szemlélet. Nézd, egy emberben vagy vannak erkölcsi és intellektuális pozitívumok, és akkor a régi rendszerben és a mostaniban is ott a helye az egyházvezetésben, vagy nincsenek, és akkor az új struktúrákban feleslegessé, illetve károssá válhat. Azt találom nagyon-nagyon szomorú dolognak, hogy amikor munkatársak megválasztásáról van szó, akkor nem aszerint teszik ezt (püspök, esperesek, azok, akik), hogy ki alkalmas, erkölcsileg is és mentálisan is, hanem aszerint, hogy hízelgés vagy más útján miképpen tudnak a „főhivatalnokok" közelébe férkőzni. Egy ilyen személyválogatás sajnos kihat az egész közegyházi életre.

TL: Indokoltak-e azok a vádak, amelyek az egyházi fegyelmezést érik? Például a személyválogatás vádja.

KZs: Hát attól függ, hogy mit értünk a személyválogatáson. Ha a személyválogatás olyan kritériumok alapján történik, hogy barátság, atyafiság, ami protekcióhoz vezet, ez természetesen elítélendő. Viszont maga a kifejezés azt is jelentheti, hogy a személyt kivizsgálják, hogy megfelel-e annak, amire pályázik vagy amire jelölik, és ez – ha tárgyilagosan, adatok alapján történik – indokolt, természetes, sőt szükséges.

TL: A másik kifogás az egyházi fegyelmezéssel szemben az, hogy következetlen.

KZs: Ezt nem tudom, ehhez sem tudnék példát mondani. A következetlenségről általában viszont igen. Egy ítéletnek a kiszabásánál nem lehet mindig következetesnek lenni egy előző ítélethez. A tettek lehetnek azonosak, de a személyek, a motivációk, a körülmények különbözők. A következetesség azt jelentené, hogy egy bizonyos sémát ráhúzunk mindenkire, s azt mondjuk: mert egy előző esetben ezt ezért elítéltük, most ismét ilyen ítéletet kell hozni. S az nem biztos, hogy így igaz. Tehát a következetlenség, hogyha tárgyilagosan és körültekintően nézik, akkor nem baj.

TL: Van olyan eset, hogy a következetlenség együtt jár a személyválogatással, és kivételezést eredményez: egy bizonyos valakit meghurcolnak azért, amiért másnak (aki köztudottan ugyanazt műveli, sőt még inkább) semmilyen bántódása nincs. Viszont a következetlenség legszembetűnőbb példája az, hogy az egyik kerületben fegyelmi vétségnek találják a politizálást, míg a másik kerületben egyszerre lehet megülni az egyház és a politika nyergét is.

KZs: Ami a következetlenséget illeti, ugyanazt mondtam a személyválogatásnak a kritériumainál, az első mondataimban. Ami pedig a két kerület közötti különbséget illeti, ez köztudott és rossz. Megtörtént régebb más kérdésekben is, hogy éppen a kerületek közötti szemléletkülönbségből adódóan, a zsinat egyáltalán nem működött, bizonyos eseteket nem tárgyalt, holott ezek éppen az ő hatáskörébe tartoztak. Nem hiszem, hogy ezen lehetne változtatni... sajnos. Évek óta itt-ott hangoztatom, hogy szükség lenne egy olyan kerületközi testületre – nem a Zsinati Állandó Bizottságra gondolok –, amelyen a közös, de (még) nem zsinati kérdéseket megtárgyalnák. Tudom, hogy azt mondhatják erre, hogy így is van elég testület, bizottság, így is túlszervezettek vagyunk, de az elképzelésem az, hogy egy ilyen közösség hatékonyabb lenne, mint egypár nem, vagy nem jól működő bizottság.

TL: Ha valaki szóvá teszi az egyházban tapasztalható rendellenességeket, még ha jobbító (tehát jó) szándékkal is, és még ha igaza is van, azt legtöbbször fegyelmi esetnek minősítik, attól függően, hogy mennyire nagy szóvá és hogy milyen fórumon teszi ezt. A reformáció (nemcsak a történelmi, hanem a mindig szükséges) miképpen válhat szó szerint aktuálissá, megüresedett szlogenből tényleges és átfogó lényegi folyamattá, ha az egyház eleve megbélyegzi azt, ami éppen az általa hangoztatott, felekezeti elnevezésében is hirdetett eredeti, megkülönböztetett sajátossága kellene hogy legyen?

KZs: Abban az esetben, ha olyan megfogalmazásban történnek ezek a bírálatok, amelyek kiállják az erkölcsi normákat, mint egyházkritikát, *bármit* lehet(ne) elmondani akármilyen fórumon. Azzal van baj, ha ebben az egyházkritikában *csak* személyeskedés van, noha tudom, hogy a személyességtől nem lehet eltekinteni. Talán az is baj, hogy olyan nyelvezettel, olyan indulattal, olyan fűtöttséggel történik, ami egyáltalán nem

egyeztethető össze a keresztyénséggel – és ennek nincs helye az egyházban. De másképpen miért ne? Azoknak, akik úgymond magas egyházi tisztségben vannak (a kifejezés nem illik reformátori hagyományainkhoz), zsinati tagok, püspökök, esperesek, egyáltalán nem kell, nem *kellene* félniük a bírálatoktól. Ha valaki megszólal az egyházban és kijelenti, hogy márpedig ez nincs rendjén, ez nem jó, ezen változtatni kell, ez nem személyük ellen hangzik el. Miért kell ettől félni?

„Azzal van baj, ha ebben az egyházkritikában *csak* személyeskedés van, noha tudom, hogy a személyességtől nem lehet eltekinteni. Talán az is baj, hogy olyan nyelvezettel, olyan indulattal, olyan fűtöttséggel történik, ami egyáltalán nem egyeztethető össze a keresztyénséggel – és ennek nincs helye az egyházban."

TL: Az egyházfegyelem egyik alapvető célja az, hogy megerősítse – mégpedig tagjaiban – az egyházat. Nem tűnik úgy, hogy főleg az utóbbi időben lebonyolított egyházfegyelmi eljárások az ellenkező hatást érték el: törékennyé, bírálhatóvá, illetve törékenyebbé és bírálhatóbbá, a botrányosabb esetekben pedig köznevetség, -megvetés tárgyává tették az amúgy is egyre exponáltabb egyházat és főleg a lelkészek közösségét? Az sem ritka eset, hogy a magát sértettnek érzett, egyházilag elítélt lelkész a világi törvényszék elé viszi ügyét, és ott neki adnak igazat az egyházi fegyelmi döntéssel szemben. Ilyenkor aztán még szélesebb sugárban terjed a botrány.

KZs: Elvileg úgy gondolom, hogy ez nincs így. Gyakorlatban azonban nincs elég adatom ahhoz, hogy kimondjam, hogy az egyház tekintélyvesztetté vált rossz határozatai, ítéletei következtében. Mindenképpen az egyház nem mondhatja azt, hogy nem indít fegyelmit lelkészei ellen, nehogy lejárassa őket a világ előtt, és nehogy ezzel törékenyebbé tegye önmagát. Ez nem lehet szempont.

Ügyszerűség és pásztori viszonyulás – két olyan feltétel, amelyet a fegyelmi bizottságoknak be kell tartaniuk. Ha nem teszik, számolniuk kell, hogy az elítélt valós vagy képzelt igazságát közzé teszi a világban: polgári bíróságokhoz folyamodik, felteszi az internetre, közli újságokban. Különben az egyházi fegyelmezésnek nem lehet korlátja az, hogy mit mond erre a világ, az sem, ha ezzel – ahogyan mondtad – törékennyé teszi magát. Visszatérve az előző gondolathoz. Ha az egyház pásztorilag viszonyult a vétkes egyháztaghoz, lelkészhez, akkor végződhet egy ítélet kimondása úgy, hogy a bizottság tagjai megbeszélik az elítélttel azt, hogy az ügyet nem viszi ki az egyházon kívülre. Az a kérdésünk, miképpen tudjuk meg-

tartani az egyházon belül a fegyelmi eseteket, és itt megint csak a pásztori eljárás az egyedüli út.

TL: Az egyháznak egy másik nagy gondja az apadás és migráció következtében fokozatosan elnéptelenedő, egyre több kis és kisebbedő gyülekezetnek a sorsa. Elemeire bontva ezt a problémát – először is –, milyen esélyei, illetve kilátásai vannak, lehetnek (vannak-e, lehetnek-e még?) a kis gyülekezeteknek?

KZs: Úgy néz ki, hogy bizonyos folyamatokat nem lehet megállítani – és mert ez így van –, ezért a kis gyülekezetek meg fognak szűnni. Mindnyájan tudjuk, hogy három ilyen folyamat van. Először is a természetes apadás, a születéseknek és elhalálozásoknak a negatív mutatója. Másodszor a vándorlás(ok): az is, hogy sokan elhagyják Erdélyt, nyugatabbra mennek, és az is, hogy faluról városra költöznek, jóllehet most már ellenkező irányba is történnek mozgások. Harmadsorban állandó apadást jelent, hogy református magyarjaink beolvadnak a többségiekbe. Térjünk vissza a faluról városra történő migrációhoz. A falu elhagyását az 1960-as évek elejétől lehet számítani, a kollektivizálás kezdetétől, egészen a '80-as évek közepéig, végéig. Tudjuk, hogy ez milyen nagy arányban történt eddig, de még mindig költöznek faluról városra. Állítólag van egy ellenkező mozgás is, hogy azok, akik egykor elmentek, azok most visszajönnek, de – úgy gondolom – ez még ritkább jelenség. Úgy néz ki, hogy az ilyen természetű apadás megállíthatatlan, akkor pedig kis egyházközségek sorra fognak megszűnni. Kérdés, hogy lehet-e lélekszámban gondolkozni abban az értelemben, hogy a nyolcvanlelkes gyülekezet, vagy a százlelkes gyülekezet még tarthat fenn lelkipásztort? Szerintem azon alól már nem. Az igazi kérdés az, hogy érdemes-e ezeket megsegíteni, és ha igen, akkor milyen módon lehet megtenni. Érdemes, akkor is, hogyha már csak harminc lélek van, mert ezek a mieink, ezek helyükön maradtak. Ha nem segítjük meg, azokat *büntetjük*, akik hűségesek maradtak az egyházhoz, az egyházközséghez, nem is szólva arról, hogy jobbára öregek, akik mellé kell állnunk.

„Az igazi kérdés az, hogy érdemes-e ezeket megsegíteni, és ha igen, akkor milyen módon lehet megtenni. Érdemes, akkor is, hogyha már csak harminc lélek van, mert ezek a mieink, ezek helyükön maradtak. Ha nem segítjük meg, azokat *büntetjük*, akik hűségesek maradtak az egyházhoz, az egyházközséghez, nem is szólva arról, hogy jobbára öregek, akik mellé kell állnunk."

Itt főleg a nyolcvan-, százlelkes (még) anyaegyházközségekre gondolok. Hogy mi a megsegítésnek a módja? Úgy tudom, próbálkozások történnek, Magyarországon is, nálunk is. Ezek azonban nagyon messze állnak attól, hogy a kis gyülekezeteknek a gondját megoldják. Én már régen elképzeltem egy bizonyos akciótervet, ezt el-elmondogattam, de valószínű az illetékesek úgy látták, hogy kivihetetlen. Pedig szerintem nem az. Tudom, hogy amit mondok, az nem új és nem teljes megoldás. Azon túl, hogy vannak a központi segélyek, minden nagy gyülekezetnek kellene vállalnia egy (vagy több) kis gyülekezetet – a maga költségvetésében erre külön lenne egy tétel –, amelyről gondoskodik. Ez azt jelenti, hogy adva van egy kétezer, háromezer lelkes gyülekezet, s a presbitérium kimondja, hogy vállalja három kis, nyolcvan-, százlelkes egyházközségnek az anyagi gondjait, s meg is nevezi, hogy melyeknek, s nemcsak ezt, hanem az anyagiakon túl, lelki-szellemi támogatását, erősítését is. Természetesen ennek is lenne egy küszöbe, hogy ezer lelken felüli, vagy már ötszáz lelken felüli gyülekezetek tudnák így hónuk alá venni a kicsiket. Ezt meg lehet állapítani annak a függvényében, hogy hány ilyen nagy és hány kicsi van. Hogyan lehetne ezt megoldani a felsőbb hatóság kényszerítése nélkül? Tudjuk, hogy a presbitériumok nem könnyen egyeznének bele. De azt gondolom, ez a lelkipásztornak a lelkületén, a szemléletén múlik, és azon, hogy mennyire tudja ezt az ő jó akaratát bevinni a presbitériumba, mennyire tudja a presbitérium tagjainak a gondolkozását megváltoztatni. Az az igazi keresztyén cselekedet, ha mindez önkéntesen történik és nem felsőbb utasításra. Vajon hány ilyen diakóniai lelkületű lelkipásztor és presbitériumunk van? Ezen túl most még nem képzelek el mást, de hiszem, hogy ha ez megvalósulna, egy lépést tennénk előre a megsegítés felé.

TL: Mindez nemcsak az anyagiakon múlik tehát, hanem azon is, hogy miképpen állnak hozzá a kis gyülekezetek ügyéhez a tehetősebb gyülekezetek, illetve lelkipásztoraik és presbitereik. Milyen érvekkel lehetne megértetni velük azt, hogy feltétlenül segíteniük kell a kis gyülekezeteken?

KZs: [*hosszabb gondolkozási csend után*] Elképzelhető egy felülről, az egyházi hatóságoktól kiinduló erjedés, kezdeményezés. Az esperes, a püspök, a vizitációk értessék meg a presbitériumokkal, hogy ők még élnek, és meg kell erősíteniük a félholt gyülekezeteket. Máskülönben talán hozzá sem kellett volna szólnom, mert ehhez kevésbé értek.

TL: A nagy gyülekezetekben talán azt is tudatosítani kellene, hogy köztük és a kis gyülekezetek között vitális összefüggés van (az egyiknek a javára és a másik kárára). Mert tulajdonképpen a kis gyülekezetek (a természetes apadás mellett) attól lettek kicsikké, hogy a környékbeli falvakból a jobb megélhetés érdekében a városba költöztek be az egyháztagok. Hétvégenként hazajárnak ugyan falura, sokan nyugdíj után pedig vissza is költöznek, de már nem „falusiaknak" (mert számukra ez pejoratív), hanem

büszkén „városiaknak" tartják magukat. Mindez még nem lenne baj, ha nemcsak a családi és birtoklási vonalon tartanák szülőfalujukkal a kapcsolatot, hanem egyházi vonalon is felvállalnák a diakóniai kapcsolatot.

KZs: Ez így van. Tehát tudatosítani kell a feltöltődött nagy gyülekezetekben, főleg a presbitérium kebelében azt, hogy ők azért növekedtek meg számban, mert azok csökkentek. Ez számoknak a játéka, és hogyha számokat vonunk be, akkor általában azokkal meg lehet győzni az embereket. Ezért a megfogalmazásra és a hangsúlyra vigyázni kell, és csak a puszta tényekre kell szorítkozni. Tisztázni kell: a nagy gyülekezetek nem hibásak abban, hogy a dolgok így történtek, ők nem a kicsik rovására nagyok, és nem ők a felelősek ezért a helyzetért. A másik, amire utaltál, a visszaköltözöttek személyes lelkigondozásának a kérdése. Segíteni kell őket, hogy „visszatagolódjanak" a gyülekezetbe.

TL: Persze, itt nem arról van szó, hogy a nagy gyülekezetekben „bűntudatot" keltve kellene felhívni a figyelmet a kis gyülekezetek állapotára, hanem arról, hogy a közösségvállalás érdekében azt a közösségtudatot kellene felébreszteni, amely nem egy fiktív, hanem azon a szerteágazó (akár vérségi vonalon is létező, mert sok-sok rokoni szál fűzi őket egymáshoz a magánéletben), tényleges kapcsolatrendszeren alapszik, amelyet a családi életben természetszerűen élnek meg, viszont amelyet ugyanúgy az egyházi életben is alkalmazni kellene – ugyanolyan természetességgel és szeretettel. Úgysem kellene sok időre felvállalni ezt a „gyülekezet-adoptációt", mert ezek a kis gyülekezetek (ahol az egyháztagok hetven–nyolcvan százaléka hetven éven felüli) úgysem élnek sokat, viszont nem lenne mindegy, hogy miképpen múlnak ki. Az „elszívott" lélekszám csupán olyan demográfiai tény és adat, amely nem is kellene hogy terítékre kerüljön, viszont amit tudniuk kell azoknak, akik terítékre vinnék csak magát az ügyet. Sajnos azonban úgy tűnik, hogy a kis gyülekezetek ügye már nevében (is) elmondja a vele kapcsolatos általános tény- és hozzáállást: a „kis gyülekezetek ügye" – továbbra is – csak a kis gyülekezeteké marad.

„Bizonyára teljesen nem lehet megoldani a kis gyülekezetek kérdését, de életük utolsó, halódó szakaszában, a végleges felszámolás előtt életkedvet, lelkierőt lehetne nekik adni. A központi intézkedésekre éppúgy szükség van, mint az alulról jövő kezdeményezésekre. Nem könnyű feladat, de szerintem megvalósítható."

KZs: Amikor én arról beszéltem, hogy a nagy egyházközségeknek a költségvetéséből egy bizonyos összeget (tíz százalékot?) a konkrétan megnevezett kis gyülekezeteknek, egyházközségeknek kell adni, már akkor gondoltam arra, ami most következik... nem mondtam, de gondoltam, hogy még lesz erről szó. „Szemléletváltozás" és „tudatosítás" – hogyan történik mindez? Elképzeléseimet elmondom, nem hinném, hogy megvalósíthatatlanok lennének. Nagy ünnepekkor a fiatalok hazamennek, hogy az öreg szülőket meglátogassák, náluk, velük valamilyen tapasztalatot, érzetet nyernek, és ezekkel visszamennek a városba. Ennek a lelki-szellemi érintkezésnek kellene megtörténnie a nagy és kis gyülekezetek között is. Elmondom, hogy mire gondolok. Ha egy nagy egyházközség vállal három kis, sorvadó, csökkent lélekszámú gyülekezetet, akkor a nagy gyülekezet valamelyik csoportja (az ifi, a bibliakör, az énekkar) menjen el időnként – ünnepre – ebbe a három kis gyülekezetbe. Látogassák meg, *ők* rendezzenek egy szeretetvendégséget *ott* (ami nem arra jó, hogy jóllakassák azokat, mert azok talán nem is éheznek, hanem), hogy a szeretetvendégség alatt beszélgessenek egymással. És a találkozások a másik irányba is történhetnek. Ez azt jelenti, hogy ha egy nyolcvanlelkes gyülekezetnek van egy – olyan, amilyen – ificsoportja (hárman-négyen vannak), gitároznak, énekelnek, akkor ezeket meg lehetne hívni szintén szeretetvendégségre, nőszövetségi találkozókra, ahol egy kis lelkesítő előadás is elhangozhatna. Tehát egy olyan szellemi és lelki kapcsolatnak kell kialakulnia, ami feltétlenül kíséri azt a bizonyos tízszázaléknyi anyagi segítséget. A gyülekezeti (és családi) szinten túl van egy másik, a lelkipásztori. Itt ismét a „tudatosítás", „szemléletváltozás" kifejezések a leglényegesebbek. Erre a lelkipásztorokat nevelni kell: lelkészértekezleteken, továbbképzőkön. Jónak tartom a nagy és a kis gyülekezetek lelkipásztorainak az időnkénti találkozásait, egyházmegyékként, tájegységekként. Bizonyára teljesen nem lehet megoldani a kis gyülekezetek kérdését, de életük utolsó, halódó szakaszában, a végleges felszámolás előtt életkedvet, lelkierőt lehetne nekik adni. A központi intézkedésekre éppúgy szükség van, mint az alulról jövő kezdeményezésekre. Nem könnyű feladat, de szerintem megvalósítható.

TL: A probléma tehát – ahogyan Professzor úr taglalta – nemcsak anyagi természetű, hanem lelki is, amely a téves önértékelésből adódik. Elsősorban a lelkészeknek (főleg a helyieknek) feladata az, hogy ráébressze a kis gyülekezeteket arra, hogy ők nem „kevesek", nem „kicsinyek", nem „fogyatékosak", hanem megvan a maguk – nem lélekszámban és nem pénztáregyenlegben mérhető – méltósága, amely nem a mennyiségből, hanem a megtartó hit értékéből, az átfogható közösség erejének minőségéből adódik. Ha tényleg így tekintenek önmagukra, akkor másokban is méltányosra módosulhat a kis gyülekezetek iránti viszonyulás, beleértve a lelkészeket, akik nem „büntetőtelepnek", „ugródeszkának", hanem sajátosan áldásosnak, megtiszteltetésnek fogják tekinteni a kis közösségekben

való szolgálatot még akkor is, ha a körülmények okozta nehézségek és az állandó anyagi gondok csak a gyülekezettel együtt fognak végleg megszűnni.

KZs: Sajnos ez mindig úgy volt, hogy a szórványterületek, a kis egyházközségek büntetőhelyek voltak, pontosabban fogalmazva, az ott szolgáló lelkészek büntetésnek vették azt, hogy egy évig, vagy akár több évig is ott legyenek. Mentalitásuk azért alakult ki, mert a többiek így tekintenek reá. Tehát mindenekelőtt a „többieknek" a gondolkozásmódját kellene megváltoztatni. Kitüntetni kellene azokat a lelkipásztorokat, akik szórvány-helyen vannak, anyagilag támogatni, meglátogatni – ezek a klasszikus módok arra, hogy mind a lelkészi társadalom, mind a központi egyházkormányzat figyeljen rájuk és felkarolja őket.

TL: Úgy tűnik, hogy manapság egy – a régihez képest – fordított migráció van indulófélben. Nemcsak a harminc–negyven éve városra költözöttek kerülnek most nyugdíjba és választják a vidéki élet nyugalmát a nagyvárosi zsúfoltság helyett (azért is, hogy gyerekeiknek, unokáiknak adják át városi lakásukat), hanem a városok közigazgatási határai is annyira kiterjedőben vannak, hogy a környékbeli – kül- vagy kertvárosrésszé előléptetett, bekebelezett – falvak most újra benépesedhetnek. Új gyülekezetek jöhetnek létre, vagy a régi kis gyülekezetek bővülhetnek most újra – nem feltétlenül az elköltözött, de most visszatelepedő őshonosokkal vagy leszármazottaikkal, hanem teljesen új, máshonnan ideköltöző lakosokkal. Milyen lehetőségek rejlenek ebben az előre látható népességmozgásban?

KZs: Lehet, hogy már megindult ez a visszaáramlás, és most már ezentúl egy bizonyos darabig a kis gyülekezetek „szívják vissza" a városról a hajdan elköltözötteket. De nem hiszem, hogy oda alakulna a dolog, hogy egy egykor háromszáz lelkes gyülekezet, amelyik leapadt huszonvalahány lélekre, megint felduzzad háromszázra. Az a véleményem, hogy ez a visszaáramlás most még egy ideig divat, kényszer is, ilyen-olyan megfontolásokból történik, de nemsokára le fog állni. Sajnos ezekből a kis gyülekezetekből soha nem lesznek – egykori lélekszámmal – nagyobb gyülekezetek. Két dolgot azonban meg kell jegyeznem. Először, hogy a jövőben felmerülő demográfiai kérdéshez nem értek. Másodszor, hogy Isten már sokszor felülírta elképzeléseinket.

TL: Szó volt már arról, hogy itt-ott kezdenek kialakulni román származású, román anyanyelvű (tehát nem elrománosodott, de magukat még mindig magyaroknak tartó) hívekből összeálló református kisközösségek. Átírhatja-e ez a jelenség azt a Makkai-féle képletet, mely szerint „a mi magyarságunk és a mi reformátusságunk száz százalékig egy és ugyanaz"?

KZs: Egészen biztos, hogy ezelőtt húsz évvel senki nem gondolta, hogy lesznek majd román reformátusok. Most pedig beszélhetünk erről. Nos, itt többféle megoldás van, de hogy milyen irányt vesz ez az egész folyamat, azt nehéz lenne megmondani. Én elmondom azt, hogy mit látok

megvalósítandónak, és mit látok – mondjuk így, hogy – hitvallásilag és nép-nemzetben gondolkozva is helyesnek. Tény, hogy olyan adatok érkeznek el hozzánk, melyek szerint a Kárpátokon túl már vannak román református közösségek, ami arra enged következtetni, hogy lesz román református egyház, amelynek a megszervezésén már munkálkodnak. *Lesz* majd román református egyház. A kérdés az, hogy kikből áll? Én azokra gondolok, akik ortodoxoknak születtek és áttértek a református hitre, illetve olyan románokra, akik már reformátusoknak születtek. Ezeknek semmi közük nincs a magyarsághoz. És van egy *magyar* református egyház, ahova tartoznak azok, akik magyarnak vallják magukat – *függetlenül* attól, hogy mennyire tudnak magyarul. Én – egyelőre – a magyarul már nem tudó, de magukat magyarnak valló, magyar nevű egyháztagokat nem sorolnám a *leendő* román református egyházba, azaz nem „taszítanám" ki őket, hanem próbálnám megtartani egyházunkban. Azt pedig, hogy tíz–húsz év múlva nyelvileg mi lesz velük, ma csak elképzelni tudjuk. Sajnos az „előrejelzések" nem derűlátók. Tehát lehetségesnek tartom, hogy a jövőben lesz két református egyház, egy magyar és egy román református egyház. A magyar református egyház egynyelvű, magyar nyelvű, de adott esetben (lehet szabályt kimondani, hogy ez milyen százalékot jelent?) lehet nekik románul prédikálni a *magyar* református egyházban. Hogy ezzel vissza tudjuk hozni a magyarságba őket vagy nem, ez kérdéses, illetve szinte nem is kérdéses, mert a válasz inkább nemleges. Egyelőre a kialakult gyakorlat az, hogy főleg a temetéseken, amikor a gyülekezet döntő többségében csak románul ért, a lelkipásztor egypár mondatban összefoglalja a prédikációt román nyelven. Egy biztos: evangéliumot kell nekik hirdetni. Ha az evangéliumot csak anyanyelvükön (*apa*nyelvükön) értik meg, úgy kell nekik elmondani. Úgy néz ki, hogy (lehet?) egypár évtized múlva a román református egyház teszi ezt meg. A romániai (magyar) református egyháznak az istentiszteleti nyelve a magyar, s mindenütt magyar nyelvű istentiszteletet kell tartani. A temetésekről már szóltam. A többi alkalmakkor az istentisztelet nyelve a magyar, egészen kivételes esetekben a prédikációt össze lehet foglalni román nyelven is. Ami pedig a híveket illeti, megismétlem: nem szabad senkit sem kitolni egy *leendő* román református egyházba. Tehát a román református egyház ne úgy alakuljon meg, hogy vannak ortodoxnak, románoknak születettek, és vannak magyaroknak, reformátusoknak születettek, és ez utóbbiakat átadjuk.

„Lehetségesnek tartom, hogy a jövőben lesz két református egyház, egy magyar és egy román református egyház."

TL: Milyen okból, hogyan lettek román ortodoxokból reformátusok?

KZs: Úgy, hogy akadt egy-egy (én hallomásból tudok is ilyent, azt hiszem, hogy Galaţi-on él) missziós lelkületű, gondolkozó, református irodalomhoz valamilyen – nem magyar, nem román – nyelven hozzájutó személy, aki egypár lélekből (később aztán bizonyára számuk növekedett) gyülekezetet alapított. Olyan értesüléseim is vannak – bár hozzám nem nagyon futnak be ilyenek –, hogy egyetemisták Bukarestben, tiszta románok és ortodoxok, kérték magyar egyetemistáktól a Heidelbergi Káténak a román fordítását. Tehát egyfelől vannak ilyen missziós lelkületű – mondom –, jó protestáns vagy református irodalmat valamilyen nyelven olvasó személyek. Másfelől – és ezt nem tudnám okadatolni, hogy így van, inkább csak sejtem – az ortodox egyháznak ebből a felületes, a babonaságot is érintő misztikájából kiábrándultak, és látnak egy érthetőbb, tanításában, liturgiájában teljesen felfogható, elsajátítható hitrendszert, ami vonzóvá teszi a református egyházat, szemben *ezzel* az ortodoxiával. Nincs semmi bajom nekem az ortodox egyházzal, csupán az ortodox híveknek s az ortodox papok egy részének a magatartásával, vagy azzal, amit tesznek. A görögkeleti egyháznak lehetnek jók a dogmái, a hagyományai, de a gyakorlatban mindebbe belekeverik a babonát, a keleti misztikát, vagy éppen a bizantizmust. Lehettek olyanok, akik ebből kiábrándultak, s ezért indultak el egy olyan vallás, a protestáns egyházak (és nem a római katolicizmus) felé, ahol minden, amit ők kaphattak, világos és átlátható, érthető és elsajátítható volt. Lehetségesnek tartom, hogy a protestáns erkölcsiségnek is volt valamilyen hatása. Ezért mozdult meg ezeknek a missziós lelkületű embereknek ez a szándéka, hogy legyen román református egyház. Hogy mekkora? Az adatok eltérőek, tízezrekről hallottam, de lehet, hogy ennél is több. Nem tudom.

TL: Tehát nem a mi református egyházunknak a missziós lendületéből, hanem az Ige-mag generatív erejének „önműködő" megnyilvánulása következtében jött létre ez a tulajdonképpen még csak leendő, de már élet(elő)jeleket mutató „egyházcsíra". Ha ennek a szórvány(os) közösségnek az eredeténél nem állt ott a református egyház, mennyire kíván részt venni annak kibontakoz(tat)ásában?

KZs: Egyelőre arra nézve történhet zsinati határozat, hogy református istentiszteleten mennyiben lehet románul is megszólalni. Visszatérve az előbb mondottakra: konkrét esetet hallottam, hogy egy Hunyad megyei kis gyülekezetben tizenketten voltak az istentiszteleten, vizitáció volt, az esperes prédikált, természetesen magyarul végezte az egész egyes számú liturgiát. Utána kezdett beszélgetni a hívekkel, a tizenkettőből egyetlenegy se értett egyetlenegy szót sem. Mit tehet az egyház, milyen intézkedéseket hozhat? Egyelőre a zsinatnak kell határoznia, hogy meddig mehetünk el abban, hogy az evangéliumot más nyelven is hirdessük. Egyelőre ennyit. De egyszer csak el kell határozni, hogy milyen kapcsolatunk legyen ezzel a ma még amorf, de kétségtelenül kialakulóban levő román református

egyházzal. Tanbeli kapcsolatunk mindenképpen, de szervezeti semmiképpen sem. Ezt ma mindenki mondja, aki erről egyáltalán gondolkozik, de a zsinati állásfoglalás várat magára. Eszembe jutott már az előbb is (talán idetartozik): nézzük meg – mondjuk – a baptistákat. Van magyar baptista egyház és van román baptista egyház. Ezek tanbeli kapcsolatot tartanak egymással (még barátkoznak is a hívek, bizonyára a lelkipásztorok is), de különálló egyházi alakulat. Az ő helyzetük annyiban különbözik a miénktől, hogy a román baptista egyház jóval nagyobb, mint a magyar. El fogunk jutni odáig, hogy *két* református egyház lesz? Egy biztos, hogy a görögkeleti egyház ezt nem fogja szó nélkül hagyni. Mit fog tenni? Ahogy szidja most a pünkösdistákat, a baptistákat, az adventistákat és a többieket, leszektázza őket, úgy fog minket is szidni. De nem tehet semmit, hogyha ez megerősödik és szervezett egyházzá alakul.

TL: Próbált-e kapcsolatot létesíteni a magyar református egyház ezekkel az alakulóban levő román református gyülekezetekkel? Vagy esetleg ők mivelünk?

KZs: Nincs tudomásom arról, hogy *ők* – mármint ez a teljesen még képlékeny és ki nem alakult román református egyház – felvette volna a kapcsolatot a mi egyházunkkal. Pedig azt hiszem, részükről kellene megtörténnie az első lépésnek. Hogy *mi* vegyük fel, ahhoz az kell, hogy egyáltalán tudjuk, hogy ezek kik, hol vannak. Tehát mi lenne a feladat? Az, hogy főleg a Kárpátokon túli lelkészeket (azt a párat, ahány van) megkérdezni, hogy mit tudnak erről. És nemcsak a reformátusokat, hanem az evangélikusokat is, mert lehet, hogy náluk is hasonló a helyzet. Kérni kellene, hogy jelentsék azt, amit tudnak erről – elmenve a hozzávetőleges lélekszámig –, mert ismeretük és ismeretségük bizonyára van. Tudni kellene: van-e liturgiájuk, és hogy ez a liturgia mennyiben református, vagy mennyiben kálvini? Van-e templomuk, és hol van? Mindent, ami csak van, és főleg – amennyire tudjuk, ismerjük – a lélekszámot. Ezeknek az adatoknak az alapján lehetne felvenni velük a kapcsolatot. Lehet, hogy ez megtörtént, de én legalábbis nem tudok róla.

TL: Nyugati, de nem idegen, hanem az erdélyi református egyházzal szoros kapcsolatot fenntartó körökből hallottam ezt a kérdést: miért nem fogad fel az egyház egy „válság-csoportot", amely szakszerűen vizsgálja ki az egyházi élet minden szegmensét, és amely a látleletezett gondokat kielemezze, és amely mindegyik észlelt probléma megoldására nézve konkrét és megvalósítható javaslatot tegyen. Ezt aztán kivétel nélkül, általánosan kötelezővé lehetne tenni, és egy bizonyos idő után újból ki lehetne elemeztetni az eredményeket, hogy kiderüljön, tényleg hatékony volt-e vagy sem. Tudom, hogy idehaza, főleg az egyházban, szokatlan lenne ez a kísérlet, de máshol állítólag eredményesen működik. (Igaz, hogy vállalatoknál, cégeknél próbálták ezt ki, de ilyen szempontból, mint ahogy tisz-

tán adminisztratívé is, az egyház „vállalatként", „cégként" kezelhető, és ilyen értelemben így is tekinti az állam.)

KZs: [*mosolyogva mondja*] Ez tetszetős megoldás, és nem is idegenkednék egy ilyentől, azonban teljesen átvenni a válságkezelő csoportnak a munkáját az egyházban, ez... ez szinte lehetetlen. Nagyon könnyű dolog, amikor egy vállalat csőd szélén áll, megállapítani, hogy a csőd azért volt, mert... Ahhoz, hogy ne legyen teljes csőd, azt kell tenni, hogy... Ezt nem nehéz megállapítani ott, ahol pénzekről van szó, ott, ahol vezetésről vagy vezető testületekről van szó. Nálunk viszont egészen más a helyzet. Mégsincs távol tőlem a gondolat, el is lehet vele játszani, egyelőre a gondolattal, hogy *legyen*. Persze nem gondoltam át, de első hallásra egypár nehézséget máris látok. Az egyik a válság felismerése és elismertetése. A felismerésnél az a gond, hogy nehezen lehetne összeállítani egy olyan kívülálló, tehát tárgyilagosan ítélkező csoportot, amely a problémákat belülről látja. Ha ez mégis sikerül, hiába hallatja hangját, nem adnak hitelt neki, csak károgásnak tartják. Volt erre példa, figyelmeztetés, hogy válság van, de nem sikerült még a tényt sem elismertetni. Továbbá: ha megállapítást nyer, hogy válság van például ezen az öt területen, akkor nem elég egy grémiumnak, egy néhány tagú válságkezelő csoportnak ezt felismerni, hogyha az egyházi vezetésnél nem tudatosul, hogy ez valóban *válság,* és nem valami természetes folyamata a dolgoknak. Akkor sem, ha annak a bizonyos csoportnak százszázalékosan igaza van. Tehát ez az egyik: felismerni és elismertetni azt, hogy egyáltalán van válság. A másik ennek a *team*nek az összetétele. Sok más előtt, felmerül a nemzedéki kérdés. A tapasztalt öregek, akiknek van egyháztörténeti távlatuk, nem biztos, hogy tudnak elég rugalmasan gondolkozni. A fiatalok még az elmúlt három-négy évtizedet sem ismerik, nem biztos, hogy tudják, hogy a mai válságnak mi a múltbeli gyökere. Ők lehet, hogy hirtelenkedve gyökeres változásokat akarnak, de ez csupán hőbörgés, javaslataik nem kivihetőek. Ennyit a nemzedéki nehézségről. A másik: mennyire legyenek ezek teológusok, mennyire legyenek gyülekeze-

„Ha én egy személyként látom a bajokat, és ilyen még bizonyára több lelkipásztor és más is van, akkor nagy kihagyás, vagy éppen bűn a semmittevés. De hát miért ne lehetne ezt megtenni? Nem valami zugforradalomra, partizánakcióra gondolok, hanem egy asztal köré gyűlő, okosan gondolkozó, jóindulatú, segítőkész emberek egyházépítő munkájára."

ti lelkipásztorok. Még inkább: ebben a válságkezelő csoportban legyenek-e benne az egyház hivatalos vezetői, zsinati tagok, püspökök, főgondnokok? Igen, legyenek benne, mert végül is ők ismerik leginkább az egyház jelenlegi állapotát, viszont valószínűleg ők ismerik el legkevésbé, hogy válság van. Mert egy püspöknek (megint elvonatkoztatom a konkrét személyektől) nem biztos, hogy érdeke ezt kimondani. Könnyebben nyilatkozik úgy, hogy minden rendben van az ő püspökségének az idején, esetleg csak kis rendellenességeket ismer el. Pedig éppen neki van rálátása arra, hogy hol vannak az orvosolnivalók az egyházban. Tehát hogyan áll össze a csoport? Ha mégis minden az elképzelés szerint történnék is, marad a kérdés: hogyan tudna odahatni (a presbitériumoktól kezdve a zsinatig), hogy történjék is valami?

TL: Már az a tény, hogy a válságkezelésnek ezt a módját (is) megpróbálná az egyház, tulajdonképpen azt az első lépést tenné meg, amely a problémakezelésben is alapkövetelmény, nevezetesen felismerné a helyzet tarthatatlanságát. Bizalmi körökben és feltételek alatt be-, illetve elismerné, hogy segítségre szorul, és illetékes körökben elhatározná, hogy lépéseket kell tennie, és az ügy természetére való tekintettel, megfelelő diszkrécióval, ám egyszersmind tényleges elszántsággal meg is tenne minden – emberileg – tőle telhetőt.

KZs: Igen, ezt az első lépést meg lehetne, meg kellene tenni. Ki hol kezdeményezze? Én magam könnyen össze tudnék hozni egy olyan, mondjuk tíztagú csoportot, amely teljesen felelősen és több jelenségnek, adatnak a birtokában erről gondolkodni tudna. Azért, mert több mint hét évtized van mögöttem, azért, mert harminc évig tanítottam a Teológián, s főleg azért, mert egy ehhez hasonló gondolattal már én is eljátszottam. Le tudnám hívni őket ide, ebbe a szobába, elő tudnám tárni a válsággócokat, és feladatként adnám ki, hogy menjenek el, hozzanak vissza újabb kérdéseket, együtt összeállítunk egy baj-listát, kidolgozunk egy „csődeljárást". Ezt könnyen meg tudnám tenni. Igen ám, de nem erről van szó! Mert mindig akad olyan, aki ezt valamilyen privát akciónak tekintse, azt pedig, aki szervezi, romboló ellenzékinek minősítse, olyannak, aki szennyeseket tereget ki, s ezzel az egyház kárát akarja. Ezt teljesen hivatalosan (a zsinat pecsétjével ellátva) kellene egy csoportnak végeznie. Nálunk már csak így megy. Mindenki tud gondolkodni, mindenki többé-kevésbé látja, hogy mik a bajok, mit kellene tenni. De szükség van egy hivatalosított grémiumra, amelyet (főleg) a lelkészek elismernek. Neveket is tudnék említeni, de nem teszem, nem az én dolgom. Egy elismert csoportra nem mondanák, hogy kötekedők, állandó ellenzékiek vagy éppen borúlátók. Úgy kellene az egészet létrehozni, működtetni, hogy ne legyen ellenszenves, ne legyen lázadásszerű, ne tekintsék hőbörgésnek vagy valami ilyesminek. Ezek lennének hivatottak beláttatni az egyházi vezetéssel, hogy igen, ezekben és ezekben a dolgokban valamit tenni kell. Viszont azt is tudni kell, hogy van-

nak dolgok, amik ellen semmit, vagy csak nagyon keveset tudunk tenni. Ilyen például a szekularizáció, a népapadás megállítása, sajátos korjelenségek, amelyekről csak azt tudjuk mondani, hogy a jó Isten így vagy úgy fog felhasználni, talán éppen a hitvalló egyház felé vezető úton. Ott, ahol még tehetünk valamit, ott neki kell látnunk a munkához. Ha én egy személyként látom a bajokat, és ilyen még bizonyára több lelkipásztor és más is van, akkor nagy kihagyás vagy éppen bűn a semmittevés. De hát miért ne lehetne ezt megtenni? Nem valami zugforradalomra, partizánakcióra gondolok, hanem egy asztal köré gyűlő, okosan gondolkozó, jóindulatú, segítőkész emberek egyházépítő munkájára.

TL: Tulajdonképpen nem is arról van szó, hogy az egyház teljesen kikerüljön a – szó bibliai értelmében vett – „krízisből" (a válságból, a csődhelyzetből igen, de nem a κρίσις-ből), mert maga az emberi létünk eleve „krízis" (tehát ítélet) alatt áll. Hanem azt kellene megpróbálnia, hogy diakritikus módon (ez lenne az igazi egyházkritika) válassza azt az utat, melynek végén méltó méltatlansággal (vagy méltatlansága ellenére, mégis neki tulajdonított méltósággal) állhasson meg ama végső, vagyis az utolsó κρίσις idején.

KZs: Igen. Eddig nem mentem le, a kérdés dogmatikai gyökeréig. Most is csak röviden értelmezem az *egyetemes* és a *sajátos* emberi helyzetet. Az egész emberi lét válságban van, s mint ilyen Isten ítélete (krízise) alatt áll. Ebből csak egy szabadulás van, Jézus Krisztus. Eme egyetemes helyzeten belül vannak sajátosak, emberileg megoldható válsághelyzetek, amelyek krízishez vezethetnek. Erre nézve pedig mi vagyunk a felelősek.

Az egyházi struktúrákról mint a zsinat-presbiteri és a püspöki egyházkormányzásnak a vegyülékéről

Az egyházi struktúrákról beszélve, meggondolkoztató a zsinat-presbiteri és püspöki egyházkormányzásnak ez a vegyüléke. Fel lehet vetni a kérdést – ismétlem: anélkül, hogy személyeskednénk –, hogy egyáltalán van-e „egyházi felsőbbség", mert az Újszövetségben sehol nincs szó erről. Igen, tartozunk engedelmeskedni a polgári, világi felsőbbségnek, a királyoknak, fejedelmeknek. Ismeretesek ezek a bibliai helyek. Mindnyájunk bűne, hogy a múlt rendszerben tudatosan félreértelmeztük ezeket az igéket. De most nem erről beszélgetünk, hanem az egyházról. Adminisztratív felsőbbségről beszélhetünk, ilyen van, ennek kell lennie, de lelki felsőbbség nincs. Az egyházban nem kapott senki se jogot arra, hogy felülről lefele – lelki – hatalmat gyakoroljon. Tudom, hogy ez mennyire merész állítás, de szerintem protestáns mivoltunkhoz tartozik. Hangsúlyozom, hogy nem akarok megbontani egyházi rendeket és egyházi felépítéseket, de mégiscsak figyelembe kell venni azt, hogy egész szemléletünk nem bibliai, hanem középkori egyházi struktúrákat, vagy éppen

mai világiakat vettünk át, és azokat alkalmaztuk az egyházi vezetésben. Az, hogy nincs lelki értelemben egyházi felsőbbség, abból következik, hogy az egyház nem testületeiben, nem tisztségviselőiben él (lásd más egyházaknak a hittételét: ahol a püspök, ott az egyház), hanem gyülekezeteiben. Nem vagyok egyedül abban, hogy erről a kettőről így beszélek: lentről, a püspöki hivataltól fel a presbitériumig, lentről, az egyházkerülettől fel a gyülekezetig. (Ez a mutogatás persze mosolyt vált ki.) Persze ez nem zárja ki, hogy van egyetemes egyház, de ez nem valamelyik kormányzó testület vagy tisztségviselő. Nos, dogmatikailag ez nálunk tisztázott, csak éppen hogy nem vonjuk le a következményeit. *Ott fenn* van az egyház, úgy, ahogy az ötvenlelkes, nyolcvanlelkes, háromezer lelkes gyülekezetben él, alatta vannak azok a testületek, azok a tisztségviselők, akik mind azért kellenek, hogy ott fenn a gyülekezet egyházhoz méltó, azaz krisztusi életet éljen.

TL: A „hierarchia" tulajdonképpeni szerepe tehát nem az, hogy embereket (testületeket) helyezzen „pozíciókba", hanem az, hogy mindegyiket a helyére tegye. Nem alá-fölérendelésről, hanem a „helyes" helyünk felismeréséről van szó. Ha pedig valóban ez történik, akkor mindenki a maga kompetenciája szerint tudja ki- és betölteni azt a szolgálati (működési) ter(ület)et, amelyre (tisztje) tisztsége révén megbízást kapott.

KZs: Igen, ehhez helyes önértékelés kell, tehát – amint már említettem – hogy minden tisztségviselő tudja azt, hogy mire képes és mire hivatott, és mire nem képes és mire nem hivatott, s mondjon le arról, amire nem hivatott és amire nem képes. Nyilván az is lényeges, hogy maga az egyház jól válogassa meg tisztségviselőit. Egy missziós lelkületű, karizmatikus személyt ne tegyen oda adminisztratív állásba, vagy még rosszabb... [*nevet*] az adminisztratív képességekkel rendelkezőt (van ilyen is, ez nem baj és nem rossz) ne bízzon meg például missziói feladatokkal, mert a misszióhoz karizma és lélek, lelki hozzáállás szükséges. Ez tehát az egyházi felismerés és elismerés kérdésévé válik.

TL: A „hatalmi pozícióról" már beszéltünk, ha pedig arról az erőről beszélünk, amely az egyházban érvényre juthat, az csakis a példaadás ereje lehet. Ez határozza meg azt is, hogy mit jelent valójában „elöljárónak" lenni.

A feje talpára állított világ

KZs: Ami a változást illeti, adva van egy első század elejei izraeli helyzet, amelyet ismerünk politikailag és vallásilag is. Politikailag az elkeseredés, a lemondás, az összeomlástól való félelem, lelkileg, illetve vallásilag pedig a megmerevedés, az áporodott levegő jellemzi, a vallási elit uralkodása. És akkor eljött Jézus ebbe a világba. Azt szokták mondani, hogy eljött, és ezt az egész „rendet" a feje tetejére állította. Ez nem így igaz. Eljött Jézus, és mindazt, ami a feje tetején volt, talpra állította, helyére tette. Lásd a talpra állított lelki, erkölcsi élet mintadarabját, a Hegyi beszédet, amelyre mint ilyenre (is) sokszor utaltam már. Tehát nem arról van szó, hogy volt egy két

lábon járó világ, és jött a rajongó, az idealista Jézus, és ezt felfordította. Inkább arról, hogy volt egy teljesen önmagából kivetkőzött, feje tetejére állott világ és Jézus megmutatta, hogy miképpen nézne ki Isten országa, az a világ, amelyik a földön jár ugyan, de amelyiknek a feje fenn van. Ezt a lelkileg és erkölcsileg más világot mint Isten országát hirdette meg Jézus. Mindig azt kell kérdeznünk: mi valósult meg ebből az egyházban? Milyen erkölcsi normáink vannak? Milyen lelki életet élünk? Ha egy tisztább, jézusi élet felé törekedünk, és ezt csak belső „érleléssel" tudjuk elérni, akkor ezt kell tennünk. Ez nem felforgató törekvés, nem forradalom, csupán határozottabb eszközök használata, hogy az értékek a helyükre kerüljenek.

> **Lenni, vagy bírni**
> (Mt 6,25)
>
> Azt mondta egyszer valaki, hogy Jézus fejetetejére állította a világot. Elismerése ez a fentről lehozott Isten országa új, más életrendjének. De ezt az igazságot találóbb így megfogalmazni: a fejetetején (bizonytalanul) álló világot talpra állította. Kinyitja hallgatói szemét, hogy ugyanazt, amit eddig láttak, most másképpen lássák. Vonatkozik ez a Hegyi beszédnek erre a teljes igazságot tartalmazó töredékmondatára is: *az élet több mint az eledel.*
> Az élet én magam vagyok, ezt a minőségemet a Vagyok-tól (2Móz 3,14) nyertem, az eledel pedig az, amim van. Az élet: anyai, apai, gyermeki mivoltom, keresztyénségem, magyarságom. Ez vagyok, ez számomra a *„lenni".* Az eledel: kenyerem és ruhám, házam és köbcentimétereim, népszerűségem és elismertségem, pártosságom és azon kívüliségem. Ez az, amim van, ez a *„bírni".* Amikor ez utóbbiakért feladom az előbbieket, magamat veszítem el. Többet akarok magaménak tudni, s az észtelen gyűjtögetés közben elhanyagolom családomat, nincs időm keresztyénként élni, feladom nyelvi önazonosságom jegyét.
> Ugyanebbe a gondolatsorba tartozik egy másik intése: az embernek semmit nem használ, ha az egész világot (kozmosz) megnyeri is, de lelkében (pszükhé, élet is) kárt vall.
> Jézus nem akar megfosztani az „eledeltől", tudja, hogy kenyérrel is él az ember, s nem a bankbetétemmel van baj, hanem azzal, amivel ez jár. Szavait gondolat-összefüggésükben kell megértenünk. Ő attól óv, hogy szívünk, gondolataink földi kincseknél legyen (6,21), attól, nehogy aggodalmaskodásunkkal elveszítsük önmagunkat, *az* életet (6,25). Ez az élet pedig a Krisztus által meghatározott önmagunk.

A mennybe költöztetett súlypont

Amikor arról beszélünk, hogy az egyház is elanyagiasodott, arról, hogy beidegződött szokások, gyakorlatok, ránk maradt struktúrák közepette élünk, akkor mindig az az érzésem, hogy mint egyház egy olyan „formáció" vagyunk, amelynek a központja mind mélyebbre és mélyebbre került. A legmélyebbre akkor kerül, amikor aztán teljesen anyagiassá válik az egész gondolkozás. Ezzel szembe lehet, *kell* állítani azt – még akkor is, hogyha ez az idealizmusnál is több –, amit el kellene érni, hogy a súlypont máshova kerüljön. Ha gyászolok, ha csődbe megy a vállalkozásom, akkor keresek egy olyan pontot, amely felé nézhetek, s amelyet szeretnék elérni. Ez már a mélységben is vigasztaló gondolkozás lehetne. Lebontva az egyházra, azt jelenti, hogy át kell helyeznie súlypontját a mennybe. Milyen jó lenne az egész egyházi gondolkozásban, az egyház tagjainak a gondolkozásában valahogy ismételgetni ezt: „A mi súlypontunk a mennyben van". Ha ezt a bibliai tanításon alapuló gondolkozást nem tekintjük sajátunknak, akkor örökélet, feltámadás, mind-mind csak egymásnak ígérgető emberi beszéd marad. De ha tudom, hogy életem már most Krisztussal a mennyben van elrejtve,* másképpen élem életemet, másképpen fogom fel jövőmet. Ezt kell egyházunknak is szem előtt tartania, főleg akkor, amikor válságban van, amikor a mélyponton érzi magát. Úgy mondtam ezt egyszer – azt hiszem, egy prédikációban –, hogy sokszor érezzük magunkat egy száraz kútnak a fenekén, ahonnan csak egy darab eget látunk, egy kis kört. Jézus éppen ezt tette: megfogta az embert onnan a kútnak a fenekéről, feltette a kút kávájára, és akkor az ember nagy távlatokat láthatott, nemcsak azt a kerek égdarabot, hanem az egész világmindenséget. A „súlypont" mellett ez egy másik szemlélet arról, hogy mit tehetünk, amikor elkeseredünk, amikor az egyház válságban érzi magát. Mint két képet is „egymásra lehet tenni." Önsúlyunknál fogva kerültünk a kút fenekére, mert azt gondoltuk, hogy életünk „súlypontja" a földön van. A megváltott ember azonban fenn tudja magát a káván, és látásának a válsághelyzetekben is van iránya: a további földi, és ama mennyei élet felé.

„Vékonyan folyt felénk a tudomány"

TL: A Teológiának és az egyháznak a külfölddel való kapcsolata több évszázadra tekint vissza, és úgy tűnik, hogy sose volt olyan mozgalmas időszaka, mint a kilencvenes évek után. De milyen volt ez a kilencvenes évek előtt, amikor nemcsak az egyház, hanem gyakorlatilag az egész ország lakat alatt volt?

* Kol 3,1–2.

KZs: A lehetőségek nagyon beszűkültek, azért is, mert olyan volt a diktatúra, azért is, mert ilyen téren (is) a görögkeleti egyháznak az árnyékában éltünk. Tőlük mehettek ki többen (nyilván nem korlátlan számban, de mégis), tőlünk pedig nem, s az egy külön eset és fejezet, nemcsak az én életemben, hanem általában, hogy kik mehettek, és kik nem. Amivel nem azt akarom mondani, hogy akik mehettek, azok mind lojálisak voltak a rendszerhez, mind úgynevezett békepapok voltak. Ezt így nem szabad kimondani. Az sem igaz, hogy akik nem mehettek, azok azért nem mehettek, mert nagyon „feketéknek" nézte őket az állam. Van benne valami, de nem ilyen egyszerű a képlet. A kapcsolattartás pedig arra szorítkozott, hogy a református egyháznak egy-két küldöttje mehetett konferenciákra, szimpóziumokra. Persze ezeket nagyon megválogatta az állam, de maga a püspöki hivatal is. Ellenőrizték őket, amikor hazajöttek, úgynevezett protokolljelentést kellett írniuk arról, hogy kivel mit beszélgettek és hogyan érezték magukat, mit tapasztaltak. De nem minden konferenciára, és természetesen nem mindenki mehetett ki. Ezen kívül holland házaspárok jöhettek, ha jól tudom 1968-tól kezdve, és mindig csak házaspárok, nyilván azért, nehogy, ha valaki egyedül jönne, itt nősüljön vagy menjen férjhez. A Teológia látta vendégül őket. Az elején ezek természetesen nagyon tudatlanok, naivak voltak, annak ellenére, hogy már otthon „felkészültek Erdélyből". Elég hamar idomultak az itteni helyzethez, megértettek minket. Mindig jólesett, ha ők minket nemcsak református testvéreknek néztek, hanem a legtöbben (akikkel én beszéltem, azok mind) megértették a mi kisebbségi helyzetünket is, tehát azt, hogy mit jelent magyarnak lenni Erdélyben. Tájékozódtak a múltunkról, a történelmünkről, úgymond velünk együtt dobogott a szívük, és ez nagyon jó volt. Ezeknek a mentoruk Juhász István volt, ő irányította őket, ameddig lehetett, ameddig szabad volt. A gyülekezetekbe is ellátogattak, aztán egy idő után (nem tudom megmondani, hogy mikor történt, talán a nyolcvanas évek elején) megtiltották nekik, hogy vidéki gyülekezetekbe menjenek. Beszorították őket a Teológiai Intézetbe. Hát ennyi a '89 előtti külföldi kapcsolatainkról, vagy még annyit, hogy természetesen teológiai irodalom alig jött be. Hogyha átcsúszott a vámon, ha valaki úgy küldött, hogy élelmiszercsomagba elrejtette, akkor igen. Akik külföldi konferenciákról jöttek haza, a bőrönd alján átcsúsztattak egy-egy könyvet. Vékonyan folyt felénk a tudomány. Ezért nem tudtunk lépést tartani igazán sem a tudománnyal, sem általában a nyugati egyházi élettel. '89 után természetesen megváltozott a helyzet. Eleinte nagyon nehezen értettük meg egymást, noha az ő részükről a befogadás, a megértés akarata megvolt. Kezdetben mindenkit nagyon kedvesen, szeretettel fogadtak, de később – ezt csupán hallomásból tudom – a magyarországiak közül voltak olyanok, akik „leolához tak" minket. Nekem – se az elején, se később – soha ilyen negatív tapasztalatom nem volt. Ez természetes, mert én főleg a magyarországi teológiák tanáraival tartottam a kapcsolatot, és

ők mindig mindenütt nagy szeretettel fogadtak, és ez kitartott egészen a mai napig. Az már megint más kérdés, hogy az elején még a magyarországi teológiai tanárok se értettek meg minket, illetve nem tudtak rólunk mindent, és nem feltételezték, hogy egyáltalán itt Erdélyben tudományos szinten teológiát művelünk. Jó, ha tudták, hogy van Kolozsváron egy Teológia, de azt, hogy milyen ez a Teológia, hogy mennyire képzettek a teológiai tanárok, milyen a légkör, a szellemiség, a lelkiség a Teológián, azt alig tudták. Nem beszélve arról, hogy egyesek azon is csodálkoztak, hogy mi milyen jól beszélünk magyarul. Ez kezdetben bántó volt. Később aztán rájöttek, hogy ugyanúgy beszélünk, sőt még az elején – azt mondhatnám, hogy – mi még szabatosabban, tisztábban beszéltünk magyarul, mint az átlag magyarországi. Ez sajnos most már nem így van, illetve nagyon meg kellene vizsgálni, összehasonlítani, hogy mi a helyzet. Ami pedig a tájékozottságukat illeti, az elején azt hitték, hogy mi szomáliaiak vagyunk vagy togóiak, és amikor kimondtunk egy értelmes mondatot, ami nálunk szinte közhely volt, akkor csodálkoztak, hogy milyen tájékozottak, milyen okosak, milyen műveltek, milyen jó teológusok ezek az erdélyiek! Nem volt ez megalázó, nem rosszhiszeműségből fakadt, egyszerűen csak abból, hogy nem ismertek minket. Persze ez általában az egyházi téren is így volt, az egyházon kívül pedig különösen. Rácsodálkoztak, hogy mi milyen magyarok vagyunk. Gondolom, hogy nem túlzás és nem dicsekvés (és nem sértő) azt mondani, hogy mi magyarabbak vagyunk, mert ez önazonosság-tudatunk jelentős része. Számukra természetes, hogy magyarok, mert Magyarországon élnek, állampolgárságuk is magyar. Ez a meg nem értés aztán természetesen eltűnt. A Coetus Theologorum, a teológiai tanárok találkozói (Budapest, Debrecen, Kolozsvár, így indult, később kapcsolódott be Sárospatak, majd Pápa, és utoljára Komárom) arra is jók voltak, mert hát az volt a céljuk, hogy ott tudományos, közös témájú elaborátumokkal egymásnak szolgáljunk. De nemcsak, hanem arra is, hogy lazább programok keretében, szünetekben, esti beszélgetésekben, megterített asztalok mellett, vagy éppen egy-egy helybéli vagy közeli kirándulás alkalmával megismerjük egymást. Gondolom, most már teljesen ismernek minket. Nagy kérdésem, hogy mit ér, éppen a magyarországi teológiával, vagy hát a nyugati protestáns, református teológiával, teológiákkal összehasonlítva, mit ér a mi teológiánk? A kérdést a tudomány oldaláról vetem fel. Egyik irányból olyan elismerés jön, amit, úgy érzem, hogy sokszor nem érdemlünk meg. Kezdetben ez azért volt, mert nem ismertek, és ránkcsodálkoztak, hogy mi ezt is tudjuk, ezt is ismerjük. Később pedig nem ezért, hanem magáért azért, amit mi ott bemutattunk, egy-egy előadás, bibliaóra, igehirdetés alkalmával. De amikor ennyire értékeltek és ránkcsodálkoztak, akkor mindig nagyon óvtam magamat, hogy ebben az én „ultra-erdélyiségemben" (tudom, ebben nem vagyok egyedül, hála Istennek sokan érzünk így) soha se higgyem azt, hogy mi ezért vagy azért, mert hát kisebbségben

éltünk, valamilyen fölénnyel vagy többlettel rendelkezünk. Most persze a tudományosságról beszélek. Vigyáznom kellett, hogy az erdélyi öntudatot ne táplálja a magyarországi elismerés. Ők elismernek bennünket, de mi a saját magunk tudományosságának a fokát ne az ő elismerésükkel mérjük. Magunkat kívülről látva, tárgyilagosan kell megállapítanunk, hogy kik vagyunk, mit érünk és hogy milyen jövő előtt állunk. Nekünk, teológiai tanároknak figyelnünk kell hallgatóinkat, hogy lemérhessük már ma, hogy a jövőben az európai tudományosság palettáján mit ér a mai nemzedék.

TL: Kikkel tartotta és tartja a kapcsolatot a magyarországi és a nyugati teológusok közül?

KZs: Abban az időben – tehát '89 előtt – semmilyen kapcsolatom nem volt, sem a magyarországiakkal, sem a nyugatiakkal. Összeállítottam a magyar nyelvű protestáns bibliai teológiáról való bibliográfiámat, összeszedtem a mi Teológiánkon, majd a kolozsvári akadémiai könyvtárban az anyagot, de ez nem volt teljes. Kimentem Budapestre, két hétig beültem a Ráday Teológia könyvtárába. Külön szobát adtak nekem, illetve a folyóirat duplum-tárát, külön kulccsal, és nagyon élveztem a szabad kutatást. Akkor ismertem meg Tóth Kálmán tanártársamat, aki nagyon kedves volt, de jellemző módon egy olyan könyvvel akart megajándékozni, amelyről azt gondolta, hogy nem ismerem (Gerhard von Rad *Ószövetségi teológiá*járól van szó). Nem tudta, nem feltételezte, hogy én a könyvet már húsz éve ismerem [*nevet*]. Innen is láttam, hogy mennyire nem ismernek, de azt is, hogy nyitottak irántunk. Egyébként a magyarországi tanártársakkal nem tartottam már kapcsolatot. Ez csak közvetlenül '89 előtt kezdődött (talán '88 karácsonyán), amikor a Ráday címére, a budapesti, különben ismeretlen tanároknak írtam én is, Juhász Tamás is egy-egy képeslapot. Ezen egy fülkébe zárt szobor* volt (nem emlékszem, hogy kit ábrázolt), ami jelképezte „korlátozott" helyzetünket. Ezt fényképezték le, sokszorosították és mi elküldtük tanártársainknak. Jött a csodálkozó válasz: köszönik szépen, de hát ki az a Kozma Zsolt és ki az a Juhász Tamás? Ennyire nem ismertek. Így kezdődött tulajdonképpen a kapcsolat, de ez csak a változás után volt. Amikor megfogalmaztuk az *Új bor, új tömlő* című kis jövőlátásunkat (ötön voltunk, teológiai tanárok), akkor két fontos javaslatunk volt. Az egyik Juhász Tamástól jött, éspedig az egyetemes magyar református zsinat eszméje. Megvalósítására történtek ugyan kísérletek, de 2009-ig csak próbálkozások voltak. Persze ott, akkor nem dolgozhattuk ki részle-

* A fekete-fehér képet Antal Csaba (györgyfalvi lelkész, akkor még teológiai hallgató) készítette, ő sokszorosította és árusította. Tulajdonképpen egy húsvéti ünnepélyre készült házi gyártmányú képeslapról van szó, amely annak idején nagy sikert aratott. Sikerének árnyoldala, hogy egy éven belül a viszonylag kis méretű, „Ecce homo" címet viselő Krisztus-szobrot el is lopták. Helye sokáig csak a lehajlított ráccsal (most pedig visszaigazítva és beüvegezve) ma is látható a Deák Ferenc és a Bethlen Gábor utca Főtér felőli (Szénási-ház) sarkán. Lásd a borítólapot. Az adatok közléséért külön köszönet illeti a Kolozsvár-szakértő Asztalos Lajost.

teiben, hogy mi ez, csak az eszme született meg. Ami aztán később történt, az nem a mi javaslatunk következménye volt, és nem is zsinat lett belőle, csupán konvent, jóllehet az elnevezésében benne volt maga a szó: a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata. Az én javaslatom volt a Coetus Theologorum felújítása. Annak idején, amikor a bibliográfiákat készítettem, akkor több Coetus-kiadvány került a kezembe, s elolvastam a történetét is. A budapesti tanártársak kedvezően fogadták, s meg is rendezték az első találkozót Budapesten. Megindult egy olyan baráti, családok közötti kapcsolat, aminek mi inkább a haszonélvezői voltunk, többet kaptunk tőlünk, mint amennyit adhattunk nekik. Amit adtunk, az saját magunk volt, erdélyi református mivoltunk és persze egy-egy tanulmány, vagy egy-egy előadás a konferenciákon. Találkozásainknak némileg következményei a tiszteletbeli címek, amelyeket Budapestről, Debrecenből, Sárospatakról kaptam. Mindig is tudtam, és el is mondtam, hogy az inkább az erdélyi református egyháznak, a mi Teológiánknak szól és csak kis részben személyemnek.

TL: Tóth Kálmánon kívül kihez fűződik még szakmai kapcsolata a magyarországi vagy a külföldi teológusok közül? Szó volt még Marjovszky Tiborról, aki Debrecenbe hívta két duplaórára. Bibliográfiáját, még azt, amit a szováti időkben állított össze, Benyik György használta fel. Nyugdíjba vonulásakor, a *Református Szemle* szerkesztői gárdája által tartott rendezvényen, melyre Professzor úr nem jött el, sok magyarországi vendéget láttam, akik azért jöttek át, hogy szóban és írásban is elismeréssel illessék munkásságát.

KZs: Benyik a szegedi római katolikus Hittudományi Főiskola (talán ez az intézet címe, de nem vagyok benne biztos) biblikus tanára, vele egy Csíksomlyón szervezett római katolikus konferencián találkoztam, ismerkedtem meg. Ő érdeklődött a bibliográfia felől, szándékozik készíteni egy hasonlót. A Rádayba irányítottam, ahova leadtam egy gépelt példányt a változások után. Beleegyezésemet kérte, hogy bemásolhassa az ő művébe. Természetesen megadtam, s használta is. Az már természetes, hogy nem tudott sem rólam, sem a többi kolozsvári teológiai tanárról. Találkozásunk – úgymond – esetleges volt.

Marjovszky Tibor 1980-ban járt Kolozsváron, nagyon jó kapcsolatot tartott – és tart most is – Kelemen Attilával, aki akkor tövisi lelkipásztor volt. Jártak nálam, de azután teljesen elfelejtkeztem róla. Csak jóval később hívott meg ószövetségi és újszövetségi órákat tartani. Nagyon jó viszonyban vagyok Bolyki Jánossal, Szűcs Ferenccel. Szűcs terjesztette elő a laudációmat 1990-ben, de ő inkább dogmatikus társával, Juhász Tamással tartja a kapcsolatot.

Debrecenben, Marjovszkyn kívül, ifjú Fekete Károly került hozzám közelebb. Ő nálam doktorált, majd tanártársak lettünk, írásainkat kölcsönösen elküldjük egymásnak. Bölcskei Gusztávot mint tanárt ismertem

meg, értékeltem, ma is értékelem... és ennek semmi köze nincs ahhoz, hogy püspök [*nevet*]. Annak ellenére szeretem, hogy püspök. Nem tudom, hogy miért, de ő nagyon értékel engem. Amikor konferenciát szerveztek valahol, többször is engem javasolt előadónak. Így kerültem Lakitelekre, ahol Ravasz Lászlóról tartottam előadást.

Azt mondják, hogy a budapesti Teológia felsőbbrendűnek érzi magát a többi magyarországival szemben. Nem tudom, hogy ez mennyire igaz, mi kolozsváriak ilyent nem éreztünk a budapestiek részéről. Talán – bár ebben nem vagyok biztos – szellemében hozzánk közelebb áll Debrecen, de még Sárospatak is, mint Budapest, bár a tanárok tekintetében nem tudnék különbséget tenni.

TL: Beszélgetéseink alapján úgy érzem, hogy Bolyki János iránt van a legnagyobb szakmai elismeréssel. Gondolom, ő is viszonozza ezt, nemhiába írt terjedelmes méltatást a *Példázatok*ról.

KZs: Már említettem Bolykit, akivel nem annyira szakmai kapcsolatot tartok, mint inkább barátit. Ezeket, függetlenül attól, hogy milyen teológusok, *jó* embereknek tartom. Lehet, hogy azért, mert még nem ismertem meg őket alaposabban [*nevet*] – elnézést kérek a csípős megjegyzésért. Bolykival lehet beszélgetni, ő nem lekezelő... mindenképpen a legjobbakat mondhatom el kapcsolatunkról.

A már nyugdíjba vonult Boross Géza, gyakorlati teológiai tanár, ő egy kicsit félrevonult a budapesti tanári kartól. Viszonyunk normális, de hát csak formális.

Furcsa a kapcsolatom (amíg volt, mert megszűnt) Karasszon Istvánnal. Rengeteget tud, tudása annak is köszönhető, hogy nagyon sokat volt alkalma külföldön járni és annak is, hogy sok nyelvet beszél: angolt, németet, franciát. Ő, tudásának a birtokában, talán természetéből következően is egy kicsit (hogy is mondjam?) lekezelő. Úgy tapasztaltam, hogy vele nem nagyon lehet párbeszédet kezdeni, ő monologizálni szeret. Ő már nem is szokott eljönni a Coetus-találkozókra. Természetesen megmarad az úriemberség határán belül. Egyszer magánlevélben bírálta egyik írásomat. Erre nem válaszoltam, annyira másnak találtam a gondolkozásunkat, írásmagyarázati szempontjainkat. Nem szeretem a lekezelő embereket, de hát senki sem szereti. Máskülönben semmi gond Karasszonnal, nem vagyunk rossz viszonyban, de én nem tartom vele a kapcsolatot, s azt hiszem, hogy ő se tart igényt erre.

TL: A hermeneutikai kutatócsoporttal tart-e valamilyen kapcsolatot?

KZs: Semmilyet. Soha nem kaptam meghívót az üléseikre.

TL: Egy időben a Teológia az ELTE BTK Hebraisztika szakával is kapcsolatban állt. Kolozsvárról mentek át diákok egy-egy félévre, onnan Komoróczy Géza jött előadást tartani. Lett-e ebből személyes, illetve szakmai kapcsolat?

KZs: Semmilyen nem lett. Egyszerűen ők nem vették fel velünk a kapcsolatot, nekem pedig nem volt utam feléjük. Komoróczy itt járt '90-ben vagy '91-ben. Amit nekünk mondott a tanárok és a diákok jelenlétében, az egyáltalán semmilyen hatást nem tett reám, vagy – hogy mondjam? – nem láttam semmi olyan többletet, amit én ne tudtam volna. Jeremiásról és a babiloni fogságról beszélt, és amit elmondott a száműzetésben levők életéről (mert arról beszélt), az vagy nem volt érdekes teológiailag, vagy pedig mindent tudtam. Utána bementünk a tanári szobába, ott volt Péntek Árpád rektor, Molnár János és én (talán még más is). Egy negyedórás beszélgetés volt, de nem tett rám semmi hatást. Viszont negatív benyomást tett rám akkor, amikor lányomat, Emesét látogattam meg, találkoztam vele, és modortalanul viselkedett. Erről nincs is mit mondanom.

TL: Főleg a kilencvenes években fordult meg sok vendégelőadó a Teológián. Volt köztük olyan is, aki a mai nemzetközi teológiának meghatározó egyénisége és volt olyan is (igaz, hogy nem teológus), akiről keveset lehetett tudni (de eleget ahhoz, hogy gyanúsnak tűnjék). Mégis – nem firtatom, miért – hosszabb-rövidebb ideig szabadon tényked hettek az Intézetben. Én inkább az előbbiekre vonatkozóan kérdezem, hogy milyen benyomást keltettek?

KZs: Én három olyan előadásra emlékszem, amelyikről mind pozitív véleményem van: Eduard Schweizerre, Ulrich Luzra és Abraham van de Beekre gondolok. Közülük van de Beek tartott a teológusoknak egy tanórát, és nagyon színvonalas volt. Persze a Schweizeré és a Luzé is. Luzról viszont más véleményem is van. Rossz előadásra pedig nem emlékszem. Lehet, hogy volt, csak nem emlékszem, vagy nem voltam jelen. De nem hiszem, hogy válogatás nélküliek lettek volna, legalábbis azok, akiket hívtunk. Voltak olyanok is, akik hívás nélkül, magukat ajánlva jöttek.

Hát most, hogy említed, sok emlék visszarajzik. Ami Hegedűst illeti, nem lehet kétségbe vonni nagy lexikális tudását és azt se, hogy jó teológus. Az, hogy ő mindig lefegyverez, az ő jelenlétében mindig mindenki kicsinek, butának érzi magát, ez senkire se tesz jó hatást, és ezért nekem nem volt túl jó véleményem Hegedűsről mint emberről. Nem volt baj, hogy meghívtuk, a teológusok ilyent is láttak.

A Tapolyai-ügy az... az elég felemás. Tapolyai egy kicsit önjelölt volt. Nagyon akart hozzánk jönni, hogy tudását átadja. A Teológián vegyes érzelmekkel fogadták egy bizonyos idő után. Nekem nem volt különösebb kifogásom Tapolyai ellen, de őt nem tartottam jó teológusnak. Hogy milyen pszichológus volt, ehhez nem értek, illetve erről nincs semmilyen tapasztalatom. Végül is megsajnáltam Tapolyait... de ő az a fajta volt, aki mindenütt megkapja a maga helyét és a maga közönségét.

TL: Nemcsak kívülről mifelénk, hanem felőlünk külföld felé is megnyíltak a kapuk. Sokan hagyták el az országot, hogy kiköltözzenek. Ezek közül azokat szólták meg leginkább (még az „áruló" jelzővel is illették),

akik lelkészként hagyták el itthoni szolgálati helyüket, a „végvárat” egy jobb megélhetés érdekében (de nem mindig csak ezért). A kilencvenes évek elején még gond volt a lelkészhiány, de manapság már olyan nagy a „túltermelés”, hogy bőven akad pótlás, ha valaki elmegy. Mégis szorító intézkedésekkel (például azzal, hogy nem kap szolgálati helyet) próbálják elvenni a kedvét annak, aki a lelkészek közül külföldre szeretne távozni. Okkal (és ha igen, akkor milyen okkal) marasztalják el (még mindig) a kiköltöző lelkészeket?

Igazolt, illetve igazolatlan ki-/lelépés

KZs: Én a kezdeti felfogásomon sokat változtattam, illetve enyhítettem, és ahhoz, hogy ezt megtegyem – önmagam számára is –, felállítottam három „mentséget” [*nevet*]. Ezekben az esetekben egyáltalán nem lehet „árulónak” nevezni azt, aki Nyugatabbra, főleg ha Magyarországra ment. Először: ha maga a lelkipásztor vagy a családjában valaki olyan orvosi kezelésre van utalva, ami életmentő, és itt azt valóban nem kaphatja meg, akkor kimegy, mert az *élet* több mint a *haza*, több mint „Erdély”. Másodszor: igazoltnak látom azokat, akik házasságuk útján kerültek ki. Nem azért nősültek vagy mentek férjhez (ritkábban), hogy magyar állampolgárságot nyerjenek, hanem azért, mert megszerették egymást, és mert a magyarországi „fél” nem akart Erdélybe jönni, a lelkipásztor ment felesége, menyasszonya után Magyarországra. Persze itt is azt mondom, hogy miért nem jött ő onnan ide? Mint ahogy Pap Gézának a felesége esetében történt, hogy – a maga angol tudásával és egyetemi végzettségével eljött – Kiskapusra. Tehát ilyen is van, és ez az igazi. De én ezt azért látom így, mert teremtettségünknél fogva férfiak és nők vagyunk, és ez mélyebben van az identitás-rétegeinkben, mint a szülőföld szeretete. És minél lejjebb hatolunk ezekbe a rétegekbe, annál inkább igazolt valami. Nyilván ez nemcsak az „elmenni/maradni”-ra vonatkozik, hanem sok minden másra. Harmadszor: mentség, illetve kritérium, ha valaki *valóban* politikailag olyan helyzetbe kerül, hogy itthon a szabadsága forog kockán. Ez a ’89 előtti helyzetre vonatkozik, és kényszerűség volt, mert talán a börtön elől menekült. A többieket, akik másért hagyták el szülőföldjüket, nem tudom felmenteni, azt viszont túl kemény minősítésnek tartom, hogy „árulók” lennének. Gyakorlatilag azonban mi történik? Kimegyek Magyarországra, meglátogat ott egy Erdélyből kiment lelkész, akinek semmilyen komoly indoka nem volt, hogy elhagyjon minket. Beszélgetünk: „Professzor úr, emlékszik?” Mit tegyek? Természetesen szóba állok vele, beszélgetünk. Nincs arra – mondjuk így – bátorságom vagy lelkierőm, hogy megkérdezzem: „Miért nem maradtál a helyeden? Miért kell nekünk itt találkozni, miért nem találkozunk Kolozsváron, vagy valahol máshol?” Emberek vagyunk, ez gyarlóságot is, megértést is jelent. Ezért mondom, hogy az „áruló” jelző durva minősítés.

Hogy ott miként találják meg a helyüket, hogyan értékelik őket, erről ilyen-olyan információim vannak, nem tudom, mennyire helyesek, tárgyilagosak. A dunántúli püspök egyszer azt mondta valakinek, s aztán visszakerült hozzám a szó, hogy az ő egyházkerületében azok, akik Erdélyből odakerültek, mind nagyon jó lelkipásztorok. Tehát ilyen is van. Olyan is (ez most már más térségből jött) elhangzott, hogy mind tekergők és mind anyagiasak. Akik ezt mondták, azoknak mindig ugyanazt válaszoltam, hogy egy hadsereget [*nevet*] nem a dezertőrök alapján kell megítélni. Tehát nem szabad levonni következtetést arra nézve, hogy milyen az erdélyi lelkészi társadalom *abból*, hogy Magyarországon hogyan viselkedik egy innen „odaszökött" lelkész. Ilyenek is, olyanok is vannak... A Coetuson már (talán) a második találkozónkon megegyeztünk a magyarországi teológiákkal, hogy nem fogadnak erdélyi jelentkezőket. Nemsokára egyházközi megegyezés is volt, hogy Magyarországon ne alkalmazzanak Erdélyben végzett lelkipásztorokat. Ez ment egy ideig, s aztán... kikoldultak az itteni püspöktől ajánlóleveleket. Egy igazgatótanácsi gyűlésen javasoltam, hogy ne a püspök, hanem az Igazgatótanács állapítsa meg az úgynevezett szükségeseteket. Egypárszor így történt, s bizony elég sok lelkipásztor kapta meg az „elbocsátó szép üzenetet".

TL: Habár múltbeli tapasztalatai indokolják azt a sértettséget, ami miatt nem hajlandó Magyarországnál nyugatabbra menni, mégis írásaiban viszonylag sokat foglalkozik a Nyugattal, Európával, az Európai Uniónak az egyházi életben várható következményeivel. Nyugattal szembeni (de nem a Nyugat miatti) elzárkózása ellenére miért témája mégis a Nyugat?

„Azt gondolom, hogy az írásaimból is azt lehet *inkább* kivenni, hogy ellenzem az Európai Uniót, veszélyeket látok egyházunkra, teológiánkra nézve. A hozadékát, a teológiai eredményét, a pozitív hatását minimálisnak látom. Persze lehet, hogy tévedek és a jövő nem engem igazol. Bár így lenne. Azt is kell hinnünk, hogy Isten ebből is tud jót, számunkra valamilyen megújulást kihozni. Én csak nagyon emberileg ítéltem meg a lehetőségeket."

KZs: Részben szükségből történt. Amikor felmerült a kérdés, hogy Európai Unióhoz fogunk majd csatlakozni, s később is, amikor a csatlakozás megvalósult, többször kértek fel szinte azonos című előadásokat tartani. Ennek az lett a következménye, hogy elég sokszor ismételgettem magamat [*nevet*]. Minden konferenciá-

ra új előadást írtam, de ha elmondtam valamit, és az jó volt vagy én úgy tartottam, hogy jó, azt elmondtam máshol is. Azt mondtam részben (mert végül is szívesen beszéltem erről, mert úgy éreztem), hogy nem tudjuk, mit jelent az Európai Unió, mit jelent a Nyugat. Főleg az elején nem nagyon tudtuk, hogy ez előnyt vagy hátrányt, azaz veszélyt jelent számunkra. Azt gondolom, hogy az írásaimból is azt lehet *inkább* kivenni, hogy ellenzem az Európai Uniót, veszélyeket látok egyházunkra, teológiánkra nézve. A hozadékát, a teológiai eredményét, a pozitív hatását minimálisnak látom. Persze lehet, hogy tévedek és a jövő nem engem igazol. Bár így lenne. Azt is kell hinnünk, hogy Isten ebből is tud jót, számunkra valamilyen megújulást kihozni. Én csak nagyon emberileg ítéltem meg a lehetőségeket.

TL: Eme kérdés elengedhetetlen politikumának ürügyén hozakodom elő a politizálás problémájával. Politizálhat-e a lelkész (s ha igen, akkor milyen feltételek alatt és milyen mértékben), vagy pedig maradjon határozottan apolitikus?

KZs: Ismeretes, hogy a római katolikus egyház hivatalból elzárkózik a politizálástól, ezt megtiltja papjainak. Különösnek tartom, hogy ennek ellenére, a nagyváradi püspöktől kezdve, több papjuk politizál. Különös, de ez az ő dolguk. Nálunk pedig az a gond, hogy erről az Erdélyi Egyházkerületnek és a Királyhágómelléki Egyházkerületnek különbözik a véleménye. Számomra mindig is egyértelmű volt: a lelkipásztor ne politizáljon. Persze ezt a nagyon rövid mondatot csak azért mondom, hogy kielégítsem azokat, akik... akik engem valamilyen oldalra akarnak állítani. Állítsanak hát arra az oldalra, hogy helytelenítem a lelkészeknek a politizálását. Ha viszont magyarázni kell, akkor bővebben tudok erről beszélni. Ha a lelkipásztor úgy él a gyülekezetben, hogy teljesen azonosulni tud a gyülekezet tagjainak gondjaival, ismeri, hogy milyen kérdések előtt állnak, akkor ettől nem tudja magát függetleníteni, és nem is szabad ezt tennie. Ez azt jelenti, hogy mi, lelkipásztorok, minden politikai rezdülésnek egy utórezdülését éljük meg, ettől nem tudunk, de nem is kell menekülni. Ha pedig ez így van, akkor teljesen egyet érzünk azokkal, akiket például kisebbségi mivoltukban megaláztak, azokkal, akik elvesztették emberi méltóságukat csak azért, mert ők magyarok, magyar nyelvet beszélnek. Ezekkel a gyülekezeti tagokkal egyek vagyunk. Ha arra a helyzetre, amiben a gyülekezet tagjai élnek, van az Igének valamilyen válasza, akkor ezt a választ ki kell mondani. Ha például megsértették az emberi méltóságot, akkor az Igéből meg kell keresni azt az üzenetet, amellyel ezt Isten vissza akarja adni, amelyllyel az ember mivoltot helyreállítja. Ez sok-sok kisebbségi sérelmünkre vonatkozik, és ezekben az esetekben nem szabad hallgatni. Ez pedig akkor nem politizálás, ha valóban az Igével közelítjük meg a kérdéseket, illetve az Igét közelítjük a gyülekezethez. A politikai térségben élőket az evangéliummal kell megszólítani: a prédikációban, a pásztorációs alkalmakkor. Ez úgy feladatunk, mint ahogyan Jézus is azokhoz beszélt, akik a Római

Birodalomban voltak zsidóságukban megalázottak. Ezeknek hirdette az evangéliumot, ezek számára hozta le Isten országának új rendjét a földre. Ez kötelességünk, *ezért* kötelességünk. Az a bizonyos szelep-hasonlat, amit el szoktam mondani [*nevet*], az én felfogásomban úgy működik, hogy a szószékről vagy a lelkigondozói beszélgetések alkalmával, katekézisben, vagy a diakóniában is, meg kell szólítani azt az embert, aki politikailag, művelődésileg, gazdaságilag, általában társadalmilag érdekelt, meg kell szólítani az evangéliummal. Tehát a szelep kifelé működik. Mit jelent az, hogy zár befelé? Azt, hogy a politikai rezdüléseket a lelkipásztor magában – ahogyan mondtam – utórezgésként érezheti, de mint olyant, nem viheti fel a szószékre. Ez azzal a veszéllyel jár, hogy maga az Ige, az evangélium sérül meg. Ezért kell kizárni a politikát a templomból. Ez még mindig nem felelet arra, hogy vállaljon, vagy ne vállaljon a lelkipásztor politikai szerepet. Mert igazán ez a konkrét kérdés. Szerintem ne, vagy pedig meg kell határozni, hogy meddig lehet, hol a határ. Azt, hogy egy községi tanácsban (ismétlem, községi, falusi helyzetet képzelek el, és nem városit), ahol szükség van értelmes emberekre, mint tanácstag megszólal, megengedettnek tartom. De ő ott is lelkipásztor, átvitt értelemben zsebében van a Biblia, s amivel hozzájárul a közösség javához, annak az Írás szellemében kell elhangzania. Amikor viszont tanácselnöki vagy más hasonló tisztséget ajánlanak fel neki, akkor azt utasítsa vissza.

TL: Jogosnak tartja, hogy egyházilag fegyelmezzék azt, aki mégis vállal politikai szerepet?

KZs: Ha a tilalomra nézve volt valamelyik egyházi testületnek határozata, akkor annak áthágása kivizsgálást igényel, pásztorációs közbelépést, végül is fegyelmi intézkedést.

TL: Nem kelepcének szánom, de idekívánkozik a kérdés: politikainak minősíti-e a fogságát vagy sem?

KZs: Persze. Egyértelműen politikainak. Tizenhattizenhét évesek voltunk, volt bennünk kalandvágy, láttunk olyan filmeket, amelyekben fiatalok a hatalom ellen vagy az ellenség ellen szövetkeznek, ez igaz. Azonban soha nem adtuk fel a gondolkozásban azt, hogy mi a rendszer ellen akarunk valamit tenni. Az, hogy nem tudtunk tenni, az, hogy az egész egy hamvába hullt (szinte azt mondhatnám, hogy) gyermek-kísérletezés volt, ez más kérdés. Azok,

„Amikor az egyházban kritikailag szólaltam meg az egyházi vezetés ellen, ez természetemből adódott, aminek az első megnyilvánulása tizenéves koromban mutatkozott meg. A gyökér bennem volt. Mi a rendszer ellen tettünk valamit, ez politikai akció volt.”

akik ebben a csoportban voltunk, tizenöt fiú és három lány, azok később is, amennyire lehetett és ott ahol lehetett, mind ellenzéki beállítottságúak lettünk. Nem tudom, reám nézve ez érthető? Amikor az egyházban kritikailag szólaltam meg az egyházi vezetés ellen, ez természetemből adódott, aminek az első megnyilvánulása tizenéves koromban mutatkozott meg. A gyökér bennem volt. Mi a rendszer ellen tettünk valamit, ez politikai akció volt. (Sajnos volt nem kimondottan politikai mozzanat is benne, de ez a politikumot szolgálta. Legalábbis mi azt hittük.) Ezért tiltakoztam (enyhébben szólva, ellentmondtam) a beállítás ellen, hogy „ártatlanul szenvedtem". Nem igaz! Én nem szenvedtem ártatlanul, én ártottam a rendszernek. Jó, úgy, ahogyan, és annyira, amennyire. Én nem voltam ártatlan. A rendszer oldaláról nézve *teljesen* igazolt az, hogy engem letartóztatott és bebörtönzött. Természetesen ezzel nem akarom a rendszert erkölcsileg felmenteni, mert az önmagát minősítette akkor és azóta is. De igazoltnak találom azt, hogy minket letartóztatott. A sopánkodásokat, hogy „jaj, szegény gyermekek!", és hasonlók (volt olyan ügyvéd, aki erre is hivatkozott) nem szerettem, megalázónak, lekicsinylőnek tartottam.

TL: Ellenzékisége sokkal összetettebbnek tűnik. Milyen más magyarázata van azon kívül, hogy meghurcolta a „rendszer"? Ugyanúgy a „rendszer" iránt érzett ellenszenve sem látszik annyira egyszerűnek. Hogyan lett ellenzékivé, rendszerezett létére rendszerellenessé? (Persze tudom, hogy ez másfajta, magával a rendszeretettel függ össze, de nemcsak a szójáték kedvéért „csúsztatok".)

„Mindig is ellenzéki voltam... Sokszor azzal vádoltam magamat, hogy nem vagyok elég bátor, úgynevezett óvatos duhaj vagyok, olyan, aki az ellenzékiségben nem megy el a végső határig."

KZs: Két kérdésed volt. Az elsőre nagyon egyszerű a felelet: ez a gének útján örökölt természetemből származik. Én mindig is ellenzéki voltam. Mégsem ilyen egyszerű a felelet. Sokszor azzal vádoltam magamat, hogy nem vagyok elég bátor, úgynevezett óvatos duhaj vagyok, olyan, aki az ellenzékiségben nem megy el a végső határig. Úgy is mondhatnám, nem vagyok született forradalmár. De ez is a természetemben van. Úgy gondolom, hogy azoknak, akikkel egy ügyben voltam, azoknak ez *mind* benne van az alaptermészetükben. Nemcsak, hogy belepottyantak, véletlenül belekerültek egy közösségbe, hanem belsőjükből jött a tiltakozás. A második kérdés magára a rendszerre vonatkozik. Nem a „rendszer" fogalma ellenszenves, hanem az, ahogyan működik. A rendszerek működése egy nagyon lényeges pontba foglalható össze: általában diktatórikusak. Függetlenül attól, hogy egyházi, társadalmi, politikai vagy másmilyen rendszerről van szó. És ebből következik (nem biz-

tos, hogy minden ebből következik, de jobbára azért mégiscsak ebből) az, hogy a rendszerek olyan rendeleteket, utasításokat, szabályokat alkotnak, amelyek valamivel, ami önlényem, ütköznek: vagy a keresztyénségemmel, vagy csupán az emberségemmel. De ez előtt és ez után nem vagyok rendszerellenes. Sőt, úgy vélem, hogy szeretem a rendszert, nem csupán például a családi háztartás vezetésében, a teológiai oktatásban, hanem általában, úgymond magasabb szinten is, ha a rendszerben emberség, ebben pedig következetesség van. Sajnos a politika terén legtöbbször az történik, hogy a legjobbnak tűnő rendszerben is kerülnek személyek, akik hatalmi pozícióból vezetnek, nem tűrnek ellentmondást, s ehhez az kell, hogy félreállítsák a testületeket. A kérdés persze minket a zsinat-presbiter/püspöki egyházkormányzás szempontjából érdekel. A nagy egyházi diktatúrának vége van, de a testületi, közösségi elv nem mindig érvényesül.

TL: Amikor a politika vagy a politizálás kerül szóba, általában a „világi" politikát értik. Viszont van egyházpolitika is, amely (nem sorolom, milyen) negatívumaival állítólag még a „világi" politikán is túltesz. Ha a lelkészi szolgálat inkompatibilis a politizálással, akkor milyen párost alkot (egységet képez, vagy egyezséget köt) az egyház-politika?

KZs: Egyházpolitika van és mindig is lesz, ameddig egyház lesz, mert azt jelenti, hogy a πόλις-ban (városban, tehát ebben a „rendszerben") valahogyan rendet kell teremteni, valahogyan ezt működtetni kell, és maga a „rendszernek" a működtetése, az a „politika". Az, hogy az egyház-politizálásban valaki a hatalom vagy az ellenzék oldalán áll, ez az előző kérdéshez tartozik. A politizálásról le kell gombolni a személyeskedést, sok mindent, mert az már nem politika, de magára az egyházpolitikára szükség van. Hogy ez irányított politika (felsőbb testületek vagy személyek irányítják), ezt meg lehet állapítani. Aki az egyházban él, akit érdekel az egyháznak mint külső szervezetnek a sorsa (lelkipásztorokra és nem lelkipásztorokra gondolok), az nem teheti, hogy ne politizáljon. Végletes meghatározásban: ha egy tisztségviselő nem politizál, nem is méltó tisztségére. Jó, persze, ez egy kicsit meredek megfogalmazás. Tehát az, hogy törődik valaki azzal, hogy az egyház milyen, hogyan viselkedik, hogyan működik stb., ez maga a politizálás... ismétlem, hatalmi vagy ellenzéki oldalról. Az olyan politizálást, amely nem egyeztethető össze a keresztyén erkölccsel, amely nem az egyház*ért*, hanem az egyház ellen történik, mindannyian

„Az egyházpolitika azt jelenti, hogy teszünk is valamit az egyházért, ezért szólalunk fel, ezért vagyunk ellenzékiek. Az ilyen egyházpolitizálást én a lelkipásztori minőség egyik elemének tartom."

elítéljük. Kérdés viszont az, hogy ki állapítja meg, hogy ez milyen érdekből történik.

TL: Tehát a lelkész ne politizáljon, hanem (de igenis) egyházpolitizáljon. Mert ha egyházpolitikai téren is apolitikus marad, azt jelenti, hogy nem szívügye az egyháza sorsa.

KZs: Pontosan így gondoltam. Ha valaki annyira közömbös, félreáll, kényelemből vagy más okból, az nem is áll két lábbal az egyházban. Az egyházpolitika azt jelenti, hogy teszünk is valamit az egyházért, ezért szólalunk fel, ezért vagyunk ellenzékiek. Az ilyen egyház-politizálást én a lelkipásztori minőség egyik elemének tartom.

TL: A kétfajta politikának a keresztmetszetében található az állam és az egyház kapcsolata, amely Erdélyben a magyar (nemcsak a) református egyház viszonyát jelenti a román állammal szemben. Melyik lenne a legoptimálisabb változat ebben az oda-vissza változékony kényszerkapcsolatban, és hogyan lehet ehhez a vegyesen politikai helyzethez apolitikusan, de mégis egyház-politikusan viszonyulni?

„Az a baj, hogy benne van tudatunkban a szatócs-szellem. Tehát mert az államtól kapunk valamit (kongruát, alkalmakként segélyeket stb.), ezért nekünk engednünk kell. Ezt nem szabad megtenni, mert ezzel saját méltóságunkat adjuk fel.”

KZs: Amikor egyházpolitikáról beszéltem, akkor nemcsak az egyház belső ügyeire gondoltam, hogy tudniillik a lelkipásztor mondja ki, írja le véleményét, hanem arra is, hogy azokon az érintkező vagy egymást fedő területeken, amik a kérdésben is benne voltak, nyilvánítsa ki teológiailag, az evangélium alapján állva megfogalmazott véleményét. Azaz, hogyha az egyháznak vannak követelései az állammal szemben, s ezek a követelések az egyház létét lényegesen vagy csak másodlagosan érintik, akkor az egyház-politizálás jelentse azt, hogy ebben a lelkipásztor (vagy az, aki érintett) nyilatkozzék. Tehát el lehet ugyan mesterségesen választani a polgári, tehát a szó eredeti értelmében vett politizálást az egyház-politizálástól, de adott esetben az egyház-politizálás érinti azt, ahogyan viszonyulnunk kell a világi hatóságokhoz, parlamenthez, kormányhoz, önkormányzatokhoz stb. Ezekben az esetekben az egyház testületei, a megbízott személyek útján nyilvánítsák ki a maguk álláspontját. Nem szabad a mindenkori hatalommal azt éreztetni, hogy minden rendben van akkor, amikor vitás kérdések vannak, akkor, amikor az egyház valakivel, az államhatalommal, más egyházakkal, bárkivel szemben hátrányba kerül.

TL: Adminisztratív vonalon (irodai ügyvitel, könyvelés stb.) meddig mehet el az erdélyi református egyház a román állammal való egyezkedésben?

KZs: Az írásos tiltakozásig, a memorandumig. Ennek a feltétele az, hogy az összes magyar nyelvű egyház fogjon össze és tiltakozzon. Természetesen adni kell megoldási lehetőséget. Ha például azt akarjuk, hogy a könyvelésünk, a nyugtáink magyar nyelvűek legyenek, akkor kérni kell, hogy küldjenek olyan ellenőröket (Erdélyről van szó), akik beszélnek magyarul, vagy éppen magyarok. A Kánonunk leszögezi, hogy egyházunk belső kommunikációs nyelve a magyar. Azokban az esetekben, amikor egyházunk az állammal levelez, amikor például az adóhivatalnak ad ki bizonylatokat, nyugtákat, természetes, hogy ez az ország nyelvén történik. De ismétlem, ehhez az kell, hogy az egyházak összefogjanak.

TL: Az önvédelem és a belső érdekek ütközési frontján milyen határt lehetne vonni az egyház autonómiája érdekében tehető engedményeknek?

KZs: Az a baj, hogy benne van tudatunkban a szatócs-szellem. Tehát mert az államtól kapunk valamit (kongruát, alkalmakként segélyeket stb.), ezért nekünk engednünk kell. Ezt nem szabad megtenni, mert ezzel saját méltóságunkat adjuk fel. Éppen az említett egyházpolitikához tartozik, hogy küzdünk ilyen értelemben (is) az autonómiáért. Nem a meglevő viszonylagosért, nem azért, amelyet az államtól kaptunk, hanem amelyet mi szabtunk meg magunknak. Meg vagyok győződve, hogy adott ellenállás (passzív rezisztencia?) esetén nem történne semmi retorzió. Az állam nagyon meggondolná azt, hogy mitől fosztja meg esetleg az egyházat. Ma már annak, amit Romániában, Erdélyben az egyház tesz, lehet európai visszhangja is. Tehát az egyháznak önmaga számára kell megfogalmaznia autonómiáját, függetlenül attól, hogy mit mond a hatalom. Egyházpolitizálni azt jelenti: elmenni önrendelkezésünk végső határáig, s küzdeni ennek érvényesítéséért. Talán ott kellene kezdeni, hogy az egyházak próbálják meggyőzni az államot, hogy mindez nem alkotmányellenes. Gondolom, ezt nem én mondom ki először, s úgy vélem, hogy református egyházunkban ezzel mindenki egyetért.

TL: Beszélgetéseink során sokszor tapasztalhattam Professzor úr részéről egyfajta (majdnem) optimista hozzáállást, amikor a kellemetlen, megrázó vagy megalázó eseményekben, fordulatokban, de ugyanúgy a méltatlan személyekben is csak a jót, a pozitívumot hajlandó meglátni. Honnan ered ez a szemléletmód? Tudatosan kidolgozott életprogram ez, vagy pedig öröklött vonás, alapjelleméből következő attitűd?

KZs: Egyértelműen alkati kérdés. Soha nem tűztem ki célul magamnak azt, hogy a múltból és a jelenből kiválogassam azokat a pozitívumokat, amelyek alapján esetleg fel lehet építeni egy jövőképet. Tehát nem volt ebben semmilyen tudatosság. Egyszerűen csak az, hogy ilyen a gondolko-

zásom, és ezt nagyon jól tudom, hogy édesanyámtól örököltem, aki szintén ilyen alkat volt. Én is gondolkoztam ezen és azt hiszem, arról van szó, hogy állandóan törekedtem valamilyen lelki egyensúlyra, és ezt nem engedtem felborulni azokkal a negatív jelzésekkel (múltból, jelenből), amelyeket láttam is és amelyek felém jöttek mások kritikájaképpen. Tudom, hogy ez nem különösebben szép vonás, de igazolható mint boldogságra törekvés: nem engedem azt, hogy a negatívumok befolyásolják életemet és megbontsanak valami olyan *bennem lévő* lelki egyensúlyt, amivel egyáltalán élni tudok, családot tudok igazgatni, szolgálatot tudok végezni. Nyilván ez azért nem „szép" vagy nem jó, mert rengeteg pozitív [*rájön a „freudi elszólásra" és gyorsan „kijavítja"*]... rengeteg negatív dolog van a világban, és – mondom – mások irányából is jönnek ilyen jelzések. Ezeket nem akarom elhallgatni, csak bízom abban, hogy van annyi... annyi jóra, szépre, igazra, pozitívra törekvés az emberekben, amennyi [*nevetve mondja*] bennem is van (ha más nem, törekvés), amire egyháznak, lelkipásztoroknak és nekem személyesen is nagy szükségünk van. Ez az egyik. A másik az, hogy én olyan értelemben voltam „ellenzéki" – ez nagyon furcsa, hogy én „ellenzéki" vagyok vagy nem –, hogy a meghallott vagy a felém érkező információkra mindig kerestem a „másik" választ, az „ellenfél" válaszát. Ha túl sok rossz érkezett hozzám (és ebben mindannyiunknak volt és van részünk), akkor rögtön a „másik oldalra" álltam, és odatettem a túlságosan, a nagyon sok rossz mellé a jókat, s ez megint ennek az egyensúlynak a kérdése. Egyszerűen nem szabad engednünk magunknak, és nem szabad nekem sem megengednem magamnak, hogy a túl sok rossz, ami valóban *van* (bennünk és rajtunk kívül), az közérzetileg, hangulatilag, mentálisan befolyásoljon. Azt hiszem, hogy erről van szó. Na most, az a bizonyos „ellenzékiség", az azt jelenti, hogy én nem voltam az a „harcos ellenzéki". Elég sokszor feladtam ezt az „ellenzékiséget". Mindig a másik oldalára állva értékeltem azt, ami negatív vagy akár pozitív volt, és próbáltam magamnak így leszűrni valamit, ami vagy jó (mármint az eredmény), vagy pedig nem az.

„Tudom, hogy ez nem különösebben szép vonás, de igazolható mint boldogságra törekvés: nem engedem azt, hogy a negatívumok befolyásolják életemet és megbontsanak valami olyan *bennem lévő* lelki egyensúlyt, amivel egyáltalán élni tudok, családot tudok igazgatni, szolgálatot tudok végezni."

TL: Ez a bizonyos „másik oldalára való állás" azt jelenti, hogy a másik oldalára állok, hogy abból a szemszögből lássam a saját helyzetemet?

KZs: Igen, de nem csupán a saját helyzetemről beszéltem, hanem bármilyen ellentmondásosról. Mindenképpen: így próbáltam, legalábbis magamban, „megtalálni" az igazságot. Tehát ha elmaraszta ltak valakit fegyelmileg, akár eljárást indítottak ellene, akár csak megintették négyszemközt, azzal én egyetértettem, hogy ez úgy van, ez igaz, amit elkövetett, az bűn... ezt nem akartam áthozni a „meg nem történt" oldalra. De mindig odaálltam – gondolatilag – a „bűnös oldalára". Ismétlem, nem voltam az a nagyon kiállós, de ítélkezésem előtt mindig odaálltam valamiképpen a másik oldalára, és onnan próbáltam nézni a vádakat, illetve próbáltam nézni azt az első állítást, amely eljutott hozzám.

A „másik oldal(á)ról" látva

TL: Azt hiszem, itt a helye, hogy feltegyem a homoszexualitással kapcsolatos kérdést. Nemrég tört ki a botrány az Intézetben, mikor kiderült (tulajdonképpen egyikük tette nyilvánossá), hogy a teológusok közül némelyikük homoszexuális. Az eredmény az lett, hogy miután az illetők nem tagadták nemi beállítottságukat, kizárták őket a diákok sorából, és megvonták a lehetőséget, hogy lelkipásztorokként szolgáljanak. Többekkel beszélgetve erről úgy tűnik, hogy sokan úgy gondolják, másképpen kellett volna eljárni, egyáltalán másképpen kellett volna kezelni ezt a problémát és főleg másképpen kellett volna viszonyulni ezekhez a fiúkhoz, akik nemcsak hogy egyháztagok, hanem tulajdonképpen ismerősök, egyébként megbecsült, tehetséges diáktársak. Konkrétan, az imént szóban forgó „ellenzékiséggel" nézve, hogyan látja, miképpen kellene hozzáállni ehhez a mostanság takargathatatlanul aktuálissá vált problémához?

KZs: Engem mindenképpen meghatároz az, hogy a kétévi fogságom alatt a foglyoknak ez volt az egyik nagy kérdésük. Hárman voltunk együtt, barátok – Bustya Dezső, egy Csiki Árpád nevű –, s talán mondanom sem kell, hogy soha közénk még a gondolat se férkőzött. Tizenhét-tizennyolc évesen ott hallottunk először ilyenekről, s utálattal, megvetéssel néztem rájuk. Ez a viszonyulás a tudat alatt végighúzódott bennem, bár mostanáig nem sokszor találkoztam ilyen esettel. Ifjúkori élmények, hatások kitörülhetetlenek, ez a jóra éppúgy vonatkozik, mint a rosszra. Viszont arra kell vigyáznom, hogy most, hetvenvalahány évesen a kérdést ne úgy ítéljem meg, mint ahogyan tizennyolc éves koromban tettem. Én magam, saját véleményemet nemcsak emberileg tartom normálisnak, hanem keresztyénként is, mert attól, amit mind az Ószövetség, mind az Új erről tanít, nem tudok eltérni. Van homoszexualitás, leszbikusság, ez adott tény, a természetnek egy olyan „játéka" (elnézést kérek a „játék" szóért, „fintort" is mondhattam volna), az emberi természetből következő, mégis természetellenes adottság, amit figyelembe kell venni a másság elismerése alapján. Ez egyértelmű. Hogy őket sajnálni kell, hogy őket lelkigondozni kell (mert a kérdésed ebbe az irányba mutat), az is egy külön kérdés. De egyelőre még

ott vagyunk, hogy nem szabad őket megvetni, kiközösíteni, nem szabad úgy más embernek venni, mintha nem tartoznának az emberiséghez mint fajhoz. Igen, ők is itt vannak. Úgy vélem, hogy ez normális és egyértelmű álláspont, vélekedés. Más kérdés a gyakorolt homoszexualitás. Hogy mit lehet tenni? Engem az háborít fel ebben, és más, hasonló dolgokban, hogy annyi mindent megvalósított a technika (űrkutatás, sejtkutatás és sok más), és nem tud semmi orvoslást erre. Nem hiszem, hogy ne tudna. Úgy vélem, hogy máris megtehette volna, de nem volt akarat hozzá. És a közeljövőben is megtehetné, azt tudniillik, hogy a homoszexuálisokat orvosilag, biológiailag valahogyan kezelje és az úgynevezett normalitás medrébe visszahozza. De ez nem az én kérdésem. Az én kérdésem, hogy miképpen kell viszonyulnunk az aktívakhoz. Gondolom, te is ezt akarod tudni. Mindenképpen úgy, mint emberekhez, testvérekhez. Egy eset. Ismerősömről van szó, „tanítványnak" is nevezhetném, mert jókora köztünk a korkülönbség (majdnem nagyapja lehetnék), akit nagyon szerettem, nagyon értékeltem, beszélgetéseink is voltak. Nem tudtam róla, hogy az, később kiderült. Azon igyekeztem, hogy ne változtassam meg az addig kialakult jó véleményemet róla. Ez a valaki hozzám fordult segítségért tudományos kérdésekben. Elektronikus levelezés útján értekeztünk. „Kedves"-nek szólítottam, s nyilván, hogy egy szót sem ejtettem arról, amit utólag megtudtam róla. A végén azt írtam, hogy „nagyon örülök, hogy intenzíven dolgozol, szeretném látni munkádnak az eredményét, majd küldd el nekem is. A jó Isten segítsen meg, hogy legyen ebben sikerélményed." Semmi más. És én azt hiszem, hogy valamilyen formában ez is lelkigondozás, nem csak az, ha beszélgetünk a homoszexualitásról. Egyszerűen azt éreztettem vele, hogy ő az én szememben ugyanaz az ember maradt, mint aki volt. Ezzel együtt, elítélem a gyakorlott homoszexualitást. Ez az aszkézisnek, az önmegtartóztatásnak a kérdése kell hogy legyen. Persze könnyű nekem ezt mondani, aki normális házaséletet éltem egy életen keresztül, olyanok felé, akik ezt nem tették, nem tehették. Mert én nem tudok semmi olyan más önmegtartóztatást felmutatni, amire azt mondanám: „Ahogy én megtartóztattam magamat, például a szeszesitaltól, úgy ő tartóztassa meg magát attól, hogy gyakorolja a homoszexualitást." De, anélkül, hogy magamra hivatkoznék, mégiscsak azt mondom, hogy tartóztassa meg magát.

Közegyházi viszonyulás? Nagyon keveset tudok arról, hogy a Teológián hogyan jártak el. Szinte semmit.

TL: Tudtommal az történt, hogy kiközösítették őket. Semmissé vált mindaz, amit eddig elértek a Teológián, és elzárták előlük a lelkésszé válás (további) útját.

KZs: Valaki nekem annyit mondott, hogy kivették az irataikat, tehát nem „kicsapták" őket.

TL: Hát igen, ez a gyanús „önkéntességre" alkalmazott „elegáns" fogalmazás. Mint a fegyelmi úton történő nyugdíjazás esetében: a további kellemetlenségeket elkerülendő – mondjuk – „betegnyugdíjazzák" az illetőt.

KZs: Igen, de hogyha az egyház kapna ezeknek a részéről garanciát arra nézve, hogy mint parókus lelkészek soha nem gyakorolják, akkor éppen úgy hivatalba állíthatná és felszentelhetné, mint a többieket.

TL: Viszont nem ez történt.

KZs: Valószínű azért, mert nem adtak erre biztosítékot. Akkor pedig az egyház joggal félhet attól, hogy majd kinn a parókián a lelkipásztor „gyakorlóvá" válik.

TL: De hát az a tény, hogy eddig senki sem tudta róluk, hogy homoszexuálisok, mert nemcsak hogy annyira álcázták, hanem annyira nem nyilvánvalóan gyakorolták, ez már valamelyes garanciát jelenthetett, vagy akár bizonyíthatott volna.

KZs: Itt én nem a nyilvánvaló és a nem nyilvánvaló gyakorlatról beszéltem, hanem egyáltalán *a* gyakorlatról. Azt pedig ismételnem kell, hogy noha elítélem az aktív homoszexualitást, nem tudnék részt venni semmiféle „boszorkányüldözésben". Ezen én már nem tudnék változtatni. Tudniillik ideges vagyok minden liberalizmussal szemben. Hogy Nyugaton, és már Magyarországon is vannak pártok, amelyek szabadosságukban mindenféle nem közveszélyesnek nyilvánított magatartást igazolnak. Ez az ő dolguk. A „mindent engedjünk meg", „mindenkit fogadjunk be", beleértve például az ateista teológiai professzort (mert Hollandiában már van ilyen is)... ez az ő dolguk. Ezekre érzékeny és ideges is vagyok.

> **Isten-szükséglet**
> (2Móz 32,1–29)
>
> Isten távol van, Mózes felment a Sínai-hegyre, a pusztában nincs vezető, pedig a vándorlást folytatni kell. A választott nép *aranyborjút* készít, s önfeledten mondja az antihitvallást: *ez a te Istened, Izráel.* Annak rendje-módja szerint megszületik az új kultusz: a nép oltárt épít, eszik, iszik, mulatozik (32,6). Pál apostol ezt bálványimádásnak nevezi (1Kor 10,7). Azonban a második parancsolat istenszobor (faragott kép) tilalmát megelőzi az elsőé: ne legyenek idegen isteneid! Emlékszünk még a megrendelt „kultuszra", a körültapsolt vezetőkre, s önmagunkra, akik ma már szégyenkezünk, hogy a talapzatra mi hordtuk össze a köveket. Az ateista nevelés áldozatai el is hitték, hogy ők vezetnek a földi Kánaánba. Mindezek megrende-

zésében talán az Áron bűne a legsúlyosabb. A mai, immár kiöregedett „ároniták" hogyan néznek lelkiismeretük tükrébe? Mózes összetöreti az aranyborjút, vízbe keverve megitatja Izráellel... máig ennek isszuk a levét, legalábbis ameddig még tart a „majdnem átkos" átmeneti időszak.
Évszázadok múlva felállítják Bételben és Dánban, mert az elszakadt, templom nélkül maradt északi országban ismét istenhiány van (1Kir 12,28–29), s az álságos mondat is elhangzik: itt vannak isteneid, ó Izráel.
A mai ember transzcendencia-igényéből éppen most születik az új kultusz: a Nyugatról jövő keleti zavaros miszticizmus, a sorsvezető csillagjóslás, s megannyi aranyborjú azt a bárgyú optimizmust ébreszti, hogy ezek vezetnek valamilyen boldogság-ország felé.
Mindezt – akkor, a közelmúltban és most – a *vagyok, aki vagyok* túlélte, túléli, s hisszük, hogy ő gondoskodik arról, hogy vele együtt népe is túlélje.

TL: Amikor az egyház (mai) helyzetéről beszélgettünk, szóba került az is, hogy az egyház állapotát leginkább az igehirdetés állapotáról lehetne lemérni. Futólag emlegette, hogy baj van az igehirdetéssel. Utána már másról beszéltünk, és ez a megállapítás magyarázat nélkül maradt. Most ezt a kérdést vetném fel, hogy mi a baj az igehirdetéssel? Egyáltalán, mi jellemzi a mai igehirdetést? Hogyha valamilyen korszakolásba lehetne vagy kellene betagolni az igehirdetés-történet mai szakaszát, akkor hova lehetne „beskatulyázni" ezt a mostani szakaszt?

„Minden, ami a Bibliában van, az gyülekezetszerű – ezt tudjuk –, elhangzott egy bizonyos történelmi, földrajzi, nyelvi kontextusban. Ott, akkor gyülekezetszerű volt. Mi azt onnan kivettük, általános elveket »desztilláltunk« belőle, de adósok maradtunk azzal, hogy ez mit jelent most, itt, a mi nyelvünkön, a huszadik–huszonegyedik században."

KZs: Sajnos amit erről mondani tudok, az csak diagnózis, kórkép, hogy milyen, és persze ebbe beletartozik az is, hogy milyennek kellene lennie. De arról, hogy mit kellene tenni, hogyan kellene jobbá, mássá tenni az igehirdetést, nem nekem kellene gondolkozni. De hát, egyáltalán, gondolkozni fog valaki?

Mi a véleményem az igehirdetésről? Az, hogy nem olyan, amilyennek látják. Tudniillik az, hogy nálunk a barthi Ige-teológia vonalán elsőrendű követelmény a szigorú textusszerűség, az a mai napig elhúzódik, és ez olyan előny, amivel nem rendelkeznek a nyugatiak. Mi volt ennek a hátránya? Az, hogy túl dogmatikussá váltak az igehirdetések. Nem értettük meg azt, hogy a textusszerűség mit jelent, és akkor elkezdtünk fejtegetni a szószéken, dogmatizálni, elmondani, hogy mi micsoda, de arra nem nagyon tudtunk felelni, hogy az a „micsoda" mire jó. Azaz nem dolgoztuk ki eléggé a gyülekezetszerűséget. Minden erdélyi homiletika arról beszél, hogy mi a textusszerűsség, és ezt elméletben már nem is fejtegeti tovább, csak úgy, ahogyan eddig is tettük. Most már mindenki tudja. De azt, hogy mi a gyülekezetszerűség, nem dolgoztuk ki eléggé, s ez a Teológiának a feladata. Talán „csupán" arról van szó, hogy azt, ami ott, akkor és azon a nyelven szólt, azt ma, itt, s magyar nyelven mondjuk el. Minden, ami a Bibliában van, az gyülekezetszerű – ezt tudjuk –, elhangzott egy bizonyos történelmi, földrajzi, nyelvi kontextusban. Ott, akkor gyülekezetszerű volt. Mi azt onnan kivettük, általános elveket „desztilláltunk" belőle, de adósok maradtunk azzal, hogy ez mit jelent most, itt, a mi nyelvünkön, a huszadik–huszonegyedik században. Reánk az vár, hogy ragaszkodva a textusszerűséghez, de ezen túllépve, mondjuk el, hogy mi a mai üzenet. Meg kell mondani, hogy mit jelentenek a bibliai képek, szemléltetések, hogy ez hogyan érvényes a politikum, a gazdasági élet, a művelődési élet területén, abban a közegben, amely körülveszi az egyházat és a gyülekezeti tagot. Sajnos ezt az evangéliumi üzenetet nem tudjuk életesen-biblikusan továbbadni.

„Úgy gondolom, hogy ha egyáltalán lesz – minden pozitív gondolkozásom ellenére nem vagyok biztos, hogy lesz, de ha lesz – váltás, akkor ennek a váltásnak abba az irányba kell történnie, hogy kidolgozzuk, mi az igazi gyülekezetszerűség. Egyetlenegy dolog van: meg kell szólítani az embert az evangéliummal. Jó, persze, ez egy tanmondat, ezt mindenki tudja, hogy így van: evangélium, az *van* (reméljük, hogy van és lesz), de az, hogy megszólítsam ezzel az embert, az hiányzik."

Lehet, hogy történt korszakváltás, mondjuk abban az értelemben, hogy 1990-nel lezártuk a barthi korszakot, tehát a textusszerűség korszakát. De most azt vesszük észre, hogy az, amit gyülekezetszerűségnek nevezünk, már

nem az, hanem egyszerűen valami elvilágiasodás. A kettő között, a merev – mondjuk – dogmatizmus, elviség és a parlagi alkalmazás között meg kellene találni azt a gyülekezetszerűséget, ami egykor, a bibliai időkben volt (adott helyzetben: helyen, időben, nyelven), és azt kell érvényesíteni. Lehet, hogy volt korszakváltás, de ez a korszakváltás sajnos nem hozott sok jót. Egyik erdélyi lelkipásztor-társunk, aki szinte sportból végigjárta és végighallgatta kollégáit, azt mondta, hogy az erdélyi lelkipásztorok igehirdetései mind egyformák. Nyilván ugyanazon az emlőn nőttünk fel, ugyanolyan korlátok között voltunk és tudtuk, hogy meddig szabad és onnan kezdve nem, és ezért (is) mind egyformák. Két meggondolandó vélemény: túl dogmatikusak – úgy is, ahogyan a külföldiek, mondjuk a hollandok értik, úgy is, ahogyan én értem –, másrészt hogy egyformák. Ezt a kettőt kell mérlegelni. Úgy gondolom, hogy ha egyáltalán lesz – minden pozitív gondolkozásom ellenére nem vagyok biztos, hogy lesz, de ha lesz – váltás, akkor ennek a váltásnak abba az irányba kell történnie, hogy kidolgozzuk, mi az igazi gyülekezetszerűség. Egyetlenegy dolog van: meg kell szólítani az embert az evangéliummal. Jó, persze, ez egy tan-mondat, ezt mindenki tudja, hogy így van: evangélium, az *van* (reméljük, hogy van és lesz), de az, hogy megszólítsam ezzel az embert, az hiányzik.

TL: Szó volt az igehirdetés korszakairól, valamint a lelkészek prédikálásáról, viszont egy adott lelkész prédikálásának a folyamatában azt figyeltem meg, hogy az ige-, illetve textusszerűség és a gyülekezetszerűség aránya változik a szolgálat éveinek, még inkább egy gyülekezetben töltött éveknek a teltével. Az elején, a Teológiáról kikerülve, az iskola-ízű textusszerűség dominál, még nincs mit kezdjen a gyülekezetszerűséggel, mert nem ismeri gyülekezetét. Az alkalmazás kimerül az általánosságokban. Később aztán, ahogy kezd „paposodni", anélkül, hogy egy helyes egyensúlyt tartana a két meghatározó vonás között, fokozatosan átcsap a másik végletbe. Kifakul az Intézetben tanultak emléke, „otthon van" a gyülekezet problémáiban, kirívó esetekkel példálózik, hétköznapivá szürkíti az úrnapi ünnep(élyesség)et. Mire „öreg pap" lesz (ezalatt főképpen nem az életkorát értem, hanem az egy bizonyos gyülekezetben töltött éveket), a gyülekezetszerűséget az általánosságok kliséinek üresjáratú szólamai váltják fel. Ugyanoda kerül vissza, ahonnan kiindult, azzal a különbséggel, hogy a végére már a textusszerűség is elfakul a túlhajtottsága miatt aktualitását, elevenségét vesztett gyülekezetszerűséggel együtt. Nem mondom azt, hogy nincs kivétel, de a nagy többség így válik egyformává. Hogyan lehetne elejét venni ennek a nem szándékos, de mindenkit egyaránt megkísértő folyamatnak?

KZs: Egy: továbbképzéssel. Arra gondolok, hogy a lelkipásztoroknak, talán éppen korosztályok szerint, rendszeresen továbbképző tanfolyamokat kell tartani. S a tanfolyamok előadásainak legfőbb témájává az igehirdetés problémáját kellene megtenni. Ez az egyik. Ehhez kapcsolódik az,

hogy szükség lenne – mondjuk – húsz olyan prédikációra, amit ilyen szempontok alapján dolgoznak ki, tehát megtartva a textusszerűséget és egy jó irányú gyülekezetszerűséget is alkalmazva. Ezeket „szórni", közkincscsé tenni a lelkipásztorok között. Van egy harmadik is, amit érdekesnek tartok, de nem biztos, hogy jó: a lelkész sűrűbben változtasson parókiát [*nevet*]. Mert az, hogyha ott van tíz, tizenöt, húsz éve, és mind jobban és jobban hasonul a gyülekezethez, illetve elégíti ki a gyülekezet igényeit és válik – ahogy mondtad te is – parlagivá, az megoldható úgy, hogy továbbáll, és megint kezd egy újat. Persze ezt nem ellenőriztem még, hogy ez jó-e, kivihető-e, mert hát hogyan is lehetne úgymond rávenni a lelkészeket, hogy sűrűn változtassanak parókiát. De azt minden lelkész tapasztalta, hogy egy bizonyos szolgálati év után jól érzi magát a gyülekezetben, szereti azt, őt is szeretik, mégis tovább kellene mennie.

TL: A hely új volta vajon mentesítene attól, hogy ott is ugyanaz a folyamat induljon el, ami az előbbi gyülekezetből való távozásra késztetett?

KZs: Az elején a lelkipásztort talán még mindig az igeszerűség határozza meg – mert hát nem ismeri a gyülekezetet, úgy sem tud alkalmazni –, és akkor szinte azt mondhatnám, hogy szükséghelyzetben textusszerűen prédikál, később azonban ismét rátér a parlagi gyülekezetszerűségre. Ekkor megint változtathat szolgálati helyet. Persze tudom, hogy ez nem olyan egyszerű: költözködéssel jár, gyermekeinek átállásával stb.

Az elitizmusról

TL: Egy jó értelemben vett elitizmus nem jelenthetne egy lehetséges megoldást az általános elsilányulással szemben?

KZs: Igen, de hogyan lehet azt elérni, hogy egy olyan egy-két százaléknyi – vagy mennyi? – réteg alakuljon ki, amely valóban szellemi és lelki vezetője is a papságnak, a lelkipásztori társadalomnak? Az, amit Juhász István tett – viszont nyilván ő az egyháztörténet tudományában –, hogy volt egy elit csoportja (nemzedékektől függően több is), amellyel ő órákon kívül is intenzíven foglalkozott. Hogy ez mit jelentett, nem tudom, mert ilyen értelemben nem tartoztam az ő köréhez. Hasonlóra szükség lenne, ezt mindenki tudja. Amellett, hogy miképpen kellene ezt tenni vagy elérni, talán még nagyobb kérdés, hogy van-e olyan úgymond emberanyag – akár egy százaléknyi is –, amely alkalmas arra, hogy belőle elit vezetőrétege legyen a lelkészi társadalomnak. Ebben nincs benne a nemleges válasz, nem azt mondtam, hogy nincs, marad csupán a megválaszolatlan kérdés. Mert számoljunk azzal, hogy kisegyház vagyunk. Még akkor is, hogyha hétszáz valahány lelkészre gondolunk, egy-egy nemzedékben csupán egy-két olyan van, akiből aztán majd szellemi elit lesz. Persze az elitképzést már a Teológián kellene elkezdeni, s utána leporlódnak azok, akikből azt nézték ki, hogy belőlük lesz egy ilyen szellemileg minőségi vezető, s végül nagyon kevés marad. Ehhez ki kellene valamit dolgozni. Én magam mindig is arra gondoltam, hogy tudománykörök szerint (biblika-teológia, dog-

matika, gyakorlati teológia, egyháztörténet) képezzünk ki arra alkalmas embereket. De van annyi emberünk, hogy ilyen csoportokat alakítsunk ki? Nyilván arról is szó lehet, hogy általában az egyházvezetésnek az elméletét dolgozzuk ki magas szinten, függetlenül az eddig említett szaktudományoktól. Na most már ehhez kellenének emberek, akik végzik, s kellenének azok, akik körében végzik, és sok minden más, anyagi feltétel, hely, ahol ez megtörténjék, talán éppen elzártan, ahol csak ők vannak. Ezt mind meg kell valósítani, de elismerem, hogy ez eléggé – így, ahogy mondom – csak a „kell" világába tartozik, aminek a korlátja mindig a „lehet" [*nevet*].

TL: A „kellő" elitizmusról kérdezve, a tudományos szint emelésének a „lehet"-jére kerestem a választ. Válaszában az egyházvezetés elitjére terelte a szót. Ez is egy olyan „kell", amelyet a szavazásra jogosultak leginkább a választások tájékán érzékelnek leginkább. Itt is annyira elvilágiasodott a helyzet, hogy már csak rezignáltan gondolnak a jövő egyházvezetésre, mert nincs igazán kompetens jelölt-választék. Talán a jelenlegi (nemcsak konkrétan a mostani, hanem általában is, az éppen aktuálisan „jelenlegi") vezetőség kellene hogy kiképezze az utódlásra tényleg méltán alkalmasakat. Persze ehhez félre kellene tenni a hatalmi féltékenységet, s az aspiránsok is nyíltan fel kellene hogy vállalják ambícióikat és azt is belássák, hogy ambícióikhoz képest fordított arányban felkészültek arra, hogy megfeleljenek annak, amiből csak az előnyök tetszetősök.

„Félre kell tenni a féltékenységet, az irigykedést, az egymás elleni áskálódást. Be kell velük láttatni, hogy most a jövő egyházáról van szó."

KZs: Ez szinte sehogy sem lehetséges... Sok akadály közül jusson most eszembe egy [*nevet*]. Egy ilyen elképzelt és akár intézményesített vezető rétegnek a kiképzése beletorkollna egy úgynevezett menedzser-képzésbe. Azt el tudom képzelni, hogy – mondjak nevet is, hogy [*jellegzetes kuncogással mondja*] – Kató Béla össze tud gyűjteni a két egyházkerületből tíz olyan lelkészt, akikre rábízza azt, hogy egypár év múlva, vagy harminc év múlva, ők majd jól vezessék az egyházat. De Kató Béla – én nagyon szeretem, értékelem, ez egy dolog – menedzser-ember és ő menedzsereket képezne ki. Márpedig tudjuk, hogy nem ezekről van szó. Hát akkor kikről? Nyilván olyanokról, akik magas IQ-val is [*nevet*] rendelkeznek, de akik lelkileg szívükben, agyukban hordozzák az egyházat. Ez utód-kérdés is, ahogy mondtad... és sajnos ezzel sok baj van. Az egyik az, hogy az utódoknak abból a körből kellene kikerülniük, amelyikben az elődök most vannak. Márpedig általában – s ez akár kritika is lehet – akármelyik egyházvezetőre gondoljunk, nem személyekre, hanem tisztségekre, püspök, esperes, bárki, az nem aszerint toborozza a munkatársakat, hogy kik lesz-

nek majd alkalmasak arra, hogy az egyházat vezessék, hanem aszerint, hogy mennyire tudnak udvarolni, vagy éppenséggel hízelegni, illetve – ne legyek ilyen rosszhiszemű – hogy mennyire járnak a kedvébe. Ez tipikusan a Csiha-eset. (Nem akarok belemenni az egész Csiha-dologba, mert nem akarom, hogy azt higgyék, hogy én nagyon-nagyon Csiha-ellenes vagyok vagy voltam. Az voltam, de nem nagyon.) Ez azt jelenti, hogy mellőzte a teológiai tanárokat és azokat, akiket el lehetett képzelni, hogy majd a jövő egyházát vezessék, és olyanokat gyűjtött maga köré, akik imádták, szerették, építették a talapzatot a szobrához, és ezt – azt hiszem – többé-kevésbé mindenki így teszi. S ha így teszi, akkor nyilván nem egy elit-réteg, hanem egy [*nevet*]... másvalami alakul ki. Hogy szükség lenne, azzal csak egyetérteni lehet. Lehet, hogy ezt Nyugaton jól csinálják, és akkor le lehet mintázni. Miért ne?

TL: A kérdést könnyen félre lehet érteni, mert az egyházvezetésről szólva, a főhangsúly nem a „vezetésen", hanem az „egyházon" van. Egyházat vezetni tulajdonképpen építő módon történő gyülekezetgondozást jelent, csakhogy persze más szinten. Ebbe is bele kell és bele lehet tanulni, „szokni". Ezt akár úgy is lehetne „intézményesíteni", hogy például az esperesek kollégiumába, a funkcióban levő tagokhoz „lehetséges" tagokat, vagy a teológiai oktatásba opcionális tárgyként az egyházpolitikát vagy -politizálást is fel lehetne venni. Ha nem sikerül is az egyházvezetés módjának a teljes elsajátítása, akkor legalább annak (jó) modorára kellene rávezetni azokat, akik az egyház érdekében érdekeltek.

KZs: Igen, ha mindegyik püspök, esperes, teológiai tanár összehívna egy ilyen potenciális elit csoportot és azzal kezdené, hogy „Kedves barátaim, én most egyet akarok, de nagyon akarom, hogy közületek kerüljön ki a nálamnál jobb püspök [*nevet*], nálamnál jobb esperes, teológiai tanár. Miért? Azért, mert ezt a mai világunkat, amit ti is bíráltok, jobbá kell tenni. Márpedig csak úgy lehet jobbá tenni, hogyha *jobb* egyházvezetők lesztek. Azaz, azért vagytok itt, hogy jobbak legyetek, mint én, jobb püspök legyen közületek valaki, mint amilyen én vagyok." Ehhez alázat kell, s ezzel megadni az alaphangot s megteremteni a megfelelő légkört, hangulatot. Először is le kellene szögezni, meg kellene állapítani, hogy mi a hiba a teológusképzésben, az egyházfegyelmezésben, a lelkészek anyagi helyzetében s így tovább. Van mondjuk tíz ilyen forrópont, beteg góc. Mit lehet tenni ebben, abban és a többiben? Adjuk össze mindazt, amit egyházunkról tudunk, s lássuk, mit lehet tenni. Azt is közölni kell, hogy közülük nem feltétlenül az fog kikerülni, akit a „menedzser" jelöl, hanem az, akit az egyház közössége alkalmasnak lát. Félre kell tenni a féltékenységet, az irigykedést, az egymás elleni áskálódást. Be kell velük láttatni, hogy most a jövő egyházáról van szó. Amit elmondtam, az természetesen nem módszer, csupán hangulatteremtő bevezetés. Tudom, az utódképzést nem bontottam le egészen a technikáig, mert ehhez nem értek, csupán

csak arról beszéltem, miképpen kell megteremteni ennek légkörét, amelyben aztán megtörténhet a képzés. Ismétlem: vigyázni kell, hogy ne váljék menedzser-képzéssé.

Magamra gondolva, és a tanárutód-képzésre, ezt így nem tettem, csak próbálkoztam, javasoltam ezt vagy azt, hogy amikor a fiatalok a katedrára kerültek, hogyan végezzék szolgálatukat. Talán nem tudatosult bennem ennek jelentősége. Bizonyára minden tanárnak egyszer eszmélkedni kell, hogy nem vele fejeződik be a Teológia, hanem utána is lesz még élet, és azt az életet jobbá kell tenni, jobb, minőségibb emberekkel, mint amilyen ő.

TL: Szülei ágán, a gének búvópatakának medrét követve, úgy látom, hogy édesanyja ágán a lelkész nagyapa lányából lett a művész, míg édesapja ágán a művész nagyapa fia vált lelkésszé (igaz, hogy életének egy bizonyos szakaszában hivatásos művészként is tevékenykedett). Kettejük örökségének hordozójaként, kinek tekinti önmagát a művész-lelkész, illetve lelkész-művész genetikai konfigurációjában?

„Tudom, hogy egy kissé »kincstári«, szokványos megfogalmazás, talán nagyképűen is hangzik, de másképpen nem tudom mondani: elsősorban lelkipásztor vagyok.”

KZs: Hát, a géneknek a titka [*nevet*] sokkal nagyobb, mint hogy én azt – akár a magam személyére nézve is – meg tudnám oldani, de nyilván gondolkozó ember vagyok, és bizonyos dolgokat meg tudok állapítani. Az egyik az, hogy nincs akkora érzékem a művészetek iránt, mint amekkorát elvárnának egy [*nevet*] színészunokától vagy egy prímhegedűs édesapától. Nincs. Nincs, például összehasonlítva a nagyobbik fiammal, akinek kimondottan minden művészet iránt van érzéke. Egyetlenegy dolog van, ez – szinte azt mondhatnám – életemnek a titka, de hát nem olyan titok, hogy ne lehessen akár beszélni is róla, és ez érdekes, hogy nem a színész nagyapám génjeinek a megjelenése nálam, hanem az édesanyámé. Ez pedig a versmondás, mondjuk így – kicsit nagyképűen –, az előadó-művészet. Édesanyám mint lányszövetségi tag – lány korában tehát –, végigjárt több templomot és mindenütt szavalt. Kitűnően tudott szavalni. Innen egészen addig, amíg a börtönbe kerültem, tehát középiskolás koromig, mindig, mindenütt szavaltam. Úgy érzem, hogy még most is tudok szavalni. Ez ellentétben van azzal, hogy általában nincs művészi hajlamom, és ellentétben van azzal, hogy általában (nem kizárólag, de általában) nem szeretem a verseket. Ilyen ellentmondások, gondolom, minden ember személyiségében vannak. Ilyen az ember. Ennyit a művészi hajlamról. Ez aztán azt is jelenti, hogy még a prédikáció elmondásában is vissza-visszajön ez a bizonyos előadói – idézőjelben – művészet. Az íráskészséget mindkét szülőmtől

örököltem. Édesapámtól a nagyon pontos fogalmazást, édesanyámtól a mondatok „színét" és érzelmi töltetét. Bizonyára mindkét hajlam „tompult" bennem: nem tudok annyira precízen fogalmazni, mint édesapám, és nem tudok annyira színesen írni, mint édesanyám [*nevet*], de mind a kettőből van bennem valamennyi, és ez mutatkozik meg írásaimban. Hogy pedig én minek érzem magamat [*nevet*], erre a kérdésre nem nagyon tudnék felelni... Nagyon jól érzem magam mindenféle előadói katedrán, szeretek készülni az előadásaimra, de a rögtönzéstől sem félek. Ezt azonban semmiképpen nem tenném az elé, hogy lelkipásztor vagyok. Tudom, hogy egy kissé „kincstári", szokványos megfogalmazás, talán nagyképűen is hangzik, de másképpen nem tudom mondani: elsősorban lelkipásztor vagyok. És akkor ezen belül megengedem magamnak azt, hogy akár még szavaljak is (bár időtlen idők óta nem tettem ilyent), vagy akár esszéket (vagy éppen pamfletet) írjak.

TL: Íráskészsége nyilvánvaló. Honnan ered a késztetés?

KZs: Talán félreérthető, de azért mégiscsak valahogy meg kell fogalmazni azt, ami van... Szeretem magamat látni a leírtak tükrében. Elmondtam egy prédikációt, és úgy gondoltam, hogy az jó prédikáció volt (*szabad* ezt mondanom, éppen úgy, mint ahogyan el *kell* mondanom azt is, hogy az elhangzott prédikációm rossz volt). Ez egy dolog. De szükségem van arra, hogy azt a *jó* prédikációt lássam is. Ez nem hiúság, ez nem öntetszelgés. Ez az egyik. A másik az, hogy harmincévi teológiai tanári munkásságom idején úgy láttam, hogy... mondjuk így, értékelnek a diákok. Arra gondoltam, hogy amit mondok, annak valamilyen százalékban mégiscsak van foganatja. Ha pedig igen, akkor miért ne lássa hasznát a következő nemzedék, amelyik nem hallgatott engem a katedrán, s leírtam, hogy maradjon meg. Semmi más. A késztetés arra, hogy előadást írjak, egyszer-egyszer belülről jött, de többször inkább onnan, hogy felkértek. Volt vagy nem volt kedvem, értettem vagy nem a témához, amire felkértek, meg kellett írni. Aztán „belejöttem", elkezdett érdekelni a kérdés... és írtam. Vagy sikerült, vagy nem.

„Talán félreérthető, de azért mégiscsak valahogy meg kell fogalmazni azt, ami van... Szeretem magamat látni a leírtak tükrében."

TL: Szövegein, külön-külön, műfajtól függetlenül, meglátszik a tudatos, áttekinthető rendszerbe szedettség. Viszont – ha lehet így fogalmazni (miért ne?) – életműve egészében volt és van-e valamilyen rendszer, amelyet írásaival próbált „darabonként" felépíteni?

KZs: Nem volt. Nincs. Ahogyan már mondtam, egyszerűen meghatároztak a felkérések. Nem tudnék valamilyen szellemi vonalat meghúzni. Az utolsó harminc évben többnyire alkalomszerűen írtam, tematikailag nincs semmilyen haladvány az írásaimban. Élvezetet okozott az írás, sze-

rettem írni, de nem egyforma mértékben. Talán csak három esetben okozott igazi megelégedést, ezeket nem felkérésre írtam. Természetesen és mindenek fölött a *Példázatok*. A kis *Metszetek*re sem kért fel senki, ebben is örömömet leltem. Bár egy kicsit különös, de élveztem az *Idegen szavak szótár*ának az összeállítását, noha ez kulimunka [*nevet*]. A többiekkel mind úgy voltam, ahogy említettem, hogy felkértek, volt kedvem, vagy nem volt kedvem, rendszerint nem, de aztán belejöttem, és végül megszerettem. Szintén kéretlenül szerkesztettem a *Bibliai Fogalmi Szókönyv*et, amellyel ugyan volt sok (adminisztrációs és technikai) vesződés, nem beszélve a munkatársak – enyhén szólva – pontatlanságáról, de végül is kedvem telt benne.

A scriptorium fegyelme

TL: Technikai kérdés: miképpen készült a hetvenes években összeállított *Szemle-repertórium*? Akkoriban nem voltak olyan lehetőségek, hogy dupla-click egy fogalomra és megjelentek az előfordulási helyek, hanem minden szócikk anyagát külön kellett – éveken keresztül, naponkénti hangyaszorgalommal – kimazsolázni.

KZs: Pontosan így. A magyar nyelvű bibliai teológia irodalmának anyagát tíz évig gyűjtöttem, most pedig, azt hiszem, hogy egy év alatt össze lehetne állítani.

A *Szemle repertóriumá*nál sem volt semmilyen felkérés. Elkészítettem egyszerűen azért, mert akartam tudni, hogy kik vagyunk, mit „termeltünk" az egyházi irodalom terén. Ezzel elérkeztem egy olyan témához, ami... ami [*nevet*] szívügyem. Milyen hasznot tudunk mi húzni, milyen előnyünk van abból, hogy kisegyház vagyunk? Hiszen csupán csak egy ekkora [*széttárt karokkal mutatja*], vagy kétszer ekkora folyóirat-anyagról van szó. Nyugaton, a nagy egyházak esetében, óriási anyagot kellene feldolgozni. Nálunk ez akár egyszemélyes munka lehet. Azt gondoltam, hogy a lelkipásztorok szembe találják magukat teológiai, egyházi kérdésekkel, talán csak a *Szemle* áll rendelkezésükre, legalább ezt ismerjék, legalább így tájékozódjanak. Kérdéseikre itt kaphatnak feleletet: kik és mit írtak elődeink arról, ami most őket érdekli? Milyen textusokat dolgoztak fel az atyák? S akkor elhatároztam, hogy megkönnyítem azoknak a munkáját, akik mégiscsak érdeklődnek, s elkészítettem a *Szemle repertóriumá*t.

TL: Gyakorlatilag hogyan készült el ez a munka?

KZs: Szakaszosan: először feldolgoztam azt, ami nálam, a parókián megvolt, utána bejöttem a Teológiára, onnan szedtem össze a hiányzó adatokat. Még így is volt hiány, mert annak idején az Intézetben sem volt meg minden szám, minden évfolyam. Végül elmentem több parókiára, s onnan pótoltam a hiányt. Sokkal nagyobb munka volt persze a magyar nyelvű bibliai irodalom könyvészetének az összeállítása. A Teológián kezdtem, mégpedig úgy, hogy a kartoték-dobozok lapjait egyenként sorra kézbe vettem [*mutatja, ahogy lapozott*], egyetlenegyet se hagytam ki, de

azt is tudtam, hogy ez csak egyharmad része az anyagnak (de lehet, hogy valamivel több). Mindezt kézzel írtam le, s méghozzá nem is csoportosítottam, mert a számítógép-világ még messze volt, hát írtam kézzel, folyamatosan. Ezután elmentem az Akadémiai Könyvtárba (ott volt az egykori kollégiumoknak, a reformátusnak, az unitáriusnak és a római katolikusnak a folyóirat-anyaga), kaptam egy magánajánlást. Nagyon rendesek voltak, ott rengeteget tudtam dolgozni. Végül elmentem két hétre Budapestre (akkor még nem ismertem Pesten senkit), bemutatkoztam Tóth Kálmánnak, mondtam, hogy mit akarok, s ő ideadta a folyóiratok duplumait tároló raktár kulcsát. Teljesen külön bejárata volt, s reggel kilenckor beültem és délután ötig-hatig ki se jöttem abból a kicsi helyiségből, esetleg egyszer-kétszer cigarettázni [*együtt és egyetértően nevetünk*]. Vittem innen hazulról a hiánylistát s két hét alatt kiegészítettem. Persze nagy hasznomra voltak a már meglévő bibliográfiák, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, a Szabó Károly-féle *Régi Magyar Könyvtár*, a *Magyar Könyvészet* kötetei, hogy csak egypárat említsek. Csak most látom, milyen más ma egy ilyen munka! Ezt akkoriban saját kezűleg írógéppel írtam. Nem akartam a változások után sem megjelentetni; azért sem, mert nem láttam eléggé közhasznúnak, azért sem, mert utólag én magam is hibákat fedeztem fel benne. Mások nagy rábeszélése után egyeztem bele abba, hogy most kiadják.

TL: Mindenesetre a scriptorium fegyelmével készített munkák ezek.

KZs: Igen, és aztán sok bosszankodással. Volt úgy, hogy saját kézírásomat nem tudtam kiolvasni, [*nevet*] mert sietve jegyeztem le egykor, kimaradtak közlemények, amelyeket írógépen már nehéz volt pótolni. Ez az ilyen munkák hőskora volt – ha nem érted félre a kifejezést, és nem tartod nagyzolásnak.

TL: Gondolom, cédulázásos módszerrel dolgozott.

KZs: A végén, vagy hát a közepétől. Az elején nem. Az elején ömlesztve írtam, és elé tettem pirossal a szaktárgyak kezdőbetűit: „B" („Biblia"), „ET" („Egyháztörténet"), „D" („Dogmatika"), és így tovább, s aztán a végén – amikor gépeltem –, ezeket időrendbe szedtem, vagy a bibliai könyvészetnél a szerzők szerint helyeztem el az egyes közleményeket.

TL: Megvan még a jegyzethalmaz?

KZs: Nincs, értelmetlenné vált. Volt egy másik „gyűjteményem", amit nem kellett volna eldobnom. Mikor?... Hetvenkilenc-nyolcvanban történt, hogy három arravaló fiatal lelkészt, segédlelkészt megkértem arra, hogy a közelükben levő könyvtárakból minden nyomtatásban megjelent prédikációt írjanak ki. Előzőleg megmondtam, hogy mit és hol: gyűjteményes kötetekben (például a Vásárhelyi János, a László Dezső, a Tőkés István prédikációs kötetei), folyóiratokban (mint a *Prédikátori Tár,* a *Debreceni Protestáns Lap* stb.), külön kiadványokban, illetve bárhol. Munkatársaim mind 1978-ban végeztek és segédlelkészek voltak: Kovács Istvánra Nagyenyedet és környékét bíztam, Pap Gézára Kolozsvárt, Kató Bélára Sepsiszentgyör-

gyöt, hogy ott kutassanak. Összeállt [*mutatja*] egy ilyen halmaz prédikáció, szöveg, textus, cím. Az volt a tervem, hogy összeírjunk *mindent,* amit a református prédikációs irodalomban ma fellelhetünk. (Nem emlékszem, hogy hányadik századik mentünk vissza, vagy hogy egyáltalán volt-e alsó határ.) Ennyi gyűlt össze, né [*mutatja*], de végül eldobtam a jegyzeteket.

TL: Miért?

KZs: Hát azért, mert közben lefoglalt más, a katedrához kapcsolódó munkám, a munkatársak is elfoglaltabbak lettek, így a gyűjtés abbamaradt. Gondolom, a munkának még a felénél sem tartottunk. Ebben is, mint sok másban, engem a teológiának a gyakorlati használhatósága érdekelt. Az volt az elképzelésem, hogy a bibliai könyvek, részek, versek sorát veszem alapul. Mondjuk: Mózes első könyve első részének az első verséről megjelent húsz prédikáció, a második versről ismét húsz, a lelkipásztor valószínűleg hozzájut öthöz-hathoz, s felhasználhatja készülésében. Ha pedig nem juthatott hozzá, csak kettőhöz, de különben nagyon fontos volt, hogy elolvassa azokat, akkor akár el is utazott oda, ahol megtalálható volt a többi. Nem voltam, nem vagyok hivatott arra, hogy válogassak, hogy csak jó prédikációkat adjak lelkésztársaim kezébe, akkoriban erre időm sem volt. Ma az igazi az lenne, ha csak jó prédikációkat jegyeznénk, mert így, vegyesen, visszafelé sülhet el a fegyver. A mindenféle prédikáció gyűjtése nem annyira homiletikai célzatú (lenne), mint inkább egyháztörténeti: így prédikáltunk valamikor, jól, rosszul. Ma már kételkedem abban, hogy érdemes-e egy ilyen felmérést végezni, mert a mai prédikációs dömpingben a lelkipásztor könnyebben hozzájut jó (és rossz) prédikációhoz. Ha mégis valaki nekifogna, azt tanácsolnám, hogy csak a huszadik század elejétől kezdve gyűjtse az anyagot.

TL: Hogyan viszonyul munkásságának – kitüntetésekben is kifejezett – méltatásához? Kezdjük azzal, hogy melyek ezek a kitüntetések? Én kettőről, a díszdoktorrá és az „aranygyűrűs teológiai doktor"-rá avatásáról értesültem a *Református Szemlé*ből.

„Mindig azt mondtam magamban: »Vigyázz! Akik téged dicsérnek, azok nem, vagy csak egy kicsit ismernek. Te nem vagy az, akinek tartanak.«"

KZs: Először volt a budapesti díszdoktorságom – ami nagyon-nagyon meglepett – kilencvenben. Ezt többszörösen visszautasítottam. Következett a debreceni díszdoktorságom, amit nem többszörösen, de azt is elég határozottan visszautasítottam... végül el kellett fogadni. A sárospataki megtiszteltetést, a tiszteletbeli professzorságot [*nevet*] azt már el kellett fogadnom, már az előző kettő „tükrében" is. Az „aranygyűrűs"-nek nagyon örvendtem, illetve – hogy mondjam? – nagyon büszke voltam magamra [*nevet*]. Valamikor el se tudtam képzelni ilyen megtiszteltetést,

hiszen az én értékrendemben a díszdoktorságot Imre Lajos, Dávid Gyula, Juhász István kapta és érdemelte meg, nem beszélve arról, hogy a mi Teológiánk például McCordnak adott ilyen kitüntetést* 1974-ben, s ez az ő kilencedik (!) tiszteletbeli címe volt. (Különben édesapám laudálta.) Hogyan álljak ezek mellé? Budapesten jártam, ott közölték velem, hogy a doctor honoris causa címmel fognak kitüntetni. „Erre ne gondoljatok – mondtam a tanártársaimnak –, többet ne is beszéljünk róla". Együtt utaztunk Kolozsvárra a budapesti tanártársakkal, ötön-haton, s az úton is szó esett erről. Ott is ellenkeztem... majd otthon a lakásomban is felkerestek... végül elfogadtam.

Tíz év múlva Debrecenből felhívott telefonon ifjú Fekete Károly, akkori rektor, azzal, hogy elhatározták, hogy ezt a címet ajándékozzák nekem. Szabadkoztam, hogy hát ennek az a szépséghibája, hogy Fekete Károly éppen nálam doktorált, most pedig, mintegy viszonzásul, éppen az ő rektorsága idején történik ez. Ez pedig olyan „kaptam-nesze" üzletelésnek tűnik. Különben is, már van egy ilyen címem. Végül ezt is elfogadtam. Persze, hogy jólesett az elismerés.

Az „aranygyűrűs professzor" kitüntetést nem valamelyik Teológia, hanem a Magyarországi Református Egyház adta. Ezt általában nem életműért adják, hanem különösen egy nagyobb teológiai munkáért. Az azelőtti évben Bolyki János kapta a János evangéliuma magyarázatáért és Szathmáry Sándor. Most engem javasoltak. Ezt a *Példázatok*ért kaptam. Az átadás nagyon ünnepélyes volt, a Magyarországi Református Egyház Zsinatán történt, az atyák jelenlétében. Két laudáció is elhangzott, nagyon szép elismerő szöveggel. Oda kellett állnom az atyák elé, emelkedett hangulatú gyűlés volt. Megköszöntem. Mindig azt mondtam magamban: „Vigyázz! Akik téged dicsérnek, azok nem, vagy csak egy kicsit ismernek. Te nem vagy az, akinek tartanak."

> **Önismeret**
> (Zsolt 131,1–3)
>
> Túl sok ebben a zsoltárban az *én*. Önértékeimet, helyemet a társadalomban gyakran méricskélem. A barátaim és az ellenségeim, a sikereim és a kudarcaim átlagát tartsam irányadónak? Közvélemények után kutassak, s talán épp így kapom meg magamat a hivatali, vagyoni, népszerűségi toplistán? Senkit sem lehet lebeszélni arról, hogy saját magával foglalkozzék, de nehéz rávenni arra, hogy úgy tegye, mint a zsoltáros. Ő először is *őszinte*, s nekünk az álnok hízelkedések világában

* Rev. Dr. James McCord, Princeton, N. J.

> gában nem könnyű tiszta szemű önlátást elérni. Másodszor, a zsoltáros ezzel az őszinteséggel *Isten elé* viszi azt, amit magáról gondol.
> *Szívem felfuvalkodhat*: túlméretezem született képességeimet, amelyeket már diákkoromban szüleim is belém pumpáltak, meggyőztek nagyra hivatottságomról. Amikor aztán ennek nem feleltem meg, méltánytalanul mellőzöttnek éreztem magamat, kevélységem szerencsétlenné, mások szemében nevetségessé tett. A felfújt, megnagyobbodott szív betegség, Isten elé állva tudnom kell azt is, hogy bűn. *Arra tekintettem, ami túl nagy*, a mérőlécre, amely túl magas. Olyan lehetőségeket láttam magam előtt, amelyeket másoknak igen, de nekem nem adott meg Isten. Vágyaim köztem és az elérendő célok között feszültek, s nem láttam be, hogy ezeket önjelöltként, de még (hazug) „társadalmi támogatottsággal" sem tudok elérni.
> A *lecsendesített lélek*, a belátás azt jelenti, hogy szolgálnom kell kapott kegyelmi ajándékaimmal, de bele kell nyugodnom, hogy Isten nem minden karizmában részesített; csendesen el kell fogadnom az egy talentumot, s azt kell szaporítanom.
> Nem is a zsoltáros a követendő példa, hanem az, aki nem tekintette zsákmánynak, hogy egyenlő Istennel (Fil 2,6), aki életodaadásával igazolta hívó szavát: tanuljátok meg tőlem, hogy szelíd vagyok és alázatos szívű (Mt 11,29).

Amikor olvastam Bolykinak a szép ismertetését a *Református Egyház*ban a *Példázatok*ról, akkor tudtam, hogy ebben „benne van" Bolyki János, a jó barátom. Mert hát jött egy másik ismertetés is az evangélikus *Credo*ban, ahol egy bizonyos Dér Katalin... hát... nem a legelismerőbb szavakkal ír róla. Elemzi mind a kettőt, és hát rólam több kritikát mond, mint elismerést. A másikat nagyon dicséri. Arról szól a cikk, hogy az utóbbi hetekben egymás után két mű jelent meg a példázatokról, Mártonffy Marcellnek a példázat-magyarázata – nem tudom mi a címe* – és az enyém. Azzal kezdte, hogy ebből a két műből derül ki, hogy milyen nagy különbség van az elméleti teológia és a gyakorlati teológia között: a Mártonffy Marcellét elméletinek, az enyémet gyakorlatinak tekintette. Elmondta, hogy mik a kifogásai, hogy például nagyon vékony a bibliográfiám. Egy kis sajnálattal beszélt az én könyvemről, hogy hát Erdélyben, a szűk lehetőségek mellett... A Mártonffy Marcell könyvét láttam, rövid ideig volt nálam, tényleg jó mű, de szempontjai másak, ő történetileg veszi sorba a példázatokat. Ezt én nem tartottam olyan lényegesnek. A felduzzasztott bibliográfiáról pedig nekem, akinek kezében sok-sok dolgozat járt, rossz tapasztalatom van.

* *Az újszövetségi példázatok irodalma: poétika és teológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest 2001.

Összeír valaki egy tízoldalas dolgozatot, és egy háromoldalas bibliográfiát ír hozzá. Ezeknél a túl vastag bibliográfiáknál mindig az a kétségem, hogy... „Vakulj, magyar! Ezeket dolgoztam fel." A tanár persze tudja, hogy nem igaz. Én viszont, amit írtam, azt legalábbis láttam vagy elolvastam. Na mindegy.

Nem arról van szó, hogy Dérnek igaza volt, vagy nem volt igaza, hanem inkább arról, hogy nem értett meg mindent. Később megtudtam, hogy latintanár a Hebraisztikán. Olyan szakavatott írás volt, hogy okom volt feltételezni, hogy nem ő írta, hanem valaki, aki a teológiában „beavatott". Lényeges viszont, hogy erre a tárgyilagos bírálatra szükségem volt, mert a Bolyki dicsérete után kijózanított – ha egyáltalán ittas lettem volna a dicséretektől.

Lábujjhegyen
(Mt 6,27)

Ott fenn, a Boldogság hegyén nem kellene aggódni. Nem is azért, mert az égi madarak, a mezei liliomok sem teszik, hanem mert együtt vagyunk a mi Urunkkal, akitől só minőségünket nyertük, aki saját világosságából adott világosságot (5,13–16). Jézus nemcsak azt mondja, hogy az aggódás pogányság, bűn (6,32), hanem azt is, hogy hiábavaló, mert *aggódásával ki tudná közületek meghosszabbítani életét csak egy arasznyival is?*
A kétséges jövő, az ismeretlen másnap, majd a „holnapi aggódás" (6,34) kérdése, de mi már ma összeráncoljuk homlokunkat, a ma kenyerét sem tudjuk nyugodtan enni, mert üresnek látjuk a holnap kamráját. Ezért hát ma, már ma, lábujjhegyre állunk, hogy többet, másnapra valót elérjünk, s nem vesszük észre, hogy kiléptünk abból az önmagunkból, amelyet különben krisztusinak, keresztyénnek szoktunk nevezni. Egy arasszal többet akarunk, és főleg többnek szeretnénk látszani ebben a reánk kényszerített verseny-világban. Aki lábujjhegyre áll, az egy arasszal magasabb lesz, de nagyobb nem. Az készíthet nagyzoló jövőtervet, az többnek láttathatja magát versenytársai szemében, de ilyen tervekkel, de a „vajon sikerül-e megvalósítani?" aggodalmaskodásával kilép önmagából, elveszíti Istentől kapott, a hegyen nyert minőségét. Aki „méreteit" meg akarja változtatni, félős, hogy elveszíti minőségét. Különben is: meddig bírjuk túlméretezett önmagunkat? Meddig tudunk lábujjhegyen állni?

TL: Nyugdíjba vonulásakor a *Református Szemle* szerkesztőbizottsága „nyílt szerkesztőségi ülést” rendezett a tiszteletére. Sokan jöttek el erre az alkalomra, még Magyarországról is. A szervezők máig nehezményezik, hogy hiába várták a professzor urat. Miért nem *tetszett* elmenni?

„Ha én egyszer világéletemben (mi az, hogy »világéletemben«?) mindig bíráltam a személyi kultuszt, tehát azt, hogy nagy csinnadrattát rendezzenek emberek körül, akkor nem engedhetem meg magamnak, hogy ennek a csinnadrattának a központjában én legyek.”

KZs: Nagyon jól mondtad, hogy nem „tetszett” nekem elmenni. [*Nevet.*] Nem szeretem az ilyesmit. Ha én egyszer világéletemben (mi az, hogy „világéletemben”?) mindig bíráltam a személyi kultuszt, tehát azt, hogy nagy csinnadrattát rendezzenek emberek körül, akkor nem engedhetem meg magamnak, hogy ennek a csinnadrattának a központjában én legyek. Ezt nem szeretem. A másik az, hogy ilyenkor mindig olyasmiket mondanak az emberről – túldicsérik és ilyesmi –, amire nekem válaszolni kellene, talán így: „Hohó, emberek, remélem, hogy nem rólam beszéltek. Most minden szép és jó, kedvesek vagytok, minden, de hát én nem az vagyok, hanem...” Ez megint olyan furcsa dolog, egy ünnepélyen azt mondani, hogy „Nincs igazad, mert nem vagyok olyan....” Végül: engem – ez még egy kicsit humoros is – tulajdonképpen nem is hívtak meg erre az alkalomra [*nevet*]. Buzogány Dezső találta ki és kérdezte két hónappal azelőtt: „Június második hetében itthon leszel?” „Igen, miért?” – feleltem. „Azért – így Buzogány –, mert lesz egy *Református Szemle*-gyűlés, és arra meghívlak.” „Semmi közöm – mondtam – a *Református Szemlé*hez mint olyanhoz. Nekem mi a feladatom?” Erre ő: „Az, hogy szenvedj.” Akkor nem válaszoltam. Később pedig szólt, hogy na, tehát lesz egy *Szemle*-gyűlés. Engem a *Szemle*-gyűlésre hívtak meg. Persze tudtam én már hetekkel azelőtt, hogy ez nem *Szemle*-gyűlés, hanem így akarnak odacsalogatni, de azt is mondhatnám, hogy engem nem hívtak meg. Sajnálom a teológusokat, akik közül többen ott voltak, s akik aztán lejöttek ide hozzám a kapuhoz és köszöntöttek. Tudod, mit csináltam, miközben ott ünnepeltek és ők lejöttek köszönteni? Mosogattam. [*Nevet.*] És úgy, ahogy voltam – nem tudtam, hogy ki csenget a kapunál – kimentem, kezemben a tányértörlővel. Tíz, tizenöt teológus... Utána már szégyelltem ezt a helyzetet. Aztán eljött Bölcskei püspök, Fekete Károly és Marjovszky professzor – ezek mind debreceniek – és köszöntöttek. (Zárójelben: hozzám mindig közelebb állt Debrecen, mint Budapest). Ezt persze nem akartam, hogy ők fáradjanak

a lakásomig. *Nem* azt akartam. Dezső megharagudott rám, azóta se beszélünk egymással. Eljött hozzám Pap Géza két nappal azelőtt, hogy meg ne tegyem, hogy ne menjek el, majd Adorjáni Zoltán, mindketten nagyon hívtak. Ezek közül csak Buzogány haragudott meg.

TL: Akik ismerik, biztosan nem sértődnek meg, mert csakis ilyen viszonyulásra számíthattak, vagy ezt tarthatták valószínűbbnek, ami be is igazolódott.

Az egyik „H”

Beszélgetéseinket folyton átszövi a sajátos humor. Egy alkalommal Varga Lászlót emlegette, hogy az embernek három „H”-ra van szüksége – ott a fogság elviseléséről volt szó – ahhoz, hogy átvészeljen bizonyos helyzeteket: Hitre, Humorra és még egy „H” betűsre, amit Professzor úr csak sejtetni engedett. Tegyük most szóvá a humort. Saját életében hogyan működött a humor megtartó ereje?

KZs: Úgy, hogy ezt mind a két részről örököltem – [*nevet*] hogy visszatérjünk a gének hez. Úgy tartom magamról, hogy van humorérzékem. Arra így nem emlékszem, ahogy Varga Laci fogalmazott a három „H”-val. Bizonyára a humornak is megtartóereje van a nehéz helyzetekben, de már nem emlékszem, hogy Varga Laci mikor mondta. Mindenesetre végigkísért mindenütt, mindenüvé. Sajnos ennek azért van egy árnyoldala is, mert megtörtént már, hogy csak a poénkodás, humoros bemondás, szójáték kedvéért megsértettem másokat. Olyankor mindig megbántam, hogy... miért kellett itt nekem humorizálni? Mert hát valakinek az érzékenységével nem számoltam – noha tudatosan senkit sem akartam megbántani. De az, hogy sok mindennek látom a humoros oldalát – gondolom –, pozitív minőség. Még a teológusoknál is kellett vigyáznom arra, hogy ne bántsam meg őket, amikor a vizsgán elszólásuk volt, olyant mondtak, ami tényleg *önmagában* is humoros volt. Lehet, hogy volt ilyesmi is, de azért vigyáztam, hogy ne bántsak meg senkit. Hogy elviccelném az életemet... azt nem hiszem, hogy rám lehetne mondani.

Sajátos élvezet volt – ebből a szempontból is – a felvételi dolgozatoknak a javítása. [*Nevet.*] Külön papíron jegyeztem a pontokat, a százalékokat, amik a jegyekhez kellettek, és külön a humoros elírásokat. Így a dolgozatjavítások kellemesek, derűsek is voltak. Ez egyik „toposza” a humoros életnek. A többi pedig... ahogy adta magát, amikor a kollégáimmal kávézás közben beszélgettem... nagyon sok ilyen volt.

TL: A „fennkölt” témájú aforizmák közé Márai olyasmiket is beékelt a „füveskönyv” műfajú könyveibe, mint például egy almának az elropogtatása. De nemcsak az egészséges „apróságokról” írt, hanem például a dohányzásról is. Beszélgetésünkben is adjunk helyet a dohányzásnak, ha már úgyis dohányzunk közben.

Füstből jött kérdés

KZs: [*Nevet*] Sajnos nagyobb helyet kap, mint amennyit megérdemel. Amikor fogalmazok, amikor írok, készülök, akkor mindig többet dohányzom, mint különben. Talán szükségem van rá. Azt hiszem, a nikotinnak van élénkítő hatása is. Mondják, hogy van. Nagyon rossz szokás, amit... amit én magamban is nagyon elítélek, de attól, hogy ezt a bűnnel hozzam kapcsolatba, óvakodom, s ezt tagadom. Amennyiben egészségromboló, hát tényleg (mert az), annyiban (de csak annyiban) bűn. Máskülönben nem. Tehát nem ugyanazon a lapon, nem ugyanazon az oldalon beszélünk a dohányzásról, amilyen oldalon a szeszesitalról vagy a paráznaságról, hanem máshol, s ott el kell ismernem, hogy gyenge vagyok ahhoz, hogy elhagyjam.

TL: Feltételezem, hogy a fogság alatt kezdett el dohányozni.

KZs: A fogságban.

TL: Lehetett ott dohányozni?

KZs: A börtönben nem, de kinn a csatornánál, ott igen, csak nem volt mit. [*Nevet.*] Azt is mondhatnám, hogy ez az egyedüli rossz, amit onnan hoztam, „örököltem".

A játékról

TL: Nemcsak az ellensúlyozás kedvéért, hanem azért is, mert tudom, hogy sportkedvelő, kérdeznék rá a sport szerepére – egyrészt a saját, másrészt általában egy lelkipásztor életében.

KZs: Ez két külön kérdés. Az, hogy a sport mennyire érdekel és menynyire sportoltam, és hogy ez mit jelent a lelkipásztor életében. Sohasem voltam kimondottan sportember. Biztos, hogy nem. Nagyon jól pingpongoztam, szinte mondhatnám, hogy versenyszerűen, klubban. De nem voltam éljátékos. Majdnem minden sportot kedvelek. Mondjuk úgy, hogy „elméleti sportoló" vagyok, tehát nézem a mérkőzéseket, elolvasom a sport-természetű cikkeket, eléggé szakavatott is vagyok, de megvetem a durvaságot, bosszant, hogy ma már majdnem minden sport a pénztől függ. Főleg pedig távol áll tőlem a mai sztárvilág... Itt van egy kulcsszó, ami a sport iránti vonzalmamat megmagyarázza, mert különben nem tartozna alaptermészetemhez. A magyarázat arra, hogy miért vonzódom a sporthoz, a kulcsszó tehát, a játék. Szenvedélyesen szeretek játszani. Persze ez nem olyan, mint a szerencsejátékok (rulett stb.) iránti szenvedély. Soha egy fillért nem nyertem [*nevet*] valamilyen játékkal, de a játék valahogyan az ereimben van. Ez azt jelenti, hogy azt is szeretem, amikor látom – a stadionokban vagy a képernyőn –, hogy játszanak, de főleg azt, amikor a játékban én is benne vagyok. Tudok búsulni, hogyha veszítek, tudok örülni, hogyha nyerek, de sohase vagyok elkeseredve, és sohase érzem magamat megdicsőülve, hogyha nyerek. *Minden* játékot szeretek: a kártyától kezdve, a römin, a vetélkedőkön át, a sportjátékokig. A legmagasabb rendű játék a sakk. Valamikor magas amatőrszinten játszottam is. Szeretek jó (csak nagyon) nehéz keresztrejtvényeket fejteni, mert számomra az is játék. Ilyen értelemben

kártyáztam is, a családban, sőt Szováton volt két tanár kártyás barátom, s ötbanis alapon pókereztünk. Sohase veszítettem vagy nyertem egy lejnél többet... Kicsit túlzás a játék szenvedélyéről beszélnem, mert bármikor könnyen le tudnék mondani róla, de hát mégiscsak valahogy meg kell fogalmazni azt, ami valamiképpen az életemhez tartozik, noha olyan dolog, amit bármikor nélkülözhetek. Visszatérve kérdésedhez: a sportot mint „játékosságot" kedvelem.

A lelkipásztor és a sport – erre vonatkozott kérdésed második része. A lelkipásztor kikapcsolódási lehetőségei közül én ezt fontosnak tartom, azt, hogy valamilyen értelemben, valamilyen szinten sportoljon – ha van rá lehetőség – a gyülekezeti tagokkal együtt. Részt vehet a labdarúgó vagy másmilyen csapatban, velük sakkozik, s a gyülekezeti tagok látják, hogy lelkipásztoruk nem valami „égi lény", aki egyebet sem tud, csak azt, hogy felmegy a szószékre palástosan, ünnepélyesen, hanem részt vesz életükben. Ezért *is* szerették egyik elődömet, Adorjáni Albertet, aki a szováti csapatnak az erőssége volt. És az is sport, hogyha elmegy kirándulni, tizenöt–húsz kilométert megtesz a hegyekbe vagy valahova. Szükség van erre a lelkipásztori munkán *túli* elfoglaltságra. Tudjuk, hogy miért, biológiailag is, lelkileg is szükség van, ezzel teljesen egyetértek. Azt viszont, hogy valaki annyira szeresse a sportot, hogy a legkisebb mértékben is szolgálatának a hátrányán történjék, nagyon elítélem. Szováton három órakor volt a délutáni istentisztelet, volt úgy, hogy éppen akkor közvetítettek valamilyen mérkőzést, s a fiatalok kérték, hogy az istentiszteletet tegyük át délután öt órára. Azt mondtam: az istentisztelet három órakor kezdődik, akkor is, ha éppen világbajnokság van. Gondolom, más lelkipásztor is így tett. Semmi sem történhet a szolgálat rovására.

TL: Hallottam olyan papról, aki bokszolni járt, mert a boksz-zsákon úgy vezethette le felgyülemlett indulatait, hogy ezzel senkit sem bántott meg.

A végső „H"

Van még egy „H"-betűs kérdésem, ez pedig a halál kérdése – általánosan és *saját*ságosan. Az utóbbit lebontva: hogyan viszonyul saját halálához, és miképpen alakítaná saját halandó voltát mások vigasztalásának forrásává?

KZs: Tehát először is a másik embernek a haláláról beszélek. Gondolkozásom két irányba megy el. Az egyik az, hogy próbáltam – sikertelenül... annyi mentségem van, hogy próbáltam – haldokló emberek mellett megjelenni, az együttérzés szavaival vigasztalni. Kétségeim vannak, voltak, hogy ez sikerült-e, vagy sem. Nemegyszer úgy éreztem, hogy nem azt mondtam, amit kellett volna. *De*... Édesapám utolsó két napjában éjjel-nappal együtt voltam vele a kórházban, beleértve a kómát is, és nem tudtam neki semmi olyat mondani, amire talán szüksége lett volna... Mit is mondhattam volna neki, aki*től* kaptam nemcsak az életet, hanem az egész teológiai rálátását a halálra és mindenre. Mit mondhattam volna neki?...

Utólag azzal nyugtatom magamat, hogy különös dolgot nem mondtam, de mellette voltam. Amíg magánál volt, addig még egyszer imádkoztunk is... később huszonnégy órája úgy telt el, hogy kómában volt. Akkor is ott voltam, és állítólag a kómában levő emberek tudják azt, hogy körülöttük mi történik, vagy éppen hallják is az ágyuk mellett ülőnek a szavait... Azért mondom az édesapám esetét, mert ez a legsajátosabb. Apósommal is majdnem így történt, vele töltöttem életének utolsó tizenkét óráját. Együttérzés, azonosulás. Amikor arról kell beszélni, hogy nemcsak itt vagyunk együtt, hanem együtt leszünk majd ott... akkor eléggé buták a szavaink, eléggé esetlenek a mondataink. De ha egyáltalán megpróbáltuk és odaálltunk, a puszta tény, hogy az ágyuk mellett voltunk, úgy gondolom, hogy az is jelentett számukra valamit... Ez az egyik, ami a lelkigondozást illeti. Másfelől, a lelkipásztornak egy adott esetben ezt a teljes azonosulást ki kell kapcsolnia, mert amikor temet, akkor – nyilván, ha (még mindig) érzékeny lelkű és nem fásult el – együtt érez a gyászolókkal, de vigyáznia kell, mert – hogy mondjam? – akkor teljesen tárgyilagosan és igeszerűen kell prédikálnia és nem szabad elérzékenyülnie. A temetés ugyanolyan szolgálat, mint bármelyik más. A keresztelésnél is együtt örvendek a családdal, mert Isten új élettel ajándékozta meg a szülőket, de teljesen nem tudom átélni örömüket. Én magam, amikor temettem, függetleníteni tudtam magamat az érzéseimtől. Lehet, hogy egy kicsit kemény dolog, de úgy éreztem, hogy csak így lehet a szolgálatnak eleget tenni, másképpen nem. Elérzékenyül a lelkipásztor, szubjektívvé válik, olyant mond, amit talán nem is gondol, csak éppen azért, hogy mutassa az együttérzését, ami van, de azért mégsem olyan. Ez az egyik dolog. Ennek is van két iránya. Az egyik: hogyan és miért állok meg a haldokló, majd a gyászolók mellett, a családi házban és a koporsónál? Nem csupán magára a temetési szolgálatra gondolok. Én elmentem, és sokan még elmennek a virrasztóba (a torba nem, de a virrasztóba igen), és ott is egy bizonyos fokig ki kellett kapcsolnom azt, hogy sírnak és szomorúak.

A másik a saját magam halála. Egy nagyon kedves textusom van, és remélem, hogy az új fordításban is valamiképpen megmaradt, most kívülről ezt nem tudom [*keresi a polcon*]... Mózes első könyvének a végén Jákób búcsúzik az élettől, összegyűjti fiait, elmondja az áldását – milyen szép a Jákób áldása! –, megparancsolja, hogy hova temessék. „Amikor befejezte Jákób a fiainak szóló parancsokat, felhúzta a lábait az ágyra, elhunyt, és elődei mellé került." ...Hát nem szép, bensőséges? Nem hogy meghalt, hanem „felhúzta a lábait az ágyra... elhunyt". Gondolom, hogy nem is a מוּת ige van (ezt kívülről nem tudom*)... S „elődei mellé került."

* Valóban nem, hanem a גָּוַע ige fordul elő (ld. 1Móz 49, 33).

Készülni a halálra, azt jelenti, hogy elgondolom azt, hogy mi lesz az után. Nem velem, aki meg fogok halni. Ez a hit kérdése. A családdal, a hátramaradottakkal. De én nagyon számítok arra, hogy ha Isten is úgy akarja, és nem kell hosszú ideig kínlódni, szenvedni, fájdalmat hordozni, akkor nagyon nyugodtan fogok meghalni... Az egyik fiam azt mondta egyszer, még régebben: „Én még nem láttam olyan embert, aki úgy készült volna a halálra, mint édesapám." Noha sohase beszéltem neki arról, hogy egyszer meg fogok halni.

Halált látni
(Zsid 11,5)

A Biblia első lapjain egyhangú felsorolásban olvassuk a nemzetségtábla tagjait: élt, nemzett, meghalt. Egyedül Énóknak volt más élete és halála. Ő Istennel járt, ezért Isten magához vette (1Móz 5,21–24). Az Újszövetségben a Zsidókhoz írt levél utal rá, értékeli: Énók *hitéről* beszél, ami több mint jócselekedet, több mint imádság, több mint bármely kegyes gyakorlat. A hit Isten-vállalás bármilyen körülmények között, a határhelyzetekben is (Noé az özönvíz előtt, Ábrahám a gyermektelenségben mutatta meg hitét). Ezt az Énókot vállalta Isten, a mindenkori ember legszélsőségesebb helyzetében, a halálban. Énók kiment az életből (orvosi exitus) és bement az Istennel együtt-létbe. Ez a fontos, és csak az okoskodás és kíváncsiság teszi fel bennünk a kérdést: meghalt, vagy nem halt meg?
A Zsidókhoz írt levélben nem csupán az elragadtatásról van szó, hanem arról is, amiben Énóknak része volt: *nem látott halált*. Bibliai szófordulat (Zsolt 89,49; Lk 2,26), amelynek átvitt értelmére gondolunk: halált látni = meghalni. A kifejezés azonban arra is utal, ami a halál *előtt* történik, arra, hogy még életünkben *látjuk*, hogy majd meg fogunk halni. Akkor, amikor eltemetjük kedveseinket, akik nem csupán mellőlünk halnak ki, hanem belőlünk, s velük együtt egy részünk meghal. Amikor először a kis, majd a veszélyesebb betegségeinkben haláljeleket látunk, hiszen arra gondolunk, hogy szívritmus-zavarunk a halál elő-küldönce. Halál-látásunk haláltudat, s így nem meghalni nehéz, hanem látni, hogy meg fogunk halni. Nekünk „halálélményünk" van, s ennek szüleménye a félelem.
Énók nem tudta, hogy meg fog halni. Isten nemcsak hogy váratlanul az öröklétbe vette fel, hanem elvette halál-látásának félelmét. Pál vallotta, hogy Krisztus él benne, s ő a belé vetett *hit* által él (Gal 2,20), tudta, hogy mennybe ment Ura magá-

> val „ragadja”. Ez vette el halálfélelmét s mondatta ki vele: számomra az élet Krisztus, a meghalás nyereség (Fil 1,21).

Azt próbálom elképzelni, hogy mi marad utánam: a családom, a könyveim. A feleségem, a gyermekeim hogyan intézik majd dolgaikat. A többi pedig olyan „kulcslyuk”-kérdés... A Jelenések könyve kulcslyuk, benézünk, valamennyit, nagyon keveset látunk abból, ami ott ránk vár... Én csak azért imádkozom, ami a saját magam halálát illeti, hogy ne szenvedjek, ugyanis nagyon félek a fájdalmaktól, a szenvedéstől. Talán azért, mert nem volt még soha nagy fájdalmakban részem. Nem voltak nagy testi fájdalmaim (persze kisebbek igen, eltörtem a kezem, vagy másféle). Láttam a rákosoknál, hogy ez mit jelent. Sokszor képzelem el a halálomat, és mostanában minden reggel így kezdem az imádságot: „Uram, a tegnap még nem reméltem, hogy holnap lesz, de most van »holnap«. Köszönöm ezt a »holnapot«, és kérem, hogy a Te akaratod szerint ma is legyen holnap ...” – persze nem fogalmazom meg így, irodalmi [*nevet*] szinten, csak átgondolom: a tegnap még nem voltam biztos abban, hogy lesz holnap, de most van. Végül is... hetvennégy évvel mögöttem így van rendjén. Ha Isten most akarja elvenni tőlem ezt az életet, noha erre semmilyen biológiai jel nincs (hála Istennek, viszonylag elég egészséges vagyok), akkor is azt mondhatom, hogy befejezett volt az életem. Nem minden úgy történt, ahogyan szerettem volna, főleg a családom... dolgában..., de így is...

Az üressé töltött bőrönd

TL: Halála előtt Bartók Béla állítólag (Szilágyi Domokos is így írja) azt mondta orvosának: „Csak azt sajnálom, hogy teli bőrönddel megyek el.” A „halál fájdalmai” közül ezt tartom a legfájdalmasabbnak. Magamban ezt „Bartók-szindrómának” neveztem el. Bár befejezettnek mondta életét, mégsem érzi úgy, hogy marad majd a bőröndjében itt hagyható érték?

KZs: Ha a „teli bőrönd” arra vonatkozik, hogy lenne még bennem, a fiókomban valami, akkor azt mondhatom, hogy üres bőrönddel megyek el. Kész, nincs már semmi irodalmi vagy más szellemi hagyatékom. Kiírtam magamból azt, ami bennem volt. Nincs.

A mondat vége csendbe száll

TL: A végére hagytam helyet a számomra „ismeretlen kérdésnek”, annak a kérdésnek, amit azért nem tettem fel, mert – nem tudván, mi az – nem tehettem fel. Ez pedig az a kérdés, amit önmaga tesz fel önmagának. Melyik az a kérdés?

KZs: Van, de nem gondoltam arra, hogy ezt a kérdést egyáltalán valaki fel fogja tenni ... [*Hosszabb gondolkozási szünet után mondja*:] Mit nem tudtam megvalósítani az életben, amit pedig meg kellett volna valósítani? Mindenkinek nagy kérdése ez, az enyém is. Most, mert hát az életem vége felé közeledek, erre is feleletet kell keresnem. Mi maradt el, és főleg ki a hibás ezért?

Miért?
(Jób 10,2)

Jób nemcsak az Ószövetség legnagyobb szenvedője, de – Jeremiás mellett – hívő lázadó is. Istennek a Sátánnal folytatott perében tulajdonképpen tanú, de ezt nem tudja, vádlottként védi magát, visszakérdez: *miért perelsz velem?* A mindenkori szenvedő kérdez így, aki még nem jutott el a „mi okból" kérdéstől a „mi célból" kérdésig. Jób magában tépelődik, társaival vitatkozik, de erre nem kap feleletet. A könyv mindenkori olvasójának az az érzése, hogy szenvedése, „miért" kérdése azonos a Jóbéval. Nincs így.
A könyvet drámai műfajként értelmezhetjük: az elő- és utójáték (1–2; 42,10–17) között párbeszédes perbeszédek olvashatók, amelyekben több mint tízszer hangzik el a *miért*. Tragédiaként éli meg, hogy erre nem kap feleletet. A dráma színházi megjelenítésében a színpad egy vízszintes padolattal van kettéosztva. Fenn látható a diabolica comoedia: a Sátán az Úr előtt vádolja Jóbot; lenn a humana tragoedia zajlik: Jób szenvedése és társai okos-hideg fejtegetései. A lázadásában is hűséges Jób *nem tudja*, hogy mi hangzott el a felső színtéren. Könnyebb lenne mindezt elhordoznia, ha tudná, hogy kitartása a szenvedésben, Isten-hűsége tanúságtétel a mellett, Aki életét gazdaggá tette. Elviselhetőbb lenne, ha a többször elhangzó „meddig"-re választ kapna.
A könyv olvasója néző, s számára ez nem csupán teodiktikus (Istent igazoló) tan-történet, nem csupán példatár, hanem lelkigondozói segítség, mert tudja, hogy bűnei és szenvedése között nincs feltétlenül ok-okozati összefüggés, azt is, hogy nincs kiszolgáltatva sötét, pusztító erőknek, s azt is, hogy Jób életének vége az ő története is lehet.

TL: Gondolom, naponta szembesül ezzel a kérdéssel...

KZs: Naponta többször... Az megint más kérdés, hogy mi *hiányzott* az életemből, olyan valami, amiért viszont nem vagyok felelős. Erre volt válasz: a külföldi út. De mi az, ami nem valósult meg, és amiért én vagyok a felelős, teljesen, vagy bizonyos fokig?

TL: Van rá válasz? Vagy, ha van is, megválaszolatlanul hagyja?

KZs: Meg tudom mondani. Csak nem részletezve, mert nem akarok senkit megbántani. Nem tudtam a családomnak annyit adni, amennyire szüksége lett volna [...]. Adósa maradtam a családomnak. [...] Ez inkább önvád, s nehéz lenne erről többet mondani.

TL: Köszönök mindent, amit mondott: a kimondottakat, s a kimondatlanul hagyottakat egyaránt.

KOZMA ZSOLT TEOLÓGIAI TANÁR IRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK KÖNYVÉSZETE 1960-TÓL

Elkészítettem írásaimnak jegyzékét, azért is, hogy lássam, mi mindent írtam össze (-vissza), azért is, hátha valaki hasznát veszi. Absolon még életében emlékoszlopot állított magának, hogy nevének emlékezete fennmaradjon (2Sám 18,18). Noha én jó lelkiismerettel állítom, hogy nem akarok kérkedni, mert tudom, hogy egy bibliográfia kívülről nagyon mutatós, de az írások tartalma mindig szerényebb, ebben nem az én lelkiismeretem a bíró, hanem az, aki ismeri még gondolataimat is.

A kronologikus rendbe szedett jegyzék minden írásomat tartalmazza 1960-tól kezdve, függetlenül attól, hogy nyomtatásban megjelent vagy sem. Természetesen nincs benne az a mintegy 2800 prédikációvázlat, amelyről külön kimutatásom van, és nem kerültek bele azok a dolgozatok sem, amelyeket első vagy második lelkészképesítő, illetve magiszteri vizsgákra nyújtottam be.

Kedves fiam, tanítványom, kívánom, hogy a szent tudományban, Isten Igéje megértésében mélyebbre áss le, mint én.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Conf = Confessio
ErMz = Erdélyi Múzeum
ERNpt = Erdélyi Református Naptár
FaNé = Falvak Népe
Hi = Határidő. Teológiai tanulmányok (az 1995. évi jubileumra)
Ige = Az Ige
Igeh = Igehirdető
Ism = Könyv- vagy tanulmányismertetés
ki = kézirat
Kor = Korunk
Paps = Papsajtó
ParKz = Partiumi Közlöny
PhSz = Pannonhalmi Szemle
pr = prédikáció vagy prédikációvázlat
PrSz = Protestáns Szemle
QV = Quo Vadis?
Pr = Prédikáció
RE = Református Egyház
RL = Reformátusok Lapja
RLT I. = Református Lelkésztovábbképző Tanfolyam I.
RLT II. = Református Lelkésztovábbképző Tanfolyam II.
RSz = Református Szemle
RÚ = Református Újság
SpRL = Sárospataki Református Lapok
ThSz = Theologiai Szemle
Ü = Üzenet
VeVa = Veled Vagyok

A könyvészetben a második szám a nyomtatásban megjelent írásokat jelzi.

***** -gal a tudományos értékűeket,

\+ -tel az önálló köteteket jelöltem.

1.1. A szövetségkötés ó- és újszövetségi jegyének értelme. RSz 1960. 99–106.*

2. A megpecsételt ember. ki. 1960. 1–20.*

3.2. A Szentírás mint az igehirdetés szemléltető anyaga. RSz 1961. 54–61.*

4. A körülmetélkedés. ki. 1964. 1–25.*

5. Az úrvacsorai ágenda bibliai alapjai. ki. 1964. 1– 23.*

6.3. Útkeresés a Kain és Ábel-kérdés megértéséhez. RSz 1965. 102–109.*

7.4. Ézs 61,1–3 (pr). RSz 1965. 187–188.

8.5. Zak 4,6–10 (pr). RSz 1965. 188–189.

9.6 Zak 12,10 (pr). RSz 1965. 189–190.

10. Kátémagyarázat az istentiszteleten. ki. 1966. 1–5.

11.7. Jézus Krisztus megkísértése. RSz 1967. 316–321.*

12. A lelkipásztor és a hívők viszonya a statútum és az élet tükrében. Előadás a dési lelkészértekezleten. ki. 1967. 1–16.

13. Gyülekezetépítés az igehirdetés által. Előadás a dési lelkészértekezleten. ki. 1968. 1–10.

14. A mai református hit és élet. Reformációi előadás az ótordai és a detrehemtelepi gyülekezetben. ki. 1968. 1–12.

15.8. Jacob, G.: A velünk járó Istenről szóló üzenet c. könyv ismertetése. RSz 1969. 452–453.

16. Az Ószövetség Krisztus-központiságának különböző megnyilatkozásai. Előadás a dési lelkészértekezleten. ki. 1970. 1–18.*

17.9. Emberképű Isten? – Istenképű ember? RSz 1971. 148–158.*

18.10. Ghius, B: Ökumenikus szemlélet c. tanulmányának ismertetése. RSz 1971. 294–296.

19.11. A konfirmációi beszéd. RSz 1971. 369–371.

20.12. Néhány ószövetségi textus fordítása (2Móz 5,8.17; 6,12; 14,20b). RSz 1971. 448–449.*

21. Az Ószövetség mitikus, legendarisztikus elemeinek helyes értelmezése. Előadás a dési lelkészértekezleten. ki. 1971. 1–10.*

22. A bibliai szótárirodalom legújabb termékei. A Jenni/Westermann és a Kittel/Friedrich szótárainak ismertetése. ki. 1971. 1–18.*

23.13. Jn 3,3–8 (pr). RSz 1972. 325–326.

24.14. Jn 3,16–17 (pr). RSz 1972. 326–327.

25.15. Jn 3,32–36 (pr). RSz 1972. 327.

26.16. Mt 16,13–18 (pr). RSz 1972. 327–328.

27. JHVH cselekvésének teológiai felfedése a szabadítás eseménysorozatában. Exodus 1–15 (doktori dolgozat). ki. 1972. 1–226.*+

28. Az élet fája a Bibliában és az extrakanonikus korabeli irodalomban. ki. 1972. 1–4.*

29. A textus mint Isten üzenetének egyetlen hordozója. ki. 1973. 1–15.*

30. Isten országa a Szentírásban. ki. 1973. 1–5.

31. Egyházunk és az Oberwarti Konferencia. ki. 1973. 1–15.

32.17. Textusok bűnbánati hetek istentiszteleteire. RSz 1974. 137–140.

33.18. A textus mondanivalója és a mondanivaló sajátossága. RSz 1974. 209–212.*

34.19. A Református Szemle 1908–1973. évfolyamainak teljes bibliográfiája. ki. 1974. 1–104 + 32. Ebből nyomtatásban megjelent az 1945 utáni anyag. RSz 1975. 91–131.*+

35.20. Jn 1,5 fordítása és jelentése. RSz 1976. 338–342.*

36. Frömmigkeit, Wort, Gebet. Előadás az Oberwarti Konferencián. Bécs, 1976.*

37.21. Rólunk van szó (Mt 5,13 exegézise). RSz 1977. 303–304.*

38. A Szentírás új fordításának ószövetségi részéről. ki. 1977. 1–12.*

39. Was ist der Mensch? (német nyelvű prédikáció Zsolt 8,4–10 alapján). ki. 1977. 1–6.

40. A Szentírás – Isten Igéje. ki. 1977. 1–5.

41.22. Az ószövetségi jel. RSz 1978. 35–39.*

42.23. A körülmetélkedés mint a szövetség jele. RSz 1978. 128–135.*

43.24. A szivárvány jele. RSz 1978. 219–222.*

44. A Hetednapos Adventisták egyháza. Előadás Kolozsvár Hidelve gyülekezetben. ki. 1978. 1–12.

45.25. A vér mint a szövetség jele. RSz 1979. 107–110.*

46.26. Istent keresni (bibliafordítási kérdések). RSz 1979. 195–199.*

47.27. ApCsel 2,1–4 (pr). RSz 1979. 283–284.

48.28. Jn 5,1–9a (pr). RSz 1979. 287.

49. Megszerzett és hátrahagyott értékek Bethlen Gábor életében. Előadás 1979. október 31-én Marosvásárhely Gecse utcai templomban. ki. 1979. 1–12.*

50.29. Az Istenhez tartozás Kain-jele. RSz 1980. 227–229.*

51.30. Az Istenhez tartozás táv-jele. RSz 1980. 365–369.*

52. A hit megnyilvánulása a mai református ember életében. ki. 1980. 1–12.

53. A konfirmációra való felkészítés anyaga és módszere. ki. 1980. 1–6.

54. Krisztus keresztje a mi üdvösségünk. Előadás Ézs 52,13 – 53,12 alapján, Kolozsvár Tóköz gyülekezetben. ki. 1980. 1–9.

55.31. Ráháb vörös fonala. RSz 1981. 12–14.*

56.32. Jákób sántításának jele. RSz 1981. 103–107.*

57.33. Az 1Móz 3,16 exegézise (Varga Lászlóval együtt). RSz 1981. 129–134.*

58.34. Emlékeztető jelek. RSz 1981. 265–268.*

59.35. Isten hatalmának jelei. RSz 1981. 422–426.*

60. Boldogok, akik sírnak. (Mt 5,4 biblikateológiai feldolgozása). Előadás Kolozsvár Hidelve gyülekezetben. ki. 1981. 1–8.

61.36. Isten országa mint valóság és reménység (román nyelven jelent meg). Studii Teologice 1981. 141–144.*

62. Az egyházközségek élete. ki. 1981. 1–7.

63.37. Áron kihajtott vesszője. RSz 1982. 31–32.*

64.38. Emlékkövek. RSz 1982. 120–123.*

65. A magyar nyelvű protestáns bibliai teológia könyvészete 1979–ig. 3423 cím. ki. 1982. IV + 1–332.*+

66. A munka terheltsége. (1Móz 3,17–19 biblikateológiai feldolgozása). ki. 1982. 1–11.

67. Karácsony és új élet. Előadás Kolozsvár Irisz gyülekezetben. ki. 1982. 1–8.

68. A félelem a Bibliában. Előadás Kolozsvár Hidelve gyülekezetben. ki. 1983. 1–12.

69.39. Vajon érted-e, amit olvasol? RSz 1983. 192–200, 279–284, 392–395, 469–472, 1984. 34–37.*

70. A negyedik parancsolat. Előadás Kolozsvár Hidelve gyülekezetben. ki. 1983. 1–7.

71.40. Jer 8,7 (pr). RSz 1984. 315–316.

72. Sztárai Mihály. Előadás Kolozsvár Tóköz gyülekezetben. ki. 1984. 1–7.

73.41. A bűneset – Kain és Ábel. Az 1Móz 4,1–16 exegézise. RLT I. 1984. 49–66.*

74.42. A bűn és a halál teológiája az Ószövetségben. RLT I. 1984. 67–86.*

75.43. 2Kir 2,9–12a (pr). RSz 1985. 172–173.

76. A Miatyánk (tanulmányvázlat). ki. 1985. 1–11.*

77. Az egyháztagság. Előadás Kolozsvár Tóköz gyülekezetben. ki. 1985. 1–7.

78. Jel 1,4–8 exegézise. ki. 1985. 1–15.*

79.44. Ef 1,8 (pr). RSz 1986. 170–171.

80.45. Ruth 2,1–13 (pr). RSz 1986. 395–397.

81.46. Ruth 4,11–22 (pr). RSz 1986. 400–402.

82.47. Az 1Kor 14. istentiszteleti vonatkozásai, különös tekintettel a prófétálásra és a nyelveken szólásra. RLT II. 1986. 304–345.*

83.48. Kis Ágenda (összeállítás). Kv., 1986. 1–138.+

84. A jövendő. Az eszkatológia mai kérdései. ki. 1986. 1–9.

85. A pasztoráció mint a katekézist előkészítő és követő szolgálat. ki. 1986. 1–4.

86.49. Jón 1,10–15 (pr). RSz 1987. 164.

87.50. Közösségben Istennel (1Móz 1,26–27). A Hűség és szolgálat c. kötetben. 1987. 13–25.*

88.51. Az istenképűség és a természeti teológia kérdése Barthnál és az erdélyi protestáns teológiában. ThSz 1987. 5–11.*

89.52. Mt 13,24–30 (pr). RSz 1988. 189–190.

90. Az Isten szerinti barátság. Előadás Marosvásárhely Vártemplom ifjúsági bibliaóráján. ki. 1988. 1–7.

91. Templomunk. Előadás Kolozsvár Tóköz gyülekezetben. ki. 1988. 1–5.

92.53. A lelkiismeret – mindennapi kenyerünk. Előadás Marosvásárhelyen a Kemény Zsigmond Társaság felolvasóestéjén. (Szöveg- és címváltozat: Az Isten előtt álló lelkiismeret.) Hagyomány és időszerűség. Kv, 2002. 226–232.*

93. Hiszek egy közönséges, keresztyén anyaszentegyházat. Előadás Kolozsvár Tóköz gyülekezetben. ki. 1989. 1–7.

94. Bűnbánat a bűnvalló imádságban. Előadás Kolozsvár Hidelve gyülekezetben. ki. 1988. 1–3.

95.54. Nagyheti bűnbánat, karácsonyi szeretet (Juhász Tamással). Szabadság napilap 1989. dec. 23-i (I. évf. 1.) szám.

96.55. Isten markából nő ki a jövő. Conf 1990. 3. szám 104–109, Kor 1990. 1366–1370 és a Lehet – nem lehet c. kötetben 1995. 171–181. Mindegyikben más-más bevezetéssel, illetve előszóval.

97.56. A gyermek mint áldás és mint példa a Szentírásban. Conf 1990. 4. szám 5–11.*

98.57. Makkait olvasva. A Szabadság napilap mellékleteként, az Erdélyi Híradóban. 1990. jún. 15-i szám (ki. 1–6).*

99. Megújuló egyház – megújuló ifjúság. Előadás a marosvásárhelyi IKE-konferencián. ki. 1990. 1–6.

100.58. A Vizsolyi Biblia könyvészete. ThSz 1990. 348–352; Hagyomány és időszerűség. 2002. 125–132.*

101.59. Egy gyermek születik nekünk... az uralom az ő vállán lesz (Juhász Tamással). Szabadság napilap 1990. karácsonyi szám.

102. Új utak, új élet felé. ki. 1990. 1–5.

103.60. Megművelni és őrizni. FaNé 1990.

104.61. Élettér a pusztában. FaNé 1990.

105.62. Különböző kultúra. FaNé 1990.

106.63. Különböző kultusz. FaNé 1990.

107.64. Édentől keletre. FaNé 1990.

108.65. A bölcsek öröme (pr). Felebarát 1990.

109.66. A Vizsolyi Biblia jelentősége a magyar határokon kívül élő kisebbségek életében. Vizsoly–Debrecen–Kolozsvár. Előadás Debrecenben, Károli Gáspár értekezleten. ThSz 1991. 60–62.*

110.67. A megmozdult lelkiismeret hangjai. Kor 1991. 1142–1146.*

111.68. Szórványosodás időben és térben. Kor 1991. 1341–1346.*

112.69. Az egyház megújulásának teológiai alapjai. Conf 1991. 1. szám 6–12.*

113.70. Kiált a lap. VeVa 1991. 1. szám.

114.71. A Lélek erőterében. VeVa 1991. 2. szám.

115.72. Vallástanítás a középiskolákban. Ige 1991. 5. szám 3–5.

116.73. 2Krón 34,29–33 (pr). Igeh 1991. 459–463.

117.74. Nem halt meg, alszik (pr). Ige 1991. 10–11. szám 3–4.

118. Megújult lélekkel és értelemmel. ki. 1991. 1–13.

119. Az aratnivaló sok. Előadás RORLÉSZ-gyűlésen. ki. 1991. 1–6.

120.75. Hit, egyház, nemzet Makkai Sándor látásában. Előadás a Kolozsvár Farkas utcai templomban, Makkai S. emlékünnepélyen. PrSz 1992. 1. szám 8–11; Önazonosság és küldetés. 2001. 105–108.*

121. Ugyanaz a Lélek, ugyanaz az Úr, ugyanaz az Isten. Előadás Nagyváradon egyházkerületi képviselők és CE találkozón. ki. 1992. 1–6.

122.76. Bibliai Fogalmi Szókönyv (szerk). Nyolc szócikk: Engesztelés, Idegen istenek, Igazság, Igazságosság, Isten, Név, Törvény, Úrvacsora (összesen 31 oldal). Kv., 1992. 1–365.*+

123.77. Testvéri szó (A Magyar Református Lelkészegyesület levelét én fogalmaztam). RL 1992. február 6. szám.

124.78. A református értelmiség megújulása. Előadás Sárospatakon, a Kárpát-medence espereseinek találkozóján. RL 1992. május 24. 31., június 7. 14. szám; Enyedi Andor emlékkönyv. Sárospatak, 1992. 95–104; Önazonosság és küldetés. 2001. 50–56.*

125.79. A református értelmiség megújulása (A RL-ban megjelent szöveg változata) RE 1992. 209–212.*

126.80. ApCsel 1,10–14 (pr). Igeh 1992. 231–234.

127.81. Egyház és CE. Előadás Nagyváradon, RORLÉSZ-gyűlésen. RÚ 1992. 6. szám 6–8, 7. szám 3, 8. szám 5.

128. Mit vár az egyház a mai ifjúságtól? Előadás Kolozsváron, IKE-találkozón. ki. 1992. 1–5.

129. Bibliaismereti előadások Kolozsvár Tóköz gyülekezetben. (1Móz, Bír, Ruth, Préd, Jóel, ApCsel). ki. 1987–1992. 1–19.

130.82. Honnan, merre református értelmiség? Előadás Budapesten a Ráday Teológián. ThSz 1993. 140–142. és RL 1993. február 14.*

131.83. Alkalmas és alkalmatlan időben (100 prédikáció). Kv., 1993. 1–364.+

132.84. Istennel járt. Temetési beszéd dr. Juhász András koporsójánál 1Móz 5,23–24 alapján. Ü 1993. 4. szám 3.

133. Ökumené és társadalmi megújulás. ki. 1993. 1–7.

134.85. Változó idők – egységes életmű (Magda v. d. Ende Imre Lajosról írt doktori dolgozatának az ismertetése). ErMz 1993. 111–113.*

135.86. Interjú a Szovátán tartott Protestáns Szabadegyetemről. Szabadság 1993. szeptember 1. szám.

136.87. Megemlékezés dr. Péntek Árpádról. Ü 1993. 18. szám 3.

137.88. Teológiánk értékmérője az egyházi felhasználhatóság (interjú). Magyar Felsőoktatás 1993. 5. szám 5–6.

138.89. Az új intézeti szabályzat (interjú). Paps 1993. 6. szám.

139.90. Zsolt 130.1–8 (pr). Igeh 1993. 510–512.

140.91. Elnöki beszámoló a RORLÉSZ gyűlésén. ParKz 1993. 7. szám 1.

141.92. Legyetek követői. Dr. Tonk Emilre emlékezünk. Ü 1993.

142.93. Az ötvenes évek Teológiája. QV 1993. 2. szám 3–4.

143.94. Egyház a jelen és a jövő társadalmában. ErNpt 1994. 54–58.*

144.95. Békesség a távoliaknak és a közelieknek (Pannonhalma 1991–1994). QV 1994. 4. szám 16–17.

145.96. Gratia praeveniens a szívtelen szolgáról szóló példabeszédben (Mt 18,21–35). PhSz 1994. 5–15.*

146.97. A kommunikáció mint gyakorlati teológiai kérdés. ThSz 1994. 66–67; Hagyomány és időszerűség 2002. 190–208; részlet QV 1994. 5. szám 18–24.*

147.98. A keresztség istentiszteleti és pasztorációs vonatkozásai. ThSz 1994. 344–351; Hagyomány és időszerűség. 2002. 159–171, Hi 1995. 187–200.*

148.99. A kolozsvári teológusképzés súlypontjai. Conf 1994. 4. szám 93–98.*

149.100. Református keresztyén küldetésünk a Kárpát-medencében. RÚ 1994. 10. szám 7–8, 11. szám 6–7; Önazonosság és küldetés. 2001. 67–73.*

150.101. Az 1994. február-márciusi zsinat (interjú). Paps 1994. 7. szám 8–9.

151.102. Mit jelent ma Közép-Kelet-Európában lelkipásztornak lenni? ThSz 1994. 221–224; Önazonosság és küldetés. 2001. 84–92.*

152.103. Nagy Andrásra emlékezünk. Ü 1994. 23–24. szám 7.

153. Legyünk munkatársai egymásnak. Előadás Debrecenben a Magyarországi Lelkészegyesület országos értekezletén. ki. 1994. 1–12.*

154. A szórványmunka bibliai és elméleti alapjai. Előadás erdélyi szórványkonferencián. ki. 1994. 1–5.

155. Mi a baj? Egyház és Teológia – objektív tények szubjektív beállításban. ki. 1994. 1–10.

156. Az erdélyi református igehirdetés. Előadás a debreceni teológia csendesnapjain. ki. 1994. 1–15.*

157.104. Egyház és értelmiség. ErRNpt 1995. 86–90.*

158.105. Ki az én ellenségem? Az ellenségkép lebontása a romániai társadalomban. Előadás az Erdélyi Múzeum-Egyesület felolvasóestéjén. PrSz 1995. 1–6; Önazonosság és küldetés. 2001. 131–137.*

159. Másképp. De miért és hogyan? Utóirat az EREK új II. lelkészképesítő vizsgaszabályzatához. ki. 1995. 1–3.

160.106. Közös liturgia (Az EMRZs előkészítő munkálataihoz írt tanulmány). ParKz 1995. 9. szám 11–13.*

161.107. Közös énekeskönyv (hozzászólás az EMRZs előkészítő munkálataihoz). ParKz 1995. 9. szám 22.

162.108. Az irgalmas szamaritánus példázatának biblikateológiai feldolgozása homiletikai utalásokkal. Hi 1995. 40–50.*

163.109. Az úrvacsorai istentisztelet mai kérdései. Hi 1995. 201–218; Hagyomány és időszerűség. 2002. 172–189.*

164.110. Mindenkinek mindenné lettem. Isten megbízása és a társadalom kihívása a lelkipásztor életében. Előadás Vámosújfaluban (Magyarország). SpRL 1995. 4. szám 6–8.

165.111. Erkölcsi kihívások és a lelkészi szolgálat a kommunista időszakban. Előadás Deregnyőn (Felvidék) lelkészértekezleten. Szeretetnaptár 1996. 109–119; Önazonosság és küldetés. 2001. 29–38.*

166.112. A segítők és a segítettek közötti kommunikáció. Előadás Balatonfüreden, Bethesda-konferencián, 1995. május 6-án. Hagyomány és időszerűség. 2002. 209–218.*

167.113. Zsinat vagy konvent? Előadás a Coetus Theologorum kolozsvári értekezletén. Hagyomány és időszerűség. 2002. 233–237.*

168.114. A kolozsvári református teológia lelki és szellemi arca. Előadás a Teológiai Intézet kolozsvári fennállásának 100. évfordulóján. QV 1996. 8. szám 8–27.*

169.115. A nacionalista jellegű ellenségeskedések lelkigondozói megközelítése. Előadás Kecskeméten. Lépések a megbékélés felé c. kötetben Bp., 1996. 147–157; Conf 1996; Önazonosság és küldetés. 2001. 138–148; „Hálával áldozzál". Bp. 2005. 355–367.*

170.116. A megkísértett. PhSz 1996. 1. szám 5–13. Hagyomány és időszerűség. 2002. 30–36.*

171.117. Gyorssegítség teológusoknak tudományos dolgozatok megírásához. QV 1996.*

172.118. Református egyházi irodalom. Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV. 2002. 638–652.*

173.119. Milyen istentisztelet kell nekünk? A Krisztusért járva követségben c. gyűjteményes kötetben. Db 1996. 126–134.*

174. Erdő János teológiai tanár emlékezete. A temetési istentiszteleten mondott beszéd. ki. 1–2.

175.120. A kálvinizmus időszerűsége. Előadás a balatonszárszói értelmiségi konferencián. Conf 1996. 4. szám 21–28; Magyarság, történelem, kálvinizmus, egyetemesség. Szárszói füzetek 1997. 5. 37–50; Önazonosság és küldetés. 2001. 15–23.*

176.121. Az egyház nemzetfenntartó szerepe Erdélyben. Előadás Budapesten, a Doktorok Kollégiumán. Önazonosság és küldetés. 2001. 149–157.*

177.122. A szélsőségek és a szélsőségek kezelése a református egyházban. Előadás Balatonszárszón, az egyetemi hallgatók konferenciáján. Conf 1997. 2. szám 74–80; Magyarság, történelem, kálvinizmus, egyetemesség. Szárszói füzetek 1997. 5. 190–201; Önazonosság és küldetés. 2001. 57–66.*

178.123. Referátum ifj. Fekete Károly „Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága" c. doktori dolgozatáról. Conf 1996. 2. szám 114–116.*

179.124. Zugolyában. Kor 1996. 79–83; Önazonosság és küldetés. 2001. 39–44.*

180. Szentírásismeret a Teológián. ki. 1996. 1–3.

181. Communitas és kommunikáció a Bibliában. ki. 1996. 1–9.*

182.125. Kenessey Béla 1858–1918. Akik jó bizonyságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Kv., 1996. 29–53.*

183.126. Nagy András 1899–1974. Akik jó bizonyságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Kv., 1996. 383–401.*

184.127. Református Család, Református Lelkipásztor, Reformátusok Lapja, Református Szemle. (Folyóiratismertetések). Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV. Kolozsvár, 2002. 654–655, 655–657, 657, 658.*

185. Erdély: végvár és peremvidék. Előadás a Nyugat-európai Protestáns Lelkigondozói Szolgálat értekezletén. 1997. 1–9.*

186.128. Isten igazsága az egyházban. Előadás a balatonszárszói értelmiségi konferencián. Conf 1997. 4. sz. 77–80; Önazonosság és küldetés. 2001. 24–28.*

187.129. A Biblia a teológus és a gyülekezet asztalán. Előadás Csíksomlyón, a Pax Romana értekezletén. Keresztény Szó 1998. 3. sz. 5–9.*

188. Tartható-e ma a Pákózdy László Márton és a Tunyogi Csapó András között lezajló vita? Előadás Debrecenben, Pákózdy L. M. emlékére. ki. 1998. 1–4.*

189.130. A megértés szintjei a tékozló fiú példázatában. Példabeszédek. Szeged, 1998. 79–87; Hagyomány és időszerűség. 2002. 46–52.*

190.131. Törvény és élet. (A Tízparancsolat bibliaórai vázlatban.) Ifjú Erdély 1998. 1. sz.

191.132. Ravasz László erdélyi indulása. Előadás Lakiteleken. Conf 1998. 2. sz. 11–15; Önazonosság és küldetés. 2001. 99–104.*

192. A Szeretet himnusza, a Miatyánk (bibliaórai feldolgozás). ki. 1998. 1–15.

193. Az 1956–os forradalom eseményei és jelentősége. ki. 1998. 1–3.

194.133. Fejtágítás, vagy lelkigondozás? A világ teremtése 1Móz 1,1–2,4a alapján. Előadás az Akadémiai Esték keretében. QV I. Kv., 2001. 20–25; Hagyomány és időszerűség. 2002. 91–96.*

195. A megrendelt halál. ki. 1998. 1–5.

196.134. Makkai Sándor egykor és most. Még egyszer a Magunk revíziójáról. Kor 1999. 4–9; Önazonosság és küldetés. 2001. 109–114.*

197. Nagy András, ószövetségi gondolkozásunk meghatározója. Előadás a Teológián Nagy A. emlékére. ki. 1999. 1–6.*

198. A sokszínűség és a deviancia közötti határ a kegyességben. Előadás a sárospataki teológia csendesnapján. ki. 1999. 1–10.*

199. Az Ige mint „verbum és sacramentum". ki. Előadás a r. kat. tanári találkozón. ki. 1999. 1–10.*

200.135. Akik az Úrban bíznak, nem fáradnak el. Bibliai megalapozás a megfáradás-megújulás témához. Előadás Balatonfüreden, Bethesda-konferencián, 1999. május 15-én. Hagyomány és időszerűség. 2002. 219–225*

201.136. Aranylapok a Bibliában, vagy selejtpapír? Előadás az Akadémiai Esték keretében. QV I. Kv., 2001. 26–31; Hagyomány és időszerűség. 2002. 97–102.*

202. Lelkipásztori kiégettség az Illés-szindróma tükrében. ki. Előadás a teológiai hallgatók 10 éves találkozóján. ki. 1999. 1–3.

203.137. Istennek egy nemzetét felismerni magunkban. Tanulmány interjú formában. Határtalan hazában Bp., 2000. 40–64; Önazonosság és küldetés. 2001. 173–187.*

204.138. A vallási és nemzeti identitás összefüggései. Előadás Nagyváradon, kisebbségi konferencián. ParKz 1999. 15. szám 8–9.*

205. Kirekesztés, vagy befogadás. Exegetikai jegyzetek Mk 9,38–41-hez. ki. 1999. 1–2.*

206.139. Communitas és kommunikáció mint teológiai kérdés. Előadás a r. kat. vallástanárképző fakultáson. Studia universitatis Babes–Bolyai. Theologia Catolica Latina. Kv., 2000. 103–109.*

207.140. „Anno Domini". A Krisztushoz igazodó időszámítás és a keresztyén ünnepek. Előadás az Akadémiai Esték keretében. QV I. 2001. 32–40; Hagyomány és időszerűség. 2002. 103–112.

208.141. Az eszkatológia és az etika összefüggései az Ószövetségben. Előadás Budapesten, evangélikus lelkipásztorok posztgraduális konferenciáján. Hagyomány és időszerűség. 2002. 113–124.*

209.142. A magyar reformátusok szerepe és jelentősége az ezeréves Magyarország teológiatörténetében. Előadás a „Théma" konferenciáján. Lelkészegyesület 2000. 3–4. szám 9–14; Önazonosság és küldetés. 2001. 74–83.*

210.143. Magyarország az Európai Unió küszöbén, ennek következménye református identitásunkra nézve. Előadás Budapesten a Magyarok Házában. Lelkészegyesület 2001. 1–11; A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház Évkönyve 2001; Önazonosság és küldetés. 2001. 163–172.*

211. Keresztyén otthon az európai tömbházban. A proprium ereje és az erőszakos impérium. Előadás az Akadémiai Esték keretében. (A 210. szövegének a változata). ki. 2000. 1–11.

212.144. Ágendáskönyv 1998. Az Út 2001. 12–23.*

213. Ószövetségi tudományok a Kolozsvári Teológiai Akadémián. Előadás 2001. május 14-én Pápán. ki. 2001. 1–4.*

214.145 Mivel foglalkozzék a zsinat? Az Út 2001. 68–72.*

215.146. Egyház és teológia. Az Út 2001. 129–138*

216.147. Egyház és jog (Az egyházjog néhány elvi kérdése). Az Út 2001. 185–196.*

217. Vallástanárképző Főiskola a református egyházban. ki. 2001. 1–2.

218.148. Szellemi értékeink számbavétele. Az Út 2002. 37–38.*

219.149. Milyen teológia kell nekünk? Az Út 2002. 80–83.*

220.150. Az élet több, mint az eledel. Az Út 2002. 115.

221.151. Jézus Krisztus példázatai. Gödöllő, 2002. 1–552.*+

222.152. Állj elő az Igével. Kv., 2002. 1–328.+

223.153. Önazonosság és küldetés. Kv., 2001. 1–188.*+

224.154. Hagyomány és időszerűség. Kv., 2002. 1–239.*+

225.155. Ajánló sorok (Sógor Gyula prédikációs kötetéhez) Sógor Gyula: A jövendőt keressük. Kv., 2003. 5–6.

226.156. Zsinati liturgiai bizottsági előterjesztések: Az egyszerű igehirdetéses (homíliás) és a jeggyel ábrázolt (sákramentumos) istentiszteleti formák egybekapcsolása. Az Út 2003. 77–78; A püspök beiktatása (2003.1); A lelkipásztor beiktatása (2003.1); A lelkipásztorok bekebelezése (2003.1).*

227.157. Zsinati teológiai-ökumenikus bizottsági előterjesztés: Az unitárius keresztség elfogadása. Az Út 2003. 76–77.*

228. Zsinati kánonjogi bizottsági előterjesztés: Az 1999-es Kánon javításai; Zsinati képviselők választása; Az esperes és a püspök helyettesítése. ki. 2002. 1–11.*

229.158. Erőszak és hatalom. Az Út 2003. 154–155.

230.159. A Kálvinista világ és a Kiáltó Szó repertóriuma. Kv., 2003. 1–136.*+

231.160. Erdélyi egyházaink és az Európai Unió. Előadás a Studium Academicum Globalizáció és identitás konferencián, Erdélyi önazonosság-tudatunk az EE-ház küszöbe előtt címmel. Az Út 2003. 145–154.*

232.161. A szabadság ne legyen ürügy. (Gondolatok Gal 5,13 alapján.) Az Út 2003. 111–112.

233.162. Sógor Gyula: A jövendőt keressük c. gyűjteményes kötetének ismertetése. Az Út 2003. 222–224.

234. Isten Kijelentése. Előadás FIKE-találkozón. ki. 2003. 1–4.

235. Szabó Dániel díszdoktori laudációja. ki. 2003. 1–2.

236.163. Szavak az Igéből. (138 textus magyarázata és prédikációvázlata) Kv., 2004. 1–260.*+

237. A keresztyén szellemiség a világban. Előadás Nagyváradon a „Keresztyén Egyetem" konferencián, 2004. március 17-én. ki. 2004. 1–8. *

238.164. Még mindig a prédikáció? Előadás Tahiban (Magyarország), lelkésztovábbképzőn, 2004. június 3-án. Az Út 2005. 22–25.*

239.165. A sabbát bibliai értelme és erkölcsi vonatkozásai. Előadásként elhangzott a Studium Academicum konferenciáján, Fugyivásárhelyen, 2004. május 15-én, Isten szombatja és az ember szombatja címen. Az Út 2004. 123–129.*

240.166. A kisebbségi lét, mint kegyelmi állapot. Előadás kisebbségi konferencián, Fugyivásárhelyen, 2004. október 15-én. Az Út 2005. 68–74.*

241.167. Magyar protestáns önazonosságunk az új Európában. Előadás a Budapest Kongresszusi Központban, a Protestáns Esték keretében, 2004. október 24-én. Református Egyház. 2004. 1–5.*

242. A bűnbánat útja. Előadás Kolozsvár Alsóváros gyülekezetben 2004. október 27-én. ki. 2004. 1–3.

243. Viselj gondot magadról és a tudományról! Bevezető előadás Györgyfalván, lelkésztovábbképzőn, 2004. november 15-én. ki. 2004. 1–4.

244. Előre és felfelé nézni. Prédikációajánlat Jer 29,4–11 alapján, 2004. december 5-re, a kettős állampolgárságról való szavazás napjára. ki. 2004. 1–4.

245.168. A Vizsolyi Biblia hagyatéka és örököseinek kötelezése. Előadás Vizsolyban 2005. április 24-én. Sárospataki Füzetek 2005. 1. sz. 129–135.*

246. Nemzedékváltás: átszűrődések és kiesések. ki. 2005. 1–2.

247.169. Isten áldása a gyülekezeten. Préd. Igehirdető 2005. 449–452.

248. Kicsoda a hű és bölcs szolga? (Etika és etikett elsőévesek számára.) ki. 1–8.

249. A kommunikáció mint teológiai kérdés. ki. Előadás RORLÉSZ-konferencián, 2005, március 30-án.*

250.170 Magyar reformátusság és nemzetstratégia (missziói megközelítésben). Előadás THÉMA-konferencián. THÉMA 2005. május 28.*

251.171 Migráció, szórványosodás, misszió a zsidóságban és a keresztyénségben. Előadás a Studium Academicum-konferencián, 2005. május 27-én. Az Út 2005. 148–153.*

252.172 Lenni vagy bírni (préd.) Protestáns Híradó (A Rajna-Vesztfáliai magyar gyülekezet lapja) 2005. szeptember–november 7–9.

253. A derék tiszteletes asszony. Előadás Zilahon, lelkipásztor-feleségek találkozóján, 2005. július 2-án. ki. 1–4.

254. Vallomás a szerelmesről. Prédikáció Barticel Krisztián és Kiss Emese esküvőjén, 2005. június 25-én. ki. 1–2.

255. Teológiai tudományosság. Az Út 2006. 5–8.*

256.173. A Kolozsvári Protestáns Teológia. Credo 2005. 273–286 (Magyarországi evangélikus folyóirat).*

257. Isten országának peremén. Előadás a szilágysági IKE-konferencián. ki 1–5.

258.174. Evangélium és egyházfegyelem. Előadás az EREK lelkészértekezletén, 2005. szeptember 15-én. Az Út 2005. 173–185; Másképpen van megírva 86–95.*

259.175. A szegénység Isten gondviselő hatalma alatt. Előadás a Studium Academicum-konferencián, 2006. május 19-én. Az Út 2006. 139–144; Másképpen van megírva 56–60.*

260.176. Apadó egyház, lelki megújulás. Előadás a Királyhágómelléki Egyházkerület presbiteri konferenciáján, 2006. szeptember 2-án. Az Út 2006; Másképpen van megírva 166–171.

261.177. Az Ószövetség történelemszemlélete. (Jelzések egyháztörténetírásunk felé). Tanulmány az Erdő János emlékkönyvbe.*

262. 178. A lelkipásztor és a presbiter részvétele a közéletben. Előadás a Székelyudvarhelyi Egyházmegyében, körzeti presbiteri találkozón, 2006. október 7-én. ki. 1–4; Másképpen van megírva 104–108.

263.179. Keresztyén és nemzeti identitásunk. Előadás a Kolozsvári Teológián, 2006. november 10-én; Másképpen van megírva 181–189.*

264.180. Amikor a Szent megjelenik. Prédikáció Ézs 6,1–13 alapján. Az európai lelkészegyesületek kérésére.

265. Otthon leszünk-e Európában? Erdélyi keresztyének az Európai Unióban. Előadás 2006. november 18-án, Aradon, presbiteri és lelkészi értekezleten. ki. 1–5.

266.181. Az erőszaktól a megbocsátásig. Testvértörténetek a Teremtés könyvében. Pannonhalmi Szemle 2007. 1. sz. 8–21.*

267. A második parancsolat. Bibliaórai vázlat. K-vár, Alsóváros. Ki. 1.

268. Erdély a tolerancia földje? Előadás a Magyar Protestáns Szabadegyetem Erdélyi Körének konferenciáján, Nagyszebenben, 2007. ápr. 13-án. ki. 7.*

269. Köszönő szavak az „aranygyűrűs professzor" cím átadásakor, Budapesten, 2007. aug. 21-én. ki. 1.

270. 182. Ravasz László erdélyi gyökerei és életműve. Előadás a balatonszárszói értelmiségi konferencián, 2007. aug. 25-én.*

271. 183. A mi Ravasz Lászlónk. A külön út és a közös út sorskérdései. Előadás Budapesten, 2007. szept. 29-én és Ravasz L. erdélyi írásainak bibliográfiája. In: Ravasz László emlékezete. Szerk. Kósa László. Bp. 2008. 13–39.*

272. 184. Aki halott volt, és él – aki élőként is halott. A Jel 3,1–6 exegetikai és homiletikai feldolgozása. Igazság és Élet. 2007. 2. sz. 89–94.

273. A Biblia és a természettudományos hipotézisek. Előadás Vésztőn, presbiteri konferencián, 2008. ápr. 12-én.

274. Mit vár a lelkipásztor a presbitertől? Presbiteri konferencia Aranyosgerenden 2008. május 18-án és Magyarlapádon 2008. október 27-én. ki. 1–4.

275. 185. Az út bennünk van. Zarándokútjaink Jézus Krisztussal. Pannonhalmi Szemle*

276. 186. Közel a Bibliához. Előadás a Királyhágómelléki EK lelkészértekezletén, 2008. szeptember 24-én és az Erdélyi EK lelkészértekezletén 2008. október 9-én. Partiumi Közlöny 2008.

277. A nyelv változik, az Ige marad. Magyar bibliafordítások. Előadás a Zilahi és a Szatmári Egyházmegye lelkészértekezletén, 2008. október 14-én, illetve 2009. március 12-én. ki. 1–4.

278.193. A keresztyénség nem kötelesség, hanem lekötelezettség. Fil 2,12–13 exegetikai és homiletikai feldolgozása. Igazság és Élet.*

279. Jelenések könyve. Vázlat vallástanárok számára. 2007. ki. 1.

280. Európa – unió, vagy otthon? Előadás az Apafi Kollégiumban. 2008. ki. 1–5.

281. Az erdélyi református teológiai gondolkozás sajátosságai. Előadás a székelyudvarhelyi Hitvalló Hét keretében, 2008. jún. 20-án. Ki. 1–7.

282. Sola Scriptura. Hat előadásvázlat. 2007. október, Kolozsvár, Alsóvárosi gyülekezet. ki. 1–6.

283. Egyház a közélet sodrásában. Előadás 2009. febr. 2-án, Debrecenben, teológus csendesnapon. ki. 1–6.

284. Magyar reformátusok az európai otthonban (Vázlat). Előadás 2007. október 24-én a Hunyadi egyházmegyében. ki. 1–3.

285.194. Mindenki királya. Jn 12,12–19 exegetikai és homiletikai feldolgozása. Igazság és Élet 2009. 147–152.*

286. Serviciul divin al Bisericii Reformate. 2006. ki. 1–10.

287. A mi ágendánk. Előadás a Görgényi Egyházmegye Lelkészértekezletén, 2009. március 25-én. ki 1–3.

288. Az 1Móz 9–11 szövegtani és teológiai megvilágításban. (Vázlat) ki. 1.

289.195 Metszetek. 24 elmélkedés bibliai igékről. Üzenet 2009. júniustól.

290.196. Nyitott templomajtók egyháza. Az Erdélyi Könyv Egylet kötete. 2009.

KÉPEK, EMLÉKEK

Boldog meglett-kor. A szüleim: Kozma Tibor és Palkó Judit

Az 1908-ban végzettek 30 éves találkozója
Középen Nagy Géza és Gönczy Lajos professzorok, a középső sorban baloldalt szélen (szemüveggel) Palkó Gyula, anyai ágon nagyapám

A komolyság és a lelkiismeret szimbóluma
Apósom: Kali István nyugdíjas backamadarasi lelkipásztor

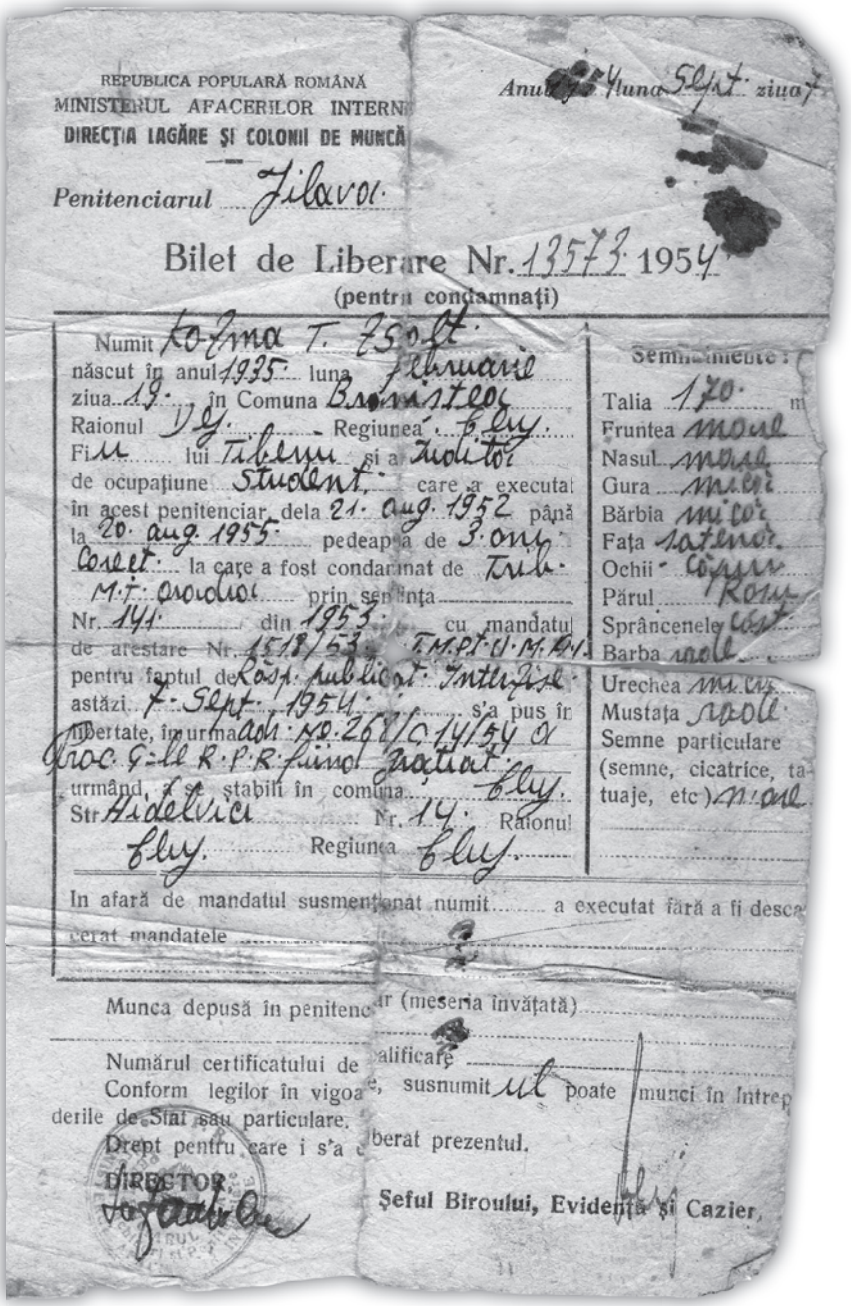

REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
MINISTERUL AFACERILOR INTERNE
DIRECȚIA LAGĂRE ȘI COLONII DE MUNCĂ

Anul 1954 luna Sept. ziua 7

Penitenciarul Jilavei

Bilet de Liberare Nr. 13573 1954
(pentru condamnați)

Numit Kozma T. Istvan
născut în anul 1935 luna Februarie
ziua 19 în Comuna Bratilești
Raionul Dej Regiunea Cluj
Fiul lui Tiberiu și a Ioliței
de ocupațiune Student care a executat
în acest penitenciar dela 21 aug. 1952 până
la 20 aug. 1955 pedeapsa de 3 ani
Corect la care a fost condamnat de Trib.
M.T. orodului prin sentința
Nr. 141 din 1953 cu mandatul
de arestare Nr. 1518/53 T.M.P.T.U.M.M.
pentru faptul de Rost. public. Intuzire
astăzi 7 Sept. 1954 s'a pus în
libertate, în urma ord. Nr. 268/C 14/54 al
Proc. G-ll R.P.R. Cluj dosarul
urmând, a se stabili în comuna Cluj
Str. Avrelivici Nr. 14 Raionul
Cluj Regiunea Cluj

Semnalmente:
Talia 170 m
Fruntea mare
Nasul mare
Gura mică
Bărbia mică
Fața ovalară
Ochii căprui
Părul Roș
Sprâncenele căst
Barba rade
Urechea mică
Mustața rade
Semne particulare (semne, cicatrice, tatuaje, etc) nimic

In afară de mandatul susmenționat numit a executat fără a fi descă
cerat mandatele

Munca depusă în penitenc ar (meseria învățată)

Numărul certificatului de alificare
Conform legilor în vigoa , susnumit nu poate munci în întrep
derile de Stat sau particulare.
Drept pentru care i s'a berat prezentul.

DIRECTOR

Șeful Biroului, Evidența și Cazier

A nem ereklyeként őrzött szabadulócédula

Virágillat, szelíd kiscica... Gyöngyi menyasszony korában (1966)

Itt még mindenki jó és szép. Utolsó év Magyarszováton (1975)

Családi kép (Kolozsvár)

A testvérem: Kozma Gyöngyvér Mária, Glaß Ingo szobrász felesége.
Tessék elhinni: 60 éves!

Együtt Izráelben, a Boldogmondások hegyén (1995)

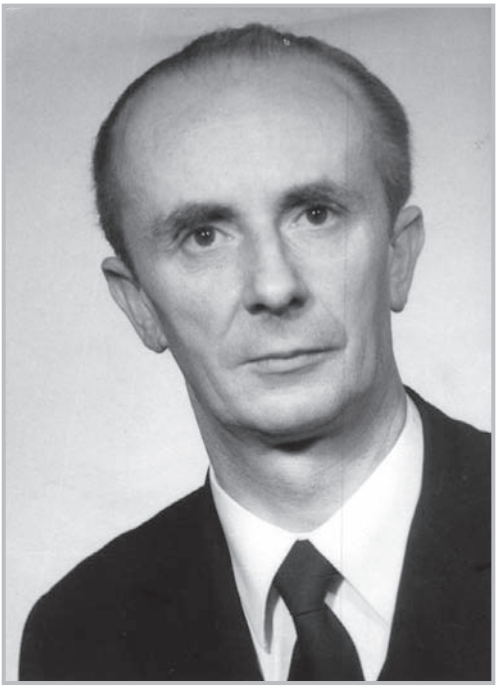

Komolyan, ünnepélyesen, hivatalosan. Tablókép 1998-ból

Kibővített családi körben. Juhász Tamás, Szabó Dániel (a Tiszáninneni Egyházkerület főgondnoka), Kovács L. Attila és feleségem társaságában

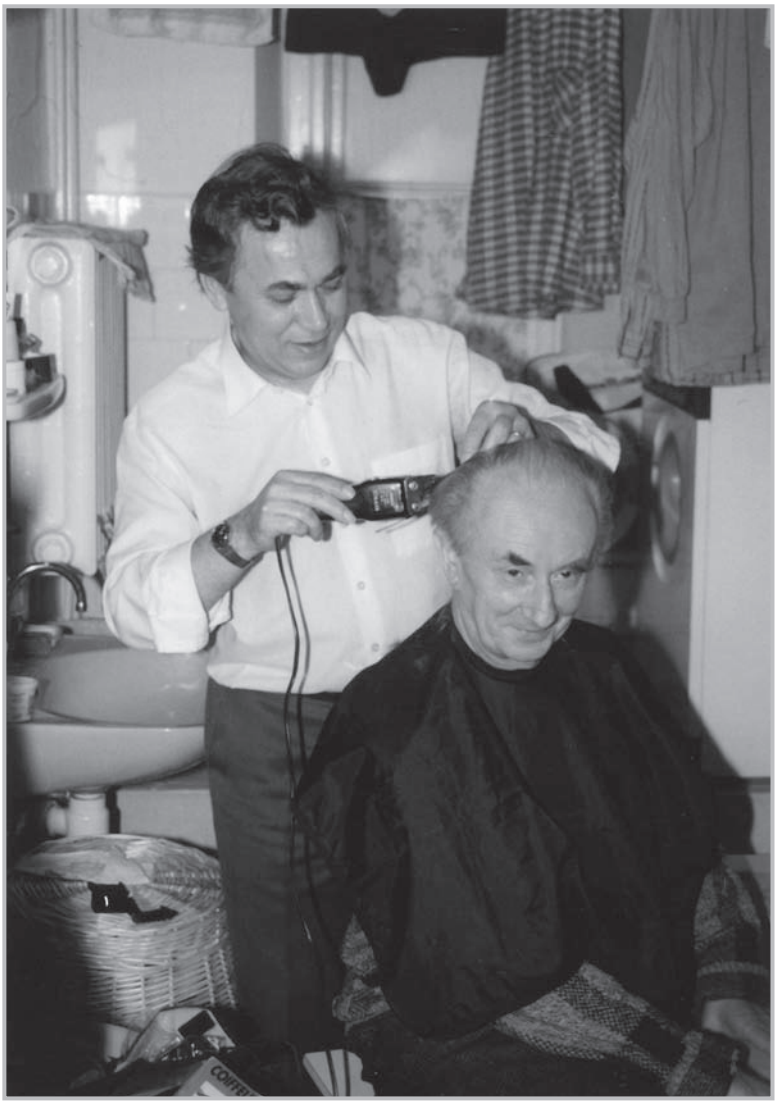

Némán tűri, hogy nyírják (Ézs 53, 7). Juhász Tamással

Centerként (középen) *a tanári kar labdarúgócsapatában*

Mintha köszöntenék valakit, pedig csak
a Teológia felől bírálom a közegyházi helyzetet

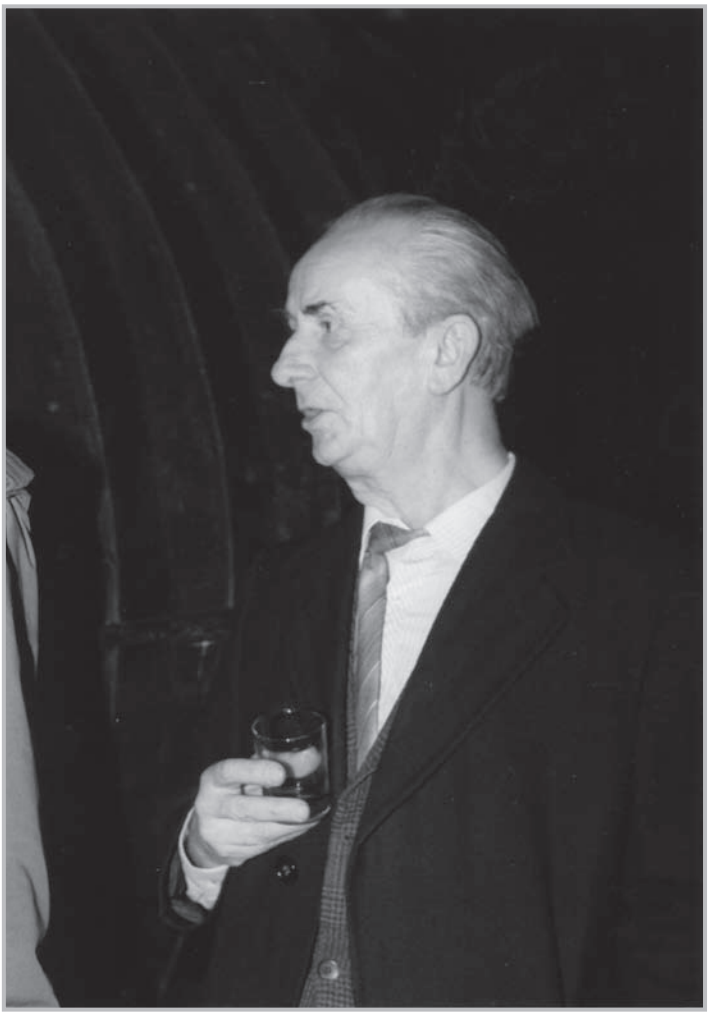

Kár, hogy nem hangoskép. A római katolikus borpincében

Az Igét ki kell fejteni. A debreceni Nagytemplomban 2000

Lezser, de szigorú hallgatóság.
Értelmiségi konferencia Balatonszárszón (1996)

Mindenki az ő „díszével”. Szolgálat után a kalotaszegi Bogártelkén (1994)

A mesterhez felnőtt tanítvány gratulál. Fekete Károllyal.
Díszdoktori cím átadásánál 2000-ben Debrecenben

A „dogmatika" és a „biblika" kezet fog. Gál Botonddal.
Díszdoktori cím átadásánál 2000-ben Debrecenben

Szolgálat a debreceni Nagytemplomban

Az avatók és a (be)avatottak. (Álló-, illetve ülősor.)
A Debreceni Kollégium udvarán 2000. Díszdoktori cím átadásakor

Qumrán sem hitte volna, hogy ezt is megéri (1995)

Ketten. Tunyogi Lehellel.
(Bogártelke, 2009. június 9.)

Ez a könyv az EXIT Kiadó „Teológiai Praxis" sorozatának ötödik kiadványa. A kiadó fontos gyakorlati teológiai szakkönyvek fordítását és kiadását vállalja. A megjelentetésre szánt szakkönyveket egyházi szakemberek – ebben az esetben a magyar nyelvterületek szakembereinek – véleménye alapján választja ki. Jelen kiadvány az erdélyi teológiai képzést, könyvkiadást és a diákokat támogató Juhász István Alapítvány és a Gemeenteopbouw Oost Europa Alapítvány (kelet-európai protestáns egyházi közösségek lelki növekedését támogató alapítvány) anyagi támogatásával jelent meg.

A TEOLÓGIAI PRAXIS SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖNYVEK:

Edwin H. FRIEDMAN: Nemzedékről nemzedékre. Családi folyamatok egyházi és zsinagógai közösségekben, Kolozsvár, 2008.

Lehel TUNYOGI: The Life and Work of István Kecskeméthy Csapó. A Hungarian Theologian and Biblical Scholar in Transylvania, Kolozsvár, 2008.

Hanneke MEULIN-KORF – Aat van RHIJN: A harmadik – akivel nem számoltak. Kolozsvár, 2009.

Marius van LEEUWEN: Ünnepről ünnepre. A keresztyén ünnepek története és lényege. Kolozsvár, 2009.

ELŐKÉSZÜLETBEN:

KURTA József: Isten igéjének szolgái – Lelkészi életpályák a szatmárnémeti református egyházközség történetében.

Riemer ROUKEMA: Gnózis és hit a korai keresztyénségben. Bevezetés a gnoszticizmusba.

AZ EXIT KIADÓ EGYÉB KIADVÁNYA:

KÖNCZEY Elemér: Fejadag. Kolozsvár, 2009.